

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2022 № 5-6 (167-168)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. А. Токарев, О. О. Чапля

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мишик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Рєсєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
С. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2022

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2022 № 5-6 (167-168)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**

V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive Secretary,
Scientific Editor**

V. Shumilo

**Technical
Editors**

K. Borysenko,
S. Tokariev, O. Chaplia

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine

Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2022

ЗМІСТ

У глиб віків

Ганшин О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел. Спостереження щодо пам'яток Кудрявця та меж Копирівського кінця	7
Пилипенко В. Думки проти течії: непопулярна ідея замирення з козаками у політичному дискурсі Речі Посполитої першої половини XVII ст.	23

Історія міст і сіл

Адруг А. Художня кераміка та гутне скло Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть	30
Казіміров Д. Менська сотня у другій половині XVIII ст.: територія та природно-географічний потенціал	45
Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.)	54

Церковна старовина

Травкіна О. Лаврентій Крщонович – «значна й учена персона» Чернігівських Атен	63
---	----

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. Із нових документів про гетьмана Павла Полуботка і його сім'ї	89
Оксін Т. Поховання гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: введення в науковий обіг акта Федора Ернста від 10 липня 1927 р.	109

Розвідки

Шара Л. Один із них... Гласний Чернігівської міської думи Іван Лагода	113
Гучок Ю., Рига Д. Схожість та відмінність освітніх та навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у XIX – на початку XX ст.	120
Зубко О., Коляструк О. Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939)	129
Нагорний П., Гринь О. Зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр.	140

Літературознавчі студії

Максимчук О. Покаянні мотиви у проповідях Антонія Радивиловського	150
--	-----

Дослідницькі нотатки

Шумило С. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кіріла	157
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. Рецензія : Легенди Ніжина / Упоряд. і передм. С.Ю. Зозулі. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2021. 120 с.	167
Шумило С. Рецензія : Каранда Марина. Мандри літературними морями. Збірка п'єс та сценаріїв. Чернівці: SCRIPTORIUM, 2021. 124 с.	169
Павленко С. Рецензія : Феномен книги «Скарби шведських архівів»	171
Шумило В. Рецензія : Літопис Самовидця: одна із перших документальних книжок про битву за Чернігів // Жирохов М. Виговці в боях за Сіверщину. Чернівці: Княжий Вал, 2022. 96 с.	177

Наукова хроніка

М.С. Експедиція на Святу Гору Афон: пошуки загубленої келії прп. Паїсія Величковського	181
---	-----

Літопис Широкої війни

Слово головного редактора	185
Батько хлопця, який згорів у танку біля «Магп-Авто»: «Повоювати він встиг тільки три дні, загинув у свій день народження»	186
Студьонова Л. Нотатки людини з обмеженими можливостями. 24 лютого – 30 березня 2022 року, м. Чернігів. Спогади. Мемуари	189
Мастєрова В. Щоденник	201
Сазонова О. Лишатися живою	206
Гринєва О. Сорок секунд	208
Удовенко О. «Ми, весь народ України, не хочемо до них приєднуватися...» Щоденник	222
Лілік О. Спогади про окупацію (перебувала в с. Льгів Чернігівського району з 25 лютого по 1 квітня 2022 року)	229
Блакитний М. Анісівський рубіж	234
Блакитна М. Щоденник. 24 лютого – 21 березня 2022 року, м. Чернігів	236
Карась С. Чернігів: півтора місяці під обстрілами	244
Коса Н. Зелений вогник по той бік монітору. По той бік... ..	250
Мачюліс Н. Це вже історія, якою пишаємося... Пентагон захоплюється вмілою стратегією оборони Чернігова	253
Шуміло В. «Антихрист прийде, коли зіллється рана Звіра – відродиться Советський Союз»	258

CONTENT

Into the depths of centuries

Ganshin O. Verification of the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of Saint Simeon and the Kyiv St. Cyril's church based on the data analysis from ancient written sources. Considerations regarding the monuments of Kudriavets and Kopyriv kinets borders	7
Pylypenko V. Opposite opinions: the unpopular idea of appeasement with the Cossacks in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 17th c.	23

The history of cities and villages

Adruh A. Artistic ceramics and tempered glass in Chernihiv in the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries	30
Kazimirov D. Mena sotnia in the second half of the 18 th c.: territory and natural geographical ponential	45
Novak O. The monument-protection activities in the Chernihiv region: the main directions and tendencies (1919–1930 s)	

Church antiquities

Travkina O. Lavrenty Krushnovich — «Significant and Scientist Person» of Chernihiv Athens	63
--	----

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. From new documents about Hetman Pavel Polubotka and his family	89
Oksin T. Burial of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn: putting into scientific circulation the act of Fedir Ernst of July 10, 1927	109

Explorations

Shara L. One of them... Ivan Lahoda, a member of the Chernihiv City Duma	113
Huchok Yu., Riga D. Similarities and differences of educational and training principles of functioning of chernihiv female and male gymnasiums at the main stages of their formation and development in the 19 th – the early 20 th c.	120
Zubko O., Koliastruk O. Money relations of the Ukrainian emigration center of interwar Czechoslovakia (1918–1939)	129
Nagorny P., Hryn O. Growth of social and political activity in Chernihiv Region in 1989–1990	140

Literary studies

Maksymchuk O. Repentance motif in Antonii Radyvyllovskyi's sermons	150
---	-----

Research notes

Shumylo S. False «prophecies» of Chernihiv «archbishop» Cheruvim Degtyar as the basis of the military mystifications of Moscow Patriarch Kirill	157
--	-----

Reviews. Overview. Annotations

Gordienko, D. (2022). Review : Legends of Nizhin / Edit. and prev. S.Yu. Zozuli. Nizhin: Published by Lysenko M.M., 2021. 120 p.	167
Shumilo S. Review : Karanda Marina. Voyages through the literary seas. A collection of plays and scripts. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2021. 124 p.	169
Pavlenko S. Review : The phenomenon of the book «Treasures of the Swedish Archives» ..	171
Shumilo V. Review : The Samovidets Chronicle: one of the first documentary books about the battle for Chernihiv // Zhirokhov M. Vygovtsi in battles for Sivershshchyna. Chernihiv: Knyazhiy Val, 2022. 96 p.	177

Scientific chronicle

M.S. Expedition to the Holy Mount Athos: searching for the lost cell of St. Paisius Velichkovsky	181
---	-----

The Chronicles of the Wide War

A word from the editor-in-chief	185
Father of the boy who burned in a tank near Magr-Auto: «He was only able to fight three days, he died on his birthday»	186
Studyonova L. Notes of a person with disabilities. February 24 – March 30, 2022, Chernihiv. Flashbacks. Memoirs	189
Masterova V. Diary	201
Sazonova O. Remaining alive	206
Hrynova O. Forty seconds	208
Udoenko O. «We, the whole people of Ukraine, do not want to join them...» Diary	222
Lilik O. Memories about the occupation (was held in the village of Lhiv, Chernihiv region, from February 25 to April 1, 2022)	229
Blakytnyi M. Anysivka frontier	234
Blakytna M. Diary. February 24 – March 21, 2022, Chernihiv	236
Karas S. Chernihiv: one and a half months under fire	244
Kosa N. Green light on the other side of the monitor. On the other side... ..	250
Machiulis N. This is a story we are proud of... The Pentagon admires Chernihiv's skillful defense strategy	253
Shumilo V. «The Antichrist will come when the wound of the Beast will be healed and the Soviet Union will be reborn»	258

УДК: 726:2-523.6(477.25):27-526.62«11»

Пам'яті мого любого друга Василя Мельничука

Олександр Ганшин

ПЕРЕВІРКА ГІПОТЕЗИ ЩОДО ТОТОЖНОСТІ ХРАМУ ЛІТОПИСНОГО МОНАСТІРЯ СЯТОГО СИМЕОНА ТА СПОРУДИ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА НА ПІДСТАВІ АНАЛІЗУ ДАВНІХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ. СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУДРЯВЦЯ ТА МЕЖ КОПИРІВОВОГО КІНЦЯ

DOI: 10.5281/zenodo.7746849

© О. Ганшин, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5597-0969>

У статті здійснено перевірку гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона на Копирівому кінці та споруди Кирилівської церкви Києва. На підставі аналізу звіток давніх писемних джерел про Дорогожичі вказано на помилковість локалізації Кирилівського монастиря у цій місцині, що підважує припущення автора. Переглянуті крізь призму цієї гіпотези літописні сповіщення про Копирів кінець та Новий двір дали можливість виділити коло монументальних пам'яток, до яких можуть належати виявлені в районі Кудрявця фундаменти давніх храмів. Викладено спостереження стосовно їх можливої атрибуції й визначення меж Копирівового кінця.

Ключові слова: монастир Святого Симеона, Кирилівська церква Києва, Копирів кінець, Дорогожичі, Боричів увізі.

Наші дослідження патронального стінопису¹ Кирилівської церкви та організації її поховального приміщення² показали, що будівництво й розпис споруди завершили до серпня 1146 р.³, а сам акт ктиторського благочестя належить лише ініціативі великого київського князя Всеволода Ольговича⁴. Опрацювання джерел пам'ятки дало можливість реконструювати систему організації усипальні: північна частина поховального приміщення призначалася для перепоховання очільника роду ктитора, а південна – для поховання конкретних членів його родини в майбутньому.

Поділ усипальні на дві частини (для перепоховання й майбутніх захоронень) було екстрапольовано на особливості організації поховального приміщення Георгіївського храму

¹ Див.: Ганшин О.В. Історіографічний парадокс двох ктиторських композицій у Кирилівській церкві Києва. *Novogardia*. 2021. № 1 (9). С. 64–79.

² Див.: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні Кирилівської церкви Києва та датування її фрескових розписів. *Славистична збірка*. 2018. Вип. IV. С. 169–180; Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя великого київського князя Всеволода Ольговича й гіпотеза щодо тотожності храму літописного монастиря Святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 4–17.

³ Під цією датою розуміємо час смерті князя Всеволода Ольговича, який у Київському літописі за Іпатіївським списком зазначено під 1146 р. «мѣца августа . въ а́ днь» (1 серпня), а в Ларентіївській редакції – «мѣца . июля . въ . л . днь» (30 липня): Іпатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Ст. 321; Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Ст. 312–313.

⁴ З огляду на це неправдоподібно є згадка під 1179 р. у Київському літописі за Іпатіївським списком про побудову церкви княгинією Всеволожою (донькою князя Мстислава Володимировича, онукою князя Володимира Мономаха): «положена быс . в Киевѣ оу стѣго Кюрила уже бѣ сама создала». Фрескові зображення з княгинією визначені помилково, поховальний портрет із фігурою ктитора не містить жіночого образу, а в усипальні їй не було відведено місця. На наш погляд, це є виявом тенденційності, щоб завуалювати акт благочестя князя Всеволода Ольговича, «приписавши» створення храму представниці роду Мономаховичів: Іпатьевская летопись. Ст. 612.

Канева⁵. Порівняння топографії усипалень обох пам'яток із залученням генеалогічних відомостей про членів родини ктитора дало змогу відтворити модель єдиного киево-канівського некрополя князівського роду Святославичів.

За результатами моделювання, місцем для перепоховання очільника роду ктитора, великого князя Святослава Ярославича, був усамітнений аркосолій західної стіни північної частини усипальні Кирилівського храму⁶. Зважаючи на це, можна під іншим кутом поглянути на фрагмент літописного оповідання з Київського літопису за Іпатіївським списком про вбивство й поховання великого київського князя Ігоря Ольговича: «и везе на конець града в манастирь сѣмоу Семешноу . бѣ бо манастирь ѿца его . и дѣда еѣ Сѣослава . тамо положиша»⁷.

Згідно з традиційним варіантом прочитання, тіло убієнного князя везуть до обителі Св. Симеона, оскільки вона «ѿца его . и дѣда еѣ Сѣослава», де його й поклали. Звідси виводили припущення про засновника монастиря та час побудови: фундацію за старшинством автоматично приписували князеві Святославу Ярославичу, а монастир (відомий лише за писемними джерелами й не атрибутований за археологічним матеріалом) датували періодом його київського князювання⁸; також була спроба визначити, ім'я якого саме Симеона дістала обитель та яким було значення культу святого в князівській родині⁹.

Одержані результати моделювання щодо місця для перепоховання князя Святослава Ярославича в аркосолії західної стіни північної частини усипальні Кирилівської церкви дають змогу подивитися по-новому на згаданий фрагмент літописного оповідання: тіло князя Ігоря Ольговича везуть до обителі не так через її приналежність родині, як через те, що «дѣда еѣ Сѣослава . тамо положиша». Інакше кажучи, князя привезли до усипальні, де вже упокоївся засновник роду, і так почалося формування некрополя Святославичів.

Суперечність між визначенням місця для перепоховання князя Святослава Ярославича (за результатами моделювання) та новою інтерпретацією літописної звістки стала спонуючою заново переглянути літописні відомості про монастир Св. Симеона й Кирилівську церкву, що в підсумку й дало появу гіпотези про їх тотожність: будівництво та розпис споруди завершили до серпня 1146 р.; під 1147–1162 рр. літописи згадують монастир Св. Симеона; під 1171–1195 рр. – ідеться про Кирилівську церкву та її обитель¹⁰. Якщо дотримуватися цієї версії, між 1162 і 1171 рр. монастир Св. Симеона та його головний храм переосвятили іменем святого Кирила¹¹.

Попередню перевірку гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви в загальних рисах було здійснено за зображальними джерелами пам'яток; закцентовано увагу на проблемі християнського імені Кирила князя Всеволода Ольговича¹², що згідно з пом'яником Введенської церкви Києво-Печерської лаври є чернечим, а не хрестильним¹³. Також маємо необхідність подальшого осмислення в контексті проблематики давньої топографії Києва.

Монастир Св. Симеона в літописах має однозначне територіальне прив'язування до Копирівського кінця. Водночас у звістках про Кирилівську церкву лише один раз з'являються Дорогожичі. Саме з ними дослідники пов'язують храм. Тому ключовими топонімами для перевірки нашої гіпотези є Дорогожичі й Копирів кінець¹⁴.

⁵ За літописами церкву також заклали за ініціативою князя Всеволода Ольговича: Іпат'євская летопись. Ст. 317; Лаврент'євская летопись. Ст. 312.

⁶ Нами також зверталася увага на те, що над цією нішою прописано композицію «Лоно Авраама» з одним із праведників на колінах праотця, решта ж прописана групами обабіч. Можливо, що таким живописом символічно відтворено місце супокую душі перепохованого в цьому аркосолії князя Святослава Ярославича: Ганшин О. Сакральна організація князівської усипальні... С. 174.

⁷ Іпат'євская летопись. Ст. 354.

⁸ Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 392; Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва–Ленинград, 1961. Т. 2. С. 465; Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 102; Гузенко С.М. Фамільні монастирі стародавнього Києва. *Maricetipium: Історичні студії*. Вип. 7. С. 43–44; та ін.

⁹ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Траектории традиции: Главы из истории династии и Церкви на Руси конца XI – начала XIII в. Москва: Языки славянской культуры, 2010. С. 9–20.

¹⁰ Згідно з новим прочитанням, обитель Св. Симеона саме стосовно князя Ігоря Ольговича названо «манастирь ѿца его» (тобто князя Олега Святославича, а не Всеволода Ольговича). На нашу думку, знову-таки маємо у звістці Київського літопису за Іпатіївським списком свідчення про мономахівську тенденційності: це спроба завуалювати акт благочестя князя Всеволода Ольговича, однак цього разу акт благочестя «приписано» князеві-ізгою: Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя... С. 4–17.

¹¹ Переосвячення обителі й церкви можна пояснити тим, що князь Всеволод Ольгович прийняв передсмертне чернече ім'я Кирило. Ще одна причина – пізніше розорення Києва коаліцією на чолі з князем Мстиславом Андрійовичем. Імовірно, після пограбування обитель дістала актуальне ім'я нового небесного покровителя ктитора.

¹² Ганшин О. Моделювання організації єдиного киево-канівського некрополя... С. 14.

¹³ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки др. пол. XVII ст. *Лаврський альманах*. 2007. Спецвипуск 7. С. 16–17.

¹⁴ У питанні локалізації обох місцевостей пріоритет належить писемним джерелам. По-перше, саме завдяки літописним згадкам (хоча й досить лаконічним) ми довідуємося про існування таких топонімів, як Копирів кінець і

Перша згадка про Дорогожичі міститься в Лаврентіївському та Іпатіївському списках «Повісті временних літ» під 980 р. В останньому йдеться про міжусобицю князів Володимира Святославича і Ярополка Святославича: «и приде Володимиръ къ Києву съ вои многими. и не може Ярополкъ стати противу Володимиру . и затвориса Ярополкъ въ Києвъ . съ людьми своими и съ Блудомъ . и стояше Володимиръ вбрывса на Дорогожичі . межи Дорогожичемъ и Капичемъ . и естъ ровъ и до го днѣ»¹⁵. Майже аналогічною є стаття Лаврентіївського списку літопису¹⁶.

Полки князя Володимира Святославича йшли до Києва з Новгороду й Полоцька, тому мали б вибрати нагірну північно-західну дорогу. Відповідно літописні Дорогожичі і Капич локалізували на цьому шляху на околицях давнього міста¹⁷.

Визначити, де був Капич, складно, адже в писемних джерелах про нього більше немає згадок. Це можна зробити лише порівнявши літописну інформацію з топографією північно-західної околиці міста (щоб виявити найпридатнішу для рову ділянку)¹⁸. Таким місцем міг бути вододіл у вигляді вузької смуги між верхніми течіями Глибочиці й Скомороха. Тоді літописний Капич мав бути десь поряд, а Дорогожич – на зручній для табору й битви рівнині на північний захід від вододілу¹⁹.

Хронологічно наступна згадка про Дорогожичі в статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1146 р. змальовує розгром військами князя Ізяслава Мстиславича полків київського князя Ігоря Ольговича та його втечу з поля бою: «и тоу побѣже Игорь . и Сѣславъ . въ Слоудовы . Дорогожьчския . и Изаславъ же съ Мстиславомъ сѣомъ своимъ и съ своєю дружиною . въѣха в нѣ в бокъ имъ . и начаша сѣчи и разлоучиша другъ ѿ друга и съ Игоремъ же не бѣ кто ѿлоучаса . и вѣже Игорь в болото . Дорогожьчское . и оутразе под нимъ конь»²⁰.

Тут з'являється перша і єдина згадка про «Слоудовы . Дорогожьчския», що тлумачать як: заливний лут, невелика западина, куди збігає тала вода; багнисте, болотисте місце по берегах річки; пагористий ландшафт або ж скеля²¹. На жаль, жоден із запропонованих варіантів не розв'язує проблеми, однак може придатися останнє тлумачення як «скеля», проте в розумінні стрімкого урвища²². Цю особливість ландшафту помітно навіть сьогодні в порізаних ерозією схилах Бабиного та Реп'яхового ярів, що тягнуться від рівнини дещо на північний захід верхів'їв Глибочиці й Скомороха до підшови мису, де стоїть Кирилівська церква.

Якщо брати до уваги такі спостереження, то князь Ігор Ольгович міг вирушити в пошуках порятунку через один із ярів до родової обителі (сучасна Кирилівська церква), але, згідно з літописом, зав'яз у болоті, де його знайшли лише через чотири дні²³. Болотистість справді притаманна ярам, про які йдеться, адже з давніх часів дотепер вони виконують функції природних водотоків²⁴.

Ще одна згадка про Дорогожичі міститься під 1150 р. у Київському літописі Іпатіївської та Лаврентіївської редакцій. Боротьба за київський стіл між князями Юрієм Долгоруком та Ізяславом Мстиславичем закінчується тим, що останній під покровом ночі втікає

Дорогожичі, а по-друге, з них беремо критерії для порівняння з археологічним матеріалом: будь-яка інформація про монументальні споруди, особливості ландшафту, шляхи тощо. Такий підхід не треба сприймати як декларування переваги одних джерел над іншими – він лише визначає напрям пошуку (від літописних згадок про храми – до археологічних знахідок).

¹⁵ Іпатьевская летопись. Ст. 64.

¹⁶ Лаврентьевская летопись. Ст. 76.

¹⁷ Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 299–300; Добровольский Л. Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних Киевских природных укреплениях. *Военно-исторический вестник*. Киев, 1913. Кн. 4. С. 31–32; Добровольский Л. Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних Киевских природных укреплениях. Киев, 1914. С. 7–8; Железняк І. Київський топонімікон. Київ, 2014. С. 38–39; та ін.

¹⁸ Рів перед табором князя Володимира Святославича, імовірно, мав воєнне призначення (наприклад, у «Сазі про Еймунда» конунг наказав викопати рів, заповнити його водою та замаскувати від ворога). Оскільки там загинуло багато воїнів, можна припускати, що дорогожицький рів був досить великим, а це дає надію, що в майбутньому вдасться його виявити; Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва: Наука, 1978. С. 95–96.

¹⁹ Железняк І. Київський топонімікон. С. 38–39.

²⁰ Іпатьевская летопись. Ст. 326–327.

²¹ Железняк І. М. Київський топонімікон. С. 38.

²² Так само тлумачив «Слоудовы . Дорогожьчския» Л. Добровольський, зазначаючи, що «следует, конечно, видеть местные стремнины, высшие над здешними глубокими оврагами с протекающими по их крайне вязкому дну ручейками». Див.: Добровольский Л. Летописный Дорогожич... 1913. С. 42; Добровольский Л. Летописный Дорогожич... 1914. С. 18.

²³ Іпатьевская летопись. Ст. 327–328.

²⁴ Можливо, болото є лише поетичним засобом. Не відкидаємо, що події могли розвиватися так: князь Ігор Ольгович (як і князь Святослав Всеволодович, який утік до монастиря Св. Ірини) дістався родової обителі, але не отримав належного захисту. Схопити ж його могли під час пограбування маєтностей і монастирів, про що йдеться далі в літописі. Якщо дотримуватися цієї версії, то те, що князь Ігор Ольгович зав'яз у болоті на чотири дні, можна розглядати як чергове завуалювання в промонахівському літописанні. Хай там що, але це аж ніяк не спростовує, що болото є-таки.

з Києва, коли приспіли значно більші сили супротивника: «и повелѣ Изаславъ . дружинѣ своей събратиса оу Дорожичъ . а самъ дожда ночи поѣха ис Києва»²⁵. Зауважимо, що в Лаврентіївському списку місцевість названо Дорогожичем, а не Дорожичем²⁶.

Через брак конкретики (немає згадок про деталі ландшафту, монументальні споруди тощо) неможливо зробити якісь додаткові уточнення. Можна лише звернути увагу на те, що князь Ізяслав Мстиславич наказав дружині зібратися «оу Дорожичъ», – а це знову засвідчує існування зручного військового плацдарму на підступах до міста з північного заходу.

Далі за хронологією під 1161 р. Дорогожичі згадано в Київському літописі за Іпатіївським списком. Ідеться про боротьбу за великий стіл між князями Ізяславом Давидовичем і Ростиславом Мстиславичем: «и съвкупивса Изаславъ . съ Всеволодичема . и съ Шлгомъ и с Половци и поиде за Вышегородъ къ божниці ... и поиде полки къ Киеву . и пришедши стаха на болоньи . в лозахъ противу Дорогожичю . наоутрия же ... нача Изаславъ полкы рашати съ братьею . и доспѣвъ иде къ Подолью . а Ростиславъ стояше съ Андрѣевичемъ подлѣ столпѣ загорожено бо баше тогда столпиемъ ѿ горы . ѿли и до Днѣпра»²⁷.

Війська князя Ізяслава Давидовича йшли до Києва з півночі, імовірно, тією самою нагірною північно-західною дорогою. Табір «на болоньи . в лозахъ противу Дорогожичю», напевно, мав бути ще й засідкою поблизу вузького вододілу між верхніми течіями Глибочи і Скомороха для наскоку на полки київського князя Ростислава Мстиславича²⁸.

З літопису дізнаємося, що князь Ізяслав Давидович не дочекався супротивника й наступного дня вирушив зі своїми військами на Поділ, де вже стояв князь Ростислав Мстиславич з дружиною: «подлѣ столпѣ загорожено бо баше тогда столпиемъ ѿ горы . ѿли и до Днѣпра»²⁹.

Літописне «стовп'є»³⁰ дослідники резонно локалізували на північних (північно-західних) околицях давнього Подолу³¹, але археологічно його досі не зафіксовано³². У літописі сказано, що в ті часи огорожа простягалася «від гори до самого Дніпра». Такі масштаби дають надію, що в майбутньому її виявлять і можна буде розв'язати проблему локалізації.

Якщо прийняти гіпотезу С. Тараненка щодо «стовп'я»³³, пам'ятаючи, що немає давнього картографічного матеріалу, то для реконструкції шляху полків князя Ізяслава Давидовича варто звернутися до джерела ранньомодерної доби – плану Києва 1695 р. Івана Ушакова³⁴.

На наш погляд, найзручнішою для маршу військ князя Ізяслава Давидовича мала бути дорога, що накреслена на карті Івана Ушакова біля Кирилівського монастиря (мал. 1). Пройшовши вздовж південного краю обителі, шлях повертав у бік північних околиць Подолу й приводив полки просто до оборонців. Імовірно, ця дорога пролягала через Реп'яхів яр.

Останню згадку про Дорогожичі знаходимо під 1171 р. у Київському літописі за Іпатіївським списком. Оповідаючи про прибуття об'єднаних військ володимирського князя Андрія Боголюбського на чолі з його сином, князем Мстиславом Андрійовичем, літописець повідомляє: «снашаса братя Вышегородѣ и пришедше стаха на Дорогожичи . подѣ стѣмъ Куриломъ»³⁵.

²⁵ Ипатьевская летопись. Ст. 402.

²⁶ Лаврентьевская летопись. Ст. 327.

²⁷ Ипатьевская летопись. Ст. 515.

²⁸ Ми вже звертали увагу на схожий тактичний прийом, коли берендеї князя Ізяслава Мстиславича несподівано завдали удару по флангу військ князя Ігоря Ольговича, що й визначило результат битви.

²⁹ Напевно, змінити місце битви київський князь Ростислав Мстиславич вирішив саме через можливу засідку на вузькій смузі вододілу.

³⁰ Історико-лінгвістичні й археологічні матеріали свідчать, що йдеться про частокіл, зведений з укопаних вертикально стовпів. Крім того, могли бути й інші елементи фортифікації, як-от вал, що згадується в пізніших джерелах, і рів (для валу потрібно звідкись брати землю). А оскільки війська князя Ростислава Мстиславича вийшли за частокіл, то можна припускати, що були ще й ворота. Див.: Козюба В. К. Давньоруське «столпие» за історико-лексичними та археологічними матеріалами. *Археологія*. 2010. № 2. С. 42–50; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897. С. 29–31.

³¹ Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 2. Л. 2; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 29–30; Иванцов И.О. Стародавній Київ. Київ: Фенікс, 2003. С. 225; Толочко П.П. До топографії древнього Києва. *Археологія*. 1965. Т. XVIII. С. 20–21; Тараненко С. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. Вид. 2-ге. Київ, 2017. С. 54–59.

³² Тараненко С. Планувальна структура... С. 59.

³³ Тараненко С. П. До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі. *Лаврський альманах*. 2008. Вип. 22. С. 12–19; Тараненко С. Планувальна структура... С. 54–59.

³⁴ Див.: Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. Київ: Наукова думка, 1970. С. 137–138; Алфєрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII в. Киев: Наукова думка, 1982. С. 93; Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. С. 49; Тараненко С. Планувальна структура... С. 11.

³⁵ Ипатьевская летопись. Ст. 544.

Мал. 1. Дорога на Поділ повз Кирилівський монастир.

Тут, як і далі, під «сташа» йдеться про те, що полки не просто зупинилися, а стали табором, щоб підготувалися до битви. Табір «подъ стѣмъ Куриломъ», тобто в яру під обителлю Св. Кирила, є малоймовірним, адже таке розміщення не вигідне. Розглянуті вище літописні згадки про дорогожицький плацдарм дають підстави припускати, що війська князя Мстислава Андрійовича із союзниками стали на рівнині на північний захід від смуги вододілу між Глибочицею й Скоморохом.

У такому разі літописне «подъ», як свого часу зауважував В. Іконніков³⁶, слід розуміти не як «знизу», а як «біля чогось»³⁷. Тобто полки князя Мстислава Андрійовича та союзників отаборилися на Дорогожичах, які знаходилися неподалік монастиря Св. Кирила.

Отже, попри загальну невизначеність меж Дорогожичів, можемо говорити, що обитель Св. Кирила стояла поза ними, хоча й недалеко. Решта ж літописних згадок про монастир або Кирилівський храм узагалі не містять відсилання до топонімів³⁸. Складається враження, що Кирилівську церкву з літописними Дорогожичами пов'язали в пізніші часи.

Д. Бліфельд зазначав, що серед відомих за літописами місцевостей Дорогожичі належать до тих, які зовсім не згадуються в документах наступних віків і були забуті ще в давні часи³⁹. Також із праці М. Берлинського довідуємося, що топонім Дорогожичі або Дорожичі не використовувався на поч. XIX ст., адже місце його розташування дослідник припускав десь у верхів'ях Либеді⁴⁰.

Проблему локалізації цієї місцевості розв'язав М. Закревський, який писав, що «место, назначенное ныне под учебное и лагерное поле ... называлось тогда Дорогожичи или До-

³⁶ Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1913. Кн. 4. С. 39, прим. 2; Добровольский Л. Летописный Дорогожичь... 1914. С. 15, прим. 2.

³⁷ Саме в такому річизі слід читати літописні звістки «приде Всеовдъ съ всею братею . к Переяславлю . и стояша подъ городомъ три днѣи» та «и ста подъ Вышегородомъ въ Островѣ». Див.: Ипатьевская летопись. Ст. 297, 320.

³⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 612, 680, 534; Лаврентьевская летопись. Ст. 412.

³⁹ Бліфельд Д. До питання про Боричів узвіз стародавнього Києва. *Археологія*. 1948. Т. II. С. 132.

⁴⁰ Берлинский М. Краткое описание Киева. Санкт-Петербург, 1820. С. 54, 182.

рожици»⁴¹. Але водночас він є автором хибної думки про те, що «церковъ Св. Кирилла находилась в киевском урочище Дорожичах или Дорогожичах»⁴².

Для дослідників ранньої історії Кирилівської обителі помилку про розміщення «знизу», а не «біля чогось» закріпив А. Прахов, який писав, що «под тем холмом, где стоит Кирилловская церковь, сходились все дороги, ведшие в праматерь русских городов; здесь было знаменитое в летописе Дорожиче, или Дорогожиче»⁴³.

Щоб виправити цю історіографічну помилку, передусім потрібно перевірити давні писемні джерела про Копирів кінець на наявність / відсутність суперечностей нашому припущенню про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона споруді Кирилівської церкви, яка згідно літопису знаходилась лише неподалік Дорогожичів.

Перша за хронологією коротка згадка про Копирів кінець міститься в статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1121 р. і не дає конкретики: «заложи цркви сѣго Ивана . въ Копыревѣ конци»⁴⁴. Проте під 1151 р. маємо ще одну згадку про храм.

Розповідаючи про дислокацію оборонців Києва, які чекали на війська князя Юрія Долгорукого, літописець повідомляє про огорожу церкви: «Вачьславъ же Изаславъ и Ростиславъ . повелѣша Володимиру поити ... ко Шлговѣ . и стаха мѣжи дѣбрьми . ѿ Шлговы шли и въ шгородъ сѣго Ивана а сѣмо шли до Шковицѣ»⁴⁵.

Детально проаналізована інформація про розміщення київських полків дала змогу ряду дослідників виявити розбіжності в локалізації давньої Щекавиці та сучасних пагорбів під такою самою назвою⁴⁶. Сусідство храму Св. Іоанна з цією місцевістю дає вагомі аргументи на користь того, що стояв він десь у районі Кудрявця⁴⁷.

Наступна згадка про Копирів кінець у статті Київського літопису за Іпатіївським списком під 1140 р. повідомляє: «Поиде Всеволодъ Шлговичъ из Вышегорода . къ Киевоу . израдивъ полкы . и пришедъ ста оу города . в Копыревѣ конци . и нача зажигати дворы иже соуть предъ городомъ . в Копыревѣ кончи»⁴⁸.

Цей фрагмент показує, що загадковий топонім тяжіє до північно-західних околиць міста, адже саме там мав пролягати шлях полків Всеволода Ольговича з Вишгорода до Києва⁴⁹.

Здається, поза увагою дослідників залишилося те, що Копирів кінець згадано двічі. На нашу думку, це не тавтологія, як може видатися спочатку, а мінімально відмінні в хронологічному й територіальному планах події. Спочатку літописець повідомляє, що війська князя Всеволода Ольговича отаборилися на Копирівому кінці поблизу міста, а далі – що вони напали на двори перед міською огорожею та почали їх палити.

Дотримуючись такого прочитання, наголосимо, що перша локація підходила для військового табору князя Всеволода Ольговича, однак там не було регулярної дерев'яної забудови, тому полки підійшли ближче до міських укріплень, щоб здійснити підпал вже в іншому місці.

Повертаючись до літописних згадок про Копирів кінець, зауважимо, що в них неодноразово натрапляємо на монастир Св. Симеона. В Іпатіївській та Лаврентіївській редакціях Київського літопису вперше його згадано під 1147 р. у вищенаведеному фрагменті про місце, куди везуть тіло князя Ігоря Ольговича: «и везе на конецъ града»⁵⁰ в монастирь сѣмоу Семешноу . бѣ бо манастирь ѿца его . и дѣда еѣ Сѣслава . тамо положи-ша»⁵¹; «и везе и к сѣмоу Симешну . и тамо и положиша»⁵².

Стаття за 1150 р. повідомляє, що князь Святослав Ольгович переніс поховання убієного брата до терема біля Спасо-Преображенської церкви в Чернігові: «Сѣславъ Шлго-

⁴¹ Закревский Н. Описание Киева... Т. 1. С. 300.

⁴² Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Москва, 1858. Ч. 1. С. 127; Закревский Н. Описание Киева... Т. 1. С. 338.

⁴³ Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в., исполненное в 1881–1882 гг. А.В. Праховым. Санкт-Петербург, 1883. С. 2.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. Ст. 286.

⁴⁵ Там само. Ст. 428.

⁴⁶ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность в древности называлась Олеговой Могилой? *ЧИОЛН*. 1878. Кн. 1. С. 22–27; Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва [I–II]. *Київська старовина*. 1997. № 5 (317). С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»: Киев или Ладога? *Археология і давня історія України*. 2020. Вип. 2 (35). С. 288–293.

⁴⁷ Толочко П. Исторична топографія... С. 139–140.

⁴⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 302.

⁴⁹ Досить симптоматичною є помилка І. Мовчана, який у дослідженні давньокиївської околиці плутає Копирів кінець і Дорогожичі, зазначаючи, що саме до останнього підійшли полки князя Всеволода Ольговича. Див.: Мовчан І. Давньо-київська околиця. Київ: Наукова думка, 1993. С. 114.

⁵⁰ М. Закревський цілком резонно зауважував, що під локацією «конецъ града» треба розуміти топонім Копирів кінець. Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 392.

⁵¹ Ипатьевская летопись. Ст. 354.

⁵² Лаврентьевская летопись. Ст. 318.

вичь . перенесе мощи брата своего Игоря . ѿ сѣго Семена ис Копырева конца . в Черниговъ . и положиша оу сѣго Сѣса в теремъ»⁵³.

Як бачимо, звістки про обитель Св. Симеона сповіщають дотично про храм монастиря, але дозволяють припускати, що такий існував (імовірно, аналогічної посвяти). Навіть більше, повідомлення про поховання князів Святослава Ярославича та Ігоря Ольговича переконає в тому, що церква мала князівську усипальню, а сама обитель була «отньою» для роду Святославичів.

Про належність монастиря чернігівським князям може побічно свідчити й фінальна літописна звістка про обитель у Київському літописі за Іпатіївським списком під 1161 р. Про кончину князя Ізяслава Давидовича є такі рядки: «Изяслава же ... Мстиславъ лѣ жива . посла в манастирь . къ сѣго Семену еже есть . в Копыревѣ конци . оубыень же бысѣ Изяславъ ... и ѿтолѣ послаша и Чернигову»⁵⁴. На наш погляд, те, що важкопораненого князя відправили до київського осередку чернігівських князів, є цілком закономірним з огляду на його походження.

Цікаво, що церква Св. Симеона також фігурує в джерелі ранньомодерного часу – у «Тератургимі» соборного ченця Києво-Печерської лаври Атанасія Кальнофойського. У примітках до свого досить умовного плану Києва⁵⁵ він написав: «Cerkiew So Simeona nad samym Kijowem, a drugie mogiłami leżą, podobno na wieki przywalone»⁵⁶.

Цим автор першої пол. XVII ст. засвідчив існування храму Св. Симеона в Києві, що могло б поставити під сумнів нашу гіпотезу. Але зауважмо, що в джерелі не згадано Кирилівської церкви, про яку, безперечно, знав київський ченець. Окремої уваги варте повідомлення про руїни інших храмів, що лежать могилами-пагорбами. Імовірно, ідеться про пізніше виявлені в районі Кудрявця фундаменти церков.

Знову повертаючись безпосередньо до літописних згадок про Копирів кінець, розглянемо хронологічно останню, у якій з'являється цей топонім, – а саме статтю Галицько-Волинського літопису за Лаврентіївським списком під 1202 р. У ній ідеться про похід князя Романа Мстиславича на Київ: «И ѿтвориша ѣму Кыяне ворота Подольскаа в Копыревѣ конци . и въѣха в Подолье»⁵⁷.

Полки Романа Мстиславича йшли на місто північно-західною нагірною дорогою, що її ми вже не раз згадували. Літописець пише про Подільські ворота на Копирівому кінці, однак відомостей про них бракує, адже в літописі вони з'являються лише один раз, а їхні залишки археологічно досі не виявили.

Серед дослідників існує думка, що Подільські ворота, можливо, були неподалік Кудрявця⁵⁸, тому що саме там упродовж XIX–XX ст. знайшли руїни давніх храмів, які пов'язують із літописними церквами Копирівського кінця. Також тут є спуск на Поділ – сучасні Вознесенський та Глибочицький узвози.

Підсумовуючи наш огляд літописних повідомлень про Копирів кінець, зазначимо, що явних суперечностей гіпотеза про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви не має. На відміну від Дорогожичів, у повідомленнях про Копирів кінець згадуються монументальні споруди на його території. Серед них не тільки монастир Св. Симеона, а й церква Св. Іоанна з огорожено та Подільські ворота.

Будемо шукати далі, а тому звернемо увагу на проблему локалізації зазначених монументальних споруд, а також на питання меж літописного Копирівського кінця. Однак відштовхуватимемося вже від нашого припущення та розширимо північні й західні межі Копирівського кінця від Кудрявця до мису, де стоїть Кирилівська церква.

Тоді літописна звістка про те, що полки Всеволода Ольговича прийшли з Вишгорода до Києва, набуває нового змісту: «Поиде Всеволодъ Ѡлговичъ изъ Вышегорода . къ Кыявоу . израдивъ полкы . и пришедъ ста оу города . в Копыревѣ конци . и нача зажигати дворы иже соутъ предъ городомъ . в Копыревѣ кончи»⁵⁹.

⁵³ Ипатьевская летопись. Ст. 408.

⁵⁴ Там само. Ст. 518.

⁵⁵ План Києва Атанасія Кальнофойського не вирізняється точністю відтворення топографії пам'яток: М. Закревський зазначав, що план «никуда не годится», а також характеризував його як «самый жалкий, из которого почти ничего понять не можно». М. Петров бачив його «извращенным при гравировании»; С. Голубев зауважував, що на ньому «обозначены лишь только главнейшие церкви ... не всегда точно соблюдено их взаимное топографическое положение». Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 401; Закревский Н. Летопись и описание... Ч. 1. С. 146; Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 20; Голубев С. О древнейшем плане города Киева 1638 г. ЧВІОНЛ. 1898. Кн. 12. Отд. 2. С. 20–21.

⁵⁶ Цитування з «Тератургимі» наведено за М. Закревським. Див.: Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. С. 397.

⁵⁷ Лаврентьевская летопись. Ст. 417.

⁵⁸ Див.: Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1887. С. 22; Иванцов И.О. Стародавний Київ. С. 254; Толочко П.П. Исторична топографія... С. 144; Махновець Л.Є. Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 533.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Ст. 302.

Нагадаємо, що тавтології в цьому літописному тексті немає, а йдеться, на наш погляд, про мінімально відмінні в хронологічному й територіальному планах події: спочатку війська князя Всеволода Ольговича стали табором на Копирівому кінці поблизу міста, а згодом підійшли ближче та почали палити двори (елемент тиску на князя В'ячеслава Володимировича).

Припускаємо, що чернігово-вишгородські полки (які, імовірно, не планували брати участі у військовій сутичці, а лише в акції підпалу) стали на зручному для табору плато Кирилівської височини. По-перше, це надійно захищене з трьох сторін місце, звідки можна було контролювати шляхи з Подолу та самого міста. А по-друге, можливо, саме тому пізніше князь Всеволод Ольгович побудував на цьому місці власну київську церкву.

Треба думати, що частина полків вирушила з табору, де не було регулярної забудови, до дворів Копирівому кінця під міськими укріпленнями з метою їх подальшого підпалу вже не раз згадуваною північно-західною нагірною дорогою.

Зазначимо, що уважне прочитання тексту дає підстави говорити, що двори не були знищені пожежею дощенту: використане «соуть предъ городомъ» означає, що на час створення запису вони все ще існували.

Підпал, до якого вдався Всеволод Ольгович на Копирівому кінці, мав очевидний успіх, адже його супротивник князь В'ячеслав Володимирович вирішив залишити Київ своєму візаві⁶⁰. Умову передачі міста наведено в Іпатіївській редакції Київського літопису: полки на чолі зі Всеволодом Ольговичем мали тимчасово повернутися до Вишгорода, щоб дати князю В'ячеславу Володимировичу вийти до власної Турівської волості⁶¹. А це підтверджує спостереження про те, що війська Всеволода Ольговича контролювали шляхи з Подолу та міста.

Знову-таки, якщо розширити північні та західні межі Копирівому кінця, нової інтерпретації набуває й літописна згадка про Подільські ворота, що ними скористався князь Роман Мстиславич: «и ѿха наборзѣ со всѣми полкы . г Кыеву . Романъ . и штвориша юму Кыяне ворота Подольская в Копыревѣ конци . и въѿха в Подолье . и посла на Гору к Рюрикови . и ко Шлговичемъ»⁶².

Очевидно, що до Києва війська Романа Мстиславича йшли північно-західною нагірною дорогою. Щоб дістатися Подолу, оминаючи укріплену частину міста, треба було зійти на шлях, який, на нашу думку, свого часу став у пригоді військам князя Ізяслава Давидовича, коли той поспішав на битву на північні околиці Подолу⁶³.

Якщо додатково звернутися до картографії ранньомодерної доби (план Києва 1695 р.), побачимо не тільки ту саму дорогу повз Кирилівський монастир (мал. 1), а й вежу з проїздом (мал. 2). Можемо припускати, що саме з нею (або з місцем неподалік неї) пов'язані літописні Подільські ворота, за якими простягалися околиці Подолу.

Щодо локалізації згаданої в джерелах церкви Св. Іоанна з огороженою, то в цій справі, безперечно, у пригоді стануть відомості про її сусідство з Олеговою могилою та Щекавицею⁶⁴, яка, згідно з аналізом літописних звісток⁶⁵, єдесь у районі Кудрявця, Глибочиці або ж Вознесенського узвозу⁶⁶, тобто безпосередньо перед міськими укріпленнями. На сьогодні на цих обшарах виявили й дослідили фундаменти чотирьох давніх храмів (або трьох церков та однієї божниці) (мал. 3).

Перша спроба пов'язати літописні згадки Копирівому кінця зі знайденими в районі Кудрявця археологічними матеріалами належить Л. Похилевичу⁶⁷, який поставив питання, чи не від храму монастиря Св. Симеона залишилися виявлені на краю Кудрявської гори руїни фундаменту⁶⁸.

⁶⁰ Іпатьевская летопись. Ст. 302–303; Лаврентьевская летопись. Ст. 306–307.

⁶¹ Іпатевская летопись. Ст. 303.

⁶² Лаврентьевская летопись. Ст. 417.

⁶³ Якщо ж припустити, що Копирів кінець лежав перед містом, то фрагмент «и въѿха в Подолье . и посла на Гору к Рюрикови . и ко Шлговичемъ» порушує давнє питання: чому, коли полки князя Романа Мстиславича минали міські укріплення, від них одразу не відкололися посланці до київських володарів, а змушені були їхати на Поділ і повертатися назад?

⁶⁴ Іпатьевская летопись. Ст. 428.

⁶⁵ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность... С. 22–27; Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

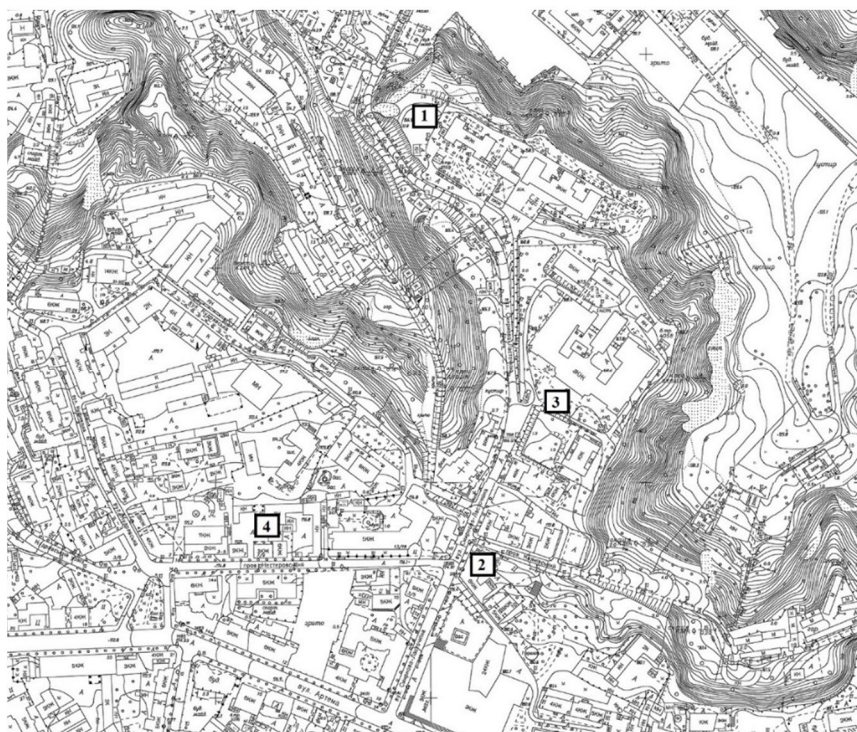
⁶⁶ Толочко П.П. Исторична топография... С. 139–140; Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

⁶⁷ Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Киев, 1865. С. 81.

⁶⁸ Нині це територія трохи нижче від Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури, вул. Вознесенський узвіз, 22.

Мал. 2. Дорога на Поділ з проїздом через башту.

Мал. 3. Розташування віднайдених в районі Кудрявця давніх храмів та божниць:

- 1 – церква на вул. Вознесенський узвіз, 22;
- 2 – церква на розі вул. Вознесенський узвіз та Киянівського пров.;
- 3 – церква на вул. Вознесенський узвіз, 20;
- 4 – божниця у Несторівському провулку, 9.

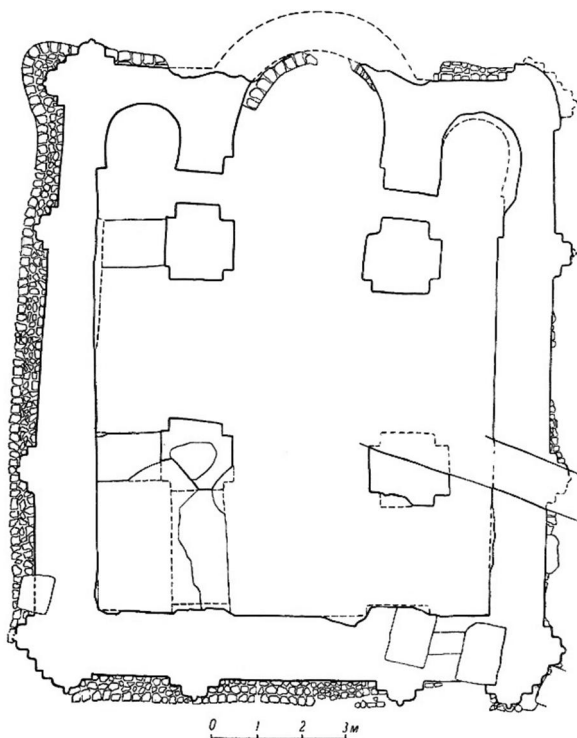
Напевно, припущення Л. Похилевича за істину прийняв археолог П. Лашкар'юв. Ще під час первинного огляду руїн він був переконаний, що вони належали церкві літописного монастиря Св. Симеона⁶⁹. Здійснені в 1878 р. розкопки фундаменту храму не дали змоги підтвердити чи спростувати таке визначення. Проте сам факт виявлення руїн невідомої давньої церкви додав ваги його версії розв'язання проблеми локалізації Копирівського кінця (а саме на Кудрявці).

⁶⁹ Лашкар'єв. П. Развалины церкви Св. Симеона и Копырев конец древнего Киева. Киев, 1879. С. 13–14.

М. Петров не погоджувався з припущенням Л. Похилевича й аргументацією П. Лашкарьова щодо належності руїн церкві монастиря Св. Симеона, але вважав слушною локалізацію літописного Копирівського кінця на Кудрявській горі. Ще один фундамент невідомого храму, що його розкопали на садибі Є. Чоботаревської⁷⁰, він вважав літописною церквою Св. Іоанна⁷¹, а це ще більше підкріпило думку про те, що Копирів кінць був на Кудрявській горі.

Згодом І. Іванцов писав⁷², що виявлені під час археологічних розкопок на цій території фундаменти раніше були монастирськими церквами Св. Симеона й Св. Іоанна. Щоправда, йому не було відомо, який із них якому літописному храмові належав. Розкопаний П. Лашкарьовим фундамент І. Іванцов вважав церквою Св. Іоанна, а знайдені на садибі Є. Чоботаревської руїни – храмом монастиря Св. Симеона⁷³.

У 1947 р. М. Каргер повторно розкопав церкву на краю Кудрявської гори (мал. 4), що її раніше досліджував П. Лашкарьов. Техніка мурування й розмір плінфи дали йому змогу уточнити відносний час побудови. Згідно з М. Каргером, це був останній період київського зодчества, тобто не раніше від сер. або друг. пол. XII ст.

Мал. 4. План розкопаної П. Лашкарьовим церкви (за М. Каргером).

Не погоджуючись із тим, що на місці руїн був храм монастиря Св. Симеона, М. Каргер не запропонував своїєї атрибуції, але вважав правильною локалізацію Копирівського кінця П. Лашкарьова⁷⁴. На нашу думку, переконало М. Каргера саме нетипове скупчення руїн церков на Кудрявці.

Фундамент храму на колишній садибі Є. Чоботаревської М. Каргеру не вдалося дослідити через тісну житлову й господарську забудову. У міркуваннях щодо хронології пам'ятки він спирався на замітку в газеті «Киевлянин», що досить детально змальовувала розкриті мародерами в 1887 р. мурування давнього храму. Згідно із заміткою, мурування було з каміння та майже квадратної форми плінфи. Тому М. Каргер датував храм часом не пізніше від кінця XI ст.⁷⁵

⁷⁰ Територіально це на розі вул. Вознесенський узвіз і Киянівського провулка.

⁷¹ Петров Н.И. Историко-топографические очерки... С. 23–24.

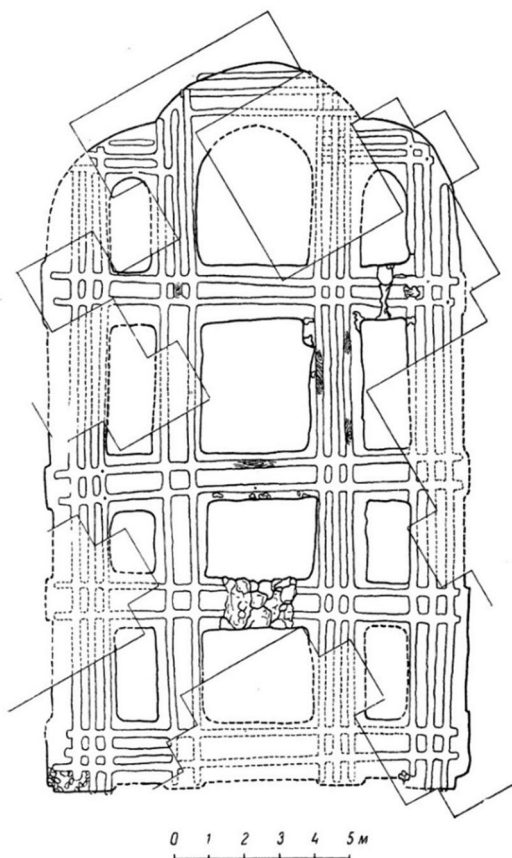
⁷² На жаль, монографія І. Іванцова вийшла друком лише у 2003 р.

⁷³ Іванцов І.О. Стародавній Київ... С. 254–255.

⁷⁴ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 466–473; Каргер М.К. К истории киевского зодчества (конца XII – начала XIII вв.). КСИИМК. 1949. Вып. XXVII. С. 128–137.

⁷⁵ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 402–407.

Під керівництвом М. Каргера на Вознесенському узвозі досліджували руїни ще однієї давньої церкви⁷⁶. Керамічні якості й розмір її плінфи дали змогу пов'язати матеріал із поширеною в другій половині XI ст. цеглою, але за характером плану (мал. 5) споруда, на його думку, тяжіла до XII ст. У відносному датуванні М. Каргеру стали в пригоді три знайдені блоки мурування храму (виконані в техніці *opus mixtum* із меандром), що допомогли обмежити хронологічні межі др. пол. XI ст. Питання атрибуції автор розкопок залишив відкритим, однак застерігав проти ототожнення з літописною церквою Св. Іоанна з огляду на пізню дату побудови⁷⁷.

Мал. 5. План розкопаної М. Каргером шестистовпної церкви.

Руїни четвертого храму (мал. 6) були частково досліджені в 1967 р. під керівництвом П. Толочка (у Несторівському провулку, 9). У спільній із Ю. Асеевим публікації він зазначав, що за технікою мурування церква нагадує більшість споруд Придніпров'я кін. XII – поч. XIII ст.⁷⁸ Також дослідники помітили подібність її конструкції до невеликих храмів і припустили, що це могла бути каплиця ремісничо-торгового посаду Копирівового кінця або божниця великого феодала (боярина, воєводи)⁷⁹.

Щодо досліджених М. Каргером фундаментів перед головним корпусом сучасної Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури (мал. 5), а також руїн на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка, П. Толочко та Ю. Асеев зауважували, що серед них справді міг бути храм монастиря Св. Симеона. Проте на таку атрибуцію, на їхню думку, не претендує фундамент розкопаної П. Лошкарєвим церкви (мал. 4). Вони зазначали, що серед споруд XII ст. найближчим до неї за стилістичними рисами міг бути храм Св. Василя на Новому дворі князя Рюрика Ростиславича⁸⁰, на що раніше вже

⁷⁶ Нині це територія перед головним корпусом Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури на вул. Вознесенський узвіз, 20.

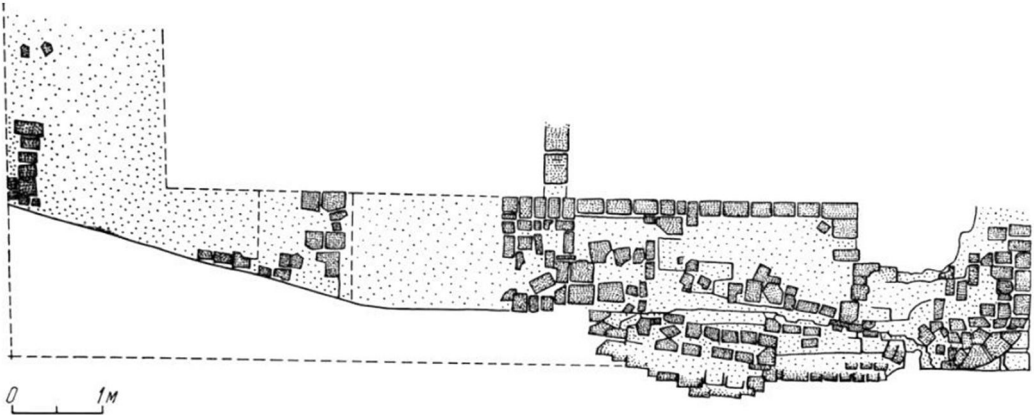
⁷⁷ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 391–402.

⁷⁸ Толочко П.П., Асеев Ю.С. Новый памятник архитектуры древнего Киева. Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. 1972. С. 85.

⁷⁹ Там само. С. 83, 87.

⁸⁰ Там само. С. 81.

звертав увагу П. Раппопорт⁸¹. Таке припущення пізніше підтримав В. Харламов, який у 1989–1990 рр. провів повторні дослідження пам'ятки⁸².

Мал. 6. План дослідженої П. Толочком божниці.

Не претендуючи на всебічний аналіз питань історіографії та атрибуції руїн цих храмів, скажемо, що розтягнуте в часі їх виявлення й складнощі з визначенням посилили нічим не підкріплене припущення П. Лашкарьова щодо локалізації Копирівського кінця на тлі відсутності будь-яких альтернатив – єдиною ланкою між археологічно виявленими фундаментами та згадками в писемних джерелах лишається тільки сам факт нетипового скупчення руїн давніх церков на незначній площі.

Утім, наше припущення про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й Кирилівської церкви дає нам змогу запропонувати свою версію визначення виявлених фундаментів давніх церков. Ми в жодному разі не наполягаємо на її незаперечності, а просимо сприймати радше як спостереження щодо можливого визначення в контексті нашої гіпотези й порушеного вище питання про локалізацію церкви Св. Іоанна Копирівського кінця.

На наш погляд, нетипове скупчення фундаментів давніх церков біля давнього граду (мал. 3) справді є частиною Копирівського кінця. Очевидно, що це саме те місце, де війська Всеволода Ольговича «нача зажигати дворы иже соуть предъ городомъ». Дослідження проблеми локалізації Олегової могили⁸³ й Щекавиці⁸⁴ показують, що церква Св. Іоанна справді мала стояти десь у цьому районі та з великою ймовірністю є серед знайдених руїн на Кудрявці.

Вважаємо також, що П. Раппопорт, П. Толочко та Ю. Асеев небезпідставно звертали увагу на стилістичні риси розкопаного П. Лашкарьовим храму (мал. 4) й зауважували можливу належність церкві Св. Василя князя Рюрика Ростиславича на Новому дворі⁸⁵. П. Раппопорт наголошував, що своєрідну форму пучкових пілястрів церкви можна порівняти з однойменним храмом Овруча⁸⁶, який пов'язують із ктиторською ініціативою князя Рюрика Ростиславича⁸⁷.

Нагадаємо, що відомості про закладання князем церкви Св. Василя в Києві є в Київському літописі за Іпатіївським списком під 1197 р.: «созда великыи бѣлюбивыи кнѣзь Рюрикъ . цркъвъ сѣго Василья . во има свое . в Киевѣ на Новомѣ дворѣ свѣчена быс великымъ свѣщнемъ митрополитомъ Никифоромъ . . И епѣпомъ Бѣлогородскымъ . Андрѣаномъ . и Юрьевскымъ епѣпомъ . мѣсца генвара въ первыи дѣнь»⁸⁸.

Із цієї літописної звітки довідуємося, що церква Св. Василя була на Новому дворі. Це місце згадано ще один раз трохи раніше за текстом. Під 1194 р. подано розлогу оповідь

⁸¹ Раппопорт П.А. Археологические исследования памятников русского зодчества X–XIII ст. *Советская археология*. 1962. № 2. С. 65.

⁸² Харламов В.О. Нові дослідження на «Вознесенському узвозі» в Києві. *Археологія*. 1996. № 2. С. 95.

⁸³ Див.: Лебединцев П.Г. Какая местность... С. 22–27; Рычка В.М. Загадка «Олеговой Могилы»... С. 288–293.

⁸⁴ Див.: Толочко О. Замітки з історичної топографії... С. 152–167.

⁸⁵ Раппопорт П.А. Археологические исследования... С. 63–65; Толочко П.П., Асеев Ю.С. Новый памятник... С. 81.

⁸⁶ Овручському храмові Св. Василя присвячена окрема праця П. Раппопорта. Див.: Раппопорт П. А. Церковь Василия в Овруче. *Советская археология*. 1972. № 1. С. 82–97.

⁸⁷ Раппопорт П.А. Археологические исследования... С. 65; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Ленинград: Наука. 1982. С. 29–30.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Ст. 707.

про останні дні князя Святослава Всеволодовича: «и возвратиса Сѣславъ ис Карачева съ Юрьева дѣи . и ѣхаша лѣтъ на санехъ . бѣ бо нѣчто изверглось емоу на нозѣ . и поиде в насадѣхъ по Деснѣ Сѣслав же пришедъ в Києвъ . и еха к Вышегороду в патницю поклонитиса стѣмъ . и влезъ во црѣвь со слезами шблобыза стоую ракоу и по сем же приде ко шѣни гробоници и хотѣ внити по шбѣчаю попови же шшедши с ключемъ Сѣслав же не дождавъ и ѣха не любоваше во оумѣ своемъ . ако не поклониса шѣню гробоу . и прѣѣха Киевою . в соуботу же ѣха ко стѣмъ моученикомъ црѣкви тоу соущоу . оу сѣго Кюрила . яко послѣднюю свою слоужбоу принося . в недѣлю же празнику бывшю . и не може ѣхати с нового двора . но тоу и празнова празникъ стоую моученикоу ... и представи-са . мѣца июла . и положиша и во стѣмъ Кюрилтѣ ... во штнѣ емоу манастирьѣ»⁸⁹.

У тексті йдеться про те, що, повернувшись до Києва з Вишгорода, князь Святослав Всеволодович вирушив до церкви Святих Мучеників (імовірно, Бориса та Гліба), що «соущоу оу сѣго Кюрила», а вже наступного дня не зміг покинути Новий двір. Усі дії деталізовано («и поиде», «пришедъ», «еха», «влезъ» та ін.), тому, на наш погляд, можна не сумніватися, що щось було пропущено.

Іншими словами, те, що князь приїхав до храму, а потім не зміг залишити Новий двір, означає, що це те саме місце, а враховуючи, що храм «соущоу оу сѣго Кюрила», можна погодитися з припущеннями П. Раппопорта, П. Толочка та Ю. Асеева щодо локалізації церкви Св. Василя й Нового двору на північ від міських укріплень.

Окремо слід зупинитися на лаконічній згадці літописця, що церква Святих Мучеників «соущоу оу сѣго Кюрила». Неможливо однозначно сказати, про що йдеться під «сѣго Кюрила»: про сам храм, монастирське подвір'я або ж землі обителі⁹⁰.

Можлива локалізація храму князя Рюрика Ростиславича й Нового двору неподалік міських укріплень і використання нетипової фрази «соущоу оу» дає підстави припустити, що: 1) літописець відсилає до меж володінь монастиря Св. Кирила неподалік Нового двору, зауважує існування такої церкви поряд; 2) церква Святих Мучеників стоїть десь далі від Кирилівської обителі, але належить їй, перебуває в її віданні.

Останнє більш імовірно, адже літописець вжив не стандартний прийменник «у», «оу» або «іже соуть» (як у випадку з підпалом) з відсиланням до сакрального об'єкта, а саме «соущоу оу», що жодного разу не вжито в Іпатіївській та Лаврентіївській редакціях для пов'язування одного об'єкта з іншим. Тобто буквально прочитання фрагмента, на наш погляд, може бути таким: у суботу ж їде до церкви Святих Мучеників, що належить обителі Св. Кирила. Ідеться не про місце, а про майнову належність об'єкта⁹¹. Згідно з таким баченням, серед знайдених у районі Кудрявця руїн давніх храмів може бути й маловідома церква Святих Мучеників. На жаль, окрім мало не випадкової згадки в оповіді про останні дні князя Святослава Всеволодовича, більше не маємо відомостей про цей храм.

Погоджуючись із припущенням П. Толочка та Ю. Асеева, що руїни в Несторівському провулку, 9 могли належати каплиці ремісничо-торгового посаду Копирівового кінця або божниці великого феодала (боярина, воєводи)⁹², ми фактично завершуємо виклад наших спостережень щодо можливих літописних церков, які присутні серед знайдених у районі Кудрявця фундаментів.

А щодо безпосереднього визначення пам'яток (крім згаданих руїн каплиці або божниці), то з урахуванням нашої гіпотези про тотожність храму літописного монастиря Св. Симеона й Кирилівської церкви, а також наведеного вище переліку літописних храмів можемо запропонувати власне бачення розв'язання цієї проблеми.

Розкопаний П. Лашкар'ювим храм (мал. 4), що його побудували, згідно з М. Каргером, не раніше від сер. або друг. пол. XII ст., П. Раппопорт, П. Толочко та Ю. Асеев слушно визначили церквою Св. Василя на Новому дворі. Це підтверджує не тільки датування пам'ятки, а й порівняння її специфічних пучкових пілястрів із однойменним храмом Овруча, що також побудований за ініціативою князя Рюрика Ростиславича.

Можемо припустити, що знайдений М. Каргером на Вознесенському узвозі фундамент шестистовпного храму (мал. 5)⁹³ належить церкві Святих Мучеників. Згідно джерел, така була на Новому дворі, а отже, цілком логічно припустити її сусідство з небезпідставно ви-

⁸⁹ Іпатьевская летопись. Ст. 679–680.

⁹⁰ Стиглий огляд думок із цього приводу є в публікації Є. Кабанця. Також радимо ознайомитися з новою працею О. Толочка. Див.: Кабанець Є. Мартирій Св. Бориса на Дорогожичах (маловідома київська церква XII ст.). *Софійські читання*. 2003. № 1. С. 109–115; Толочко О. Заснування Кирилівського монастиря. *Ruthenica*. 2020. Т. XVI. С. 160–166.

⁹¹ Окремо звертаємо увагу на те, що логічніше «шукати» дві церкви з Нового двору (що на північ від міських укріплень) у районі Кудрявця, де виявлено фундаменти давніх храмів, аніж припускати існування церкви Святих Мучеників на території Кирилівського монастиря, оминаючи увагою храм Св. Василя князя Рюрика Ростиславича.

⁹² Толочко П., Асеев Ю. Новый памятник... С. 83, 87.

⁹³ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 391–402.

значеними руїнами церкви Св. Василя князя Рюрика Ростиславича. Натомість запропоноване М. Каргером датування пам'ятки другою половиною XI ст., а також посвята храму очевидно Борису та Глібу наштовхує на думку, що побудував цю церкву князь Святослав Ярославич, що цілком вкладається в межі запропонованого М. Каргером датування пам'ятки⁹⁴.

Щодо недосліджених через тісну забудову руїн храму на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка, то на підставі газетної замітки (розкриті мародерами мурування були з каміння й майже квадратної форми плінфи) М. Каргер зробив висновок про його будівництво не пізніше кінця XI ст.⁹⁵

Якщо ототожнити цей храм із літописною церквою Св. Іоанна, потрібно додатково звернути увагу на те, що перші київські пам'ятки з рівношаровою кладкою з'являються лише в 30–40 рр. XII ст.⁹⁶, отже, храм 1121 р. цілком міг бути зведений із каміння й квадратної плінфи в техніці *opus mixtum*.

Окремо зауважимо, що серед відомих у районі Кудрявця руїн давніх церков фундамент на розі вулиці Вознесенський узвіз і Киянівського провулка є територіально найближчим до давніх Жидівських (Львівських) воріт, які пізніше дістали назву Івановських. Імовірно, безпосереднє сусідство з літописною церквою Св. Іоанна й могло вплинути на подальше іменування міських воріт.

Щодо меж Копирівського кінця, то П. Толочко здійснив картографування пам'яток місцевості, де були виявлені фундаменти давніх церков, і на підставі топографії знахідок висловив думку про існування в цих межах великого житлового масиву, що починався одразу за Жидівськими (Львівськими) воротами й тягнувся вздовж гірського плато в напрямку Глибочицького узвозу, охоплював територію мисоподібного плато вздовж Вознесенського, Кудрявського схилів та району вул. Обсерваторної. За підрахунками дослідника, площа поширення культурних шарів становить майже 40 гектарів⁹⁷.

Ця синтеза, на наш погляд, закріпила серед дослідників уявлення про Копирів кінець як про крайню частину міста або приміську слободу⁹⁸, але згідно із запропонованим нами баченням, з півночі й заходу Копирів кінець не обмежувався щільною забудовою району сучасного Кудрявця, а тягнувся гірським плато до того місця, де нині стоїть Кирилівський храм⁹⁹.

Коротко підсумовуючи все вищесказане, зауважимо, що наше припущення щодо тожності храму літописного монастиря Св. Симеона й споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел не містить явних суперечностей. Локалізація останньої на літописних Дорогожичах пов'язана з історіографічною помилкою, що існує в науці до сьогодні. Тому подальша розробка нашого припущення буде зосереджена на вирішальній проблемі: чи створена князем Всеволодом Ольговим церква та обитель первісно освячені іменем святого Кирила (рівною мірою чи мав він таке християнське ім'я) або ж вони все-таки були присвячені святому Симеону.

References

Hanshyn, O. (2021). Istoriohrafichnyi paradoks dvokh kytorskykh kompozysii u Kyrylivskii tserkvi Kyieva [The historiographical paradox of two founders' depictions of St. Cyril's Church in Kyiv]. *Novogardia*, 1 (9), P. 64–79. Russia.

Hanshyn, O. (2018). Sakralna orhanizatsiia kniazivskoi usypalni Kyrylivskoi tserkvy Kyieva ta datuvannya yii freskovykh rozpyviv [Sacral organization of the burial vault of St. Cyril's Church in Kyiv and the dating of its fresco paintings]. *Slavistychna zbirka – Slavonic collection*, IV, P. 169–180. Kyiv, Ukraine.

Hanshyn, O. (2022). Modeliuvannya orhanizatsii yedynoho kyievo-kanivskoho nekropolia velykoho kyivskoho kniazia Vsevoloda Olhovycha y hipoteza shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastiria

⁹⁴ З огляду на безпосереднє сусідство храму з сучасним Вознесенським узвозом (мал. 3), висловлюємо сміливу думку, чи не за його посвятою у давнину було названо шлях на Поділ. Відповідно виникають питання, чи не літописний Борисів узвіз пролягав повз знайдений М. Каргером на Кудрявці храм і чи не під згаданим у літописі Капищем треба розуміти капище князя Володимира Святославича десь неподалік цього узвозу? Якщо такі спостереження слушні, то з'являється можливість міркувати про локалізацію західних меж Копирівського кінця.

⁹⁵ Каргер М. Древний Киев... Т. 2. С. 402–407.

⁹⁶ Раппопорт П.А. О некоторых нерешенных вопросах истории древнего киевского зодчества. *Древнерусский год. род.* Киев, 1984. С. 105; Раппопорт П.А. Зодчество древней Руси. Ленинград, 1986. С. 52.

⁹⁷ Толочко П.П. До топографії... С. 15–17; Толочко П.П. Исторична топографія... С. 138–142.

⁹⁸ Толочко П.П. Копирів кінець древнього Києва. *Український історичний журнал*. 1963. № 5. С. 117.

⁹⁹ У такому контексті цікаво виглядають роздуми С. Висоцького щодо графіті № 25 Софійського собору Києва про купівлю Боянкової землі княгинією Всеволожою. Звернувши увагу на те, що в Ермолаєвському списку біля «и нача зажигати дворы, иже суть передъ городомъ в Копиревѣ концы» є пізніша приписка XVII ст. «Копыревъ конецъ оу Киевѣ на Бояниѣ», дослідник зробив пропущення, що місцевість, яка називалася Боянь або Боянь у XVII ст., є скороченою назвою Боянкової землі з графіті. На його думку, це була велика територія, що охоплювала Копирів кінець (у його розумінні – район Кудрявця) та простягалася в бік Дорогожича (в його розумінні – Кирилівських пагорбів), де й було побудовано Кирилівський монастир. Див.: Висоцкий С.А. Киевские граффити и «Слово о полку Игореве». «Слово о полку Игореве» и его время. Москва, 1985. С. 209–210.

Sv. Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Modeling of arrangement of the unified kyiv-kaniv necropolis of the grand prince of Kyiv Vsevolod Olhovych and the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon and the structure of Kyiv St. Cyril's church]. *Siverian-skyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 4–17. Kyiv, Ukraine.

Huzenko, S. (2001). Familni monastiry starodavnoho Kyieva [Family monasteries of ancient Kyiv]. *Magisterium: Istorychni studii – Magisterium: Historical studies*, 7, P. 40–48. Kyiv, Ukraine.

Ivantsov, I. (2003). Starodavnii Kyiv [Old Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Kabanets, Ye. (2003). Martyrii Sv. Borysa na Dorohozhychakh (malovidoma kyivska tserkva XII st.) [Martyrium of St. Borys at Dorohozhychi (a little-known Kyiv church of the 12th c.)]. *Sofiiski chytannia – Sophia's Readings*, 1, P. 109–115. Kyiv, Ukraine.

Kharlamov, V. (1996). Novi doslidzhennia na «Voznesenskomu uzvozi» v Kyievi [New research carried out on «the Voznesensky way» in Kiev]. *Arkheolohiia – Archeology*, 2, P. 92–102. Kyiv, Ukraine.

Koziuba, V. (2010). Davnoruske «stolpye» za istoryko-leksychnymy ta arkheolohichnymy materialamy [Ancient Rus «stolpye» according to historical-lexical and archeological materials]. *Arkheolohiia – Archeology*, 2, P. 42–50. Kyiv, Ukraine.

Lytvyna, A., Uspenskyi, F. (2010). Trayektorii traditsii: Glavy iz istorii dinastii i tserkvi na Rusi kontsa XI – nachala XIII v. [Trajectories of tradition: Chapters from the history of the dynasty and the church in Rus at the late 11th – the early 13th c.]. Moscow, Russia.

Movchan, I. (1993). Davno-kyivska okolytsia [The suburb of Old Kyiv]. Kyiv, Ukraine.

Rychka, V. (2020). Zagadka «Olegovoy Mogily»: Kiyev ili Ladoga? [The mystery of «Oleg's Grave»: Kyiv or Ladoga?]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archaeology and ancient history of Ukraine*, 2 (35), P. 288–293. Kyiv, Ukraine.

Taranenko, S. (2008). Do pytannia pro litopysne «stovpiye» na Kyivskomu Podoli [To the question on the chronicular «stovpiye» at Kyiv Podil]. *Lavrskyi almanakh – Lavra Almanac*, 22, P. 12–19. Kyiv, Ukraine.

Taranenko, S. (2017). Planuvanna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannya ta rozvytok [The planning structure of the Old Rus' Podil of Kyiv: formation and development]. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, O. (1997). Zamitky z istorychnoi topohrafi domonholskoho Kyieva [I–II] [Notes on the historical topography of pre-Mongol Kyiv]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5 (317), P. 152–167. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, O. (2020). Zasnuvannya Kyrylivskoho monastiria [Foundation of Cyril's Monastery]. *Ruthenica*, XVI, P. 160–166. Kyiv, Ukraine.

Zhelezniak, I. (2014). Kyivskyi toponimikon [Kyiv Toponymicon]. Kyiv, Ukraine.

Ганшин Олександр Вікторович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України, молодший науковий співробітник науково-фондового відділу Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Ganshin Olexander – Ph.D. student of M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian archeography and source studies of the National academy of sciences, junior researcher of the scientific fund department of National conservation area «St. Sophia of Kyiv» (24 Volodymyrska Str., Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: ov.ganshin@gmail.com

VERIFICATION OF THE HYPOTHESIS REGARDING THE IDENTITY OF THE CHURCH OF THE CHRONICULAR MONASTERY OF SAINT SIMEON AND THE KYIV ST. CYRIL'S CHURCH BASED ON THE DATA ANALYSIS FROM ANCIENT WRITTEN SOURCES. CONSIDERATIONS REGARDING THE MONUMENTS OF KUDRIAVETS AND KOPYRIV KINETS BORDERS

The article performs the testing of author's hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of St. Simeon in the Kopyriv kinets with the structure of modern St. Cyril's Church in Kyiv. Based on the data analysis from ancient written sources about Dorohozhychi, the author comes to the conclusion that the localization of the ancient Cyril's Monastery in this place is incorrect, noting its location only near by the area. Revising chronicle mentions about Kopyriv kinets and Novyi dvir, through the proposed assumption, gave grounds to highlight a circle of the site monuments that can be presented among the foundations of ancient churches found in the Kudryavets area. The article offers the author's considerations regarding the possibility of their definition and the boundaries of the Kopyriv kinets area.

Key words: St. Simeon's Monastery, St. Cyril's Church of Kyiv, Kopyriv kinets, Dorohozhychi, Buri-chiv uzviz.

Дата подання: 10 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ганшин, О. Перевірка гіпотези щодо тотожності храму літописного монастиря святого Симеона та споруди Кирилівської церкви Києва на підставі аналізу давніх писемних джерел. Спостереження щодо пам'яток Кудрявця та меж Копирівського кінця. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 7–22. DOI: 10.5281/zenodo.7746849.

Цитування за стандартом APA

Ganshin, O. (2022). Perevirka hipotezy shchodo totozhnosti khramu litopysnoho monastyria sviatoho Symeona ta sporudy Kyrylivskoi tserkvy Kyieva na pidstavi analizu davnikh pysemnykh dzherel. Sposterezhennia shchodo pamiatok Kudriavtsia ta mezh Kopyrivoho kintsia [Verification of the hypothesis regarding the identity of the church of the chronicular monastery of Saint Simeon and the Kyiv St. Cyril's church based on the data analysis from ancient written sources. Considerations regarding the monuments of Kudriavets and Kopyriv kinets borders]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 7–22. DOI: 10.5281/zenodo.7746849.

Володимир Пилипенко

**ДУМКИ ПРОТИ ТЕЧІЙ:
НЕПОПУЛЯРНА ІДЕЯ ЗАМИРЕННЯ З КОЗАКАМИ
У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
першої половини XVII ст.¹**

DOI: 10.5281/zenodo.7747184

© В. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Мета роботи – проаналізувати існування ідеї співпраці з українським козацтвом, що функціонувала в політичному дискурсі Речі Посполитої у першій половині XVII ст. **Завдання роботи:** на основі аналізу текстів політичної публіцистики визначити, на яких умовах пропонувалося співпрацювати з козацтвом, які обов'язки мало виконувати козацтво, яких правил дотримуватися тощо. **Актуалізація теми.** Конфлікт Речі Посполитої з українським козацтвом став однією з причин поступового занепаду Польсько-Литовської держави. Нездатність чи небажання шляхетського загалу налагодити взаємокорисні стосунки із запорожцями стало однією з причин вибуху козацького повстання в середині XVII ст. Проте в політичному дискурсі Речі Посполитої існувала ідея примирення з козацтвом. Вона виникла наприкінці XVI ст., навіть під час повстання Хмельницького прихильники цієї ідеї пропонували мирний спосіб вирішення конфлікту. У першій пол. XVII ст. ідея примирення з козаками найкраще проявилася в творі Кишиштофа Пальчовського «O kozakach, ieśli ich zniesc czw nie: Discurs Krzysztofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemskiego, Zatorskiego y Oświęcimskiego» 1618 р., а також у діяльності сенатора Адама Кисіля, який у часи козацького повстання був посередником між Богданом Хмельницьким та королівським двором. Адам Кисіль був активним прихильником угоди з українським козацтвом, про що писав у листах до польських урядників, у оказіональних політичних творах, адресованих шляхті, та наголошував під час власних виступів на самих сеймах. **Висновки.** Ідея співпраці з українським козацтвом, що існувала в політичному дискурсі Речі Посполитої, свідчить про спроби пошуку компромісу з козаками. Вона була присутня в публіцистиці, сеймових виступах та приватному листуванні польських урядників.

Ключові слова: політичний дискурс, політична публіцистика, українське козацтво, Річ Посполита.

Українське козацтво для Речі Посполитої було проблемою. І якщо в сер. XVI ст. ця проблема ще була не очевидною, то наприкінці цього століття влада вже намагалася переосмислювати стосунки з козаками, зобов'язавши реєстровців скласти присягу. Між козацтвом, і я маю на увазі не реєстрове козацтво, а багатотисячну масу запорожців, яких ніхто і ніколи не рахував, та державою виник дивний зв'язок. З одного боку, влада намагалася використовувати козаків у різних військових кампаніях на переломі XVI–XVII ст. Козаків було багато, найняти їх було недорого і це, зрозуміло, призводило до кількісного зростання козацтва. Таке ставлення держави стало каталізатором розвитку та самоорганізації козацтва, переосмислення власної ролі в суспільстві та перетворення козацтва на окремий стан руського суспільства. До певної міри можемо говорити про діалектичний характер процесу оформлення козацтва. З іншого боку, королівська влада всіляко намагалася взяти козацтво під контроль, що призводило до постійних конфліктів та козацьких повстань.

З часом для окремих представників інтелектуальної еліти Речі Посполитої стало зрозуміло, що проблеми з козацтвом не вдасться вирішити примусом до дисципліни або ж простим ігноруванням. Ця проблема була комплексною, адже це не просто бунтарі, які порушують суспільний спокій. Проте в суспільно-політичній думці домінувало повністю інше ставлення до козацтва як до збунтованих підданих, яких треба змусити до порядку. Тим цікавіше виглядають поодинокі заклики політиків та публіцистів спробувати домовитися з козаками, піти на певні поступки задля збереження спокою в суспільстві. Принаймні на українських землях Польсько-Литовської держави.

¹ Матеріал підготовлений під час стажування за програмою «Research Perspectives Ukraine» від Німецького історичного інституту у Варшаві. *Deutsches Historisches Institut Warschau*. URL: <https://www.dhi.waw.pl/en.html>.

Простежити зацікавленість козацькою проблемою в політичному дискурсі Речі Посполитої можемо починаючи із кінця XVI ст. До того часу згадки про українське козацтво в політичних дискусіях, сеймових дебатах та політичній публіцистиці мали спорадичний характер. 3-поміж проблем, на які намагалися звернути увагу політики та автори текстів, була проблема залагодження стосунків з козаками. На кінець XVI ст. козацтво вже заявило про себе як про потужну військово-політичну силу на українських землях, тому вимагало до себе відповідного ставлення. Ідея мирного влаштування стосунків з козаками ніколи не була домінантною в «козацькому» дискурсі. Завжди переважали заклики силою змусити козаків коритися чи навіть фізично знищити українське козацтво.

Людиною, яка, на мою думку, повноцінно ввела козацтво до політичної публіцистики Речі Посполитої, був Юзеф Верещинський, київський католицький єпископ кінця XVI ст. Він сам писав багато і про нього написано багато. Тож не буду повторювати вже написане і скерую очочий до досить розлогої літератури на цю тему². Метою ж цієї розвідки є аналіз «прокозацьких» ідей у політичному дискурсі Речі Посполитої у першій пол. XVII ст. Саме такі ідеї я назвав думками проти течії, адже вони явно дисонували із закликами вирішити козацьку проблему силою.

Хронологічні рамки дослідження визначені періодами найбільшої напруги у стосунках між козацтвом та Варшавою. Початок XVII ст. відзначений поступовим поверненням козаків після невдалий московських авантур Речі Посполитої. Тоді козацтво з новою силою взялося за добре відому справу – грабувати кримське і турецьке узбережжя, розпочався період, званий в українській історіографії «героїчними морськими походами». Козацькі напади суттєво псували і без того складні стосунки Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханатом. Верхня межа – Національно-визвольне повстання під проводом Хмельницького – час, коли козацтво силою зброї домоглося вирішення своїх становищ проблем.

Показово, що в тому чи тому часі залишалися прихильники мирного вирішення козацьких проблем. З цього кола виходили публіцистичні тексти з відповідними закликами. Ці тексти стали джерельною базою розвідки.

Розпочну з невеличкої брошури «*O kozakach, ieśli ich zniesc czy nie: Discurs Krzysztofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemińskiego, Zatorskiego y Oświęcimskiego*», яка була видрукувана у Кракові 1618 р. Її автором був, як і заявлено у вступі, Кшиштоф Пальчовський, який обіймав уряди на Малополющі³. Щоправда, у фаховій літературі існує певна плутанина щодо авторства брошури. У частині довідників автором вказано Павла Пальчовського – рідного брата Кшиштофа, теж письменника, автора досить успішної антимосковської пропагандистської брошури «*Koleśa Moskiewska*»⁴.

Цей текст цікавий не лише з огляду на тему, а й на час появи. Почнемо з часу. Брошура була написана спеціально на сейм, адже на сеймі 1618 р. одним із важливих питань, які планувалося обговорити, було «козацьке» питання. Передмова твору датована 1 лютого 1618 р., основний текст, вочевидь, був написаний трохи раніше. Можу припустити, що «*O kozakach, ieśli ich zniesc czy nie*» був написаний між червнем 1616 р. (дата закінчення попереднього сейму) та вереснем–жовтнем 1617 р. (у вересні було підписано чергову мирну угоду з Османською імперією, а через місяць, у жовтні, гетьман Станіслав Жолкевський змусив запорожців на чолі з Сагайдачним підписати Вільшанську угоду з Варшавою). Обидві події були важливими в контексті залагодження стосунків Варшави з козаками. Але про жодну з угод немає згадки в тексті брошури, що виглядає дивно, адже автор був людиною освіченою у польсько-турецько-татарських стосунках.

Брошуру Пальчовського можна розглядати в контексті передсеймових дебатів як частину політичної пропаганди. Сейм мав зайнятися козацькими справами, на сейм мав приїхати посол від Османської імперії. Передсеймові сеймики відбувалися в атмосфері турецької загрози, яку могли спровокувати козаки. Збереглися документи частини сеймиків, що дозволяють більш детально розглянути пропозиції від корони та дебати учасників. На мою думку, найцікавіше відбувався сеймик у Шредзі (Środa Wielkopolska) 2 січня 1618 р. До його початку король прислав познанський шляхті листа-легацію, де виклав найбільш актуальні, на його думку, проблеми Речі Посполитої та попросив поради у їх вирішенні. До цих проблем належала й незахищеність кордону, на якому «*татари без труда знищи-*

² Sitkova A. O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego: wybrane problemy. Katowice, 2006, 215 s.; Wereszczyński J. Droga pewna do przedszego i snadniejszego osadzenia w ruskich krajach pustyni... [J]. Kraków, 1590; Wereszczyński J. Sposób osady no-wego Kijowa... [J]. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. Kraków, 1858.

³ Bibrzycki K. Palczewski Krzysztof. Polski Słownik Biograficzny. Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. T. XXV. P. 61–65.

⁴ Пилипенко В. Кшиштоф Пальчовський і його «Дискурс про козаків». Український історичний збірник. 2009. № 12. С. 312.

ли Україну і відкрили туркам ворота до Польщі»⁵. Король повідомляв шляхту про умови нової польсько-турецької угоди⁶ та звертав увагу на вимогу султана знищити низку прикордонних фортець. Сигизмунд III просив шляхту обміркувати, як «Річ Посполиту звільнити від небезпек, що її оточують з усіх сторін». Окрім посла, від короля на сеймик прибули й сенатори Вавжинець Гембіцький (гнєздненський архієпископ), Анджей Опалінський (познанський єпископ) та Анджей Пежхлінський (ставишенський староста), які у своїх виступах повинні були детально пояснити шляхті, що від неї хотів король.

Цікавим виявився виступ гнєздненського архієпископа Вавжинця Гембіцького⁷. У ньому сенатор наголосив необхідність створити надійну систему оборони південних кордонів від татарсько-турецької загрози та, традиційно для представників королівського двору, критикував посполите рушення. Сенатор звернувся до ідеї, яка вже давно була присутня в політичному дискурсі Речі Посполитої, – до колонізації південних степів та створення там нових поселень і фортець. Такі колонії повинні створювати жовніри на місцях, які вкаже гетьман. Вони мусять заселятись жовнірами, реєстровим козацтвом та добровольцями. Але, наголошував сенатор, колонії повинні бути створені саме на тих місцях, де часто проходять татари, тільки тоді це може прислужитись справі оборони держави. Окрім оборонних функцій, такі поселення, за задумом сенатора Гембіцького, повинні ще виконувати функції школи (кампусу) для шляхетської молоді, що теж було популярним сюжетом публіцистичних текстів⁸.

Важко однозначно стверджувати, що промова сенатора вплинула на перебіг сеймика, однак Гембіцькому вдалося привернути увагу шляхти до проблеми оборони держави від татар і турків. У посольській інструкції на вальний сейм 1618 р. перші три пункти були присвячені саме цим питанням⁹. Тема безпеки з півдня у політичному дискурсі поч. XVII ст. була нерозривно пов'язана з козацтвом, адже зазвичай у виступах на сеймах і сеймиках, у оказіональних текстах стверджувалося, що козацтво є головним провокатором татарських нападів і може стати приводом для війни Порти проти Варшави.

У таких обставинах з'являється невеличка брошура Кшиштофа Пальчовського «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs*». Текст витримав два видання у краківській друкарні Мацея Єджейовчика (Maciej Jedzejowczyk), обидва у 1618 р., що свідчить про досить великий наклад і певний запит на подібну інформацію. Дуже обережно можна припустити, що «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs*» був написаний у контексті королівської пропагандистської кампанії 1618 р. Проте прямих свідчень про це немає. На поточний момент мені не відомо про співпрацю Кшиштофа Пальчовського з королівським двором. Але із двором тісно співпрацював молодший брат Кшиштофа Павел Пальчовський. Дослідники вказують на те, що друк його антимосковського памфлета «*Koługa Moskiewska*» міг бути профінансований королівським двором¹⁰. Тож можемо припустити, що і старший брат був задіяний у пропагандистських кампаніях королівського двору. Тим більше, що пропозиції співпраці з козаками, замирення з ними, озвучені у брошурі Кшиштофа Пальчовського, цілком відповідали королівським планам на 1618 р. Король готувався до війни проти Москви (це була остання спроба посадити на московський престол свого сина Владислава, майбутнього короля Речі Посполитої Владислава IV), для цього треба було забезпечити хоча б відносний спокій на південному кордоні, втихомирити козаків, щоб ті припинили свої напади на Крим і не провокували татар на відповідь. На досягнення цієї мети і була направлена брошура «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs*».

Перейдемо до самого тексту. «*O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs*» – чи не єдиний твір польської політичної публіцистики першої пол. XVII ст., який повністю присвя-

⁵ Legacja dana Stanisławowi Zadorskiemu, sekretarzowi i posłowi na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kłiskiego w Środzie 2 stycznia 1618 r. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. T. 1. (1572–1632). Cz. 2. (1616–1632). S. 15.

⁶ Докл. про угоду див.: Османская империя в первой четверти XVII в.: Сб. документов и материалов: [Пер. с кыпчак., тур., пол., нем.] / Сост. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба. Москва: Наука, 1984. С. 25–27; текст угоди: Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th c.): an annotated edition of 'ahdnames and other documents. Ed. by D. Kołodziejczyk. Leiden: Brill, 2000. 721 s. (The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 18). P. 249–253.

⁷ Gembicki. W. Mowa ks. Wawrzyńca Gembickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, na sejmiku przedsejmowym województw poznańskiego i kłiskiego w Środzie 2 stycznia 1618 r. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. T. 1. (1572–1632). Cz. 2. (1616–1632). P. 31–40.

⁸ Пилипенко В. Гімназія справжньої доблесті: ідея лицарської школи у політичній публіцистиці Речі Посполитої сер. XVI – сер. XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2013. № 3. С. 3–8.

⁹ Instrukcja dana posłom sejmowym z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kłiskiego w Środzie 2 stycznia 1618 r. Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Poznań. T. 1. (1572–1632). Cz. 2. (1616–1632). P. 46.

¹⁰ Czaja W. A review: Paweł Palczowski. *Koługa moskiewska*. Ed. by Grzegorz Franczak. Neriton Publishing, Warszawa, 2010. (Biblioteka Dawnej Literatury Popularnej i Okolicznościowej, 6). Pp. 146. *TERMINUS*. T. 18. Z. 1 (38). S. 105.

чений темі співпраці з українським козацтвом. Автор намагається з'ясувати, що має зробити Варшава з козаками: знищити їх, як того вимагає турецький султан, чи налагодити співпрацю. На сторінках брошури Кшиштоф Пальчовський демонструє добру обізнаність з історією польсько-татарських стосунків та античною історією загалом. У своїх роздумах автор відштовхується від трьох категорій: почесне, корисне, можливе. І намагається їх достосувати як до вимог Порти знищити козаків, так і до відповіді на це з боку Речі Посполитої. В існуванні козаків автор бачить лише позитивні сторони, наголошуючи, що «то є найкраща оборона для кожного королівства – мати таких людей, які можуть неприємельові, особливо потужному, коли він з військом із землі своєї вийде, у тил зайти і на землі його напасти»¹¹. Так, на думку Пальчовського, козаки є надійним захистом Речі Посполитої від турків і татар. Роздуми автора пересипані прикладами з античної та нової історії: Не було в персів козаків, і прийшов до них [турок], і Ассирію, і Месопотамію забрав 1537 р., і до цього часу з ними воює. ... не було в угорців козаків, і турки зрадою забрали у них половину королівства, лагідними словами турки їх [угорців] брали як би під опіку проти Фердинанда¹². Знищення козаків в обмін на обіцянки миру, як того хоче Порта, не приведе Річ Посполиту до миру, адже «турецькі й татарські обіцянки можна по вітру і по воді писати»¹³.

Проаналізувавши усі три визначені категорії, Пальчовський дійшов до висновку, що існування козаків для Речі Посполитої є вигідним, «а навіть якби від них жодної користі не було, то краще з ними, ніж без них»¹⁴, але слід чітко визначити правила, за якими козаки будуть функціонувати. Перша умова: отримати гетьмана від короля, і щоб гетьман «зі своїми ротмістрами» присягав на вірність королю і Речі Посполитій. Друга умова: щоб козаки нічого не розпочинали без згоди короля або сейму. Оплачувати козацтво Пальчовський пропонував із кварта й татарських упоминок¹⁵. Умови співпраці з козаками, які пропонував Пальчовський, були ненормальними. Приблизно такі самі вимоги висував козакам на всіх переговорах і коронний гетьман Ст. Жолкевський. Вони ж лунали майже на кожному сеймі від шляхти. Проте такі вимоги були абсолютно не прийнятні для козацтва. Отримати гетьмана і старшину, призначених королем, – означало втратити свободу дій на кордоні й у волостях, відмовитися від принципу виборності козацької старшини. Такі умови не призвели б до бажаного результату. Тому під таким кутом зору нічого нового Пальчовський не пропонував. Але він запропонував шляхті змінити власне ставлення до козацтва, визнати стан *de facto* та спробувати знайти з ними способи взаємодії. І в такому світлі брошура є винятковою для політичного дискурсу Речі Посполитої першої пол. XVII ст.

Цікаво, що пропозиції Пальчовського майже дослівно були повторені у сеймовій конституції 1618 р. «Про низових козаків». Сейм наказав відіслати до козаків комісарів, щоб ті домовилися з ними про «перебування у доброму порядку. ... і козаки щоб були у підпорядкуванні старшого, від нас їм наданому, щоб ані на Чорне море не ходили, ані на сусідні держави не напали»¹⁶. Але, як зазначав дослідник сейму 1618 р. Я. Середика, ця конституція була написана, аби справити добре враження на султанового посла, який прибув на сейм зі скаргами на козаків¹⁷. У тому самому році твір Пальчовського високо оцінив один із найвідоміших письменників того часу Шимон Старовольський. У брошурі «*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarow perekopskich*» Старовольський охарактеризував «Дискурс шляхетного пана Кшиштофа Пальчовського про незнищення козаків прочитавши, шляхетне рицарство, здалося мені річчю слушною і в тих нещасливих наших часах потрібною, не лише похвалити таку мудру думку того чоловіка, а й додати свої скромні роздуми...»¹⁸. Те, що Старовольський звернув увагу на твір Пальчовського, на мою думку, може свідчити про скоординованість дій тогочасної королівської пропаганди.

Наприкінці 1610 рр. стосунки з козаками налагодити не вдалося. А козацькі повстання 1620–1630 рр. не дали такої можливості. Придушивши хвилю повстань, Річ Посполита отримала «десятиліття золотого спокою» і здавалося, що проблеми з козаками відійшли в минуле. Але з початком Національно-визвольної війни під проводом Хмельницького старі питання набули нового звучання. Йшлося вже не про теоретичні проекти замирення з козаками, а про цілком реальні дії, які треба вжити, щоб припинити війну.

¹¹ Palczowski K. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs. Kraków. 2B-2BV.

¹² Palczowski K. O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs. Kraków. A4.

¹³ Ibid. BV.

¹⁴ Ibid. B3V.

¹⁵ Ibid. CV.

¹⁶ Konstytucje seymu walnego generalnego Warszawskiego, roku P. 1618. Volumina Legum. Petersburg. T. III. P. 157.

¹⁷ Seredyka J. Sejm z 1618 r. Opole. 1987. S. 181.

¹⁸ Starowski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarow perekopskich. Kraków. 1858. S. 3.

Від початку Хмельниччини окреслилося дві «партії», які дотримувалися різних шляхів вирішення цієї проблеми. Традиційно в польській та в українській історіографії одну умовно називають «партією канцлера». Її очолював великий коронний канцлер Єжи Оссолінський, до цієї партії входив, що важливо для цієї розвідки, Адам Кисіль, сенатор і воєвода. Їм протистояла «гетьманська» партія на чолі з князем Єремією Вишневецьким. Принципові розбіжності між цими партіями найкраще пояснила, на мою думку, Стефанія Охманн:

«Партія «канцлера» хотіла поступками повернути контроль над козаками, щоб мати можливість силою зброї розправитися з татарами (продовження планів турецької війни Владислава IV), натомість «гетьманська» партія навпаки – прагнула через подарунки об'єднатися з татарами, щоб мати вільні руки для розправи з козаками, аж до вигнання їх за кордони Речі Посполитої»¹⁹.

Від початку козацького повстання функції посередника між Хмельницьким і Річчю Посполитою взяв на себе Адам Кисіль. Він мав значний досвід медіації з козаками і, що дуже важливо, користувався повагою в козацькому середовищі. Адам Кисіль був переконаним прихильником співпраці з козаками, виступав на сеймах за підтвердження Зборівської угоди, адже бачив у цьому можливість припинити війну. Саме йому приписують анонімний твір «*Sententia o uspokojeniu wojska zaporowskiego jednego szlachcica polskiego*», який набув поширення в рукописному вигляді навесні 1649 р., як вважають упорядники збірника «*Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668*», вже після сейму 1649 р., що відбувався з 19 січня по 14 лютого у Варшаві. Автор дискутує з ідеєю знищити чи вигнати козаків із Запорозьких степів. І хоча в тексті не згадуються імена політичних опонентів, цілком зрозуміло, проти кого направлено текст. На переконання автора, козаки потрібні для війни проти турків і на воді, й на суші. Тому вигнати їх буде помилкою, адже «змушена буде Річ Посполита терпіти кочовища татар на тих місцях»²⁰. Відвернути козаків від нападів на татар і турків неможливо, адже «вовка завжди до лісу його природа тягне», так і козаки не могли і не зможуть жити без походів. Тому немає сенсу їм це забороняти, а треба домовлятися. За татарські напади на Річ Посполиту автор покладає відповідальність на самих поляків: «самі принесли татар і турків на самих себе і отчизну нашу. Заборонили ми їм [козакам] там здобич шукати – тепер шукають її у нас вдома і орду з собою беруть на допомогу»²¹.

Автор негативно висловлюється проти намірів призначати гетьмана для козаків, бо в попередні роки через таку ідею починалися війни з козаками. Тож гетьманів «вони самі обирають і вбивають, не втручати в то. ... і коли вони самі собі обиратимуть старшину, нехай хоч топлять, хоч убивають її, нас це не турбуватиме»²². Якщо не втручатися у козацькі справи, то козаки «будуть мати здобич і добувати харчі, там де і добували, а нас чіпати не будуть. А коли будуть у полі, то завжди будуть воювати з татарами і страшний та небезпечний союз [козацько-татарський] не існуватиме»²³.

Після роздумів над проблемою Адам Кисіль (?) написав: «і такий висновок роблю: нехай козаки як були, так і будуть, де ходили, там і ходять, що робили, те і роблять»²⁴.

Адам Кисіль неодноразово говорив про козаків як про вірних синів своєї Батьківщини, а не як про зрадників. Багато таких пасажів знаходимо у його листуванні. Так і в листі до Б. Хмельницького від 12 червня 1648 р. він пише: «Коли є багато таких, які про Вашу Милість як про неприятеля думають, я не лише сам лишаюся переконаним у вірному ставленні Вашої Милості до Речі Посполитої, а й інших у цьому запевняю ІМПів сенаторів, своїх колег»²⁵. Сенатор закликав Хмельницького, а з ним і всіх козаків, адже лист було зачитано на козацькій раді, «домовитися у вільній державі, що у кого болить, ніж, втративши ту Отчизну нашу, іншої такої не знайти ні в християнстві, ні в поганстві»²⁶.

Непопулярні думки, думки проти течії, які проголошував Адам у власних виступах, у листах та на сторінках публіцистичних памфлетів, були відображенням його глибокого переконання у необхідності пошуків мирного способу розв'язання козацької проблеми для Речі Посполитої. Ця проблема так і лишилася, за влучною характеристикою Франка Сисина, «невирішеною дилемою» Адама Кисіля²⁷.

¹⁹ Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław, 1985. S. 11.

²⁰ Kisiel. A. *Sententia o uspokojeniu wojska zaporowskiego jednego szlachcica polskiego. Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668*. T. 1, Wrocław, 1989. P. 27.

²¹ Ibid.

²² Kisiel. A. *Sententia o uspokojeniu wojska zaporowskiego*. ... P. 27–28.

²³ Ibid. P. 28.

²⁴ Ibid. P. 30.

²⁵ Ibid. P. 46.

²⁶ Ibid. P. 47.

²⁷ Sysyn F.E. *Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge. 1985. P. 202.

Звісно, такі пропозиції автора «Sententii...» не могли лишитися без відповіді. Одразу ж з'явився «*Respons na tę „Sententia o uspokojeniu wojska zaporoskiego jednego szlachcica”*», де анонімний автор (ним міг бути сам князь Єремія Вишневецький) критикує пропозиції свого опонента, звинувачуючи козаків у тому, що вони хочуть створити власну державу²⁸.

Отож ідея співпраці з козаками продовжувала функціонувати в політичному дискурсі Речі Посполитої у першій пол. XVII ст. не зважаючи на численні повстання та сеймові постанови щодо козацтва. Вона виражалася в публіцистичних творах, приватному й офіційному листуванні польських урядників. Показово, що навіть після вибуху козацького повстання та втрати контролю Варшави над значною частиною українських земель, ідеї миру з козаками продовжували обговорюватися. Щоправда, умови, які пропонували козацтву, здебільшого були неприйнятні, адже означали втрату права самостійно вибирати старшину. Але, на мою думку, важливішим було те, що співпраця з козацтвом розглядалася не з позиції сили чи примусу з боку держави. Прихильники цієї ідеї намагалися трактувати українське козацтво не як розбійників, що постійно бунтують проти власної держави, а як громадян Речі Посполитої, що мають свої права.

Звісно, такі ідеї не набули значної популярності в політичному дискурсі. Але факт їх існування заслуговує на увагу дослідників.

References

- Czaja, W. (2016). A review: Paweł Palczowski. *Kolęda moskiewska*. T. 18. Z. 1 (38). S. 105–112.
- Pylypenko, V. (2009). Kshyshtof Palchovskij i jego «Dyskurs pro kozakiv» [Kshyshtof Palchovski and his «Discours» about Cossaks]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian historical collection*, 12, P. 309–317.
- Pylypenko, V. (2013). Himnaziia spravzhnoi dobresti: idea lytsarskoj shkoly u politychnii publitsystytsi Rechi Pospolytoi ser. XVI – ser. XVII st. [Gymnasium of true valor: the idea of a chivalric school in the political journalism of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the mid-16th – mid-17th c.]. *Siveryan-skiy litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 3–8.
- Sitkova, A. (2006). O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego: wybrane problemy [About Josef Wereszczyński's writing: selected issues]. Katowice, Polska.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – Ph.D., assistant professor, M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archeography and source studies.

E-mail: pylvova@gmail.com

OPPOSITE OPINIONS: THE UNPOPULAR IDEA OF APPEASEMENT WITH THE COSSACKS IN THE POLITICAL DISCOURSE OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE FIRST HALF OF THE 17th c.

The purpose of the research: to analyze the existence of the idea of cooperation with the Ukrainian Cossacks, existing in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 17th c. **Objectives:** based on the analysis of the texts of political journalism to determine on what conditions it was proposed to cooperate with the Cossacks, what duties the Cossacks had to perform, what rules to follow, etc.

Actualization. The conflict between the Commonwealth and the Ukrainian Cossacks was one of the reasons for the gradual decline of the Polish-Lithuanian state. The inability or unwillingness of the nobility to establish mutually beneficial relations with the Cossacks was one of the reasons for the outbreak of the Cossack uprising in the middle of the 17th c. However, in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth, there was an idea of reconciliation with the Cossacks. It arose in the late 17th c. and even during the Khmelnytsky uprising, supporters of this idea offered a peaceful way to resolve the conflict. In the first half of the 17th c., the idea of reconciliation with the Cossacks was best manifested in the work of Krzysztof Palczewski «O kozakach, ieśli ich zniesc czy nie: Discursus Krzysztofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemińskiego, Zatorskiego y Oświęcimskiego» of 1618 and in the activities of Senator Adam Kysil, who during the Cossack uprising was an intermediary between Bohdan Khmelnytsky and the royal court. Adam Kysil was an active supporter of the agreement with the Ukrainian Cossacks, which he wrote about in letters to Polish officials, in regional political works addressed to the nobility and the Sejm, and emphasized during his speeches at the Sejm itself.

Conclusions. The idea of cooperation with the Ukrainian Cossacks, which existed in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth, testifies to the state's attempts to find a compromise with the Cossacks. It was present in journalism, speeches in Polish Sejm and private correspondence of Polish government officials.

²⁸ *Respons na tę «Sententia o uspokojeniu wojska zaporowskiego jednego szlachcica»*. *Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy*, 1648–1668. T. 1. Wrocław. 1989. P. 37.

Key words: political discourse, political journalism, Ukrainian Cossacks, the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Дата подання: 15 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 5 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Думки проти течії: непопулярна ідея замирення з козаками у політичному дискурсі Речі Посполитої першої половини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 23–29. DOI: 10.5281/zenodo.7747184.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2022). Dumky proty techii: nepopuliarna ideia zamyrennia z kozakamy u politychnomu dyskursi Rechi Pospolytoi pershoi polovyny XVII st. [Opposite opinions: the unpopular idea of appeasement with the Cossacks in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 23–29. DOI: 10.5281/zenodo.7747184.

ХУДОЖНЯ КЕРАМІКА ТА ГУТНЕ СКЛО ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

DOI: 10.5281/zenodo.7406601

© А. Адруг, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2768-6498>

Метою статті є висвітлення особливостей художньої кераміки та гутного скла Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст., їхнього розвитку у взаємозв'язках з іншими видами мистецтва. **Методологія** дослідження спирається на системний підхід, на загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму, які дозволяють проведення всебічного вивчення творчості керамістів та гутників зазначеного періоду. **Наукова** новизна роботи визначається постановкою та розробленням теми, яка ще не розглядалася. Зроблена перша спроба комплексного вивчення цієї проблеми. **Висновки.** У формуванні стилістичних рис бароко в мистецтві Чернігова важливу роль відіграв керамічний комплекс, який мав складну структуру. Будівельна кераміка існувала в трьох видах. Головне значення мала звичайна і фігурна цегла. Фасади будівель спочатку не вкривали штукатуркою. Черепиця з зеленою поливою вкривала дахи споруд (будинок полкової канцелярії) та окремі елементи будівель. Архітектурно-декоративна кераміка представлена деталями оздоблення у вигляді керамічних вставок на фасадах, сюжетних рельєфних композицій та різних видів кахель для печей. Провідне місце посідали керамічні рельєфи з будинку Чернігівського колегіуму та інших споруд. Невідомий автор ескізу керамічної ікони «Спас нерукотворний» взував на зображення в стародруках, а форму з дерева зробив не дуже вправний мебляр чи тесляр. З'ясована відсутність потреби первісно вкривати фарбами керамічні твори. Запропоновано варіант іконографічної схеми керамічної ікони «Богоматір з дитиною», яка спирається на більш ранній тип чернігівської ікони «Єлецької Богоматері». Можливо, автором ескізу був Іван Щирський, а форму з дерева зробив місцевий різьбяр іконостасів. Керамічну дошку з гербом І. Мазепи краще назвати меморіальною. Це – робота визначних майстрів. Автором ескізу, вірогідно, міг бути Іван Щирський разом із Лаврентієм Кривоносовим. Форму виготовили різьбяр іконостасів, а кахлярі завершили роботу. Про високий професійний рівень кахлярів свідчать відтворені печі в келіях Єлецького монастиря. Завдяки дослідженням археологів стало відомо про існування двох печей-горнів на незаселеній тоді території між Дитинцем і Єлецьким монастирем, де, мабуть, і були виготовлені керамічні ікони, дошка з гербом І. Мазепи для Чернігова, Новгород-Сіверського та Батурина. Чернігівщина була одним із головних осередків мистецтва гутного скла в Україні. У творчості гутників вдало поєдналися риси бароко з глибинними народними традиціями.

Ключові слова: декоративне мистецтво, Чернігів, художня кераміка, гутне скло, стиль бароко, замовники й виконавці.

Художня кераміка та гутне скло Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. є цікавим і своєрідним явищем українського мистецтва. Без його вивчення не можна подати цілісну картину розвитку вітчизняної архітектури й мистецтва того часу. Це зумовлює актуальність означеної теми й необхідність вирішення цієї наукової проблеми.

Керамічний комплекс Чернігова окресленого періоду включає будівельну кераміку, архітектурно-декоративну кераміку, кахлярство та посуд. Гутництво доповнює творчість керамістів. Із урахуванням усіх названих чинників це мистецьке явище комплексно ще не розглядалося. Огляд джерел у кожному конкретному випадку проводиться окремо. Будівельна кераміка має такі різновиди: цегла (звичайна й фігурна), плитки для підлоги та черепиця. У др. пол. XVII ст. після закінчення визвольної війни та епохи Руїни настала пора стабілізації й розвитку економіки. Це сприяло поширенню мурованого будівництва за наявності великих покладів глини високої якості. Водночас багато споруд ставили з дерева. Із цегли в Чернігові тоді зводили культові та цивільні споруди, господарські будівлі. Виробляли цеглу в Лівобережній Україні на невеликих підприємствах – цегельнях, де працюва-

ли всього кілька робітників¹. Для зведення нової споруди чи для ремонтних робіт відкривали окрему цегельню. Слід зазначити, що на сьогодні цегельні Чернігівщини XVII–XVIII ст. зовсім не досліджені й навіть не знайдені їх рештки. Вони відомі лише за писемними джерелами². Іоаній Галатовський в книзі «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) зазначив, що для відбудови Успенського собору XII ст. та зведення трапезної чернігівського Єлецкого монастиря чернігівський полковник В. А. Дунін-Борковський в 1675 р. «поставил цегельню и робил цеглу коштом и старанієм своим для засклеплення церкви Єлецкой и для мурування трапезы в монастыру Єлецком. Того часу Іоаким Філоненко з Гадяча до Чернігова пришов, цегельник, и в цегельни цеглу за гроши од полковника нанятий робил»³. Під час роботи він важко захворів і мало не помер. Готуючись до смерті, пообіцяв, якщо залишиться живим, то буде все робити для потреб монастиря. Свою обіцянку він виконав⁴. Цей випадок засвідчив існування найманої праці в той час.

За усталеним звичаєм для зведення чернігівського Троїцького собору (1679–1695 рр.) перш за все готували цеглу. У листі 1731 р. митрополита Сибірського й Тобольського Антонія Стаховського (колишнього чернігівського архієпископа) до тодішнього чернігівського архієпископа Іродіона Жураковського йдеться про те, що чернігівський владика Лазар Баранович «на многократное приліжное прошеніе бывшего тогда игумена Троицкого Лаврентия Кривоноича позволил был владіти оным Козлом для вспоможения строящейся Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»⁵. Згаданий Козел – нині селище Михайло-Коцюбинське за 20 км від Чернігова. Хоча використовували й природний камінь, головним будівельним матеріалом для зведення стін, склепінь і арок слугувала цегла. У др. пол. XVII ст. усталених стандартних розмірів цегли не існувало. Найбільш поширеним був такий – 32х16х8 см. «Приказ каменных дел» у Москві встановив дещо інші розміри – 28х14х7 см. Поряд з плоскою цеглою вироблялась жолобчаста (литовська, пальчаста) та великорозмірні цегляні блоки⁶.

Цегла різних розмірів зустрічається навіть в окремих спорудах, бо її виробляли різні цегельні і, можливо, в різний час. Про це свідчать конкретні приклади. Так, на поч. XVII ст. в результаті робіт із відбудови змінилися композиція й форми чернігівської Іллінської церкви XII ст. Тоді надбудували стіни й апсиди. Симетрично над нартексом звели баню. У результаті церква стала трибанною. Була використана жолобчаста тонка цегла розміром 35–37х16–17х4–4,5 см⁷. Цегла форматом 28–30х16–17х6–7 см у 1670 р. використана під час ремонтних робіт у давньоруській П'ятницькій церкві в Чернігові заходами полковника В. А. Дуніна-Борковського. Водночас із такої само цегли зведено Петропавлівську церкву з трапезною⁸. Цегла XVII ст. використана тоді ж для ремонтного мурування поверхні опорного стовпа північної сходової вежі та мурування крипти в північній прибудові чернігівського Спасо-Преображенського собору XI ст.⁹ За нашими обмірами, зробленими літом 2003 р., цегла в дзвіниці будинку Колегіуму виявилась кількох форматів. Зустрічається розмір 37х16х6 см. В центральній частині – 20х28х5 см, при вході до дзвіниці всередині зовнішньої арки 30х16х7 см, а на південно-східному фасаді цегла має розміри 30х16х7 см. У чернігівській Катерининській церкві застосовано цеглу форматом 36–37х17–18х5–6 см. Цікаво, що з такої само цегли споруджено склеп у Благовіщенській церкві на території Дитинця, що дає можливість датувати його зведення одночасно з Катерининською церквою¹⁰. У будинку полкової канцелярії в Чернігові жолобчаста цегла має розміри від 34х15х5 см до 35х16х5,5 см¹¹. У чернігівському Троїцькому соборі розміри жолобчастої цегли коливаються – 30–31х15–16х6–7,5 см. Для влаштування вінцевого карнизу великого виносу використані плити з цегли розміром 50х25–26х5,5–6 см, які спи-

¹ Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. Київ: Наукова думка, 1988. С. 99.

² Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини XVII–XVIII ст. Методичні рекомендації для вивчення та датування муrowаних споруд. Посібник. Чернігів: Scriptorium, 2018. С. 22.

³ Галатовський І. Скарбница потребная. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 366.

⁴ Галатовський І. Скарбница потребная. Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 366.

⁵ Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

⁶ Чапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII в. Москва: Стройиздат, 1967. С. 37–38.

⁷ Говденко М.М. Іллінська церква в Чернігові. Історія та реставрація. *З історії української реставрації*. Київ, 1996. С. 263–268.

⁸ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини... С. 43.

⁹ Там само. С. 37, 40.

¹⁰ Там само. С. 43.

¹¹ Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові. Логвин Г., Яблонський Д. *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*. Київ, 1959. С. 84–90.

раються на металеві консолі (анкери). Нижче вставляли пов'язі металеві смуги ребрами¹². У будинку П. Полуботка за Стрижнем цегла 34x17x5 см¹³.

Для декоративного оздоблення фасадів монументальних споруд використовувалась фігурна цегла. Спочатку її готували зі звичайної обпаленої, яку обтесували й надавали їй потрібної форми. Згодом це робили, обрізуючи сформовану цеглу-сирець. В одній споруді можна налічити до десяти типів фігурної цегли¹⁴. Фігурну цеглу застосовували для викладення карнизів, пілястр, лопаток, лиштв проїмів вікон і дверей. Найчастіше використовували цеглини, у яких бічні чи торцеві краї отримували завершення у вигляді «валу», «чверті» чи половини «валу», викружки. Поєднання різних форм декору значно збагачувало мальовничу гру світла й тіні на фасадах будівель¹⁵. Для мурування порталів чернігівської Катерининської церкви застосовано фігурну цеглу, яку витесували на місці зі звичайної цегли. Головні об'єми в муруванні «гусьок», четвертний вал і викружка. Винос профілів незначний. На південному порталі споруди зафіксовані обломи із тиньку¹⁶. Подібно до Катерининської церкви в порталі будинку полкової канцелярії в Чернігові застосовано профілі зі звичайної й фігурної цегли¹⁷. Згадувані обломи – це архітектурні елементи, які різні за своїми поперековими профілями, розташовані переважно на горизонталіях. Гусьок в перерізі протяжного архітектурного елемента утворюється двома дугами, четвертний вал чвертю круга, а викружка частиною круга або більш складною кривою¹⁸.

Традиція вкривати підлоги будівель керамічними плитками були поширені ще за часів Київської Русі. Величні пам'ятки архітектури й мистецтва Чернігова того часу, які збереглися до XVII ст., стали зразками для наслідування. У др. пол. XVII – поч. XVIII ст. у центральній та східній Україні підлоги великих будівель викладали зі звичайної цегли та керамічних плиток різної форми. За дослідженнями М. В. Холостенка, таким чином була влаштована підлога під час ремонтних робіт у вівтарі чернігівського Спасо-Преображенського собору. Застосована жолобчаста цегла (29x21x7 см) та шестикутні плитки з розміром сторони 14 см¹⁹. Первісну підлогу на хорах чернігівського Троїцького собору зробили з дощок на лежнях. В основному об'ємі споруди на піщаний ґрунт поклали таку ж саму жолобчасту цеглу, з якої виконали мурування стін. У XVIII ст. вжили гладеньку цеглу та керамічні плитки (21x21 см)²⁰. Цеглою була викладена підлога північних келій чернігівського Єлецького монастиря.

Покрівлі чернігівських будівель др. пол. XVII – поч. XVIII ст. влаштовували по-різному. Чернігівський Троїцький собор вкрили залізною бляхою, Катерининську церкву лемехом дошками, а маківку бляхою. Північні келії чернігівського Єлецького монастиря спочатку мали дерев'яне покриття, яке згодом замінили залізною бляхою²¹. Із XIV–XV ст. на теренах України поширюється застосування керамічної черепиці²². До позитивних якостей цього матеріалу належать міцність, довговічність і стійкість до пожеж. Але вона має велику вагу й ламка²³. Черепиця з'явилась на теренах України в XIV–XV ст.²⁴ У 1953 р. під час розкопок будинку Б. Хмельницького в Суботові знайдені плитки шириною 15–16 см, довжиною до 22 см з одним півкруглим кінцем. Це – тонка полив'яна зелена черепиця. Така ж зелена черепиця зафіксована в 1947 р. в Густинському монастирі. Нею вкриті підвіконники та відливи ніш. Під час експедиції 1949 р. в Новгороді-Сіверському виявлена подібна черепиця. Нею покрили мури Спасо-Преображенського монастиря та підвіконники в галереї. Колір всіх яскраво зелений²⁵. Черепиця закріплювалася на схилі даху за допомогою «п'яти» у формі зрізаної піраміди з внутрішнього боку біля верхнього

¹² Адруг А. Архітектура Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. С. 162.

¹³ Там само. С. 61.

¹⁴ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини... С. 41.

¹⁵ Кошовий О.П. Будівельна кераміка України... С. 92.

¹⁶ Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре. Киев: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1955. С. 122.

¹⁷ Там само. С. 123.

¹⁸ Архітектура. Короткий словник-довідник / За заг. редакцією А.П. Мардера. Київ: Будівельник, 1995. С. 66, 187, 241.

¹⁹ Черненко О.Є. Монументальна архітектура Чернігівщини... С. 34.

²⁰ Памятник архитектуры XVII ст бывший Троицкий собор в Чернигове. Проект реставрации. Киев, 1973. Т.І. Арк. 22–38; Говденко М.М. Дві споруди зодчого Йогана Баптиста. З історії української реставрації. Київ, 1996. С. 244–251.

²¹ Адруг А.К. Архітектура Чернігова... С. 66, 137.

²² Кошовий О.П. Будівельна кераміка України... С. 78–80.

²³ Трусев О.Я. Белорусская черепица XIV–XVIII вв. *Советская археология*. 1986. № 3. С. 180–191.

²⁴ Кошовий О.П. Будівельна кераміка України... С. 78–80.

²⁵ Науковий відчит про командировку в м. Чигирин та Суботів у травні місяці 1953 р. 8 суток. Г. Логвин. *Електронна наукова бібліотека по історії древнерусской архитектуры*. URL: <http://rusarch/logvin2.htm>; Юрченко П.Г. Архітектура України після Возз'єднання з Росією (др. пол. XVII – 70-і рр. XVIII ст.). *Нариси історії архітектури Української РСР. Дожовтневий період*. Київ, 1957. С. 107.

краю²⁶. Саме такою черепицею, мабуть, перекрыли будинок полкової канцелярії в Чернігові у 1690-х рр. У XVIII ст. будівля зазнала перебудов і черепичну покрівлю замінили залізною бляхою²⁷.

Отже, будівельна кераміка Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. традиційно існувала у трьох видах – цегла (звичайна та фігурна), плитки та цеглини для влаштування підлоги і полив'яна керамічна черепиця для покриття дахів та елементів споруд. Розглянуті пам'ятки засвідчують високий технічний та мистецький рівень виконання майстрів.

Архітектурно-декоративна кераміка включає декоративні деталі оздоблення споруд у вигляді керамічних вставок на фасадах, сюжетні рельєфні композиції та пічні кахлі. У такій ситуації провідне місце посідають керамічні дошки з будинку Чернігівського колегіуму та інших споруд. Після Другої світової війни вперше їх згадав І.О. Ігнаткін у 1955 р. Рельєф із гербом І. Мазепи він назвав керамічною плитою з датою²⁸. Г. Н. Логвин у першому виданні книги «Чернігов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль» навів розміри й текст напису на дошці з гербом І. Мазепи. На думку автора, рослинний орнамент рельєфу нагадує гравіровані заставки книги «Алфавіт» (Чернігів, 1705 р.). Він зафіксував ще 4 керамічні твори – «Спас нерукотворний» та «Богоматір з дитиною» на фасаді будинку колегіуму, такі ж ікони на західному фасаді чернігівського Успенського собору і на башті Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Г. Н. Логвин датував ці пам'ятки кінцем XVII – поч. XVIII ст. Він вважав, що спочатку керамічні дошки встановили в Єлецькому монастирі, потім у Новгороді-Сіверському, а згодом – у будинку колегіуму в Чернігові. Опубліковані фото дошки з гербом та «Богоматір з дитиною»²⁹. Цей текст автор повторив у скороченому вигляді³⁰ та майже повністю у другому виданні книги про історичні міста Лівобережжя. Додано лише фото керамічної дошки із зображенням «Спаса нерукотворного»³¹. У своїх публікаціях Г. Н. Логвин помилково називав дошку з гербом І. Мазепи закладною, а інший твір – «Богоматір Знамення». Пізніше інші автори просто повторювали ці твердження. Так вчинив і В.Д. Віроцький, а також зробив висновок про наявність у Чернігові в той час кваліфікованих майстрів³².

І. М. Ігнатенко датував згадувані керамічні рельєфи рубезем XVII–XVIII ст. На його думку, дошки з образом Богоматері зроблені з однієї дерев'яної форми, яку підготували професійні гравери чернігівської друкарні. Самі ж твори виготовлені теж в Чернігові, їх дизайн близький до стилю орнаментів гравюр чернігівських видань³³. В.І. Мезенцев звернув увагу на чернігівські керамічні рельєфи у зв'язку із віднайденням у Батурині в 2011 р. фрагмента подібного твору. Він їх розглянув, спираючись на публікації Г.Н. Логвина та І.М. Ігнатенка. Уперше опубліковано фото знайденої частини дошки (на думку автора, закладної із дерев'яної замкової церкви І. Мазепи на Гончарівці в Батурині). Цей уламок повністю повторює лівий верхній кут рельєфа з гербом І. Мазепи з фасада будинку Колегіуму в Чернігові. Цікаво, що В.І. Мезенцев згадує справжні закладні дошки в Білій Церкві й Ромнах (свинцево-олов'яні) і не звертає увагу на те, що дошка з гербом І. Мазепи дуже відрізняється виглядом, розмірами й змістом від металевих. Важливою є згадка про знахідки фрагментів подібних творів у рові Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (розкопки О.Є. Черненко). На думку автора, всі згадані керамічні твори виготовлялися в Чернігові й готовими доставлялися до Батурина й Новгорода-Сіверського в др. пол. 1690-х рр. – поч. XVIII ст.³⁴ В.П. Коваленко та О.Б. Коваленко назвали знайдений у Батурині фрагмент уламком керамічної закладної дошки, яка за всіма ознаками є аналогією плити з будинку Чернігівського колегіуму³⁵. Кольорові світлини керамічних дощок з будинку колегіуму, їх описи та текст напису на плиті з гербом І. Мазепи подані у

²⁶ Кошовий О.П. Будівельна кераміка України... С. 95.

²⁷ Ігнаткін І.А. Чернігов. Москва: Гос. изд-во литературы по строительству и архитектуре: 1955. С. 68, 70.

²⁸ Там само. С. 70.

²⁹ Логвин Г.Н. Чернігов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1965. С. 64, 65, 67, 68, 71, 72, 74.

³⁰ Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ: Мистецтво, 1968. С. 91, 93.

³¹ Логвин Г.Н. Чернігов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1980. С. 58, 59, 74, 77, 78, 84.

³² Віроцький В.Д. Храми Чернігова. Київ: Техніка, 1998. С. 75.

³³ Ігнатенко І. Чернігівські керамічні рельєфи XVII–XVIII ст. (Проблеми, історія та реставрація). Міжнародна науково-практична конф. «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми і шляхи вирішення». Київ, 1998. С. 56–57.

³⁴ Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубезем XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Зб. наук. пр. Київ–Глухів, 2012. Вип. 5. С. 176–188; Когут З. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. Торонто: Вид-во «Гомін України», 2012. 27 с.: іл.

³⁵ Коваленко В. Фрагмент керамічної закладної дошки з церкви на замській резиденції І. Мазепи на Гончарівці в Батурині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 86–92.

виданні про Чернігівський колегіум³⁶. О.І. Травкіна торкнулась реставраційно-консервативних заходів щодо керамічних ікон у 1970-х рр. і висловила припущення, що вони були первісно пофарбовані³⁷. Окремий підрозділ кандидатської дисертації Л.В. Мироненко присвятила фрагменту керамічної дошки дворової церкви І. Мазепи в Батурині, яку автор назвала «закладною». Вона також описала чернігівську дошку з гербом І. Мазепи й підтримала І.М. Ігнатенка в тому, що дерев'яну форму для керамістів зробили гравери чернігівської друкарні³⁸. О.О. Дядечко припустила, що керамічна ікона «Спас нерукотворний», зазначена у каталозі виставки XIV Археологічного з'їзду (Чернігів, 1908 р.), призначалася для ніші в інтер'єрі чернігівського будинку колегіуму. Вона дійшла висновку, що згадувані керамічні твори виготовлені в місцевих майстернях за допомогою форм із дерева. На думку дослідниці, на керамічних іконах відтворені сюжет «Спас на убрусі» та скорочений варіант іконографічного типу «Панахранта» (Печерська або Свенська ікона Богоматері)³⁹. Треба зазначити, що А.В. Колупаєва в публікації 2012 р. визначила цей іконографічний тип як «поясне зображення Богоматері Панахранта (Пречиста, Всемилоствива)»⁴⁰.

Отже, наукове вивчення чернігівських керамічних дощок почалось у 1955 р. Важливе значення мали публікації Г.Н. Логвина, на які спиралися наступні дослідники, часто повторюючи і його помилкові твердження. Науковцями були висловлені різні погляди на ту чи іншу проблему. Можна підтримати думку авторів про датування згаданих керамічних творів кінцем XVII – поч. XVIII ст., виготовлених у Чернігові. Напрямами нашого дослідження є іконографія керамічних ікон, первісне їх пофарбування, справжнє призначення дошки з гербом І. Мазепи та авторство цих творів.

Отже, зафіксована одна керамічна ікона «Спас нерукотворний» на фасаді будинку Чернігівського колегіуму. Можливо, подібна ікона була знята зі склепіння всередині церкви І. Предтечі на дзвіниці й потрапила на поч. XX ст. до Чернігівського єпархіального давньосховища. Також відомі 4 керамічні ікони «Богоматір з дитиною». Одна знаходиться на фасаді будинку Колегіуму з південного боку, інша – в інтер'єрі церкви І. Предтечі. Ще одна знаходилась на західному фасаді Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря. У 1982 р. художники-реставратори Р.М. Боголюб та О.П. Лисаневич зняли її. Нині вона зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (Інв. № КП 1061/І-2-707). Ще одна така ікона була на башті Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Зараз – у «Історико-культурному музеї-заповіднику “Слово о полку Ігоревім”» (Інв. № КН. 142/ДП 139). Керамічна дошка з гербом І. Мазепи з південного фасаду будинку Чернігівського колегіуму зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (Інв. № КН 1564/І-2-802). Невеликий фрагмент подібної дошки знайдено під час розкопок у Батурині. Побачити зворотний бік керамічних ікон, які були на муруваннях будинку колегіуму, неможливо. А в іконі з експозиції музею-заповідника в Новгороді-Сіверському він гладенький і без написів. На задній площині керамічної ікони з фасаду Успенського собору Єлецького монастиря по центру у верхній частині заглиблене зображення літери Д, що означає четверту дошку за рахунком. Цим самим зафіксовано кількість чотирьох керамічних творів.

Ікона «Спас нерукотворний» є керамічною дошкою з рельєфним зображенням «Спаса» в центрі, яке оточене рамкою з того самого матеріалу з намистинками круглої й видовженої форми в бічних частинах, подібно до графічних композицій на сторінках стародруків. Вертикальна композиція має розміри 60х46 см, а з рамкою 70х60 см. Рамка має ширину 5–6 см, верхня й нижня її частини без оздоблень⁴¹. Композиційна площина знаходиться нижче рамки, тим самим повторює ікони на дерев'яній основі з полями й ковчегом. Плат із рельєфним зображенням обличчя І. Христа закріплений у горішніх кутах і звисає у ледь намічених складках. Голова змодельована досить високим рельєфом у загальних рисах. Треба зазначити, що цей твір відрізняється від двох інших із будинку колегіуму невисоким професійним рівнем виконання, як у виготовленні дерев'яної форми, так і в роботі кераміста. Можливо, це було закладено ще в ескізі, який виконав невідомий автор. Пошуки

³⁶ Чернігівський Колегіум / Авторський колектив: О. Левченко, О. Степанова, О. Травкіна. Чернігів: Вид-ць Лозовий В.М., 2012. С. 211–213.

³⁷ Травкіна О. Реставрація будинку чернігівського Колегіуму у 1970–1980-х рр. *Карнабідівські читання*. 36. наук. пр. Чернігів, 2019. С. 234–243; іл.

³⁸ Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – поч. XVIII ст. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04 – археологія. Київ, 2017. С. 95–98.

³⁹ Дядечко О.О. Керамічні ікони Чернігівщини XVII–XVIII ст. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії: Мат. XIX Міжнар. наук. конф. (26–28 травня 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 307–311.

⁴⁰ Колупаєва А. До історії церковно-обрядової кераміки в Україні (XI – поч. XXI ст.). *Народознавчі зошити*. 2012. № 3 (105). С. 477–478.

⁴¹ Отчет о проведении консервации керамических икон памятника архитектуры XVIII в. Коллегиума в г. Чернигове. Киев, 1971. ИАИЗ «ЧС», документ. фонд. КН. 1174. ДФ. 998. Арк. 2, 3.

графічного відповідника на сторінках українських стародруків показали, що композиція «Спас нерукотворний» доволі часто представлялася в заставках, кінцівках та в рамках титульних аркушів. Зразками для автора ескізу дошки могли бути ілюстрації до Анфологіона (Львів, 1643 р.) й особливо ксилографюра в київському виданні «Служба нерукотворному образу» 1680 р. Не можна погодитись із думкою І.М. Ігнатенка про те, що форму могли вирізьбити гравери чернігівської друкарні. Адже сліди граверної майстерні в Чернігові не знайдені, а специфіка роботи штихарів помітно відрізняється від інших різьбярів. Форму з дерева могли зробити або теслярі, які виконували різьблення на одвірках та інших деталях споруд, або меблярі. Однак це не міг бути хтось із «снидарів», які працювали над іконостасами, адже рука вправного майстра тут не відчувається. Як відомо, у Чернігові в той час сформувався важливий осередок різьбярства⁴². Уже згадувалося, що керамічна ікона «Спас нерукотворний» із ніші в інтер'єрі будинку колегіуму демонструвалася на виставці XIV Археологічного з'їзду (Чернігів, серпень 1908 р.). На поч. XX ст. вона перебувала в Чернігівському єпархіальному давньосховищі⁴³. Подальша її доля наразі невідома.

Керамічні дошки із зображенням Богоматері з дитиною ідентичні й мають розмір 64х48 см, без керамічної рамки 52х34 см. Товщина 6,8 см. Під час проведення консерваційних заходів у серпні 1971 р. на рамі були знайдені залишки цементно-піщаного тиньку й багато білої олійної фарби, а також зеленої, голубої та червоної. Під втратами верхнього шару кераміки колір такий само, тобто зроблено все із одного матеріалу⁴⁴. Більшість авторів відносять виготовлення керамічних дощок до кінця XVII – поч. XVIII ст. Із цим можна погодитися. Уже згадувалося, що керамічні ікони, можливо, первісно були розфарбовані у різні кольори. Для того, щоб з'ясувати, чи так це було насправді, треба згадати, що дослідники не раз висловлювали думку про роботу в Чернігові в той час зодчих із Москви. Існує думка про причетність до зведення будинку чернігівського колегіуму провідного архітектора московського «Приказу каменных дел» Д.В. Аксамитова⁴⁵. Катерининську церкву в Чернігові, можливо, зодчого з Москви О.Д. Старцева, який працював у Києві на запрошення гетьмана І. Мазепи⁴⁶. Як вважав І.О. Ігнаткін, рука московського будівничого відчувається не лише на будинку колегіуму, а і на інших спорудах. Дослідження засвідчили, що поверхня цегляних фасадів будівель України XVII – поч. XVIII ст. не тинькували, або затирали тонким шаром вапняного розчину (1–3 мм). Відтак вдало використовувалися декоративні властивості цегли. Подібність фактури й кольору будівельної кераміки (цегли) і теракотових дощок створювали цілісний образ споруди⁴⁷. На нашу думку, вкривати фарбами керамічні твори просто не було потреби. У XVIII ст. споруди за місцевим звичаєм почали тинькувати й білити. Мальовничість стін підкреслювали барвисті керамічні вставки, вкриті поливою.

Важливе значення має з'ясування іконографічного типу композиції ікони «Богоматір з дитиною». Г.Н. Логвин назвав його «Богоматір Знамення» слідом за публікаціями в деяких церковних виданнях, у яких це було зазначено неправильно⁴⁸. Деякі автори дотримуються цієї думки й зараз⁴⁹. Однак тут відсутні необхідні елементи згаданої композиційної схеми. На грудях Богоматері нема кола слави дитини, яке символізує земне втілення Ісуса Христа. Руки Богоматері на керамічній іконі підтримують дитину, а не підняті догори, як у композиції «Богоматір Знамення». Отже, це якийсь інший тип зображення. Як вважають О.О. Дядечко й А. Колупасва, тут маємо скорочену версію іконографічного типу «Панахранта» ікони Печерської (Свенської) Богоматері. Вона полягає в зображенні лише Богоматері з дитиною, тобто взято тільки фрагмент композиції. Але це вже зовсім інша іконографічна схема. До певної міри із такою думкою можна погодитися. Треба зауважити, що зображення Богоматері з дитиною на престолі з предстоячими доволі часто зустрічається в стінописах і в графічних творах того часу. На нашу думку, прийнятною може бути версія поколінного зображення Богоматері з дитиною у вівтарі дерев'яної Воздвиженської

⁴² Адрюг А. Дереворізьблення та іконостаси Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 42–59.

⁴³ Описание вещественных и письменных памятников Черниговского епархиального древлехранилища. *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям*. 1908. № 14. 15 июля. С. 525.

⁴⁴ Отчет о проведении консервации керамических икон... Арк. 3–4.

⁴⁵ Адрюг А.К. Архитектура Чернігова... С. 88–92.

⁴⁶ Адрюг А. Про авторство Катерининської церкви в Чернігові та пам'яток її кола. *Сіверянський літопис*. 2003. № 4. С. 32–35.

⁴⁷ Игнаткин И.А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII–XIX вв. *Зодчество Украины*. Киев, 1954. С. 159–180; Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. Киев: Будівельник, 1968. С. 8.

⁴⁸ Описание вещественных и письменных памятников... 1908. № 11. 15 июля. С. 525.

⁴⁹ Івашків Г.М. Українська народна фігурна кераміка XIX–XX ст.: пластика декору та форми, концепція образів: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мистецтвознавства: спец. 17.00.06 – декоративне і прикладне мист. Львів, 2021. 36 с.

церкви у Дрогобичі, яке П.М. Жолтовський назвав «Богоматір Знамення»⁵⁰. Однак Л.С. Міляєва вважає, що тут зображена Богоматір із дитиною. Поясне зображення Богоматері з дитиною майстер Ілля представив у заставці надрукованою кілька разів у Требнику Петра Могили (Київ, 1646 р.) та один раз у третьому київському виданні Тріоді пісної 1648 р.⁵¹ Подібне зображення можна бачити в ілюстрації до київського видання книги Іоанна Дамаскіна «Канони пресвятої Богородиці» 1697 р. та в Ірмолії (Київ, 1698 р.). Тут бачимо поясне зображення Богоматері з дитиною перед собою в колі, оточеному променями сйва⁵². Подібне зображення Діви Марії можна бачити в композиціях «Неопалима купина» на сторінках українських стародруків – київських видань «Тріоді пісної» 1627 р. та «Тріоді цвітної» 1631 р.⁵³, а також львівських видань «Апостол» 1696 р. та «Акафісти» 1699 р.⁵⁴ Ми вже раніше наводили думку Є.К. Редіна про те, що ікона чернігівської «Єлецької Богоматері» із харківського Успенського собору була особливим викладом явлення купини із явною символізацією. До цієї ікони дуже подібне зображення ікони «Єлецької Богоматері» у книзі Іоанікія Галатського «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.). В українських іконах «Неопалима купина» Богоматір із дитиною зображується подібно до ікони «Єлецької Богоматері». Харківський варіант ікони «Єлецької Богоматері» та її графічне відтворення засвідчили існування іншої, мабуть, більш ранньої іконографічної схеми, не тотожної відомій за живописним зразком кінця XVII ст.⁵⁵ На нашу думку, автор ескізу керамічної ікони звернувся до попередньої іконографічної схеми – у результаті з'явився поясний (скорочений) варіант однієї з версій чернігівської ікони «Єлецької Богоматері». Тому не випадково одну з керамічних ікон помістили на західному фасаді Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря, заснування якого пов'язано із явленням Єлецької ікони на місці храму.

Вертикально видовжена композиція твору оточена по периметру рамою, яка нагадує лінійні та набірні рамки на сторінках стародруків. На керамічній дошці маємо три лінійні рамки, між якими із зовнішнього боку йде широка смуга, її складають дубове листя та шестипелюсткові квітки. Внутрішню вузьку смугу орнаменту між лінійними рамками утворюють короткі валики, які розділяють дві круглі намистинки. На тлі гладенької композиційної площини майже барельєфом виступає напівпостать Богоматері, яка підтримує руками дитину перед собою. Дещо нижчі круглий німб навколо голови Богоматері та її монограми з обох боків. Вдало побудована гра складок одягу. Їх вертикалі йдуть навколо обличчя Богоматері, діагонально перетинаються на грудях і спадають вниз обабіч постаті. Фігури Богоматері й дитини представлені фронтально, обличчя в фас. Обличчя молоді жінки м'яко модельовано з увагою до деталей, а лик дитини представлено в загальних рисах. Жіночі пальці модельовані узагальнено й схематично, що нагадує зображення рук у графічних творах. Зокрема, подібним чином зроблено в гравюрі Івана Щирського для Любецького синодика (Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, інв. № Ал-330). Богоматір із дитиною в аркуші з орлом⁵⁶. Можливо, саме Іван Щирський був автором ескізу цієї керамічної ікони, дерев'яну форму зробив вправний майстер, який різьбив іконостаси, а відтиск виконав досвідчений місцевий кахляр.

Керамічна дошка з гербом І. Мазепи належить до визначних творів мистецтва, який засвідчив високий художній і технічний рівень тогочасної графіки, різьблення по дереву та кераміки. Майже всі автори після Г.Н. Логвина називали цю дошку «Закладною». А.К. Адрюг у 2008 р. назвав твір керамічною дошкою⁵⁷. Теж саме написав пізніше Г. Полюшко⁵⁸. Уже згадувалося, що В.І. Мезенцев в статті про фрагмент керамічної дошки з Батурина згадував і справжні закладні дошки. Якою повинна бути закладна дошка храму, сказано в Требнику митрополита Петра Могили (Київ, 1646 р.). Цьому присвячено «Чин, бяземаый на основание церкви и поставления креста». В основу кладеться чотирикутний камінь із зображенням хреста, під яким влаштовується місце для покладення святих мощей. Текст дошки може бути зроблений на камені, пергаменті або на мідній дошці та бути

⁵⁰ Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 75.

⁵¹ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина / Составители Т.Н. Каменева, А.А. Гусева. Москва, 1976. Вып. I. С. 132, ил. 247.

⁵² Украинские книги кирилловской печати... Составители А.А. Гусева, Т.Н. Каменева, И.М. Полонская. Москва, 1981. Вып. II. Т. I. С. 293, ил. 1656.

⁵³ Украинские книги кирилловской печати... Вып. I. С. 215, ил. 437; С. 221, ил. 465.

⁵⁴ Украинские книги кирилловской печати... Вып. II. Ч. 2. С. 186, ил. 2083; С. 199, ил. 2122.

⁵⁵ Адрюг А.К. Живопис Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНП, 2013. С. 54.

⁵⁶ Ситий І.М. Ким і коли було започатковано Любецький синодик, або останній твір Івана Щирського. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. Мат. Міжнар. наук. конф., присвячений 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернігів, 1997. С. 191–196.

⁵⁷ Адрюг А. Архітектура Чернігова... С. 73–74.

⁵⁸ Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. Київ: ВД «АДЕФ» Україна», 2015. С. 36.

такого змісту: «Во имя Отца, и Сына, и Святого Духа основася сия церков в честь и память (святого чи святых) ... и положени тут мощи (святого, святых) року мѣца дня»⁵⁹. Приписів Требника дотримувалися протягом багатьох десятиліть. Це підтверджує закладна дошка Покровської церкви с. Синявки на Чернігівщині (Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. Інв. № И-3289). Це – мідна пластина розміром 12х13,5 см з гравірованим текстом напису, схема якого й зміст повністю відповідають Требнику 1646 р. Дошка датована 4 жовтня 1706 р.⁶⁰ У Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається колекція закладних дощок з різних міст і сіл краю XVII–XVIII ст. Вони майже однакові за розмірами, переважно мідні, але є й олов'яні⁶¹. Як бачимо, закладні дошки менші від керамічного твору з гербом І. Мазепи. Це пояснюється тим, що остання не була закладною. Текст на ній засвідчив початок і завершення робіт над побудовою храму. Він починається словами «Сей храм создан», а закінчується такими словами: «Над тысяща и симсотном року здать начаса и втором поспишеством Божиим скончася». Тут зазначено початок і завершення будівництва церкви Іоанна Предтечі у верхньому ярусі дзвіниці. Варто зауважити, що з часів Київської Русі писали в літописах і говорили про будівництво мурованої споруди «здати» і «создавати» (будувати) муровану споруду. Корінь «зъд» означає в давніх слов'янських мовах глину – матеріал для вироблення цегли, – або кам'яну стіну, або власне цеглу⁶². У давньоруських літописах розділяли поняття «создал» – збудував муровану споруду, а будівлю з дерева «поставил»⁶³. Відтак цілком слушно в напису на керамічній дошці з гербом І. Мазепи вжито слова «создан» і «здати», бо мова йде про муровану споруду. Якщо припустити, що згадувана подібна дошка з Батурина була такого ж розміру й змісту зі словами «создан» і «здати», то для дерев'яної споруди (як вважають дослідники Батурина) вона ніяк не могла бути призначена.

Отже, керамічна дошка з гербом І. Мазепи не закладна. Краще назвати її *меморіальною*. Була встановлена в ніші на південному фасаді будинку колегіуму в Чернігові. Напис на дошці сповіщає про початок і завершення будівництва церкви Іоанна Предтечі 1700–1702 рр. за сприяння гетьмана І. Мазепи. Після поразки І. Мазепи дошку закрили тиньком. Так вона простояла до поч. 1950-х рр., коли під час реставраційних робіт її відкрили й зняли з фасаду. Нині зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (Інв. № КН. 1564/І–2–802). Вона майже не пошкоджена, лише має глибоку тріщину, яка йде від низу справа до лівого горішнього кута. Вона зафіксувала важливий факт, що виступаючі частини рельєфу складають із загальною площиною єдине ціле й зроблені одночасно. Згодом сліди тріщини зробили непомітними. Дошка має форму ледь вертикально видовженого прямокутника розміром 68х58,5 см. Товщина 4,8–5 см⁶⁴. Текст напису на дошці неодноразово, в тому числі й нами, публікувався. Напис розміщений зверху і знизу композиції. Вгорі два рядки і чотири в долішній частині. Читати його треба як книгу зліва направо і за рядками згори донизу:

«Сей храм создан Божиим Благословенієм
Прещедрим даянієм и иждивенієм от
Яснѣ Вельможного Пана Іоанна
Мазепы славного войск Російских Гетмана
Надтысяща в семсотном Року здат начаса
А в втором Поспишеством Божиим Скончася».

У центрі композиції рельєфне зображення герба І. Мазепи (Курч) у вигляді хреста з роздвоєною верхньою частиною і загнутими догори кінцями вниз. Над нижньою горизонтальною частиною обабіч вертикалі хреста півмісяць і зірка з шістьма променями. Літери навколо хреста – це початкові букви слів, які свідчать про офіційний статус І. Мазепи. Читаються згори вниз і зліва направо. «Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского». Герб оточений соковитим рельєфним вінком з лаврового листа. Він перев'язаний стрічками навхрест у чотирьох місцях. Площина з обох боків заповнена квітами й листям. Подібні гербові композиції можна побачити на сторінках українських стародруків (в тому числі чернігівських), а також на творах мистецтва,

⁵⁹ Требник митрополита Петра Могили. Київ, 1646. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996. Ч. 2. С. 43; 2 част., 268 с.

⁶⁰ Ситий І. Закладна дошка Покровської церкви села Синявка часів чернігівського архієпископа Іоанна Максимовича. *Скарбниця української культури*. 36. наук. пр. Чернігів, 2010. Вип. 12. С. 176–181.

⁶¹ Ситий І. Церковна старовина. Чернігів, 2001. С. 4–5.

⁶² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. / Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева. Изд. Второе, стереотипное. Москва: Прогресс, 1986. Т. II (Е–Муж). С. 89.

⁶³ Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. Киев: Будівельник, 1982. С. 11.

⁶⁴ Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 180, 176–188.

зокрема, на шаті кіоту чернігівської чудотворної ікони «Іллінської Богоматері» 1695 р. та царських вратах іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові 1702 р.⁶⁵ Часто біля зображень гербів вміщувалися вірші, які називали гербовими. У чернігівському виданні «Зерцало від писання божественного» 1705 р. вміщено вірш на герб І. Мазепи. Вважається, що автором його був Антоній Стаховський, який на той час був префектом Чернігівського колегіуму, а від 1713 р. – чернігівським архієпископом. Подаємо частину вірша в перекладі Валерія Шевчука:

«Від Якова⁶⁶ яскрава Зоря в гербі сяє
В Хресті Мазепів славне місце своє має,
Від Якова Христа тут зоря знаменує,
Христос, у Вас вселившись, тріумфи готує.
Все добре, наче Місяць, пробува навіки,
Вас удостоїть жити, де ангельські ліки (тобто в раю)»⁶⁷

Загальна побудова композиції керамічної дошки, чітке й ретельне опрацювання деталей, графічність, об'ємна рельєфність, побудова й окреслення шрифту свідчать про роботу визначних майстрів. Йдеться про автора ескізу твору, різьбярів по дереву, які виготовили форму, та кахлярів, які зробили відтиск. На нашу думку, автором ескізу міг бути художник і гравер Іван Щирський, тісно пов'язаний із Чернігівщиною, котрий активно співпрацював із місцевою друкарнею. Інші гравери виконували лише замовлення чернігівської друкарні, працюючи в інших містах. Відомо кілька випадків плідного співробітництва Івана Щирського та Лаврентія Крщоновича – тодішнього ігумена чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, у власності якого була друкарня. Визначним твором їхньої співпраці є великий графічний твір «Дедикація “Кіот стрібнокований”» (Чернігів, 1695–1696 рр.)⁶⁸. Не треба відкидати можливої участі й цього разу Ларентія Крщоновича. Дерев'яну форму могли зробити «сницарі», які різьбили іконостаси для чернігівських храмів. Можливо, разом із білоруськими майстрами⁶⁹. До виконання шрифтових написів на дошці могли залучити й граверів із друкарні, проте це міг зробити й сам Іван Щирський. Для форми зазвичай використовували деревину місцевих порід груші чи яблуні. Відповідальну роботу з формування, відтиску в формі. Доведення до остаточного завершення по сирій глині та випалювання в печі виконували місцеві кахлярі.

Отже, на сьогоднішній день збереглися керамічні ікони «Богоматір з дитиною» та «Спас нерукотворний» на фасаді дзвіниці чернігівського Борисоглібського монастиря, ідентичні ікони «Богоматері з дитиною» на склепінні в інтер'єрі верхнього ярусу дзвіниці, із західного фасаду Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря (нині в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній») та з вежі новгород-сіверського монастиря (нині в Історико-культурному музеї-заповіднику «Слово о полку Ігоревім»). Керамічна дошка з гербом І. Мазепи з південного фасаду будинку колегіуму нині перебуває в тій само будівлі в експозиції. Ще один твір був у Новгороді-Сіверському («Богоматір з дитиною») та в Чернігові («Спас нерукотворний») на склепінні церкви Іоанна Предтечі. Ще один фрагмент дошки з Батурина. Тобто в Чернігові на межі XVII–XVIII ст. виготовлено 9 керамічних творів, які засвідчили високий рівень майстерності митців.

Такі визначні твори могли з'явитись лише за умови існування давніх міцних традицій керамічного виробництва, які сягають часів Київської Русі. Основою для створення керамічних рельєфів стали здобутки кахлярства, з яким поєднувало використання вже перевірених на практиці матеріалів технологічних процесів. Навіть до першої пол. XX ст. на теренах Чернігівщини зберігалась значна кількість кахляних печей. Це свідчить про широко розвинене протягом довгого часу виробництва керамічних творів⁷⁰. У др. пол. XVII ст. Чернігів став важливим осередком гончарства. Майстри освоїли виробництво полив'яних кахель для оздоблення печей. Встановлення такої печі в хаті й мурованого комина до неї в сінях коштувало 4 крб., сума на той час немаленька⁷¹. Кахлі вироблялися для кімнатних печей і грубок, які встановлювалися в житлових та інших приміщеннях у містах, селах, монастирях і помешканнях козацької старшини. Наприклад, у будинку чернігівського полковника Павла Полуботка в Чернігові, за Стрижнем, у світлицях і спальнях у 1724 р.

⁶⁵ Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи...

⁶⁶ Яків – біблійний персонаж, син Ісаака. З родоводу І. Христа в Євангелії від Матвія.

⁶⁷ Іван Мазепа / Упорядкування та передмова В. Шевчука. Київ: Веселка, 1992. С. 104.

⁶⁸ Адрюг А. Графіка Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНІ, 2017. С. 145–148.

⁶⁹ Адрюг А. Дереворізьблення та іконостаси Чернігова... С. 42–59.

⁷⁰ Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XVIII–XIX ст.). Київ, 1927. С. 3.

⁷¹ Колупаєва А. Українські кахлі XIV – поч. XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевистість. Львів, 2006. С. 150, 152.

були печі із зеленими кахлями. В інших його мастностях були печі й із білими кахлями⁷². На плані 1781 р. будинку полкової канцелярії в Чернігові показані прямокутні в плані печі в східних і західних кутах чотирьох камер. Вони видовжені по осі схід–захід, топилися із сіней. Склавав план підпоручник Ярославський⁷³.

Як влаштовувався обігрів монастирських приміщень, можна бачити на прикладі дослідження й реконструкції двох кахельних печей північних келій чернігівського Єлецького монастиря. Робота була проведена в 1950-х рр. під керівництвом архітектора-реставратора І.В. Ільєнко. Планувалося після відновлення келій розмістити там музейну експозицію, присвячену народному побуту та декоративному мистецтву XVII ст. Проведеними дослідженнями встановлено, що основною системою опалення келій у той час була комбінація каміна і печей. Топилися вони із сіней і тому в приміщеннях підтримувалась чистота. Піч кінця XVI – поч. XVII ст. у західній келії центральної частини корпусу має фундамент 225x214 см. Підмурок складається із червоної цегли в 6 рядів, які підкреслюють білі лінії розчину між ними. Для відтворення печі використані знайдені цілі кахлі та їх фрагменти. Рельєфні кахлі майже квадратної форми (203x228 мм) обведені високою рамкою. Середня частина має рельєфний стилізований рослинний орнамент висотою від 2 до 5 мм і вкрита зеленою поливою безпосередньо по черепку. Коробчаста ліплена румпа має висоту 9,5 см. Була знайдена й відтворена профільна кахля, яка поєднує фриз і карниз. За знайденим фрагментом «городка» й аналогіям реконструйовано завершення печі. «Городки» рослинно-геометричної форми загострюються дотори й створюють чіткий ритм по горішньому периметру, перегукуючись із чергуванням вертикальних рядів кахель на фасадах. Піч завантажувалась паливом через камін і має лави з довгого й короткого боків. У південній келії східної частини корпусу реконструйована в натурі піч кінця XVIII ст., з білими розписними кахлями. На плані вона має розміри 100x98 см. Знайдені кахлі зі світлої біло-рожевої глини з коричневим контуром малюнка й розписані стилізованим рослинним орнаментом зеленого й жовтого кольору на білому тлі. За віднайденими зразками були відтворені основні типи кахлів – плоска плитка, валик, фриз і карниз⁷⁴.

Колекції чернігівських кахель із розкопок різних років зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського та Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» і налічують кілька сотень зразків. Чернігівський археолог Ю.М. Ситий виокремив з-поміж них більше 80 зразків композицій⁷⁵. На думку Л.І. Виногородської, кахлярство в Чернігові зародилося наприкінці XVI – поч. XVII ст. У др. пол. XVII ст. переважна більшість кахлів виготовлена у місцевих майстернях. Про це свідчить однаковий склад глини. Більшість кахлів вкриті зеленою поливою, є і поліхромні. У кінці XVII – поч. XVIII ст. збільшується кількість кахель без поливи, що пояснюють розширенням кола замовників. Кахлі з рельєфним орнаментом вкриті зеленою поливою, мають розміри 22x22 см, карнизні деталі 21,5x13 см, завершення у вигляді хрестів 7x8 см. Специфічною особливістю чернігівських кахлів є дуже мала кількість геометричного орнаменту. Комплекти кахлів призначались як для монастирських, так і для світських приміщень. Загалом, чернігівське кахлярство представляє розвиток українського декоративного мистецтва з його регіональними особливостями⁷⁶. Під час розкопок друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря в кінці XX – поч. XXI ст. виявлені залишки двох печей, нижня частина яких викладена з цегли розміром 29,0x16, 5x6,5 см. Зібрано біля 430 кахлів та їх фрагментів, які дозволяють відтворити цілий комплект для печі з лицевих, пояскових, карнизних, наріжних кахлів та коронок, що завершують композицію. Використана червона глина жовтого відтінку з домішками піску. Усі кахлі коробчасті із зеленою поливою і без неї, мають рельєфний рослинний та родинно-геометричний орнамент. Автори публікації вважають, що віднайдено кахлі виготовлені в Чернігові місцевими майстрами у др. пол. XVII ст.⁷⁷

Протягом багатьох років майстри виробили технологію виготовлення кахлів із місцевих матеріалів. У роботі використовувались високоякісні червоні глини, часто жовтого

⁷² Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков составлена по Указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете. Москва, 1862. Кн. 3. V. Смесь. С. 2–63.

⁷³ Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины... С. 85,87; Адрюг А.К. Архитектура Чернігова... С. 37.

⁷⁴ Ільєнко І. Реконструкція изразцовых печей в келиях Елецкого монастыря в Чернигове. Теория и практика реставрационных работ. Москва, 1972. № 3. С. 109–116.

⁷⁵ Дякуємо Ю.М. Ситому за надані відомості.

⁷⁶ Виногородська Л.І. Чернігівські кахлі XVII–XVIII ст. Чернігівська старовина. Зб. наук. пр., присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів, 1992. С. 75–83; Ї ж. Новые данные о черниговских изразцах (по материалам раскопок в Ильинском монастыре в 1992 г.). Археологічні старожитності Подесення. Чернігів, 1995. С. 30–31.

⁷⁷ Василенко А. Кахлі з розкопок друкарні чернігівського Іллінського монастиря кінця XX – поч. XXI ст. Чернігівські старожитності. Зб. наук. пр. Чернігів, 2016. Вип. 4 (7). С. 31–35.

відтинку. Для виготовлення посуду брали більш пластичну масну глину, а на вироблення кахлів із метою зменшення деформації під час сушіння і випалювання використовували глину не таку пластичну з додаванням піску. Розчин ретельно готувався до формування в дерев'яних негативних формах. Форму разом із глиною обертали на гончарному крузі й майстер пальцями рівномірно вводив масу в заглибини форми. Пластинки для чільних дощок кахлів нарізали дротом за міркою із заздалегідь підготовленого стовпчика обробленої глини. Прирізали краї платівки з глини й приліплювали до неї по периметру зі зворотного боку румпу, яку на Чернігівщині називали «клобуком». Румпа робилась окремо на гончарному крузі як циліндр без дна й формувалася пальцями за формою чільної платівки, яка часто була квадратною. Далі вкривали кахлю по черепку зеленою поливою або вкривали побілом, розписували різком, випалювали в печі, обливали свинцевою прозорою поливою і знову випалювали при температурі 960–1050 градусів. Кахлі без поливи обпалювали лише один раз (850–900 градусів)⁷⁸. Форми з дерева для кахлів робили різьбярі, які різьбили іконостаси, дошки для вибілки й пряників. Тому в орнаментиці кахлів зустрічаються мотиви, запозичені з інших видів декоративного мистецтва. Вироби вітчизняних кахлярів замовляли до Польщі, Молдови, Москви. Важливе місце посідало кахлярство Чернігівщини, а авторитет досвідчених місцевих майстрів був загальноновизнаним⁷⁹. Як зазначають дослідники, процес поширення кахлів на Чернігівщині відповідав всім тенденціям, характерним для Східної Європи⁸⁰.

Тривалий час дослідники не знаходили в Чернігові місця роботи гончарів та їхніх виробничих споруд. Лише у 1991 р. в Чернігові по вул. Пролетарській (нині князя Чорного), 7 на території посаду XVII–XVIII ст. знайдені залишки гончарного горну. Він врізаний в тіло валу Х ст. та материк завглибшки на 1,8 м від сучасної поверхні землі. Горн зроблений з глинобитної цегли, мав два яруси, а в плані нагадував краплю. Устям орієнтований на південний схід. Випалювання продукції здійснювалось на верхньому ярусі. Розміри топкової камери – 3,0х1,6 м. Керамічний матеріал із обпалювальної камери представлений фрагментами глечиків, горщиків, мисок, покришок і макітр. Це – типовий набір керамічного кухонного й столового посуду того часу. Кахлі з рослинними мотивами декору нагадують інші подібні знахідки на території Чернігова. У 2002 р. під час археологічних досліджень неподалік від першої знахідки по вулиці Кирпоноса, 7 зафіксовано ще один гончарний горн із цегли-сирцю розміром 3,15х2,4 м. Датують його існування кінцем XVII – сер. XVIII ст. Отже, виявлено дві традиції побудови горнів і визначено територію, де знаходились виробництво чернігівських гончарів у XVII–XVIII ст. Це – район Третьяка⁸¹. Ці два горни розміщувались приблизно в 10 м один від одного на незаселеній території між Дитинцем та Єлецьким монастирем. Саме тут, вірогідно, могли бути виготовлені й випалені кахлі для чернігівських споруд, а також керамічні ікони й дошка з гербом І. Мазепа для Чернігова, Новгорода-Сіверського й Батурина. У Чернігівському історичному музеї зберігаються деякі пам'ятки, що походять із цих горнів. Це – зелена кахля із зображенням лева (Інв. № Арх. 1310), карнизні теракотові кахлі (Інв. № Арх. 1306, 1305). Зберігся цікавий зразок підставки для висушування та випалювання керамічних люльок (Інв. № Арх. 1355). Збереглась керамічна форма для виготовлення люльки (Інв. № Арх. 1362) та сама люлька (Інв. № Арх. 1357). Таким чином, в галузі художньої кераміки Чернігова зазначеного періоду створено визначні твори, які стали вагомим внеском в українське мистецтво.

Стиль епохи виразно виявився у творчості гутників – майстрів, які видували скло. Українське гутне скло – це своєрідне і яскраве явище мистецтва. Як зазначають дослідники, найважливішим осередком гутництва стала Чернігівщина, де у XVIII ст. діяло понад 120 таких підприємств⁸². У вживанні терміну «гутне скло» виділяють три аспекти. У першому випадку, так називають давнє виробництво скла XVII–XVIII ст. від назви склоробної майстерні – гуті. В іншому, вузькому значенні, маються на увазі давні вироби, які дістали завершення біля печі для виливання скла. За аналогією гутними називають твори сучасних майстрів, виготовлені біля печі. Майстри використовують здатність скла змінювати форму в гарячому стані. Ці методи гарячої обробки матеріалу називають гутними⁸³.

⁷⁸ Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст. 4-й етюд з циклу «Чернігівське гончарство». Київ: Вид-во київського краєвого сільгоспмузею та П.П.П. Виставки, 1928. 30 с.: іл.; Колупасва А. Українські кахлі... С. 243, 244, 252.

⁷⁹ Лащук Ю.П. Українські кахлі IX–XIX ст. Ужгород, 1993. С. 30, 33.

⁸⁰ Ситий Ю. Місце Чернігівщини у процесі поширення кахлів у Східній Європі. *Сіверянський літопис*. 2007. № 1. С. 27–32.

⁸¹ Ситий Ю. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 36. наук. ст. 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 129–136.

⁸² Рожанківський В.Ф. Гутне скло. *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва*. Львів, 1969. С. 46.

⁸³ Петрякова Ф.С. Українське гутне скло. Київ: Наукова думка, 1975. С. 6.

Описи рухомого майна чернігівського полковника Павла Полуботка 1724 р., генерального бунчужного Якова Лизогуба 1724 р., чернігівської кафедри 1739 р., архімандрита чернігівського Єлецького монастиря Тимофія Максимовича 1749 р., чернігівського Єлецького монастиря 1754 і 1762 рр. свідчать про широкий асортимент скляного посуду різного призначення – для зберігання й пиття горілки, пива та вина. Часто зустрічаються згадки про погребці-пуздерки, в яких перевозили посуд з напоями під час подорожей⁸⁴. Вироби гутників набули поширення серед народу, у побуті козацької старшини, заможних міщан та в монастирях.

Склоробні майстерні – гуті працювали там, де в достатній кількості були дерево, пісок та проточна вода. Займались цим у багатьох місцях на Чернігівщині. Серед гутників було чимало переселенців із Правобережжя, Литви та Росії. Найбільш помітні гутницькі родини XVII–XVIII ст. Скабичевських, Богинських (Чумаків), Білозерських, Іваницьких. Мешкали вони в спеціально облаштованих слобідках. Гуті були дерев'яними повітками з високим дахом. Власне гутою називали будівлю, в якій варили скло. Кожна піч мала одну чи кілька «дойниць» – вогнетривких горщиків для топлення скляних мас. Виробництво доволі складне й тому вимагало професійної спеціалізації. Гутники видували скло, шулярі готували дрова й наглядали за справністю випалювання. Осмольники доставляли соснові смолисті дерева, попіл з яких необхідний для утворення скляної маси. Будники здобували поташ із попелу. Це само робили й попельники. Ковалі при гутах виготовляли залізни пристоювання для видудання скла, а гончарі робили печі й «дойниці» із вогнетривкої глини. Мешкали тут також і учні. Чернігівські гуті виробляли багато віконного скла різного розміру й форми. Часто зелене, а також біле поташне і кришталеве. Робили багато спеціального посуду для аптек України й Росії. Продавали готову продукцію в різних українських містах, а також у Білорусії й Росії⁸⁵. Серед багатьох типів посуду виділяються пляшки-штофи, що стали типовою бароковою формою. Вони використовувалися в панському, козацькому та селянському побуті. Первісна їх форма – призма, яка може мати квадратну чи прямокутну форму. На Чернігівщині переважали штофи у вигляді високої, наближеної до квадрата, призми. Забарвлення штофів кольорів білої і зеленої води, золотаво-жовті й жовто-зелені відтінки. Чистий тон їм не властивий, а форма пасувала до хат і скринь. Надавали їм свідомо непропорційної форми. Дещо пізніше набувають поширення скляні пляшки у формі ведмедиків⁸⁶. Варто зазначити, що стиль бароко був своєрідно інтерпретований гутниками у поєднанні з давніми традиціям⁸⁷.

Отже, аналіз попередніх публікацій дав можливість зробити висновок, що художня кераміка й гутне скло Чернігова др. пол. XVII – поч. XVIII ст. до цього часу спеціально не вивчалися. Оголошена тема відображена в літературі не достатньо й фрагментарно. Тому дослідження художньої кераміки й гутного скла зазначеного періоду набуває актуальності й дозволить заповнити прогалину у вивченні мистецтва Чернігова. Окреслено коло пам'яток для розгляду.

У формуванні стилістичних рис бароко в образотворчому мистецтві Чернігова важливу роль відіграв керамічний комплекс, який мав досить складну структуру. Будівельна кераміка існувала в трьох видах. Головне значення мала цегла. Із звичайної мурувалися стіни й склепіння, а із фігурної цегли різної форми викладався архітектурний декор фасадів, які спочатку не вкривалися тиньком. Окремі цеглини разом із теракотовими й полив'яними плитками складали підлогу споруд. Черепиця із зеленою поливою йшла для покриття споруд (наприклад, будинок полкової канцелярії в Чернігові) та окремих елементів будівель і суттєво доповнювали їх художній образ. Архітектурно-декоративна кераміка представлена деталями оздоблення у вигляді керамічних вставок на фасадах, сюжетних рельєфних композицій та різних видів кахель для печей.

Провідне місце займають керамічні дошки з будинку Чернігівського колегіуму та інших споруд. Ознайомлення зі станом їх дослідження визначило виокремлення невирішених питань, які стали напрямами нашого дослідження. Маються на увазі іконографічні особливості керамічних ікон, можливість первісного розфарбування творів, справжнє призначення дошки з гербом І. Мазепи та авторство творів, починаючи від початкових ескізів до остаточного завершення виготовлення. Встановлено, що композиція «Спас Нерукотворний» відома в заставках, кінцівках і на титульних аркушах українських стародруків. Їх і міг мати за зразок невідомий автор ескізу. На нашу думку, форму з дерева зробив не дуже вправний майстер, можливо, хтось із меблярів чи теслярів. З'ясована відсутність потреби первісно вкривати фарбами керамічні ікони, адже фасади в др. пол. XVII ст. не

⁸⁴ Модзалевський В. Гуті на Чернігівщині. Київ, 1926. С. 154–171.

⁸⁵ Там само. 193 с.

⁸⁶ Один з них знаходиться в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Інв. № И 6348).

⁸⁷ Сом-Сердюкова О. Художнє скло. *Історія декоративного мистецтва України*. Київ, 2007. Т. 2. С. 255–260.

тинькувались. Подібність фактури й кольору цегли стін і теракотових дощок створювали цілісний образ будівель. Нами запропоновано варіант іконографічної схеми керамічної ікони «Богоматір з дитиною», який спирається на більш ранній і менш відомий тип чернігівської ікони «Єлецької Богоматері». Він відомий за графічним зображенням ікони у книзі Іоанкія Галатовського «Скарбниця потреба» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) та іконою, що зберігалася в харківському Успенському соборі. Можливо, автором ескізу був Іван Щирський, дерев'яну форму зробив досвідчений чернігівський різьбяр іконостасів, а відтиск – вправний кахляр.

Керамічну дошку з гербом І. Мазепи майже всі автори називали закладною. Насправді ж закладні дошки церков робилися з інших матеріалів, мають інший вигляд, розмір і призначення. Керамічну дошку краще назвати *меморіальною*. Подібна дошка з Батурина наряд чи має стосунок до дерев'яної церкви. У цьому випадку все свідчить про роботу визначних митців. Автором ескізу цілком міг бути Іван Щирський, можливо, разом із Лаврентієм Крщоновичем, у віданні якого була чернігівська друкарня. Форму виготовили «сницарі» іконостасів. Формування глиняної маси, відтиск, доведення до остаточного завершення в сирій глині й випалювання в печі здійснили місцеві кахлярі, про високий професіоналізм яких свідчать кахляні печі в північних келіях чернігівського Єлецького монастиря й будинку друкарні біля Іллінської церкви. Завдяки знахідкам археологів тепер відомо про існування в зазначений період печей-горнів по вул. Пролетарській (нині князя Чорного), 7 та вул. Кирпоса, 7 на відстані приблизно 10 м одна від одної на незаселеній території між Дитинцем та Єлецьким монастирем. Саме там, мабуть, виготовляли й випалювали кахлі, керамічні ікони, дошку з гербом І. Мазепи для Чернігова, Новгорода-Сіверського та Батурина. Відстежено увесь цикл роботи над творами – замовлення, образний задум в ескізі, виготовлення форми для відтиску, конкретне втілення в матеріалах. У цьому важливому процесі брали участь художники-гравери Іван Щирський та Лаврентій Крщонович, творчість яких суттєво вплинула на формування барокових рис у декоративному мистецтві, різьбярі та керамісти-кахлярі. У кожному із завершених творів органічно поєднані задум, матеріал та конкретне втілення.

У зазначений період Чернігівщина була одним із головних осередків мистецтва гутного скла в Україні. Гутництво і гончарство існували поряд і одночасно, але бувало, що люди спочатку виробляли скло, а потім переходили до гончарства, як це було на Чернігівщині в селі Олешня неподалік від Ріпок. Важливе значення мала наявність матеріалів – якісної глини та піску. Гончарі робили печі та пристосування для роботи гутників. Виробами зі скла користувалися люди різних суспільних станів і майстри задовольняли запити й смаки замовників. Асортимент виробів був досить великий – від віконного скла й дзеркал до посуду різного призначення для пиття й зберігання напоїв, а також аптечного посуду. Цим ремеслом займалися цілими сім'ями, які жили в окремих слобідках і продовжували в своїй роботі вікові традиції. Така діяльність вимагала спеціалізації людей, які обслуговували виробництво. У художній творчості гутників риси бароко вдало поєднувалися з глибинними народними традиціями.

References

- Aduh, A. (2003). Pro avtorstvo Katerynynskoi tserkvy v Chernihovi ta pamiatok yii kola [About the authorship of the Catherine Church in Chernihiv and monuments of its circle]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 4.
- Aduh, A. (2008). Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Chernihiv architecture in the second half of the XVII – the early XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Aduh, A. (2013). Zhyvopys Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Chernihiv painting in the second half of the XVII – the early XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Aduh, A. (2017). Hrafika Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Chernihiv graphics in the second half of the XVII – the early XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Aduh, A. (2020). Derevorizblennia ta ikonostasy Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st. [Wood carvings and iconostases of Chernihiv in the second half of the XVII – the early XVIII c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 2.
- Chernenko, O. (2018). Monumentalna arkhitektura Chernihivshchyny XVII–XVIII st. [Monumental architecture of Chernihiv region in the XVII–XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Diadechko, O. (2021). Keramichni ikony Chernihivshchyny XVII–XVIII st. [Ceramic icons of Chernihiv region of XVII–XVIII c.]. *Tserkva–nauka–susplystvo: pytannia vzaïmodii: Materialy XIX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii – Church–science–society: interaction issues: Materials of XIX International scientific conference*. (26–28 of May 2021). Kyiv, Ukraine.
- Hovdenko, M. (1996). Dvi sporudy zodchoho Yohana Baptysta. Z istorii ukrainskoi restavratsii [Two buildings of the architect Johann Baptist. From the history of Ukrainian restoration]. Kyiv, Ukraine.
- Hovdenko, M. (1996). Illinska tserkva v Chernihovi. Istoriia ta restavratsiia. Z istorii ukrainskoi restavratsii [Illyrian Church in Chernihiv. History and restoration. From the history of Ukrainian restoration]. Kyiv, Ukraine.

Ihnatenko, I. (1998). Chernihivski keramichni reliefy XVII–XVIII st. (Problemy, istoriia ta restavratsiia) [Chernihiv ceramic reliefs of XVII–XVIII c. (Problems, history and restoration)]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Restavratsiia muzeinykh pamiatok v suchasnykh umovakh. Problemy i shliakhy vyryshennia» – International scientific and practice conference «Restoration of museum monuments in modern conditions. Problems and solutions»*. Kyiv, Ukraine.

Ivashkiv, H. (2021). Ukrainska narodna fihurna keramika XIX–XX st.: plastyka dekoru ta formy, konseptsiiia obraziv [Ukrainian folk figured ceramics of XIX–XX c.: plastic decor and forms, concept of images]. Lviv, Ukraine.

Kolupaieva, A. (2006). Ukrainski kakhli XIV – poch. XX st. Istoriia. Typolohiia. Ikonohrafiia. Ansamblevist [The Ukrainian stove tiles of the XIV – the early XX c. History. Typology. Iconography. Ensemble]. Lviv, Ukraine.

Kolupaieva, A. (2012). Do istorii tserkovno-obriadovoi keramiky v Ukraini (XI – poch. XXI st.) [To the history of church ritual ceramics in Ukraine (XI – the early XXI c.)]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnological notebooks*. № 3 (105). Lviv, Ukraine.

Kovalenko, V., Kovalenko, O. (2012). Frahment keramichnoi zakladnoi doshky z tserkvy na zamiskii rezidentsii I. Mazepy na Honcharivtsi v Baturyni [A fragment of a ceramic plaque from the church at the country residence of I. Mazepa on Goncharivka in Baturyn]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New studies of the monuments of the Cossack era in Ukraine*. Is. 21. P. 1. Kyiv, Ukraine.

Mezentsev, V. (2012). Zakladna doshka domovoi tserkvy I. Mazepy v Baturyni ta keramichni reliefy Chernihivshchyny rubezhu XVII–XVIII st. [Foundation board of the house church of I. Mazepa in Baturyn and ceramic reliefs of Chernihiv region at the turn of the XVII–XVIII c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverschina in the history of Ukraine*. Is. 5. Kyiv–Hlukhiv, Ukraine.

Myronenko, L. (2017). Keramichniy kompleks Baturyna XVII – poch. XVIII st. [Baturin ceramic complex of the XVII – the early XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (1997). Z novykh dzherel do istorii tserkovnoho zemlevolodinnia na Chernihivshchyni XVII–XVIII st. [From new sources to the history of church land ownership in Chernihiv region in the XVII–XVIII c.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 1–2.

Poliushko, H. (2015). Herb hetmana Ivana Mazepy [Coat of arms of Hetman Ivan Mazepa]. Kyiv, Ukraine.

Som-Serdiukova, O. (2007). Khudozhnie sklo. Istoriia dekorativnoho mystetstva Ukrainy [Art glass. The history of decorative art of Ukraine]. T. 2. Kyiv, Ukraine.

Sytyi, I. (1997). Kym i koly bulo zapochatkovano Liubetskyi synodyk, abo ostanniий tvir Ivana Shchyrs-koho [By whom and when the Kyiv Synod was founded or the last work of Ivan Shchirsky]. Chernihiv, Ukraine.

Sytyi, I. (2001). Tserkovna starovyna [Church antiquities]. Chernihiv, Ukraine.

Sytyi, I. (2010). Zakladna doshka Pokrovskoi tserkvy sela Syniavka chasiv chernihivskoho arkhiepyskopa Ioanna Maksymovycha [Pledge board of the Pokrov Church of the village of Sinyavka during the time of Chernihiv Archbishop Ioann Maksymovich]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Is. 12. Chernihiv, Ukraine.

Sytyi, Yu. (2007). Mistse Chernihivshchyny u protsesi poshyrennia kakhliv u Skhidnii Yevropi [The role of Chernihiv region in the process of the spread of tiles in Eastern Europe]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 1.

Sytyi, Yu, Kalasnyk, Y. (2013). Chernihivskyi honcharnyi osередok kozatskoi doby u svitli arheo-lohichnykh materialiv kintsia XX s. [Chernihiv pottery center of the Cossack period in the light of archeographic materials of the end of the XX c.]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New studies of the monuments of the Cossack era in Ukraine*. Is. 22. P. 1.

Travkina, O. (2019). Restavratsiia budynku chernihivskoho Kolehiumu u 1970–1980-kh rr. [Restoration of the building of the Chernihiv collegium in the 1970s and 1980s]. *Karnabidivski chytannia – Karbidian readings*. Chernihiv, Ukraine.

Vasylenko, A., Rudenok, V. (2016). Kakhli z rozkopok drukarni chernihivskoho Illinskoho monastyrja kintsia XX – poch. XXI st. [Tiles from the excavations of the printing house of the Chernihiv Illinian monastery from the end of the XX – the early XXI c.]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*. № 4 (7). Chernihiv, Ukraine.

Virotskyi, V. (1998). Khramy Chernihova [Chernihiv temples]. Kyiv, Ukraine.

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Adruh Anatoliy – Ph.D. in Art Studies, Associate Professor at T.H Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street Chernihiv 14013 Ukraine).

ARTISTIC CERAMICS AND TEMPERED GLASS IN CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE XVII – THE EARLY XVIII C.

The purpose of the article is to highlight the features of Chernigov art ceramics and glassware of the second half of the XVII – the beginning of the XVIII c., their development in relationships with other types of art. The research methodology is based on a systematic approach, on general scientific principles of objectivity and historicism, which allow a comprehensive study of the creativity of ceramists and potters of

the specified period. **The scientific novelty** of the work is determined by the formulation and development of a topic that has not yet been considered. The first attempt at a comprehensive study of this problem was made. **Conclusions.** In the formation of baroque stylistic features in the art of Chernihiv, an important role was played by the ceramic complex, which had a complicated structure. Construction ceramics existed in three types. The main importance was ordinary and shaped brick. The facades of the buildings were not covered with plaster at first. Tiles with green watering covered the roofs of buildings (the regimental office building) and individual elements of buildings. Architectural and decorative ceramics are represented by decoration details in the form of ceramic inserts on the facades, story-relief compositions and various types of tiles for furnaces. The leading place was occupied by ceramic reliefs from the building of the Chernihiv Collegium and other buildings. The unknown author of the sketch of the ceramic icon «Savior not made by hands» relied on images in old prints, and the wooden form was made by a not very skilled furniture maker or carpenter. The absence of the need to initially cover ceramic works with paints has been clarified. A version of the iconographic scheme of the ceramic icon «The Mother of God with Child» is proposed, which is based on an earlier type of the Chernihiv icon «The Mother of God of Yelets». Perhaps the author of the sketch was I. Shchyrskyi, and the wooden form was made by a local iconostasis carver. The ceramic plaque with the coat of arms of I. Mazepa should be called a memorial plaque. This is the work of outstanding masters. The author of the sketch could probably be I. Shchyrskyi together with L. Krschonovych. The shape was made by the carvers of the iconostasis, and the tilers completed the work. The high professional level of the tilers is evidenced by the recreated stoves in the cells of the Yelets monastery. Thanks to the research of archaeologists, it became known about the existence of two horn furnaces on the then uninhabited territory between Dytynets and the Yeletsky Monastery, where, apparently, ceramic icons were made, as well as a board with the coat of arms of I. Mazepa for Chernihiv, Novgorod-Siversky and Baturin. Chernihiv region was one of the main centers of the art of stained glass in Ukraine. In the work of the hutniks, baroque features were successfully combined with deep folk traditions.

Key words: decorative art, Chernihiv, artistic ceramics, tempered glass, baroque style, customers and performers.

Дата подання: 7 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Адруг, А. Художня кераміка та гутне скло Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 30–44. DOI: 10.5281/zenodo.7406601.

Цитування за стандартом APA

Adruh, A. (2022). Khudozhnia keramika ta hutne sklo Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Artistic ceramics and tempered glass in Chernihiv in the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 30–44. DOI: 10.5281/zenodo.7406601.

Дмитро Казіміров

МЕНЬСЬКА СОТНЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.: ТЕРИТОРІЯ ТА ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

DOI: 10.5281/zenodo.7747217

© Д. Казіміров, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6023-9190>

Пропоноване дослідження має на меті простежити процеси колонізації на теренах Менської сотні у другій половині XVIII ст. та вплив природно-географічного фактору на господарську діяльність жителів населених пунктів. **Методологічно** стаття спирається на поєднання регіонального та мікроісторичного підходів. За допомогою історико-генетичного та історико-порівняльного методів проаналізовано зміни в адміністративному статусі населених пунктів, особливості їхнього розташування та можливості природних ресурсів навколишніх територій щодо ведення господарської діяльності. **Наукова новизна** дослідження пов'язана із залученням до наукового обігу інформації про географічні умови, наявність, розподіл земельних та інших природних ресурсів на території сотні, що міститься в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та Опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р. **Висновки.** Автор простежив зміни у кількісному складі населених пунктів сотні, що відбулись у XVIII ст., зокрема, внаслідок зростання чисельності хуторів та еволюції характеру колонізації. Якщо в XVII ст. цей процес проходив у формі заселення порожніх територій, то у XVIII ст. акцент змістився на освоєння земель з метою ведення сільського господарства, промислів тощо. Безпосередній вплив на господарське життя сотні справляло її розташування фактично на межі Лісостепу та Полісся. Основна перевага для більшості жителів сотні полягала в її місцезнаходженні в межах Сосницького степка - території з родючими чорноземами, придатними для вирощування зернових культур, городництва, садівництва тощо. Завдяки цьому Менська сотня стала одним із відомих осередків вирощування тютюну в регіоні. Водночас жителі північної частини сотні через нестачу родючих земель покривали свої потреби з продажу будівельного лісу, дров та виробів з дерева.

Ключові слова: Менська сотня, колонізаційні процеси, Генеральний опис, Сосницький степок, хутір.

Формування адміністративно-територіальних одиниць та мережі населених пунктів були нерозривно пов'язані з колонізаційними процесами. Увага до певної території, її привабливість зумовлювалися можливостями забезпечення умов для проживання, ведення сільського господарства, заняття ремеслами, промислами, торгівлею тощо. У ранньомодерну добу саме природний чинник здебільшого зумовлював рід занять та впливав на рівень добробуту домогосподарств жителів містечок та сіл держави під назвою Військо Запорозьке, або Гетьманщина. Отож постають питання: яким чином географічні умови та природні ресурси територій спрямовували економічні та господарські активності їхніх жителів, яку продукцію або товари вони могли запропонувати представникам сусідніх регіонів або країн?

Тому в нашому дослідженні ставимо за мету простежити процеси освоєння території, вплив природно-географічних факторів на господарську діяльність жителів населених пунктів на прикладі Менської сотні Чернігівського полку в др. пол. XVIII ст.

Загалом, формування територій сотень, біографії їхніх очільників, розвиток сільського господарства, ремесел та промислів представлені у працях О. Лазаревського, М. Максимовича, М. Ткаченка, П. Федоренка, С. Шамрая та ін.¹ Серед праць з історії Чернігово-Сіверщини козацької доби, зокрема Мени, Сосниці та їхніх околиць варто відзначити до-

¹ Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII в. *Русский архив*. 1873. № 3. С. 342–388; Максимович М. Бубновская сотня. *Собрание сочинений М.А. Максимовича*. Том 1: Отдел исторический. Київ: Тип. М.П. Фрица. 1876. VIII, 847 с.; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією (Студія з економ. та соц. життя Полтавського Подніпров'я) (Окрема відбитка з VII-VIII кн. Зап. іст.-філ. від.). Київ: 3 друкарні Укр. академії наук, 1926. 66 с.; Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава: Электрическая тип-фия Г.И. Маркевича, 1915. С. 80–155; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку. *Історико-географ. зб.* Київ: 3 друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. Т. II. С. 134–146.

робок історика-краєзнавця Ю. Виноградського². Він детально охарактеризував природно-географічні умови, топоніміку цих територій, а зокрема – Сосницького степка як унікального ландшафтного комплексу з рисами лісостепу та родючими чорноземами. Впродовж останніх десятиліть вийшла низка робіт, в яких ідеться про формування території, владних інституцій, економічних відносин та соціальну структуру населення Любецької, Коропської, Роїської, Сосницької та інших сотень³. Водночас у своєму дослідженні ми аналізуватимемо відомості про населені пункти Менської сотні, що містяться в матеріалах Генерального опису Лівобережної України та Опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р.

Освоєння території майбутньої Менської сотні, заснування або відновлення населених пунктів розпочалося у першій пол. XVII ст., коли територія Чернігово-Сіверщини увійшла до складу Речі Посполитої після укладення Деулінського перемир'я з Московською державою у 1618 р.⁴ Основним завданням нової адміністрації, яку очолив син короля Речі Посполитої Сигізмунда III Владислав Ваза, стало заселення територій, спустошених через війни між цими країнами в XVI – на поч. XVII ст. Одним із таких осередків колонізації стала Менська волость, яку з 1623 р. тримав кокенагузький староста Зигмунт Казановський, потім коронний підкоморій Адам Казановський (1630-ті рр.), а з 1645 р. – чернігівський каштелян Адам Кисіль⁵. Станом на 1640-ві рр., окрім Мени, у волості були засновані та продовжували заселятися 12 сіл та дрібніших поселень, які невдовзі утворили основне ядро Менської сотні.

На поч. XVIII ст. мережа сіл Менської сотні вже виглядала сформованою. За ревізією посполитих людей Чернігівського полку 1713 р. до неї входили власне Мена, як сотенний центр, 15 сіл та слобід. У переліку згадуються Баба, Величківка, Данилівка, Домашин, Дягова, Макошин, Максаки, Осмаки, Слобідка, Феськівка, Ушня з присілком Дубрівка, «деревня» Бутівка та 2 слобідки Макошинських Миколаївського та Покровського монастирів⁶. На півночі Менська сотня межувала з Киселівською та Синявською, на сході – з Сосницькою сотнями. Південним сусідом була Борзенська, а з південно-західного боку – Стольненська та Березнянська сотні.

Протягом XVIII ст. територія Менської сотні інтенсивно заселяється. Спостерігається поява значної кількості хуторів, що утверджувалися насамперед як господарські одиниці⁷. В їх заснуванні активну участь брали представники козацької старшини та духовенства. Певним відображенням підсумків їхньої діяльності стали матеріали «Генерального опису 1765–1769 рр.». Але, перед тим як вести мову про хутори, коротко характеризуємо основні населені пункти Менської сотні за їхнім географічним положенням, якістю земельних та інших ресурсів. Водночас варто звернути увагу, що основний масив документів – це чорнові відомості та описи, в яких чимало пропусків та неточностей щодо площ земельних угідь, їхніх характеристик тощо. Все це пов'язано з тим, що Генеральний опис, як відомо, завершений не був.

Інформація про місцезнаходження містечка Мени та особливості рельєфу представлена у чорновій відомості дворів, укладений ревізорами в 1768 р. Мена була розташована на високому рівному місці. Але земляний вал, що її оточував, тривалий час не ремонтувався, місцями взагалі розсунувся. До містечка можна було потрапити через одні з чотирьох воріт, назви яких, очевидно, походили від напрямку до населених пунктів, на яких ці ворота стояли. За описом відомі Чернігівські, Сосницькі, Синявські та Киселівські ворота. Біля міста, на відстані 50 сажнів (≈107 м), протікала річка Мена⁸. Через неї у напрямку до

² Виноградський Ю.С. Географічні назви Чернігівщини у зв'язку з відомостями історичними. Сосниця, 1961. *Сосницький краєзнавчий музей*. Інв. 2711. Арк. 32; Його ж. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII – та на поч. XIX в. *Історико-географічний зб.* Київ: 3 друкарні Всеукраїнської академії наук, 1928. Т. 2. С. 185-203; Його ж. Сосницький степок. *Червоний прапор*. 1959. 8 грудня. С. 3; Його ж. Сосниця та її околиці. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали*. Київ: Державне вид-тво України, 1928. С. 147–169.

³ Горобець С.М., Ситий І.М. Чернігівщина козацька. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 168 с.; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ: ІПІЕД НАНУ, 1999. 109 с.; Токарев С.А. Коропська сотня Ніжинського полку у др. пол. XVII – XVIII ст. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. 118 с.

⁴ Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.). *Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Мат. наук.-практ. конф.* За ред. С.А. Лен'явка, В.М. Бойка. Ніжин: ТОВ «Вид-тво „Аспект-Поліграф”», 2007. С. 26.

⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 р.). Київ: Темпора, 2006. С. 294.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 108. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 105 зв., 106.

⁷ Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. С. 43.

⁸ Питання щодо визначення розмірів сажня, який застосовувався на Лівобережній Україні у XVIII ст., залишається відкритим. Це міг бути сажень у два кроки, який дорівнював 175,5 см. Водночас здійснювалася уніфікація метрології Гетьманщини відповідно до російських стандартів. Тому могли застосовувати казенний сажень (216 см) або сажень, прирівняний до англійських мір, який дорівнював 213,36 см. Саме останній варіант вико-

Чернігова був дерев'яний міст, який ремонтували під керівництвом сотенного управління козаки, міщани та інші жителі містечка, що перебували у підданстві. На східній околиці Мени текла невеличка річка Бабка, шириною 1,5 сажня ($\approx 3,2$ м), що впадала у річку Мену. Всього на той час у містечку, за нашими підрахунками, налічувалося 422 двори та 56 бездвірних хат. Орна земля під зернові культури охарактеризована на різних ділянках як «плодородная и посредственная». Сіяли переважно жито, овес, гречку, ячмінь та в невеликій кількості пшеницю. Ліси, в яких переважали осика, береза та вільха, були придатні лише на «ключище» та дрова⁹.

Окрім Мени, станом на 1767–1768 рр. в сотні налічувалося 11 сіл, 7 «деревень», 1 слобода та 16 хуторів. Одним з найбільших населених пунктів у сотні було село Баба. Його положення позначене як рівнинне, на відстані 8 верств від Мени та 74 – від Чернігова. Поряд протікала річка Бабка. У селі налічувалося 179 дворів та 18 бездвірних хат. Причому абсолютна більшість дворів належала козакам. Окрім зернових культур, жителі села Баби активно вирощували тютюн, який збували приїжджим купцям або возили на продаж самі. В лісах, що знаходилися в околицях села та поблизу Десни, переважали дуб, береза, осика та лоза, які годилися переважно на дрова та «ключище»¹⁰.

У 3 верстах від Мени, поблизу однойменної річки, також на рівному місці стояло село Величківка (62 двори та 3 бездвірні хати). Жителі села були вдосталь забезпечені орними землями та сінокосами, а от ліс йшов тільки на дрова¹¹. Те ж саме стосувалося і села Данилівка (49 дворів та 19 бездвірних хат), яке розташовувалося на «косогороватом месте», на відстані 5 верст^{**} (5,4 км) від Мени та 57 – від Чернігова. Поряд протікала річка Сперш. Лише в окремих господарствах, як, наприклад, у стольненського сотника Романа Бобира, було трохи березового лісу, придатного для будівництва. Якість сінокосів визначена як посередня¹².

Село Феськівка, що знаходилося на відстані 3 верст від Мени, налічувало 126 дворів та 13 бездвірних хат. В матеріалах Опису не згадується про його рельєф, наявність лісів, родючість орних земель, натомість якість трави із сіножатей позначена як посередня або болотна. Також у господарствах старшини, духовенства та жителів села важливу роль відігравав рибацький промисел. Виловлена риба призначалася виключно на домашні потреби¹³.

У напрямку до Чернігова, на відстані 9 верст від Мени, розташовувалася Дягова (124 двори та 15 бездвірних хат). Село стояло в низькій горбистій місцині, де протікала однойменна річка. Якість орних земель та сінокосів визначена як посередня. Ділянки лісу, в яких переважали дуб, осика, вільха або береза, також годилися лише на дрова. Село Осьмаки, що розташовувалося неподалік, станом на 1768 р. налічувало 53 двори та 9 бездвірних хат, відзначалося схожими характеристиками щодо земельних угідь та лісів¹⁴.

Наступним у переліку йшов Домашлин, що знаходився на відстані 15 верст від Мени та за своїми природними умовами кардинально відрізнявся від інших населених пунктів. Село розташовувалося біля болота Некиша на піщаних територіях¹⁵. За нашими підрахунками, в селі налічувалося 96 дворів та 3 бездвірні хати. Якість сінокошених трав визначена як посередня, про ґрунти нічого не згадується, але з огляду на невеликі площі під зерновими культурами у господарствах його мешканців, придатних для обробітки земель було небагато.

Куковичі розташовувалися на відстані 7 верст від Мени поряд з річкою Леваш (сьогодні це озеро) та неподалік Десни¹⁶. Як свідчить відомість про козацькі двори 1768 р., всього тут зафіксовано 11 господарств. Щодо решти населення документи поки що не виявлені. У прибережній смузі Десни знаходився Макошин, від якого до Мени було 11 верст. Значна частина документів з описом його домогосподарства також поки що не виявлена, а фрагменти чорнових відомостей містять інформацію про 32 козацькі двори, 9 господарств

рисується в нашому дослідженні. Докладніше див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1975. С. 158–159; Герасименко Н.О. Сажень. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 422.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 205.

⁹ Там само. Арк. 10, 110.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 189 зв.

¹¹ Там само. Арк. 186, 873.

^{**} 1 верста = 500 сажнів = 1, 06680 км (Герасименко Н.О. Верста. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1. С. 487.

¹² Там само. Арк. 821.

¹³ Там само. Арк. 694 зв.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 110, 378.

¹⁵ Там само. Арк. 585; Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернігів: ПАТ «ПВК “Десна”», 2013. С. 94.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 447. Арк. 1–6 зв.

посполитих¹⁷ – підданих генерального осавула Івана Михайловича Скоропадського, та 3 двори бобровників. Землі для обробітку позначені як «посредственные и худые», якість трав на сіножатях теж визначена як посередня. Одним із джерел забезпечення господарств місцевих жителів була риба, яку ловили в Десні, її старицях та навколишніх озерах¹⁸.

Слобідка, що знаходилася у володінні Макошинського Миколаївського монастиря, розташовувалася поряд з річкою Бабкою. Її місцезнаходження вказане як рівнинне. Від Слобідки до Мени було 13, а до Чернігова – 83 версти. Станом на 1768 р. мешканці села проживали в 43 дворах, трава на сіножатях позначена як посередня, а ліси, переважно дубові та осикові, були придатні лише на дрова¹⁹. Монастирським володінням залишалася Ушня (55 дворів та 15 бездвірних хат). Вона належала Борисоглібському кафедральному монастирю у Чернігові, знаходилася поблизу Десни, на відстані 12 верст від Мени та 65 – від Чернігова²⁰.

У статусі «деревень» позначені Бондарівка, Бреч, Бутівка, Дубрівка, Максаки та Остапівка. Найбільшою з них виявилися Максаки (63 двори та 8 бездвірних хат), що «тягнули» на досить значне село. Найімовірніше, його назвали «деревнею» через відсутність церкви, яка й справді не згадується в чорновому описі Максаків за листопад 1767 р. Вони знаходилися біля Десни на відстані 11 верст від Мени та 80 – від Чернігова²¹. Однією з особливостей, що впливали на господарювання в цій місцевості, були щорічні повені на Десні. В матеріалах Опису зазначено, що жителі Максаків та інші власники угідь через них не могли або своєчасно обробляти свої землі, або вони взагалі ставали непридатними для цього. Наприклад, чернігівський полковий осавул Василь Павловський володів частиною батьківської землі між селами Куковичі та Максаки поблизу озера Отоки, що впадало в Десну. Проте саме через весняні повені її неможливо було обробляти. До недавнього часу в цій місцевості спостерігалася та сама ситуація²².

Бутівка, що належала Макошинському Миколаївському монастирю, розташовувалася поблизу Десни в низькій місцевості. До Мени звідси було 15 верст, до Чернігова – 75. Її населення мешкало у 25 дворах. Трава на сіножатях була посередньою, а ліс, переважно березовий, дубовий та осиковий, йшов виключно на дрова. У володінні чернігівського кафедрального монастиря залишалася Дубрівка, що згадувалася неподалік від Ушні біля річки Мени. В ній налічувалося 3 двори та 2 бездвірні хати²³. Бондарівка розташовувалася поблизу річки Лоша у задесенській частині Менської сотні. Відстань до Мени складала 13, а до Чернігова – 73 версти. Бондарівка відома як «іспрежде козацкая». Всього в ній було 27 дворів, більшість з яких належала козакам (15 господарств). В околицях Бондарівки згадуються дубові, осикові та березові ліси, придатні як для будівництва, так і на дрова²⁴.

Цікава ситуація виникла з Остапівкою, населення якої в підданстві не перебувало. Тут жили бобровники та козаки, про господарства яких складені окремі відомості у грудні 1767 та 1768 рр. В описі бобровників Остапівка названа «деревнею», а козаків – хутором, від чого складається враження, що йдеться про два різні населені пункти. Це спростовують вказівки на їхнє місце розташування. В обох документах зазначається, що Остапівка знаходилася за 15 верст від Мени за Десною, при озері Бехове та Рудки. В ній було 7 козацьких та 5 дворів бобровників²⁵. Також «деревнею» стала слобідка Тютюнниківка, що знаходилася в північній частині Менської сотні в низькій місцевості поблизу річки Лукавець, за 15 верст від села Киселівки. Тут налічувалося 8 дворів та 1 бездвірна хата. В її околицях згадується сосновий ліс, придатний на дрова²⁶. Ще одне поселення під назвою Хавдівка біля річки Бреч позначене як слобідка на 6 дворів²⁷.

Перейдемо до характеристики хуторів на території Менської сотні, яких у Рум'янцевській ревізії описано 16²⁸. Хутір міг створюватися як окремий господарський комплекс з метою освоєння певної території. Навколо такого двору на 1–2 хати зосереджувалися орні

¹⁷ На першій сторінці документу згадано про 64 двори макошинських селян.

¹⁸ Казіміров Д. Околиці Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря в матеріалах «Генерального опису лівобережної України» (1765–1769 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 134.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 894–896.

²⁰ Там само. Арк. 628.

²¹ Там само. Арк. 145.

²² Казіміров Д. Маєтності чернігівського полкового осавула Василя Павловського у Менській сотні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 98.

²³ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 105–710.

²⁴ Там само. Арк. 604, 740, 741.

²⁵ Там само. Арк. 180, 736

²⁶ Там само. Арк. 786.

²⁷ Там само. Арк. 74 зв., 75.

²⁸ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. Київ: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. С. 131.

землі, сіножаті, ліси, на річках стояли млини. І власне земельні угіддя становили основну цінність²⁹. Хутори призначалися також для утримання худоби, пасіки та ін. В них мешкали козаки, посполиті та підсусідки. В іншому випадку власники хуторів наймали робітників та наглядачів за господарством за певну плату.

Спершу звернемо увагу на групу хуторів, що знаходилися у придесенській частині Менської сотні. За Десною, на відстані 15 верст від Мени, був хутір Лукавець, яким володів військовий товариш Василь Крачевський. Хутір складався з хати й сараю, де ніхто не жив. За земельними угіддями та млином наглядав житель Бондарівки, козак Роман Скидан. Неподалік Кукович згадувався хутір Різківка біля озера Прикал на відстані 18 верст від Мени. В ньому було 3 двори, по одному з яких належало генеральному осавулові Івану Скоропадському, полковому обозному Івану Сахновському та макошинському козакові Федору Бреусові. В них проживали підсусідки. Приблизно в цій самій місцевості, при річці Картань, знаходився хутір Свічкопалівський куковицького священника Семена Криницького, що складався з 2 підсусідських хат. Далі згадується хутір Сапонівський, в якому 2 хати належали миргородському сотнику Кирилові Забілі та 1 двір – глухівському коменданту генерал-майорові Делатору. У Забілі був ще один хутір, розташований на річці Глинці, де у 2 хатах мешкали підсусідки. За Десною знаходився хутір менського сотника Павла Сахновського, де в 2 хатах проживали сім'ї підсусідків, найняті для випасу худоби³⁰.

Біля річки Глинка стояв хутір менського сотенного хорунжого Юхима Омелюти з пасікою на 10 вуликів. У цій місцевості відомі ще 4 хутори, а саме: порожній хутір при річці Глинці козака Петра Левченка з села Кукошівки Борзенської сотні, хутір обозного Сахновського біля озера Тихе, пасіка макошинського бобровника Якова Пархоменка на озері Печкове та порожній хутір макошинського козака Гната Мамлюка³¹.

Декілька хуторів знаходилося в околицях Домашлина. Тут згадується хутір Вертецький чернігівського полкового судді Тимофія Сенюти. В ньому стояла 1 підсусідська хата з господарськими будівлями. До хутора відносився млин на річці Бреч та ліс на дрова. Неподалік Домашлина були хутори Нагорнівський (3 хати) та Брецький (1 хата), що належали обозному Сахновському. В них мешкали родини посполитих. Також тут відомий Гуринівський хутір з двох посполитських дворів. Поблизу нього згадувався млин на річці Оленці, пасіка на 15 вуликів, ліс на дрова. Біля Данилівки, на відстані 5 верст від Мени, розташовувався хутір Піщаний, де мешкала сім'я козака підпомічника Йосипа Корнієнка³².

Опис інших хуторів, що належали різним власникам, поданий в переліку їхніх володінь. Вони теж мали господарську спрямованість. Два хутори під назвою Московський та Кошари неподалік від Ушні, належали Чернігівському кафедральному монастирю. В Кошарах утримувалася монастирська худоба: 25 коней, 83 корови, 9 телят, 33 воли, 13 овець та 10 свиней. За худобою по черзі наглядали жителі села. Великими господарськими осередками були хутори Бурімка та Нестаровщина, якими володів Макошинський Миколаївський монастир. В Бурімці утримувалося 25 «езжалих» коней, 149 овець та 33 кози. Також там знаходився кінський завод, де налічувалося 47 коней та кобил. В хуторі Нестаровщина стояла монастирська пасіка на 50 вуликів³³.

У 1781–1782 рр. відбулася ліквідація полково-сотенного устрою з подальшим запровадженням адміністративно-територіального поділу на намісництва та повіти. Менська сотня увійшла до складу Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва. Опис намісництва, що відбувався напередодні скасування адміністративного устрою Гетьманщини, містив відомості про населені пункти Менської сотні, а саме: географічне положення, кількість господарств та їхніх власників. Розташування Мени позначене як низьке, рівне, пологіе та при болотах. Заселена частина міста знаходилася дещо на узвишші, навколо якого простягалися поля та переліски. Містечко було оточене невеликим земляним валом, який остаточно втратив своє оборонне призначення. Через нього проходила «дорога столбовая» з Чернігова на Глухів. Про чисельність жителів вказано, що у Мени їх було «доволно». Опис згадує 450 дворів та 86 бездвірних хат, в яких налічувалося 642 мешканці. За сповідними книгами церков Мени за 1779 р. її населення налічувало 3997 жителів. Отже, у 1781 р. їх могло бути більше ніж 4 тисячі³⁴.

Окрім Мени, в описі Новгород-Сіверського намісництва міститься інформація про 10 сіл, 4 «деревни» та 41 хутір, що входили до складу Менської сотні. Найбільшим селом за

²⁹ Гуржій О.І. Український хутір XV–XVIII ст.: іст. нарис. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 54.

³⁰ ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 714.

³¹ Там само. Арк. 718 зв.

³² Там само. Арк. 715, 727, 872.

³³ Там само. Арк. 623, 916, 917.

³⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ: ВУАН, 1931. С. 320.

кількістю господарств залишалася Баба – 221 двір та 24 бездвірні хати. Доволі численними виявилися Домашлин (113 дворів та 3 бездвірні хати), Дягова (122 двори, 23 бездвірні хати) та Феськівка (149 двори, 1 бездвірна хата). У Макошині налічувалося 143 двори, до яких ми додаємо 34 двори й 2 бездвірні хати слобідки Макошинського Покровського монастиря. У Дяговій проживало 213, у Феськівці – 196 осіб³⁵.

У статусі «деревень» залишилися Бондарівка, Бутівка, Остапівка та Бреч. Серед хуторів, відомих за попередніми ревізіями, в описі згадуються Бреч, Вертецький, Гуринівка, Різківка. Хутір Вертецький неподалік Бречі та 2 хутори в околицях Домашлина знаходились у володінні полкового судді Тимофія Сенюти. По 1 хутору в цій місцевості належало значковому товаришу Івану Соколовському, сотнику Костянтинові Селиванову та хорунжому Трохимові Падальці. Поблизу Данилівки згадувався хутір військового товариша Григорія Колчевського. По 1 хутору поблизу Максаків та Феськівки належали відповідно військовому товаришу Йосипові та бунчуковому товаришу Павлові Сахновським. Ще по одному хутору мали військові товариші Герасим Завадський та Василь Крачевський, що знаходились відповідно в околицях Кукович та Остапівки. 2 хутори під назвами Пасічний (неподалік Слобідки) та Шурша (поблизу Бондарівки) були у володінні Макошинського Миколаївського монастиря. Чернігівському кафедральному монастирю належав хутір поблизу Ушні, що призначався для нагляду за рибними ловами. 2 хутори зазначені як володіння священників. Ще 17 хуторів, за нашими підрахунками, знаходились у володінні виборних та козаків-підпомічників. Здебільшого вони складалися з однієї хати. Жодних володінь при хуторах не згадано. Хутір поблизу Домашлина мав посполитий Семен Назаренко³⁶.

Певні особливості мала природно-географічна характеристика регіону, які зумовлювали господарську спеціалізацію жителів окремих місцевостей. Територія сотні знаходилася в межах так званого Сосницького степка. Він простягається між містами Сосницею й Березною на відстань 40–50 км у довжину, та на 15–20 км у ширину. Як зазначав Ю. Виноградський, це уламок передстепової смуги, «що своїми гарними землями та безліссям нагадує більші «степи» південної Чернігівщини». А отже, він є своєрідною межею між Лісо-степом та Поліссям. Кордон між степком та Поліссям проходить по лінії сіл Низківка, Олександрівка, Киселівка, Величківка, Домашлин, Чорнотичі, Козляничі³⁷. Власне, зручний рельєф, розвинута гідросистема (наприклад, Десна з її численними притоками та старими руслами) і, нарешті, родючі ґрунти здавна сприяли активному освоєнню та заселенню цієї території.

Розподіл орних земель був нерівномірним, їх не вистачало в Мені та 6 селах. Серед зернових найбільш поширеною культурою було жито, урожай з якого використовувався переважно для власного вжитку. Також сіяли овес, гречку, в незначній кількості – пшеницю. У найвигіднішому становищі опинилися знову ж таки жителі Баби, Величківки, Данилівки та Феськівки. Розташування цих сіл описане як рівнинне та місцями – низинне. Наявність значної кількості родючих земель дозволяла вирощувати хліб не тільки для власних потреб, а й на продаж. Про Феськівку в 1781 р. згадано, що «дачі сего села (тобто, угіддя – Д.К.) заземлюють подобие степнаго положенія и земель». А мешканці Баби завдяки цьому мали у своїх господарствах гарні сади та городи. Жителі вказаних сіл продавали зерно на ринку в Мені, Березні, Синявці та Сосниці.

Кількість та якість орних земель в околицях Дягової, Макошина та Слобідки в джерелах оцінена як «посредственная». Основне місце займало землеробство та меншою мірою тваринництво. Жителі хуторів в околицях Макошина та Макошинського Миколаївського монастиря вирощували хліб тільки для власного споживання. Земля в цій місцевості була піщаною. Додатковим засобом для існування слугувало рибацтво. Рибу ловили в Десні за допомогою невеликих неводів, сіток та ятерів для власних потреб і продажу в Мені, Сосниці та Нових Млинах. Сюди макошинці привозили також сіно та дрова. Жителі Бондарівки та Бутівки спеціалізувались на виробництві коліс і возів, які, окрім згаданих місцевостей, продавались у Борзні та Батурині³⁸. Додаткові засоби до існування були змушені шукати мешканці Бречі, Осьмаків та Ушні. Родючих земель не вистачало в Домашлині, де вони мали піщану основу. Його жителі заробляли собі на життя виробництвом дерев'яного посуду, возів, коліс та плетінням мотузок, які продавались в Мені. Також з околиць Домашлина постачався ліс на будівництво та дрова в інші села сотні, зокрема Бабу та Величківку.

³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 323, 329, 330.

³⁶ Там само. С. 322, 327, 350, 429.

³⁷ Виноградський Ю. Середня Чернігівщина... С. 3; Його ж. Сосницький степок... С. 185.

³⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 325, 327.

Населення Бречі, Вертецького хутора заробляло тим, що палило ліс на «уголля». Навпевно, це було виробництво деревного вугілля, що потім збувалося в Сосниці. Поблизу Осьмаків та Ушні в достатній кількості були наявні ліс та пасовища. Але жителі цього села займалися тваринництвом у незначному обсязі. Прибутки отримували від продажу худоби, дров та сіна у Мені та Березні. Мешканці Ушні ловили рибу на Десні, яку потім збували у Мені та Ніжині. Додатково вони заробляли «работая пилою» та продаючи дрова й сіно у Мені, Синявці та Березні³⁹.

Важливою статтею прибутків жителів Мени та сіл сотні було вирощування та продаж тютюну. М. Домантович, О. Русов, потім – Ю. Виноградський, вважали Мену та її околиці осередком, в якому у першій пол. XVII ст. зародилося тютюнове виробництво, що згодом поширилося на інші регіони Чернігово-Сіверщини. На думку О. Русова насіння тютюну здобули ще в XVII, або навіть у XVI ст., з Амерсфорта в Нідерландах, через що й названо його «мархотка», або «махорка»⁴⁰. Коли цю культуру почали вирощувати в Мені, Сосниці та навколишніх селах, він називався бакун, папушний, або шнуровий тютюн. М. Домантович наводить інше твердження, за яким бакун – один із сортів простого тютюну, що вирощувався з насіння місцевого походження. Ще одним сортом цього тютюну була рубанка, яка поділялася на просту рубанку та махорку, чи махорську рубанку. Саме вона була завезена з Амерсфорта в Нідерландах⁴¹. Загалом, відмінність між бакунем та рубанкою при вирощуванні з однакового насіння зумовлювалася різними способами обробки.

Однією з перших згадок про вирощування тютюну в околицях Мени у др. пол. XVII ст. є повідомлення про те, що при гетьманові Мазепі було встановлено «вновь дачу табачную» в Столинській, Менській, Сосницькій та Киселівській сотнях. Збиралася вона з селян в залежності від розміру городу, засадженого тютюном, по 1–3 гривні. Козацькі городи не оподатковувалися⁴².

У першій пол. XVIII ст. виробництво тютюну посіло міцні позиції у господарському житті сотні. Він продавався і за межами Гетьманщини. Навесні 1731 р. менський козак Ониско Лиходієнко їздив разом з киселівськими козаками Федором Ляшком та Іваном Карасем продавати тютюн «за границу» до міста Милославичі, що знаходилось в околицях Києва⁴³. Ще один менський козак Яків Ісаченко 29 січня 1732 р. отримав паспорт на виїзд «в заграничные города»⁴⁴. В іншому випадку його скуповували приїжджі купці, про що, ймовірно, свідчить запис: «Куплено у мещанина менского Кирила Григоренка табаков полтретя сотця за 90 копеек». Обсяг тютюну, що збирався з певної земельної ділянки, визначався у папушах. Так називали в'язки тютюнового листа, куди в середньому входило до 50 листків. Станом на 1766 р. 600 папуш тютюну коштували у Мені 2 руб. 40 коп. У 1768 р. у господарствах менських жителів в середньому вирощувалося до 1500 папуш тютюну⁴⁵.

Згідно з відомостями з опису Новгород-Сіверського намісництва 1781 р., тютюн вирощувався майже у всіх селах Менської сотні, а торгівля ним вказана як одне з основних джерел прибутків місцевих жителів. Жителі Мени продавали його купцям з Могилева, Шклова, «Полської области» (територія Правобережної України). Інколи вони самі їздили туди торгувати тютюном, прибуток від якого доходив до 20 тис. рублів. Окрім Мени, «довольным количеством» тютюн вирощували жителі Баби та Феськівки. «Заводы табачные» відомі у Данилівці, а «табачная плантация с заведением простого табаку» згадується у Величківці, Осьмаках, Дяговій та Домашлині. В незначній кількості тютюн вирощувався у Макошині. Переважно його скуповували купці з Білорусі, знову ж таки з Могилевської губернії. Хоча у Феськівці тютюн продавали також купцям з Риги⁴⁶.

Отже, починаючи з XVII ст. та впродовж XVIII ст. територія Менської сотні була осередком інтенсивних колонізаційних рухів. Впродовж цього періоду в сотні було засновано або відновлено 15 сіл, осаджено близько 40 хуторів з різним призначенням та сільсько-господарською спеціалізацією. Більшість із них перебували у власності монастирів, козацької старшини та виборних козаків. Основна перевага для більшості жителів сотні полягала в її місцезнаходженні в межах Сосницького степка – території з родючими чорно-

³⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). С. 322, 331.

⁴⁰ Виноградський Ю. Середня Чернігівщина... С. 187.

⁴¹ Домантович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Печатано в тип-фии Ф. Персона, 1865. С. 201–202.

⁴² Пиріг П. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в др. пол. XVII ст. Київ: Стило, 1998. С. 114.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3609. Арк. 4.

⁴⁴ «Протокол, или Потребность» Менського намісництва 1720-1735 рр. / Упор.: І. Ситий, Д. Казіміров. Київ: Темпора, 2012. 118 с.

⁴⁵ К истории цен в Малороссии. Киевская старина. 1883. № 12. С. 696–697; Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України. Київ: Наукова думка, 1975. 159 с.

⁴⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 321-327, 330.

земами, придатними для вирощування зернових культур, городництва, садівництва тощо. Завдяки цьому Менська сотня стала одним із відомих осередків вирощування тютюну в регіоні. Водночас жителі північної частини сотні через нестачу родючих земель покривали свої потреби за рахунок продажу будівельного лісу, дров та виробів з дерева.

References

- Horobets, S.M., Sytyi, I.M. (2012). Chernihivshchyna kozatska. Roiska sotnia: istoriia stvorennia, naseleni punkty, sotenna starshyna [Chernihiv Cossacks. Roivska sotnia: history of creation, settlement, heads of the sotnia]. Chernihiv, Ukraine.
- Hurzhi, O.I. (2007). Ukrainyski khutir XV–XVIII st.: ist. narys [Ukrainian peasantry of the 15th–18th c.: historical sketch]. Kyiv, Ukraine.
- Hurzhi, O.I. (2009). Podatne naselennia Ukrainy XVII–XVIII st. Narysy z istorii ta statystyky [Taxable population of Ukraine in the 17th–18th c. Essays on history and statistics]. Cherkasy, Ukraine.
- Kazimirov, D. (2009). Kolonizatsiia terytorii Menskoi sotni u XVII–XVIII st. [Colonization of the territory of the Mena sotnia in the 17th–18th c.]. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Medieval antiquities of Central-Eastern Europe*, P. 70–73. Chernihiv, Ukraine.
- Kazimirov, D. (2014). Okolytsi Makoshyna ta Makoshynskoho Mykolaivskoho monastiria v materialakh «Heneralnoho opysu liuberezhnoi Ukrainy» (1765–1769 rr.) [The surroundings of Makoshyn and the Makoshyn Mykolaiv Monastery in the materials of the «General Description of The Left Bank Ukraine» (1765–1769)]. *Siverianskyi litopys - Siverian chronicle*, 6, P. 117–143.
- Kazimirov, D. (2016). Maietnosti chernihivskoho polkovoho osavula Vasylia Pavlovskoho u Menskii sotni [Ownership of Vasyli Pavlovsky of the Chernihiv Regiment in the Mena Sotnia]. *Siverianskyi litopys - Siverian chronicle*, 1, P. 97–106.
- Kondratiev, I., Kryvosheia, V. (1999). Narysy istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva: Liubech [Essays on the history of Chernihiv Region during the Cossack era: Lyubech]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladі Rechi Pospolytoi (1618–1648 r.). [Chernihiv-Sivershchyna as part of The Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2007). Chernihivske kniazivstvo (1619–1633 rr.) [Chernihiv principality (1619–1633)]. *Istoriia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Chernihovo-Sivershchyny: Mat. nauk.-prakt. konf. – History of the administrative-territorial organization of Chernihiv-Siver region: Mat. of scientific and practical conf.* Nizhyn, Ukraine.
- Pavlenko, S.O. (2013). Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny [Microtoponyms of Chernihiv-Sivershchyna]. Chernihiv, Ukraine.
- Pyrh, P. (1998). Narysy sotsialno-ekonomichnoi istorii Chernihivshchyny v druii polovyni XVII st. [Essays on the social and economic history of Chernihiv Region in the second half of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Sytyi, I., Kazimirov, D. (Eds.) (2012). «Protokol, yly Potrebnost» Menskoho namisnystva 1720–1735 rr. [«Protocol or The need» of the Mena spiritual rule in 1720–1735]. Kyiv, Ukraine.
- Tokariyev, S.A. (2016). Koropska sotnya Nizhynskoho polku u druii polovyni XVII – XVIII st. [The Korop hundred of the Nizhyn regiment in the second half of the 17th – 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, начальник навчально-методичного відділу Сіверського центру післядипломної освіти (просп. Миру, 43, м. Чернів, 14000, Україна).

Kazimirov Dmytro – Ph.D. in Historical Sciences, Head of the Educational and Methodological Department of the Siverskyi Center for Postgraduate Education (43 Myru Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: dvk_dm@ukr.net

MENA SOTNIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH C.: TERRITORY AND NATURAL GEOGRAPHICAL POTENTIAL

The proposed study aims to trace the processes of colonization on the territory of the Mena sotnia in the second half of the 18th c., the influence of the natural and geographical factor on the economic activity of the inhabitants of the settlements. **Methodologically**, the article is based on a combination of regional and microhistorical approaches. With the help of historical-genetic and historical-comparative methods, the changes in the administrative status of settlements, the peculiarities of their location and the possibilities of natural resources of the surrounding territories for conducting economic activities were analyzed. **The scientific novelty** of the study is related to the inclusion in the scientific circulation of information about geographical conditions, availability, distribution of land and other natural resources on the territory of the sotnia, which is contained in the materials of the General Description of The Left Bank Ukraine 1765–1769 and the Description of the Novgorod-Siverskyi Governorate of 1781. **Conclusions.** The author traces changes in the quantitative composition of sotnias settlements that took place in the 18th c. in particular due to the increase in the number of farms. In connection with this, there were also changes in the nature of colonization. If in 17th c. this process took place in the form of settlement of empty territories, then in the 18th c. the emphasis shifted to land development for the purpose of agriculture, industries, etc. Its location, in fact, on the border of the Forest-Steppe and Polissia, had a direct impact on the economic life of the sotnia. The main advantage for the majority of the residents of the sotnia was its location within the Sosnytsky

Steppe - an area with fertile black soil, suitable for growing grain crops, horticulture, etc. Thanks to this, the Mena Sotnia became one of the famous centers of tobacco cultivation in the region. At the same time, residents of the northern part of the sotnia, due to the lack of fertile land, covered their needs by selling timber, firewood, and wood products.

Key words: Mena sotnia, colonization processes, General description, Sosnytsky Steppe, peasantry.

Дата подання: 12 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 2 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Казіміров, Д. Менська сотня у другій половині XVIII ст.: територія та природно-географічний потенціал. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 45–53. DOI: 10.5281/zenodo.7747217.

Цитування за стандартом APA

Kazimirov, D. (2022). Menska sotnia u druhii polovyni XVIII st.: terytoriia ta pryrodno-heohrafichnyi potentsial [Mena sotnia in the second half of the 18th c.: territory and natural geographical ponential]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 45–53. DOI: 10.5281/zenodo.7747217.

Олександр Новак

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ (1919–1930-ті рр.)

DOI: 10.5281/zenodo.7747267

© О. Новак, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6878-6685>

У статті досліджуються основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності та тенденції, що були визначальними в галузі охорони історико-культурного надбання на Чернігівщині у 1919–1930-ті рр. **Метою** дослідження є визначення основних напрямків пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині протягом 1919–1930-х рр. та їх співвіднесення із загальнореспубліканськими тенденціями охорони спадщини минулих епох. **Методи дослідження.** Для досягнення поставленої мети використано проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний методи. **Методологічною основою** дослідження є полідисциплінарний підхід. Для вивчення «історичної політики» радянської влади застосовано культурологічний підхід. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що досліджені в ній матеріали дозволяють краще визначити особливості охорони історико-культурного надбання Чернігівщини на тлі загальнореспубліканських процесів у 1919–1930-ті рр. Запропоновано періодизацію пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині у зазначений період. **Висновки.** Було з'ясовано, що діяльність створених у 1919 р. перших пам'яткоохоронних інституцій радянської України на Чернігівщині була обмеженою через брак людських та матеріальних ресурсів. У 1920-ті рр. відбулися істотні зміни у функціонуванні профільних структур, що сприяли дослідженню значної кількості цінних об'єктів спадщини минулих епох на Чернігівщині. Наприкінці 1920-х рр. були утворені два історико-культурних заповідника (у Чернігові та Новгороді-Сіверському), що позитивно позначилося на збереженні тамтешнього архітектурно-містобудівного надбання. У період із кінця 1920-х – до кінця 1930-х рр. значна кількість пам'яток була пошкоджена або втрачена через посилення антирелігійної боротьби або з утилітарних причин. З'ясовано, що пам'яткоохоронці Чернігівщини намагалися чинити опір беззаконню, однак загалом ці спроби виявилися марними.

Ключові слова: заповідник, культурна політика, пам'яткоохоронна діяльність, радянська Україна, СРСР, сталінський тоталітарний режим, Чернігівщина.

До сьогодні в галузі охорони історико-культурного надбання України залишається чимало не вирішених проблем. З огляду на це, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні значно актуалізується досвід пам'яткоохоронців попередніх епох, у тому числі – міжвоєнної доби.

На сьогодні в українській історіографії охорона пам'яток на Чернігівщині розглядається переважно як складова частина заходів загальнореспубліканського масштабу¹. Нині наявні публікації про діяльність місцевих музеїв та заповідників², а також про місцевих охоронців історико-культурного надбання³. Однак, здебільшого такі розвідки є територіально та хронологічно вузькими, через що не дозволяють у повній мірі реконструювати пам'яткоохоронні заходи на Чернігівщині у міжвоєнну радянську добу.

Для розуміння особливостей охорони історико-культурного надбання на Чернігівщині протягом 1919–1930-х рр. необхідно виокремити основні етапи та визначити головні тенденції у формуванні та функціонуванні профільних структур. У лютому 1919 р. був утво-

¹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991; Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. Ч. 1, 2. Київ, 1995; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002.

² Ванжула О.М. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 113–130; Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-ті – 1930-ті рр.). Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2016; Непотенко І.В. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 122–129; Рига Д.В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–32-му рр. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 766–81.

³ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків: Видавець Савчук О.О., 2018.

рений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) УСРР. Ця подія мала велике значення для утвердження пам'яткоохоронних інституцій на території України. Всеукраїнська організація одразу ж зіткнулася із необхідністю формування мережі відповідних структур на місцях. Губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи) створювалися для координації пам'яткоохоронної роботи у кожній з губерній. Один із таких комітетів постав і в Чернігівській губернії.

У ділових документах Чернігівського ГУБКОПМІСу, досліджених А.С. Мідько, зафіксована наявність п'яти секцій: музейної; архітектурно-монументальної; архівно-бібліотечної; етнографічної та археологічної⁴. Подібна структура дозволяла досліджувати та зберігати різні типи об'єктів історико-культурного надбання й була типовою для тогочасних губернських пам'яткоохоронних інституцій УСРР. Чернігівський ГУБКОПМІС, очолений знаним музейником та археологом Ю.С. Виноградським, проводив реєстрацію мистецьки цінних речей, намагався впорядкувати архівну справу та вберегти від нищення та грабунку бодай найцінніші рухомі пам'ятки. Також губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини в умовах обмеженості кадрових та матеріальних ресурсів домігся виділення коштів на протиаварійний ремонт будинку І.С. Мазепи та Спасо-Преображенського собору⁵.

На початку 1920-х рр. ВУКОПМІС та його губернські підрозділи припинили своє існування. Натомість функції дослідження, збереження та контролю за використанням пам'яток перейшли до Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Зазначимо, що Всеукраїнська академія наук (ВУАН) чимало уваги приділяла питанням, пов'язаним зі збереженням різних пластів спадщини українського народу. До багатого на різноманітні пам'ятки Північного Лівобережжя регулярно приїздили фахівці у різних галузях знань. Непоганою ілюстрацією зацікавленості спадщиною Сіверського краю є те, що з-поміж 32 наявних у списку відряджень по лінії ВУАН⁶, сім планувалося здійснити на Чернігівщину. У 1923 р. при губернському виконавчому комітеті була створена Тимчасова комісія для обстеження пам'яток культури та мистецтва Чернігова. У дослідженнях Спасо-Преображенського собору та Успенської церкви Єлецького монастиря взяли участь співробітники ВУАН І.В. Моргілевський та М.О. Макаренко.

Василь Васильович Дубровський, який був викладачем в інституті, а також обіймав посаду секретаря Тимчасової комісії, запросив студентів Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО) долучилися до розкопок давньоруських історико-археологічних комплексів під керівництвом науковців із Києва⁷. У 1924 р. в Чернігові була сформована комісія, яка обстежила житловий фонд міста задля пошуку та взяття на облік будинків, що мали особливу архітектурно-містобудівну цінність⁸. Специфіка будівництва Чернігово-Сіверщини полягає в тому, що більшість пам'яток цього регіону – дерев'яні, що не сприяє їх тривалому збереженню. До порятунку найцінніших рухомих пам'яток матеріальної культури долучилися музейні установи краю. До вже існуючих музейних установ Чернігова, Ніжина, Остра, Глухова та Конотопа у пореволюційні роки додалися заклади, створені у Прилуках, Седневі, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Вороньках та інших населених пунктах⁹. В ЧІНО плідно працював історико-архівний гурток, очолений В.В. Дубровським. Гурток допомагав студентам долучитися до вивчення документальних пам'яток¹⁰. Починаючи із 1922 р. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови стала осередком краєзнавчого руху, учасники якого вивчали історико-культурного надбання півдня Чернігівщини¹¹. Протягом 1924–1925 рр. координаційним центром вивчення локальної історії краю був Чернігівський інститут краєзнавства. До його складу входили представники музейних та архівних установ, Академії наук та Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії (іспарту). Втім, внаслідок адміністративно-територіальної реформи, що передбачала ліквідацію губерній, інститут, підпорядкований губвиконкому, перестав існувати у 1925 р.¹²

⁴ Мідько А.С. Деякі аспекти становлення та розвитку державного управління охороною культурної спадщини на поч. ХХ ст. (на основі звіту Секції охорони пам'яток старовини і мистецтва за 1919–1920 рр.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 1. С. 104–105.

⁵ Непотенко І.В. Пам'яткоохоронна діяльність... С. 122–129.

⁶ До Укрголовнауки. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 953. Арк. 165–165 зв.

⁷ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 76–77.

⁸ Непотенко І.В. Реалізація житлової політики і пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 43–45.

⁹ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 29.

¹⁰ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 63–66.

¹¹ Зозуля С.Ю. До питання розбудови в радянській Україні системи наукових установ у 1920-х рр.: створення науково-дослідної кафедри в Ніжині. *Сіверщина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 262.

¹² Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 75–76.

Відповідно до республіканської постанови «Про пам'ятки культури й природи» (1926 р.) відповідальність за забезпечення належного стану об'єктів історико-культурного надбання покладалася на Народний комісаріат освіти (НКО) і підпорядковане йому Українське головне управління науковими установами (Укнауку), а також на місцеві відділення НКО УСРР¹³. У складі освітнього комісаріату також була створена «Генеральна інспектура охорони пам'яток культури в Україні», очолена В.В. Дубровським¹⁴. Території Чернігівської, Глухівської, Конотопської, Ніжинської та Новгород-Сіверської округ, що входили до складу колишньої Чернігівської губернії¹⁵, потрапили у відання Київської крайової інспектури, очоленої проф. Ф.Л. Ернстом¹⁶. Попри розподіл території УСРР на інспектури, працівники Харківської крайової інспектури на чолі із проф. С.А. Таранушенком також активно досліджували й намагалися врятувати історико-культурне надбання Сіверського краю. Харківський Музей українського мистецтва (МУМ), директором якого був Стефан Андрійович, мав змогу поповнювати свої фонди під час експедиційної роботи в різних частинах України. Харківські пам'яткоохоронці неодноразово навідувалися у міста та села Північного Лівобережжя. Протягом 1927–1930 рр. вони відвідали Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Седнів, Березне, Пакуль, Шептаки та інші населені пункти¹⁷. Під час експедиції 1930 р. на Чернігівщині співробітником МУМ П.М. Жолтовським був виявлений нетиповий для українського малярства ктиторський портрет у церкві с. Ленків біля Новгорода-Сіверського та хоругва Ніжинського цеху золотарів¹⁸. Одночасно із крайовими інспектурами функціонував Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), що мав поєднувати державні та громадські функції, поширювати серед населення розуміння важливості зберігати пам'ятки минулого. Від 1926 р. представники УКОПК за сприяння музейних осередків долучилися до реєстрації, дослідження та популяризації історико-культурного надбання¹⁹.

Нерідко нерозуміння наукового підґрунтя дослідження об'єктів матеріальної культури призводило до вандалізму. Завдяки дослідженню фамільного склепу Лизогубів під Воскресенською церквою у Седневі інспектор чернігівської політосвіти О.Ю. Оландер став відомим у науковому співтоваристві²⁰. У свою чергу, у серпні 1927 р. був звільнений з посади директора Конотопського окружного музею Олег Цеславович Поплавський. Дослідник-аматор²¹, який не мав фахової освіти та наукового керівництва, відкритого листа чи будь-якого іншого дозвільного документу, вдерся до склепу останнього українського гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві в Батурині. Внаслідок некомпетентних робіт була частково зруйнована стеля склепу та мармуровий надгробок. Завідувач Конотопським окружним музеєм, імовірно, хотів знайти у могилі К.Г. Розумовського добре збережене тіло та поховальний інвентар. Втім, у підсумку до Конотопу були відправлені лише декілька гудзиків і прикрас, фрагменти волосся та забальзоване серце останнього гетьмана України у пошкодженій скриньці²². Вчинок Олега Цеславовича отримав морально-етичну оцінку не лише представників освітнього комісаріату, а й його колег. За некомпетентність та марносластво О.Ц. Поплавський був охарактеризований Київським крайовим інспектором охорони пам'яток культури Федором Ернстом як «Герострат із Конотопу»²³. З огляду на блюзнірське ставлення до поховання К.Г. Розумовського, відсутність покарання тогочасного директора Конотопського окружного музею могло викликати нерозуміння як з боку парафіян Воскресенської церкви в Батурині, так і з боку нащад-

¹³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи». ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.

¹⁴ Казимір В.А. «Правда і добра воля переможуть»... С. 110.

¹⁵ Чернігівська губернія. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник* / За ред. Кудрицького А.В. Київ: УРЕ, 1990. С. 867–868.

¹⁶ Охорона пам'яток історії та культури на Україні. 36. 1. Харків: Український комітет охорони пам'яток культури при Укнауці, 1927. С. 155–156.

¹⁷ Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Чернігівської губернії. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 4.

¹⁸ Листування П.М. Жолтовського із С.А. Таранушенком. 1954, червня 11. *Жолтовський П.М. Вибрані праці: У 3-х т.* Харків: Видавець Савчук О.О., 2013. Т. III. С. 400–401.

¹⁹ Ванжула О.М. Амбітні плани та сумні реалії... С. 116.

²⁰ Білокінь С.І. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 119.

²¹ Побожій С.І. Музейні діячі Слобожанщини: О. Поплавський. *Треті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду (18 квітня 1997 р.)*. Харків: Харківський історичний музей, 1998. С. 54.

²² Спритний завмузею. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 49. Від редакції «Сіверянського літопису»: див. у цьому номері статтю із додатком акта щодо відкриття О.Ц. Поплавським склепу Кирила Розумовського: Оксін, Т. Поховання гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: введення в науковий обіг акта Федора Ернста від 10 липня 1927 р. С. 109–112.

²³ Ернст Ф.Л. Герострат з Конотопу. *Пролетарська правда*. 1927, 3 серпня. № 174 (1787). С. 2.

ків останнього гетьмана України, які проживали у Відні²⁴. Некомпетентні дії музейника, що мали руйнівні наслідки, стали предметом обговорення на Загальних зборах Конотопського краєзнавчого товариства 10 липня 1927 р. Колеги О.Ц. Поплавського на чолі із головою історичної секції товариства А.Х. Сузилом звернулися до Всеукраїнської академії наук та Укрнауки задля відновлення пошкоджених пам'яток та недопущення подібних випадків у майбутньому²⁵.

Професійна етика пам'яткоохоронців диктувала необхідність дотримуватися схвалених у фаховому середовищі норм при проведенні реставраційних робіт. Приміром, були визнані неприпустимими методи реставрації фрескового живопису, що застосовувалися ленінградським професором Д.І. Кіпліком у давньоруських пам'ятках Чернігова. Зокрема, через недбале застосування клею був пошкоджений шар фарби на фресці із зображенням св. Теклі (Фекли) зі Спасо-Преображенського собору в Чернігові²⁶. Сама фреска була розділена на дві частини (більша потрапила до міського музею, менша лишилася у соборному храмі).

На другу половину 1920-х рр. припадає створення історико-культурних заповідників, що отримали новий для республіканського пам'яткоохоронного законодавства статус²⁷. У 1929 р. розпочали діяльність Чернігівський та Новгород-Сіверський історико-культурні заповідники, які очолили М.Г. Вайнштейн та С.А. Гапєєв. Через бюрократичні перепони з боку місцевого чиновництва довго не міг розгорнути передбачену НКО УСРР діяльність Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник. Лише особисте втручання О.А. Полоцького, заступника наркома освіти, допомогло здолати перешкоди у діяльності пам'яткоохоронного осередку²⁸. Ці установи ставали центрами екскурсійно-туристичної діяльності. Подібна просвітницька робота могла попередити небачену хвилю вандалізму кінця 1920–1930-х рр.

Після порівняно нетривалої лібералізації за доби НЕПу, від 1929 р. СРСР поступово набрали обертів репресивно-каральні заходи на тлі «Великого перелому», коли будь-яке законодавство, – у тому числі пам'яткоохоронне, – перетворювалося на декларацію без реального змісту. У 1927 р. всім окружним виконкомам УСРР були розіслані списки пам'яток, що мали бути взяті під охорону²⁹. Втім, вимоги профільних інституцій систематично саботувалися, а випадки нищення об'єктів історико-культурного надбання набували все більшого поширення.

Наприкінці 1920-х рр. істотних змін зазнала «історична політика» радянського режиму. Значно посилилася антирелігійна пропаганда й тиск на віруючих. Від 1929 р. прослідковуються тенденції масового закриття храмів, що призводило до погіршення стану сакральних пам'яток. Відповідно до «Доповідних записок» Глухівського окружного партії, посилена робота із закриття культових споруд в місті та окрузі велася починаючи з 1929–1930 рр. Попри декларативні заяви, місцеві органи влади вже не були схильні до виключно культурно-просвітницького перепрофілювання культових споруд. Все частіше схвалювалися рішення щодо знищення храмів та молитовних будівель з утилітарних причин. Влітку 1929 р. відбулося розбирання на будівельний матеріал дзвіниці (1798–1806 рр.) Свято-Троїцького собору в м. Глухів. Жодним чином не було взято до уваги те, що Троїцький собор був головним храмом останньої столиці Гетьманщини³⁰. За даними «Доповідних записок», у яких за точку відліку закриття культових споруд був узятий 1929 р., на території Глухівської округи діяли 272 «молитовні будинки» (із них – 249 церков, 14 синагог та 3 сектантські молитовні будинки). На лютий 1930 р. припинили діяльність двадцять два молитовні будинки, серед яких було 16 церков та 6 синагог. Шість монастирів, що існували на території чималої округи, яка охоплювала частину північних районів сучасної Сумської та Чернігівської областей, за даними окружному, були «давно вже закриті»³¹. Представники вищих органів виконавчої влади зазвичай ставали на бік місцевих управлінців й підтримували їх утилітарно-руйнівні наміри. Так було, зокрема, під час

²⁴ Оксін Т.П. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 122–123.

²⁵ Випис з Протоколу загального зібрання Конотопського окружного краєзнавчого товариства від 10-го липня 1927 р. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 47.

²⁶ В Українській комітет охорони пам'ятокв истории и культуры Комиссариата Народного просвещения УССР. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 369.

²⁷ Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. С. 266.

²⁸ Рига Д.В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник... С. 10–107.

²⁹ До всіх ОВК'ів УСРР. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 38.

³⁰ Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. С. 301.

³¹ Докладные записки Глуховского окружного партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей (20 февраля 1930 – 16 июля 1930 г.). *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (далі – ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3095. Арк. 1.

закриття Троїцької дерев'яної церкви (1716 р.) у м. Коропі Чернігівської обл. Завідувач Організаційного відділу Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) І.О. Полікарпов підтримав висновки Чернігівського облвиконкому та Коропської міськради, де наголошувалося на необхідності розібрати будівлю через її незадовільний технічний стан³². При цьому, експертний висновок УКОПК про визначну цінність Троїцької церкви у Коропі, необхідність її ремонту та передачі під клуб музейного приміщення Новгород-Сіверському заповіднику не була взята до уваги навіть попри аналогічну позицію Укрнауки³³. Як зауважив Харківський крайовий інспектор охорони пам'яток культури і дослідник народного мистецтва С.А. Таранушенко, майже всі шедеври дерев'яного зодчества XVII–XVIII ст., які він вивчав, були знищені. Вціліли лише Миколаївська церква в Новгороді-Сіверському, Юріївська церква у Седневі та декілька інших³⁴.

Утилітарні тенденції брали гору й під час перепрофілювання неправославних культових споруд. Так, у 1932 р. при закритті та передачі під клуб промислової кооперації Хоральної синагоги в м. Прилуки не розглядалося питання щодо її цінності як пам'ятки. Комісія Прилуцької міськради та Відділ культів ВУЦВК розглядали питання щодо пристосування юдейської святині під клуб лише з точки зору культурно-просвітницької доцільності за ініціативи активістів-богоборців³⁵. Навіть у висновках щодо доцільності перебудови під культосвітні потреби храмів Благовіщенського монастиря та Миколаївського собору (1655–1658 рр.) в Ніжині не знайшлося місця фаховому пам'яткоохоронному аналізу. В акті обстеження споруд, складеному 2 лютого 1930 р. інженером Алєйниковим, визнавалося лише історична цінність Благовіщенського собору. Натомість, при перебудові Миколаївського собору під міський театр було запропоновано зняти бані та здійснити добудови³⁶. Вкрай рідко органи місцевої влади брали до уваги пам'яткоохоронні критерії при культурно-освітньому перепрофілюванні культових споруд. У складеному 9 липня 1931 р. Акті обстеження будівель Максаківського монастиря на Чернігівщині був зроблений висновок, що наву соборного храму слід перетворити на антирелігійний музей з огляду на наявність цінних зразків «старовірського» іконопису, розміщених у приміщенні. Водночас в Акті зазначалося, що притвор колишнього храму можна використати як клуб радгоспу³⁷.

Протягом 1920–1930-х рр. у представників пам'яткоохоронних структур, що мали непохитні принципи професійної діяльності, доволі часто виникали конфлікти з представниками місцевої влади. Через це дослідники нерідко вимушено змінювали місце роботи та проживання. Не дивлячись на це, багато хто з них лишалися вірними власним переконанням. Сумлінна праця М.Г. Вайнштейна із порятунку історико-культурних надбань Чернігова викликала постійний спротив місцевих управлінців та компартійних активістів, через що він змушений був у 1930 р. полишити посаду виконуючого обов'язки вченого охоронця заповідника. Місцевих чиновників та активістів-богоборців дратували намагання Марка Григоровича врятувати високохудожній живопис Троїцького собору та не допустити переплавлення на металобрухт стародавніх дзвонів³⁸. В особистому листі до знаного київського пам'яткоохоронця Ф.Л. Ернста він зазначав, що місцеві начальники постійно цькують його. Через це науковець переїхав із Чернігова до Києва³⁹. Відраджений у листопаді 1931 р. представник сектора науки НКО П.М. Жолтовський констатував свавільне ставлення до пам'яток Троїцького та Єлецького монастирів з боку Учбового залізничного комбінату та зоостанції, що орендували ці споруди⁴⁰. Ісидор Васильович Строкун, який замінив М.Г. Вайнштейна на посаді вченого охоронця заповідника, також мав напружені взаємини із представниками виконавчої влади. Через це І.В. Строкун змушений був залишити працю в заповіднику у 1934 р., а згодом – репресований⁴¹.

Наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. на тлі форсованої індустріалізації істотно збільшилася потреба у металобрухті. Через це «історична політика» була підпорядкована завданням «соціалістичного будівництва». З огляду на виробничу необхідність значна части-

³² До Секретаріату ВУЦВК. Доповідна записка завідуючого Оргвідділом ВУЦВК І.О. Полікарпова. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 10.

³³ До ВУЦВК. У секретаріат Президії. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 95. Арк. 12–13.

³⁴ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні... С. 125.

³⁵ Висновок по справі закриття молитовного будинку – синагоги, що міститься на вул. К. Маркса м. Прилук – за вимогою працюючих. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 9. Спр. 96. Арк. 7.

³⁶ Акт 1930 р. Лютого м-ця 2 дня. ЦДАВО. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 293. Арк. 57.

³⁷ Акт обстеження був. молитовні та будівель заповіднику кол. Максаківського старовірського монастиря. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 572. Арк. 2.

³⁸ Ванжула О.М. Як все починалось... (До історії створення Чернігівського історико-культурного заповідника в 1929 р.). *Чернігів стародавній*. URL: <https://oldchernihiv.com/yak-vse-pochynalos-do-istoriyi-stvorenniya-chernigivskogo-istoriko-kulturnogo-zapovidnyka-v-1929-rotsi/>.

³⁹ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... С. 34.

⁴⁰ Ванжула О.М. Як все починалось...

⁴¹ Ванжула О.М. Амбітні плани... С. 126.

на витворів ливарного мистецтва підлягала переплавленню як металобрухт. Церковні дзвони, що «не мали виняткової музейної цінності», також мали бути використані в якості металобрухту⁴². Втім, співробітникам НКО вдалося запобігти переплавленню «Рудметал-торгом» частини дзвонів низки соборів Чернігова, на чому наполягали представники тамтешнього обласного виконавчого комітету (ОВК). У листі до представників Чернігівського ОВК заступники наркома освіти О.А. Полоцький та К.Й. Коник зауважили, що цінність ливарних витворів Коробкіна (1772 р.) та Нікітіна (1784 р.), а також «дзвонів гетьманів Мазепи та Полуботка» є значно вищою за метал⁴³.

Разом зі стрімкою ідеологізацією суспільно-політичного життя наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. владними структурами суттєво змінюються завдання, що ставилися перед музейними осередками. Якщо раніше музеї розглядалися передовсім як культурно-просвітницькі та науково-дослідні установи, то надали вони мали перетворитися в «найбільшу базу пропаганди генеральної лінії партії»⁴⁴. Згідно із «типовою схемою окружного (місцевого) краєзнавчого музею», кожен такий заклад мав складатися із п'яти відділів. Окрім природничого й історико-культурного, мали діяти відділи історії революції, народного господарства та соціалістичного будівництва⁴⁵. Починаючи від Всесоюзного музейного з'їзду 1930 р. активно проводилася боротьба із «речовим ухилом» в діяльності цих установ, а музейна робота все більше й більше ідеологізується, фактично перетворюючись в ідеологічно-пропагандистську⁴⁶. Всесоюзний музейний з'їзд 1930 р. можна вважати «рубіжною датою» в «історичній політиці», спрямованій на збереження об'єктів матеріальної культури. У 1934–1938 рр. тимчасово припиняли свою діяльність музеї у Ніжині, Новгороді-Сіверському, Путивлі та інших містах⁴⁷. Це було спричинено реорганізацією музейної мережі та зміною підходів до оформлення експозицій.

Нові реалії та виклики, що постали перед пам'яткоохоронцями наприкінці 1920-х – на поч. 1930-х рр., вимагали врегулювання ситуації із постійно зростаючою кількістю порушень профільного законодавства. Попри невиконання формально діючих на той час нормативно-правових актів у галузі охорони історико-культурного надбання та позбавлення профільних інституцій будь-яких важелів впливу на свавільну поведінку місцевої влади, у 1931 р. відбулося прийняття одразу кількох законів у сфері захисту культурних цінностей. Зокрема, у жовтні 1931 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи». Згідно з нею планувалося в майбутньому залучити ВУАН до дослідження і пропаганди вітчизняної історико-культурної спадщини⁴⁸.

Чинівники Народного комісаріату освіти нерідко намагалися покласти край вандалізму, що відбувався за потурання місцевих органів влади. Заступник наркома освіти УСРР О.А. Полоцький наголошував на необхідності зберігати взяті під охорону держави ансамблі пам'яток у недоторканому вигляді. Нищення дзвіниці Троїцького собору в Глухові та плани Новгород-Сіверського райвиконкому розібрати частину мурів монастиря-фортеці були наведені як приклади свавільного та безвідповідального ставлення до пам'яток минулого⁴⁹.

На тлі поширення беззаконня та волюнтаризму владних структур різних рівнів, надзвичайно цікаво проаналізувати спроби пам'яткоохоронців запропонувати вихід із кричущої ситуації, що склалася у цій сфері. В опублікованій доповідній записці Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) авторства його голови В.В. Дубровського до НКО УСРР від 7 лютого 1933 р. йдеться про невтішне становище як окремих об'єктів культурного та природного фонду, так і заповідників⁵⁰. Голова УКОПК пропонував посилити карну відповідальність за нищення об'єктів історико-культурного надбання, а також поліпшити фінансування витратів на їх утримання у належному стані. Зазначимо, що у Доповідній записці Василь Васильович Дубровський приділив значну увагу випадкам пошкодження та знищення пам'яток Чернігова, Новгорода-Сіверського та Глухова⁵¹.

⁴² Протокол Народи при НКО від 27 липня 1930 р. в справі перевірки музейних фондів, щоб виявити речі з кольорових металів, що не мають художньої вартості для передачі їх Рудметалторгу. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 533. Арк. 2.

⁴³ Щодо клопотання Чернігівського ОВК. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 2.

⁴⁴ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 76.

⁴⁵ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні... С. 244.

⁴⁶ Попова Л.И. Охрана памятников культуры и искусства на Украине (1917–1941 гг.). *Художественное наследие. Хранение, изучение, реставрация*. Москва: Гос. НИИР. 1994. № 15. С. 101.

⁴⁷ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України... С. 58–59.

⁴⁸ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні... С. 108.

⁴⁹ Секретаріату ВУЦВК (від 16 січня 1930 р.). ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 6.

⁵⁰ Дубровський В.В. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи. Доповідна записка. Проект. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1988. № 3. С. 25.

⁵¹ Там само. С. 26–28.

З початком «Великого перелому» багато цінних об'єктів історико-культурного надбання з утилітарних причин були втрачені. Руйнування пам'яток здебільшого аргументувалися турботою про суспільство та прагненням до прогресу. Самі «сліди минулого» розглядалися як «баласт», що не дозволяє досягнути задекларованих цілей. Намагання представників пам'яткоохоронних інституцій зберегти найцінніші об'єкти історико-культурного надбання не могли стати на заваді реалізації рішень органів виконавчої влади різних рівнів. Наприклад, під час розгляду звернення Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури про недопущення руйнування торговельних рядів у Чернігові у 1931 р., тамтешня міськрада підтвердила своє рішення. Необхідність розібрати ансамбль будівель першої третини XIX ст. аргументувався потребою розширити територію текстильної фабрики та відсутністю коштів на утримання приміщень у належному стані⁵². В таких умовах чи не єдиною можливістю зберегти принаймні найцінніші витвори мистецтва була їх музеєфікація. Так, у березні 1936 р. директор Державного музею в Києві П.М. Рудяков організував експедицію з метою порятунку найцінніших ікон дерев'яної Вознесенської церкви в містечку Березна поблизу Чернігова, що мала бути розібрана⁵³. Загалом, відповідно до підрахунків сучасного українського дослідника В.В. Вечерського, Чернігівщина належить до областей з найбільшим рівнем втрат об'єктів архітектурної спадщини. Для Чернігівської області в адміністративно-територіальних межах 1932 р.⁵⁴ цей показник склав 44,44%⁵⁵. Більшість втрат припала на кінець 1920-х – поч. 1930-х рр.

У 1936 р. був створений Комітет у справах мистецтв при ВУЦВК на чолі із першим заступником наркома освіти А.А. Хвилює⁵⁶. Інколи місцевим обласним управлінням у справах мистецтв вдавалося попередити вандалізм щодо окремих об'єктів історико-культурного надбання. Приміром, завдяки старанням працівників цієї інституції Борисоглібський собор (XII ст.) у Чернігові був звільнений від розміщених у ньому складів тютюну та друкарні й переданий у користування обласного управління у справах мистецтв⁵⁷. Успішному проведенню заходів щодо збереження давньоруської пам'ятки сприяла наявність в Борисоглібського собору статусу об'єкту державного історико-культурного заповідника. Загалом, станом на червень 1937 р. з-поміж восьми заповідників, що перебували у підпорядкуванні НКО УРСР, два знаходилися у Чернігівській обл. – Чернігівський та Новгород-Сіверський історико-культурний заповідники⁵⁸.

Чернігівщину не оминули «інспекції» та «перевірки» в пошуках «ворогів народу», що стали незмінними прикметами часів «Великого терору» в житті радянського суспільства. Ці тенденції також торкнулися музейної та пам'яткоохоронної сфер. У Доповідній записці працівника республіканського культурного сектору при Раді Народних комісарів (РНК) УРСР Івана Олександровича Шманая щодо інспекції Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові можна виявити чимало ідеологічних штампів часів сталінського тоталітаризму. Приміром, І.О. Шманай, зі слів секретаря обласного виконкому Кондратенка, звинуватив у неналежному стані пам'ятки попередніх представників облвиконкому, які «опинилися серед ворогів народу»⁵⁹. Дії попереднього складу обласного виконавчого комітету та Чернігівської міської ради із розміщення в Спасо-Преображенському соборі складів для зберігання риби, масла та жиру (включно із легкозаймистими паливно-мастильними матеріалами) були оцінені Іваном Олександровичем як «шкідництво»⁶⁰. Питання повернення приміщення давньоруського собору історичному музею було вирішене на загальнореспубліканському рівні, за допомогою втручання тогочасного голови РНК УРСР Д.С. Коротченка⁶¹. У травні 1938 р. до голови Раднаркому УРСР звернулася група командирів Робітничо-селянської червоної армії, які відвідали собор Різдва Богородиці в Козельці. Військових вразив незадовільний стан внутрішнього оздоблення храму, зокрема – іконостаю, що вирізнявся високохудожнім різьбленням⁶².

Отже, починаючи з 1919 р. у Чернігівській губернії, як і всюди на підконтрольних радянському режимі територіях України, розпочав діяльність губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини. У полі зору його працівників перебували найцінніші об'єкти історико-культурного надбання м. Чернігова та архівно-музейні зібрання краю.

⁵² Рибалко О.Л. Руїники й оборонці. *Пам'ятки України*. 1995. Ч. 1. С. 106–107.

⁵³ Жолтовський П.М. XLIII. Березень 1936. *Жолтовський П.М. Вибрані праці*. Т. I. С. 66–67.

⁵⁴ Чернігівська область. *Чернігівщина: енциклопедичний довідник*. С. 5–6.

⁵⁵ Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України... С. 485–486.

⁵⁶ Нестуля О.О. Доля церковної старовини... С. 162.

⁵⁷ Голові Чернігівського облвиконкому тов. тов. Костюченко. ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 16.

⁵⁸ Голові Ради Народних Комісарів УРСР тов. Любченко. Доповідна записка. ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 64.

⁵⁹ Управление делами СНК УССР. Культсектор. Докладная записка. ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 95.

⁶⁰ Там само. Арк. 95 зв.

⁶¹ Председателю Совнаркома УССР Коротченко Д.С. Справка. ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 96.

⁶² Там само. Арк. 112.

Від першої половини 1920-х рр. проводила активну пам'яткоохоронну роботу ВУАН та Археологічний комітет. Також у 1920-ті рр. виникли науково-дослідні кафедри та краєзнавчі осередки в різних частинах УСРР. Чернігівщина не була виключенням.

Ухвалення в 1926 р. республіканського пам'яткоохоронного законодавства та створення УКОПК ознаменували початок нового етапу в охороні спадщини минулого. Розпочалося широкомасштабне вивчення об'єктів історико-культурного надбання. Багата на пам'ятки різних епох Чернігівщина приваблювала дослідників із різних частин УСРР та інших радянських республік. Особливу увагу історики мистецтва та краєзнавці приділяли давньоруським пам'яткам, витворам українського бароко та народного дерев'яного зодчества Сіверського краю.

На зламі 1920-х – 1930-х рр. Чернігівщину не оминули загальносоюзні тенденції зневажливого ставлення до цілих пластів історико-культурного надбання через посилення антирелігійної боротьби. Часто траплялися випадки утилітарно зумовленого недбальства. Втім, протягом 1930-х рр. особливістю охорони пам'яток на Чернігівщині були намагання вберегти об'єкти історико-культурного надбання, що перебували в складі двох державних заповідників – Чернігівського та Новгород-Сіверського. Старовинні культові, садово-паркові та громадські будівлі, що не входили до складу заповідників, істотно частіше ставали жертвами вандалізму, здебільшого спричиненого діями місцевих органів влади.

References

- Akulenko, V. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini (1917–1990)* [The preservation of cultural monuments in Ukraine (1917–1990)]. Kyiv, Ukraine.
- Bilokin, S. (2006). *V oboronі ukrainskoi spadshchyny: istoryk mystetstva Fedir Ernst* [On the defensive of Ukrainian heritage: the historian of arts Fedir Ernst]. Kyiv, Ukraine.
- Dmytrenko, N. (2016). *Provintsiini muzei Livoberezhnoi Ukrainy (1920-ti–1930-ti rr.)* [Provincial museums of the Left Bank Ukraine (1920s–1930s)]. Nizhyn, Ukraine.
- Kazymir, V. (2018). «Pravda i dobra volia peremozhut». *Zhyttia ta diialnist Vasylia Dubrovskoho v Ukraini (1897–1943)* [«Truth and good will win». Life and work of Vasyl Dubrovsky in Ukraine (1897–1943)]. Kharkiv, Ukraine.
- Mankovska, R. (2000). *Muzeinytstvo v Ukraini (1917–1941)* [The museology in Ukraine (1917–1941)]. Kyiv, Ukraine.
- Midko, A. (2015). *Deiaki aspekty stanovlennia ta rozvytku derzhavnoho upravlinnia okhoronoiu kulturnoi spadshchyny na pochatku XX st. (na osnovi zvitv Sektzii okhorony pamiatok starovyny i mystetstva za 1919–1920 rr.)* [Some aspects of becoming and development of the state management of protecting cultural heritage in the beginning of 20th c. (based on report of Section of the monuments protection of antiquities and arts by 1919–1920)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 104–108.
- Nepotenko, I. (2014). *Realizatsiia zhytlovoi polityky i pamiatkoookhronna diialnist u Chernihovi u 1920-kh rr.* [Realization of residential politics and preservation activity in Chernihiv in the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 41–49.
- Nepotenko, I. (2016). *Pamiatkookhoronna diialnist u Chernihovi u 1919–1920-kh rr.: shliakhy realizatsii* [The preservation activity in Chernihiv in 1919–1920s: ways of realization]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 122–129.
- Nestulya, O. (1995). *Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukrayini. Ch. 2* [The destiny of church heritage in Ukraine. The second chapter]. Kyiv, Ukraine.
- Oksin, T. (2018). *Do pytannia vidkryttia sklepu hetmana Ukrainy Kyryla Rozumovskoho (na osnovi materialiv TsDAVO m. Kyiv)* [About the opening of Kirill Razumovsky's vault (from the funds of the State Archive of Supreme Authorities of Ukraine (hereinafter SASA) in Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 122–126.
- Pobozhii, S. (1998). *Muzeini diiachi Slobozhanshchyny: O. Poplavskyi* [Museum figures of Sloboda Ukraine: O. Poplavskyi]. *Treti Sumtsovski chytannia: Materialy naukovoï konferentsii, prysviachenoi 95-richchiiu XII Arkheolohichnoho zizdu (18 kvitnia 1997 r.) – Third Sumtsov readings: Materials of the scientific conference dedicated to the 95th anniversary of the XII Archaeological Congress (April 18, 1997)*. P. 51–58. Kharkiv, Ukraine.
- Rybalko, O. (1995). *Ruinnyky y oborontsi* [Destroyers and defenders]. *Pamiatky Ukrainy – The monuments of Ukraine*. Ch. 1. P. 106–133.
- Ryha, D. (2016). *Chernihivskiy derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u 1929–1933 rr.: nevidomi dokumenty z diialnosti* [Chernihiv State Historical and Cultural Reserve in the 1929–1933: unseen activity documents]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 106–115.
- Taranushenko, S. (2011). *Pamiatky arkhitektury Chernihivskoi hubernii* [Architectural monuments of Chernihiv province]. Kharkiv, Ukraine.
- Vanzhula, O. (2020). *Ambitni plany ta sumni realii Chernihivskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr.* [Ambitious plans and sad realities of the Chernihiv State Historical and Cultural Reserve during the end of the 1920s – the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 113–130.
- Vecherskyi, V. (2008). *Hetmanski stolytsi Ukrainy* [Hetman capitals of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Vecherskyi, V. (2002). *Vtracheni obyekty arkhitekturnoyi spadshchyny Ukrayiny* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Zholtovskyi, P. (2013). *Vybrani pratsi: U 3-kh t.* [Selected works: In 3 v.]. Kharkiv, Ukraine.

Zozulia, S (2014). Do pyttannya rozbudovy v radianskii Ukraini systemy naukovykh ustanov u 1920-kh rr.: stvorennia naukovo-doslidnoi kafedry v Nizhyni [To the question of development of scientific institutions in the Soviet Ukraine in 1920s: creating the research department in Nizhyn]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the history of Ukraine: Coll. of scientific works*, 7, P. 259–263. Kyiv, Ukraine.

Новак Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (Майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Novak Oleksandr – Ph.D. Student of the Department of history of Ukraine of V.N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine).

E-mail: Novack_A@ukr.net

THE MONUMENT-PROTECTION ACTIVITIES IN THE CHERNIHIV REGION: THE MAIN DIRECTIONS AND TENDENCIES (1919–1930s)

The article researches the main directions of monument protection activities and trends that were dominant in the field of protection of historical and cultural heritage in Chernihiv region in the 1919–1930s. The purpose of the article is to identify the main trends of the monument-protection activities in the Chernihiv region during the period from 1919 to 1930s and their correlation with the all-Ukrainian tendencies of the preservation of heritage of previous ages. Research methods. To achieve this purpose, the problem-chronological, historical-comparative and historical-genetic methods were used. The methodological basis of the article is consisted in the multidisciplinary approach. A culturological approach was used to study «The Historical Policy». The scientific novelty of the article lies in the possibility to better determine the features of the protection of historical and cultural heritage of the Chernihiv region in 1919–1930s in the all-Ukrainian context. The periodization of monument-protection activities in the Chernihiv region during this period is proposed. Conclusions. It has been found that activities of the first monument-protection institutions of the Soviet Ukraine in the Chernihiv region, established in 1919, were limited due to lack of human and material resources. In the 1920s, there were significant changes in the functioning of specialized structures that contributed to the study of a significant number of valuable heritage sites of past ages in the Chernihiv region. Two historic-cultural preserve (sanctuary) were founded in this region in the late 1920s (in Chernihiv and Novgorod-Siverskyi), which had a positive impact on the preservation of the local architectural and urban heritage. In the period from the late 1920s to the late 1930s, a significant number of monuments were damaged or lost due to the intensification of anti-religious struggle or for utilitarian reasons. It has been found that the monument protectors of the Chernihiv region tried to resist lawlessness, but in general these attempts were in vain.

Key words: Chernihiv region, cultural policy, monument-protection activity, the Soviet Ukraine, sanctuary, Stalin's totalitarian regime, USSR.

Дата подання: 31 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 23 лютого 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новак, О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 54–62. DOI: 10.5281/zenodo.7747267.

Цитування за стандартом APA

Novak, O. (2022). Pamiatkoohoronna diialnist na Chernihivshchyni: osnovni napriamky ta tendentsii (1919–1930-ti rr.) [The monument-protection activities in the Chernihiv region: the main directions and tendencies (1919–1930s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 54–62. DOI: 10.5281/zenodo.7747267.

УДК 94 (477)

Ольга Травкіна

ЛАВРЕНТІЙ КРЩОНОВИЧ – «ЗНАЧНА Й УЧЕНА ПЕРСОНА» ЧЕРНІГІВСЬКИХ АТЕН

DOI: 10.5281/zenodo.7747281

© О. Травкіна, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Мета статті: проаналізувати життєвий шлях та діяльність гравера, друкаря, письменника, церковно-релігійного діяча другої половини XVII – початку XVIII ст. Лаврентія Крщоновича. **Наукова новизна:** створення синтетичної праці, яка б висвітлила різні сторони діяльності Лаврентія Крщоновича. **Методи дослідження:** використання історико-хронологічного методу в поєднанні з аналітичним, порівняльним й узагальнюючим підходами, завдяки яким трактування історичних подій та термінів відбувалося з огляду на досліджувану епоху.

Висновки: доведено внесок Лаврентія Крщоновича в розвиток літератури та книгодрукування другої половини XVII – початку XVIII ст., продовження ним справи його покровителя й патрона чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, утвердження Чернігова як важливого культурно-духовного осередку Гетьманщини. Стараннями Лаврентія Крщоновича за підтримки гетьмана Івана Мазепи був добудований найбільший храм Чернігова Троїцький собор, а Троїцько-Іллінський монастир отримав статус архімандрії.

Ключові слова: Лаврентій Крщонович, Лазар Баранович, гетьман Іван Мазепа, гравер, друкарня Троїцько-Іллінського монастиря.

Відомо, що у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Чернігів був потужним літературно-мистецьким осередком, який називали, наслідуючи античні часи, «Чернігівські Атени».

Відродженню Чернігова, його давньоруських храмів та монастирів, будівництво нових, розвитку літератури й мистецтва сприяла діяльність впливового й дієвого чернігівського архієпископа Лазаря Барановича (1616–1693 рр.), резиденція якого знаходилася в стародавньому місті. Лазар Баранович, який 20 років із перервами був місцєблюстителем Київської митрополії (1657, 1659–1661, 1670–1685 рр.), продовжував справу київського митрополита Петра Могили щодо відродження та становлення національної Церкви України в складний і трагічний період її історії. У цьому він опирався на світську владу, брав діяльну участь у політичних процесах, впливаючи на вибори та підтримку гетьманів, виступав як дипломат та посередник у переговорах між московським царем, українськими гетьманами та духовенством. Особливо це проявилось під час Руїни, у період нестабільності, коли він виступав не лише як духовний, а й політичний лідер. Владика прагнув перетворити Чернігів на провідний культурний осередок Гетьманщини, піднести до рівня Києва, а то й перевищити його.

Лазарю Барановичу належить чимала заслуга в розвитку української літератури, книгодрукування в другій половині XVII ст. У 1671 р. він заснував у Новгороді-Сіверському друкарню, яку в 1679 р. перевіз до Чернігова. Сам Лазар Баранович по собі залишив багату різнопланову літературну спадщину. Він був знаним бароковим письменником, поетом, проповідником. Енергійний та освічений владика не лише сам плідно займався літературною творчістю, але й підтримував, заохочував до творчої праці чимало талановитих літераторів та митців, які гуртувалися навколо знаменитого архієрея: це Іоаникій Галятівський, Антоній Радивилівський, Димитрій Туптало, Тимофій Богданович, Олександр Бучинський-Яскольд, Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Іоан Величковський, Іоан Орновський.

Серед плеяди відомих митців кола Лазаря Барановича діяльність Лаврентія Крщоновича, який був наближеною людиною до архієрея та мав чималі амбіції, залишається до нашого часу недостатньо вивченою й висвітленою в літературі. Як митець епохи бароко Лаврентій Крщонович був багатогранною особистістю: гравером, друкарем, письменником, церковно-релігійним діячем.

Один із перших дослідників творчості Лаврентія Крщоновича, відомий філолог, мистецтвознавець П. Попов у 1927 р. оприлюднив та описав панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу¹, що вийшов на початку 80-х рр. XVII ст. у друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Знаний літературознавець С. Маслов детально проаналізував підручник риторики Лаврентія Крщоновича «*Ilias oratoria*»², який був надрукований 1698 р. у монастирській друкарні. Д. Степовик звернув увагу на творчість Лаврентія Крщоновича як гравера³, віднайшовши дві його гравюри: панораму битви під Хотиним та титул панегірика «*Alea Triples Martis...*», присвяченого полоцькому єпископові Бонавентурі Недзельському (Мадалінському). Обидва мідьорити датуються 1674 р. (м. Вільно, Велике князівство Литовське). Польський дослідник М. Гембарович присвятив Лаврентію Крщоновичу велику статтю як малознаному граверу др. пол. XVII ст.⁴ Про Лаврентія Крщоновича – чернігівського гравера – писав мистецтвознавець А. Адрут⁵. Літературознавці К. Борисенко⁶, О. Циганок⁷, а також інші дослідники зверталися до аналізу його літературних творів. Проте синтетичної праці, яка б висвітлювала різні сторони діяльності Лаврентія Крщоновича, до сих пір не створено.

Відомостей про Лаврентія Крщоновича збереглося небагато. Невідомо, коли і де він народився, хто був за соціальним походженням. М. Гембарович, проаналізувавши автобіографічні відомості митця та його гравюри, які з'явилися 1674 р. у м. Вільні, вважав, що він народився близько 1650 р. у Великому князівстві Литовському і був поляком за походженням зі збіднілої польської шляхти, а отже – католиком⁸. Дослідник зазначав, що прізвище Крщонович було поширене ще із середньовіччя в Польщі, у більш пізні часи – у Львові та Литві й воно близьке до слова «*krzcić*», тобто «*chrzcić*», що у перекладі з польської означає «хрестити», а потім з нього була утворена форма слова по-батькові, яка стала прізвищем. М. Гембарович підкреслював, що Лаврентій Крщонович найкраще володів польською мовою на рівні з латинською, які використовував у своїй літературній діяльності. Щодо «руської» мови, якою надруковані передмови в декількох виданнях чернігівської друкарні, то, вважав дослідник, Лаврентій Крщонович підписав їх як ігумен та керівник друкарні, тобто як офіційна особа, тому це не мало якогось особистого значення. Натомість П. Попов, аналізуючи панегірик Лаврентія Крщоновича Лазарю Барановичу, зазначав, що «Латинська мова Крщоновича не відзначається плавкістю й правильністю з точки зору латини класичної, і взагалі далеко поступається перед латинською такою мовою іншого відомого панегіриста кінця XVII – початку XVIII ст. Стефана Яворського. Польська мова Крщоновича теж важенька й нерівна. Але ж в ній мало модних тоді латинських макаронізмів... Що до самого того факту, що український письменник Крщонович пише на честь українського-таки діяча й письменника Лазаря Барановича мовою латинською і польською, то це не має дивувати з огляду хоча б на ... польсько-латинський напрямок освіти в тодішній Україні, в Київській академії зокрема»⁹. Треба зазначити, що латинська й польська мови були в широкому вжитку серед освічених кіл українського суспільства, і володіння цими мовами аж ніяк не означало приналежності до польської нації. Відомо, що Лазар Баранович писав латинською, польською, староукраїнською та церковнослов'янською мовами. Половина творів, насамперед, поетичні збірники, Лазаря Барановича написані польською мовою. Існує думка, що Лазар Баранович був уродженцем Білорусі (Велике князівство Литовське)¹⁰. Свого часу він здобував освіту у Вільні¹¹, певні-

¹ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років XVII ст. *Ювілейний збірник на пошану академіка Д. Багалія*. Київ, 1927. С. 668–697.

² Маслов С.І. «*Ilias oratoria*» Лаврентія Крщоновича. Чернігів, 1698. *Етюди з історії стародруків*. Київ, 1925. IX–X. С. 698–712.

³ Степовик Д.В. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. Київ: Мистецтво, 1975. С. 66–68.

⁴ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanzy sztycharz drugiej połowy XVII wieku. *Folia Historiae Artium*. 1981. Т. XVII. S. 49–120.

⁵ Адрут А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів: ЦНІІ, 2017. С. 182.

⁶ Борисенко К.Г. Творчість Лаврентія Крщоновича в контексті українського бароко мазепинської доби. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 2006. Т. 12. С. 51–58.

⁷ Циганок О. Про жанрові особливості твору Лаврентія Крщоновича «Киот срібнокований» (1695). *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 191–194.

⁸ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanzy sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 50–52.

⁹ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 688.

¹⁰ Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. С. 44.

ше всього, у відомій Віленській єзуїтській академії. М. Гебарович припускав, що Крщонович також навчався у єзуїтській Віленській академії і там само, у академічній друкарні, міг навчитися гравіюванню¹². Водночас П. Попов зазначав, що Лаврентій Крщонович здобував освіту в Києво-Могилянській колегії, оскільки в панегірику Барановичу він прохоплюється висловом, що видає його як колишнього учня Київської академії¹³. Д. Степовик вважав Лаврентія Крщоновича українцем, як й інших граверів: Івана Щирського, Семена Ялинського, яких Лазар Баранович відправив до столиці Литви Вільна навчатися друкарській справі¹⁴. Як уже зазначалося, чернігівський архієпископ Лазар Баранович мав тісні зв'язки з Вільном – столицею Великого князівства Литовського. Вільно відіграло велику роль у розвитку «руської» (україно-білоруської) культури кін. XVI – 20–30-х рр. XVII ст. Чимале православне населення об'єдналося там у братство, яке діяло при Свято-Троїцькому, а потім Свято-Духівському монастирі, воно мало свою школу, друкарню, яка видавала полемічну та навчальну літературу.

Організацію своєї друкарні Лазар Баранович доручив писарю Семену Ялинському, який їздив навчатися книгодрукування до Вільна¹⁵. Після Ялинського, робота якого не задовольняла Лазаря Барановича, останній запросив майстра Лукаша – також із Вільна¹⁶. Лазар Баранович направив відомого згодом художника, гравера Івана Щирського, до віленської друкарні, де упродовж 1677–1683 рр. той оволодів мистецтвом гравюри на міді. Згадаємо також, що у Вільно працювали ще два відомі гравери, брати Олександр та Леонтій Тарасевичі, які звідти прибули до України й оздоблювали книги, гравіювали портрети в Чернігові та Києві. Урешті, із Вільна був запрошений архітектор Іоан-Баттист, який будував Спасо-Преображенський собор лубенського Мгарського монастиря та, ймовірно, Троїцький собор у Чернігові, а також реставрував чернігівський кафедральний Борисоглібський собор. Із Вільна перебрався до Лазаря Барановича й відомий богослов Адам Зерникав.

У 70–80-х рр. XVII ст. Вільно було визначним центром книжкової та станкової гравюри¹⁷. Тут працювали, як уже зазначалося, талановиті гравери, найвидатніші серед них – Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич (які свого часу, можливо, навчалися в майстерні граверів Кіліанів у Аугсбурзі (Південна Німеччина)), Іван Щирський, які згодом переїхали до України, а також М. Ващенко, М. Шимкевич, Й. Гафнер, Д. Пельцельд та інші. Вони працювали в новій, передовій тоді техніці гравюри на міді (мідьорити), що прийшла на зміну гравюрі, яку відтискали з дерев'яної дошки (дереворити). Це дало можливість більш детально передавати тонові переходи, за допомогою яких добивалися світло-модельованого об'єму в формуванні людських фігур, різноманітних предметів, пейзажу, штрихуванні тла. Гравери працювали на замовлення знатних осіб відомих польських та литовських родин: це, найчастіше, портрети. Виготовлялися також станкові гравюри чудотворних ікон, святих, оформлювалися гравюрами різноманітні книжки, збірники, календарі, мапи тощо. Причини розквіту графічного мистецтва у Вільні в порівнянні з іншими осередками Речі Посполитої, поява тут талановитих митців (деякі гравюри досягають європейського рівня) можна пояснити відносною стабільністю в Литві на той час, попитом на якісну гравюру, наявністю багатих замовників, що притяблювало майстрів.

Отже, враховуючи, що Лаврентій Крщонович розпочав свою професійну діяльність як гравер у Вільні, а також його прізвище, яке М. Гембарович зазначав як польське, але можливо й білоруським, що походить від білоруського слова «хрысціць» (хрестити), можна припустити, що він, як і його покровитель Лазар Баранович, був уродженцем Білорусі. Як уже зазначалося, Крщонович міг навчатися у Віленській академії й там у друкарні опанувати мистецтво гравіювання. Безсумнівно, що Крщонович отримав вищу освіту, про що свідчить його кар'єра, духовні посади, які він займав у якості архідіякона, ігумена, архимандрита, претендування на посаду чернігівського архієпископа. Він, імовірно, був автором підручника риторики «*Ilías oratoria*» (1698 р.), писаного латинською мовою, та автором інших творів. Твердження П. Попова про те, що Крщонович міг навчатися в Києво-Могилянській колегії, гадаємо, не суперечить версії про навчання Крщоновича у Віленській академії, оскільки за тогочасною практикою студенти часто переходили від одного навчального закладу до іншого задля опанування тих чи інших курсів. Гравіюванню на

¹¹ Galatowski Ioaniciusz. *Stary kościół zachodni*. Новгород-Сіверський, 1678. Арк. 4. Стародруки, на які є посилання у статті, були люб'язно надані Чернігівським обласним історичним музеєм ім. В.В. Тарновського, за що автор висловлює щире подяку.

¹² Gebarowicz M. *Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanzy sztycharz drugiej połowy XVII wieku*. S. 52.

¹³ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 687.

¹⁴ Степовик Д.В. Олександр Тарасевич... С. 58.

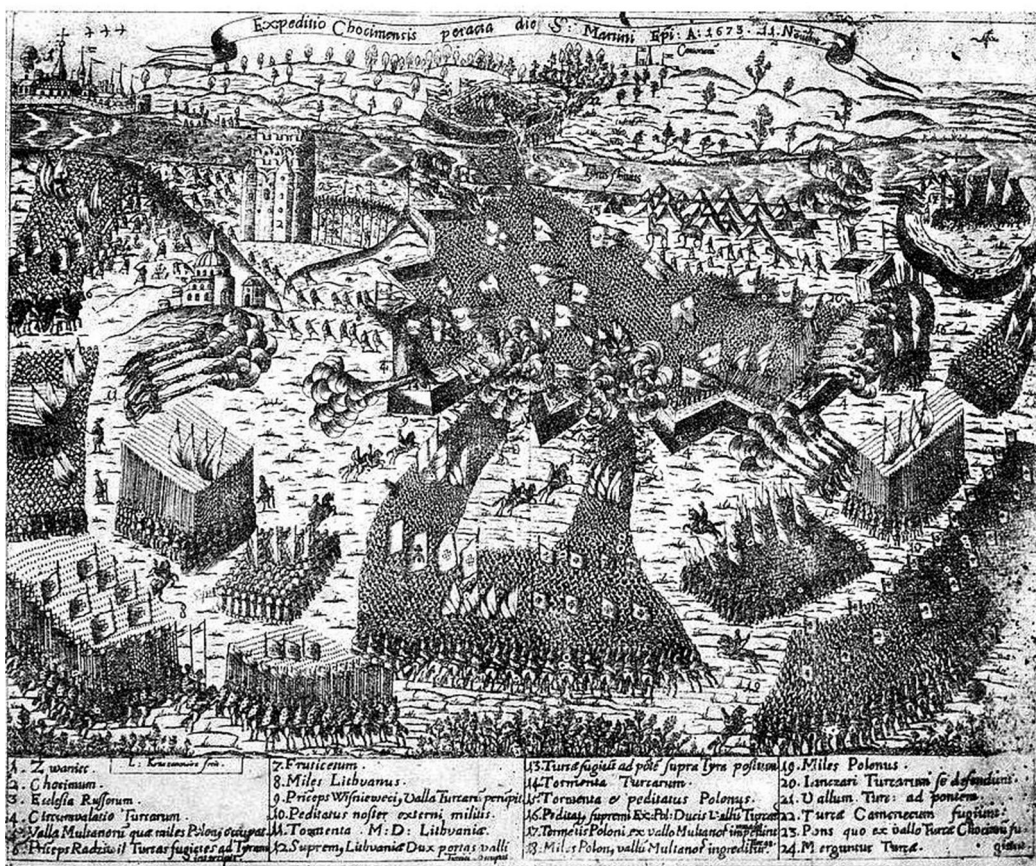
¹⁵ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания (1648–1818 гг.). *Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина*. Москва, 1959. Т. III. С. 229.

¹⁶ Там само. С. 233.

¹⁷ Степовик Д.В. Олександр Тарасевич... С. 56–60.

мідних дошках він, найімовіріше, навчався у Вільно, оскільки там гравери працювали в цій техніці.

На сьогодні відомо, що в Литві Лаврентій Крщонович створив дві гравюри: панораму битви під Хотиним 1673 р. та титул книги «Area Triples Martis...». Обидві гравюри датуються 1674 р. Битва під Хотиним 11 листопада 1673 р., в якій об'єднане коронне й литовське військо під командуванням гетьмана Яна Собеського розбило османську армію, набула широкого розголосу в Європі. Нею захоплювалися художники, митці, гравери, які зображували її в тогочасному мистецтві. Серед відомих гравюр із зображенням Хотинської битви можна назвати гравюру Йогана Бенцгаймера (січень 1674 р., Німеччина), Франсуа Коліньйона (після 1673 р., Рим), Ромейна де Хоге (1674 р, Амстердам) тощо¹⁸. Гравюра «Хотинська битва» Лаврентія Крщоновича (розмірами, за Д. Степовиком – 34,4х28 см, за М. Гембаровичем – 38х31 см) вклена в книжку Якова Беннета (Iacobo Bennet) «Virtus dexterae domini in virtute Polonorum», що вийшла 14 січня 1674 р. у Вільні. У верхній частині мідьорита напис: «Expeditio Chocimensis peracta die S: Martini Episcopi: A: 1673. 11 Nouembris» (Експедиція Хотинська, здійснена за участі єпископа Мартіні 1673 р. 11 листопада). У нижній частині розміщена експлікація (легенда) латинською мовою із 24 позицій та підпис: «L: Krzczonowicz fecit», тобто «Л. Крщонович зробив»¹⁹ (Іл. 1). Відомі дві редакції цієї гравюри: примірники першої редакції зберігаються в бібліотеці

Іл. 1. Лаврентій Крщонович. План Хотинської битви. Гравюра. 1674 р.

Вільнюського університету та Національному музеї Варшави, примірник другої редакції – в бібліотеці Польської академії наук у Гданську²⁰. Панегірик «шляхтича литовського та академіка віленського» Якова Беннета, що складався із 750 віршів, у якому була вміщена гравюра, присвячений великому гетьману литовському Михаїлу Пацу, гетьману польному литовському Михаїлу Радзивілу та всьому війську литовському, а також батьку Бен-

¹⁸ Буйновська Є. Іконографічні джерела турецько-польських війн XVII століття. Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей III міжнародного наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.). Чернівці: Технодрук, 2019. С. 29–32

¹⁹ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanu sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 66.

²⁰ Там само.

нета. У творі прославляються їх подвиги в битві з турками. Можливо, Яків Беннет, студент віленської академії, замовив Лаврентію Крщоновичу, який так само навчався і в академічній друкарні, виготовити гравюру-панораму Хотинської битви. Д. Степовик висловив припущення: оскільки Крщонович виготовив цю гравюру за власним рисунком, він міг бути свідком цієї події, тобто брати участь у битві²¹. Дослідник зазначив, що запрошення художників як документалістів було типовим явищем у тогочасній військовій історії. Мідьорит виконаний на взір панорамних планів-схем²². На гравюрі детально зображено розташування польсько-литовських військ, які оточили турків: короги піхоти з високо піднятими догори піками та знаменами, кінноту, артилерію й клубчасті хмари диму від пострілів. Крщонович ретельно вигравіював турецькі обози, намети, навіть двох верблюдів, а також саму фортецю, річку Дністер тощо. Д. Степовик вважає, що Л. Крщонович непогано впорався зі складною задачею у трактуванні простору та проблемами перспективи, але вказує на певний схематизм та умовність у відтворенні загонів і укріплень, фортеці²³ тощо. М. Гембарович досить високо оцінив якість гравюри й назвав її вдалим дебютом молодого Л. Крщоновича²⁴.

Впадає в око, що гравюра Л. Крщоновича схожа на виконану більш професійно гравюру Йогана Бенцгаймера «Опис перемоги польсько-литовських військ під Хотиним ... 1673 р.» (не пізніше січня 1674 р.) (Іл. 2). Можна припустити, що обидва гравери могли користуватися якимось одним джерелом. Так, відомо про існування малюнку Францішека Грааги-молодшого, секретаря польського короля Яна Собеського, плану Хотинської фортеці²⁵; могли бути й інші малюнки.

Іл. 2. Йоган Бенцгаймер. План Хотинської битви. Гравюра. 1674 р.

Наступною гравюрою Лаврентія Крщоновича був титул до панегірика «Area Triples Martis...» полоцькому єпископові Бонавентурі Недзельському (Мадалінському) від полоцького єзуїтського колегіуму на висвячення Недзельського в єпископи. Панегірик надруковано у віленській академічній друкарні в 1674 р. У нижньому лівому кутку напис: «Vilnae L. Krzczon: scul:» (Вільно. Л. Крщонович вирізав) (Іл. 3). Композиція титулу вирі-

²¹ Степовик Д.В. Олександр Тарасевич... С. 68.

²² Там само. С. 69.

²³ Там само. С. 68.

²⁴ Gebarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznaný sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 66.

²⁵ Буйновська Є. Іконографічні джерела турецько-польських війн XVII століття. С. 32.

шена в алегорично-символічному дусі з використанням античних персонажів, популярно-му тоді: у центрі – крилата фігура Чесноти, яка тримає єпископську тіару та книгу – герб Недзельського, обабіч – Марс із нанизаними на спис військовими атрибутами та Паллада-Атена з книгою в руках і списом та трьома вінками на ньому, у верхній частині зображено герб Недзельського. Композиція оформлена відповідними написами та іншими атрибутами. М. Гембарович вважав, що ідейний задум малюнка титулу належав комусь із польських єзуїтів, а не молодому художнику²⁶. Крщонович лише втілював його в життя, коли вигравіював композицію, про що свідчив його підпис. Він у цілому досить вправно її закомпонував, деталі також ретельно опрацьовані, проте нагромадження атрибутів, деяка спрощеність та наївність у трактуванні персонажів говорять про те, що роботу виконав молодий майстер.

Іл. 3. Лаврентій Крщонович. Титул панегірика «Area Triples Martis...», присвячений Бонавентурі Недзельському (Мадалінському). 1674 р.

Про подальшу долю Лаврентія Крщоновича свідчить його лист до гетьмана Івана Мазепи від 16 листопада 1696 р., який оприлюднив у своєму літописі Самійло Величко²⁷. У листі Крщонович виклав деякі біографічні відомості, а саме, що прийняв постриг у чернігівській Архієпископській кафедрі й служив понад двадцять років тутешнім архієреям і чернігівським полковникам, а також царям, про що «посвідчить багато хто з друкарні

²⁶ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzaczonowicz, nieznaný sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 74.

²⁷ Величко С.В. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука. Київ, 1991. Т. 2. С 536–537.

не тільки нашої»²⁸. Тобто, можна припустити, що Лаврентій Крщонович десь із середини 70-х рр. XVII ст., вочевидь, переїздить із Литви до України й за рішенням Лазаря Барановича перебуває на служінні в Чернігівській єпархії. Лазар Баранович, який у 1670 р. став місцеблюстителем Київської митрополії й заснував друкарню, потребував освічених фахівців, спеціалістів друкарської справи. У літературі утвердилася думка, що заснування друкарні Барановичем було пов'язане із труднощами, які виникали при друкуванні його книжок. Гадаємо, що це була лише одна з причин. Привертає увагу той факт, що Лазар Баранович вирішує створити друкарню після свого призначення місцеблюстителем митрополичого престолу. Власна друкарня підвищувала авторитет владики. Літературна творчість Лазаря Барановича була спрямована на службу його політико-церковній діяльності. Як один із політичних інструментів він часто застосовував книжки, до яких уводив присвяти царям, гетьману для того, зокрема, щоб нагадати про себе, попросити допомоги й підтримки правителів. Гадаємо, що ще одним засобом в утвердженні свого статусу Лазар Баранович вважав створення в Чернігові навчального закладу вищого рівня на кшталт Київської колегії. Однак це йому не вдалося зробити. Його плани втілював чернігівський архієпископ Іоан Максимович, заснувавши колегіум у 1700 р.

П. Попов зазначав: «Варто уваги, що першим осередком куперштихарської вмістості на Україні, джерелом її поширення відсіля по всій Україні та навіть і по Росії був Чернігів. Звідси вийшли або тут перебували наші перші й найвидатніші гравери на міді: Л. Тарасевич, І. Щирський, І. Стрельбицький, М. Карновський, Н. Зубрицький. Притягав їх сюди, очевидно, попит на їхні вироби від культурного тодішнього чернігівського осередку, починаючи від освічених архієреїв-меценатів: Лазаря Барановича та Івана Максимовича. За цих архієреїв Чернігів серйозно мірявся, як культурний осередок, із Києвом і своєю колегією, і своєю лаврою (Троїцько-Іллінський монастир), і своєю друкарнею, і своєю папірнею. На жаль, своєрідний та визначний цей осередок української культури XVII й початку XVIII ст. до цього часу майже зовсім ще не досліджений»²⁹.

Історія друкарні Лазаря Барановича свідчить про великі труднощі, з якими зіткнулися її засновники. Насамперед, це відсутність досвічених друкарів, граверів. Відомо, що писар Семен Ялинський, призначений керівником друкарні, не виправдав сподівань Барановича, який відправив його на навчання до Вільна. Якість видань друкарні не завжди була високою.

Можна припустити, що Лазар Баранович планував залучити освіченого гравера Лаврентія Крщоновича до видавничої сфери. Проте прямих свідчень участі Крщоновича у друкарській справі до початку 80-х рр. XVII ст., коли був надрукований його панегірик Лазарю Барановичу, на сьогодні не виявлено. Відомо, що гравери, переважно у своїй більшості, не підписували створені ними гравюри, а це ускладнює визначення їх авторства, а відтак і ту цінну інформацію, яку може містити гравюра про творчий та життєвий шлях майстра. Друкарня Лазаря Барановича до 1679 р. була в Новгороді-Сіверському. Відомо, що в ній побачило світ 21 видання: найбільше творів Лазаря Барановича, а також Іоанікія Галятвського, Дмитра Туптала, Олександра Бучинського, навчальна література й лише декілька богослужбових книг. Більшість видань Барановича та Галятвського вийшли польською мовою. Друкарня придбала польський шрифт у 1675 р.³⁰ Книги оздоблювали переважно гравюрами-дереворитами (гравери Семен Ялинський, гравери з ініціалами «В.Л.», «М.А.», священник Костянтин). Проте книжка Барановича «Księga rodzaui» 1676 р. була прикрашена гравюрою-мідьоритом «Чернігівська Іллінська Богородиця». Підпис гравера відсутній. М. Гембарович стверджував, що її автором був Лаврентій Крщонович, оскільки на той час він перший і єдиний майстер, який гравіював на мідних дошках³¹. М. Гембарович вважав, що гравер зробив копію ікони «Богородиця Одигітрія», яку виконав чернець із Дубно Геннадій Костантинович у 1658 р. для Іллінської церкви в Чернігові. Оскільки на світліні поч. XX ст. ікона вкрита срібними шатами, а сама ікона до нашого часу не збереглася, то гравюра Крщоновича, яка детально ілюструє, як виглядала ікона «Чернігівська Іллінська Богородиця», дозволяє нам це зробити³². Водночас за манерою виконання гравюра, яка відображає знамениту ікону, відрізняється від віленських гравюр Крщоновича, позначених європейськими впливом. Богородиця з немовлям вигравіювана досить площинно, сковано, у манері, притаманній власне православному східному іконо-

²⁸ Величко С.В. Літопис. С 536–537.

²⁹ Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Київ: Київ-друк, 1926. С. 57.

³⁰ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2-е. Чернигов, 1865. С. 203.

³¹ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzeczonowicz, nieznanu sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 79.

³² Ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» без окладу, зображена на світліні, яка міститься в книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории» (Київ, 1911. С. 76), не є автентичною, тією, що була написана Григорієм Дубенським 1658 р. Це один із пізніших списків, імовірно, XVIII ст. На нашу думку, її сфотографували замість оригінальної, оскільки та була вкрита срібними шатами.

графічному канону, що певним чином відтворювало оригінал. Д. Степовик вважає, що авторство Крщоновича щодо мідьориту з образом Чернігівської Іллінської Богородиці мало ймовірно, бо попередні віленські гравюри цього автора (панорама битви під Хотиним і титул книжки «Atea Triples») інші за манерою й вищі за майстерністю виконання³³. М. Гембарович висунув припущення, що гравюра могла первісно не призначатися для оформлення книги, а бути станковою, тобто виготовленою для тиражування образу «Іллінська Богородиця» у вигляді окремих листівок для масового розповсюдження³⁴. Дослідник вважав, що Баранович запросив Крщоновича саме з цією метою. Лаврентій Крщонович не мав жодного стосунку до новгород-сіверської друкарні, наголошував М. Гембарович. Він зазначав, що цей тиражований образ, випущений великим накладом, набув популярності й досягнув навіть північних районів Росії³⁵. Цікаво, що майже одночасно, через рік після виходу книги «Księga godzaiu» 1676 р. з гравюрою-мідьоритом «Іллінська Богородиця», у 1677 р. в новгород-сіверській друкарні була випущена книга «Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣвы Марии», автором якої був Дмитро Туптало, де була розміщена гравюра-дереворит «Іллінська Богородиця»³⁶. Ця гравюра-дереворит, за свідченням Т. Каменевої, була використана й у книзі «Октоїх» 1682 р, і у виданнях «Руно орошенное» 1683 і 1696 рр.³⁷ Звичайно, гравюра-мідьорит із зображенням Іллінської Богородиці виконана майстерніше, на більш високому професійному рівні. Як бачимо, у новгород-сіверській друкарні майже одночасно було дві гравюри із зображенням Іллінської Богородиці: одна мідьорит, інша дереворит. Т. Каменева зауважує, що мідьорити частіше маємо у виданнях польською і латинською мовами, ніж церковно-слов'янською, про що свідчать вищеназвані гравюри³⁸.

Гравюра-мідьорит «Іллінська Богородиця», представлена в книзі «Księga godzaiu», була також використана у виданні Лазаря Барановича «Notiy piec ran Chrystosowych», яка вийшла вже в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря в 1680 р. У цій книзі є ще декілька гравюр-мідьоритів алегоричного змісту: Розп'яття з пристоячими – Богородицею, яку пронизує меч, та Іоаном Богословом із пером у грудях, що тримають серця; гравюра із зображенням Трійці, російського герба, Богородиці та татар, які тікають; на третій гравюрі з написом «Veni, Vidi, Vici» зображено Ісуса Христа на колісниці в пишній бароковій рамі. М. Гембарович вважає, що останню гравюру вигравіював Лаврентій Крщонович,³⁹ і називає її першою спробою молодого гравера після прибуття в Україну, хоча всі гравюри анонімні. Гравюра із зображенням Розп'яття та гравюра, на якій вигравіювана перемога над татарами, великі за розмірами й вклеєні до книги⁴⁰. Можна припустити, що вони були надруковані як окремі станкові гравюри. Алегоричні гравюри книжки вирізнялися своєю метафоричністю, сміливими бароковими образами, поєднанням християнських та античних персонажів. Книжка Лазаря Барановича «Notiy piec ran Chrystosowych» присвячена царю Федору Олексійовичу. Можливо, вона була оформлена більш ошатно гравюрами-мідьоритами великих форматів, які могли бути окремими станковими гравюрами, зокрема, для поширення й дарування поважним персонам. Відомо, що виховував майбутнього царя друг і учень Барановича Симеон Полоцький, який вчив царевича польської мови і, взагалі, вплив польської та української культури в той час при царському дворі був великий. Сам Лазар Баранович зазначав, що в Москві «Чтут книги и исторіи лядскія в сладость»⁴¹. Можливо, що оскільки книга призначалася царю, Лаврентій Крщонович міг бути серед посланців від Барановича, які піднесли книжку царю Федору. У листі до гетьмана Івана Мазепи від 16 листопада 1696 р. Крщонович писав, що про його службу свідчать «...багато хто не лише з друкарні нашої, але й з великоросійської; свідчить про це і найбільше Євангеліє, яке вийшло за блаженної пам'яті царя Федора Олексійовича»⁴². В. Шевчук припустив, що це могло бути «Євангеліє учительное», друковане в Москві 1681 р. Водночас невідомо, у який спосіб долучився Лаврентій Крщонович до друку цієї книжки: він міг працювати,

³³ Степовик Д.В. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ: Мистецтво, 1988. С. 12.

³⁴ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanu sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 81.

³⁵ Там само.

³⁶ Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии, деючися от образа еи чудотворного в монастыру святого славнаго пророка Ильи Чернеговскомъ. Новгород-Сіверський, 1677. Арк. 4 зв. Див. у сучасному перевиданні: Святитель Димитрий Ростовский. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии / Подг. текста, вступ. ст., коммент. М.А. Федотовой. Чернігів: Вбра і Жизнь, 2013. 96 с., іл. – (Науковий альманах «Чернігівські Афіни». – Вип. 1). С. 8.

³⁷ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 232.

³⁸ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 252.

³⁹ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznanu sztycharz drugiej połowy XVII wieku. S. 76.

⁴⁰ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 256.

⁴¹ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 688.

⁴² Цит. за: Величко С.В. Літопис. С. 536–537.

скажімо, над заставками, кінцівками для оформлення Євангелія й у Чернігові, не від'їжджаючи до Москви. Цього само 1681 р. Лазар Баранович отримав царську жалувану грамоту на друкарню в Троїцько-Іллінському монастирі⁴³.

Тож відомість про діяльність Лаврентія Крщоновича, починаючи від середини 70-тих рр. XVII ст., коли, як припускають, він переїхав із Великого князівства Литовського в Україну й до початку 80-х рр. XVII ст., на сьогодні майже не виявлено. Дослідники лише гіпотетично роблять припущення про його участь у друкарській справі, у гравіюванні тих чи інших гравюр. Знову таки, можна припустити, що Лаврентій Крщонович був у тіні авторитарного та впливового керівника друкарні Семена Ялинського, роботою якого Лазар Баранович хоча й був незадоволений, проте у 1679 р., коли друкарню перевели із Новгорода-Сіверського до Чернігова, знову уклав із ним Пункти на спорядження друкарні та надав універсал-привілей на управління нею. Переїхавши до Чернігова, Лаврентій Крщонович прийняв чернечий постриг у чернігівській Архієрейській кафедрі і напевно, як освічена особа, котра володіла польською та латинською мовами, а також мистецтвом гравіювання, перебував на службі в Лазаря Барановича, міг виконувати його окремі доручення, бути помічником у видавничій сфері й поступово робити духовну кар'єру. Відомо, що у передмові-присвяті панегірика Лазарю Барановичу (початок 1680-х рр.) він підписався уже як архідиякон⁴⁴. У панегірику він називає себе клієнтом свого патрона Лазаря Барановича. Лаврентій Крщонович писав, що Лазар Баранович силою примушував до послуху, виправдовуючись тим, що через це він не викладав у школах⁴⁵. Отже, робить висновок П. Попов, Лаврентій Крщонович був персонально близький до архієрея, який невдовзі призначив його ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря⁴⁶.

Впадає в око, що ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович став невдовзі після виходу панегірика Лазарю Барановичу «*Redivivus Phoenix*», авторство якого приписують Крщоновичу, оскільки той підписався під передмовою-присвятою панегірика. Передмова тісно пов'язана зі змістом панегірика, який був написаний особою, близькою до Барановича й тому, припустив П. Попов, його написав Крщонович⁴⁷. Оскільки титул зберігся фрагментарно, а вихідні дані відсутні, П. Попов на основі аналізу шрифту та друкарського оздоблення встановив, що панегірик надруковано в Чернігові. На уцілілій частині заголовного аркушу, прикрашеного гравюрою-мідьоритом, зберігся підпис «*Ioanes Szczyt(scki)*», тобто Іван Щирський, у чернецтві Інокентій Щирський – видатний український гравер, який одним із перших гравіював в Україні на мідній дошці. Оскільки Щирський 1682 р. був ще у Вільні, то над цим виданням, вважав П. Попов, він міг працювати після 1682 р., але не пізніше 1685 р., бо у присвяті до «Тріоди цвітної» 1685 р. Лаврентій Крщонович підписався вже ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря⁴⁸. Нагадаємо, що в панегірику Барановичу Крщонович підписався як архідиякон, тобто цей твір був надрукований між 1682 і 1684 рр. Т. Каменева датувала його 1683 р.⁴⁹ Листи Лазаря Барановича за грудень 1683 та січень 1684 рр. свідчать, що той посилав у Москву архідиякона Антонія Прокоповича, який був проповідником, а раніше писарем, уже зі своїми панегіриками: церковно-слов'янською мовою «Благодать та істина» (грудень 1683 р.) (великоформатну гравюру-мідьорит до нього також створив І. Щирський) та польською «*Carica nieba i zemie preczystaja Diewa Marija*» (грудень 1683 р.)⁵⁰. Це може опосередковано свідчити, що Лаврентій Крщонович у цей час був уже не архідияконом, а ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря. Треба зазначити, що 1683 р. був врожайним для друкарні: виходять відразу п'ять книжок: дві – Іоаникія Галатовського «*Alcoran Machometow*», «*Funadamenta na ktorych Iacinnicy jednośc Rusi z Rzymem fundnią*», два вищезгадані панегірики Лазаря Барановича, а також «Руно орошенное» Дмитра Туптала. Це був переклад з української церковнослов'янською мовою з переробками книги «Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣвы Марии» (1677 р.) для поширення її, з-поміж іншого, і в Московії. Відомо, що до цієї книги була виготовлена «доска мѣдная, къ той же книжице здѣланная»⁵¹, тобто мідьорит для друку гравюр, імовірно, із зображенням чудотворного образу «Іллінська Богородиця», можливо, Івана Щирського або ж іншого гравера.

⁴³ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. 1. С. 446.

⁴⁴ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 677.

⁴⁵ Величко С.В. Літопис. С. 537.

⁴⁶ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 682.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. С. 675.

⁴⁹ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 261.

⁵⁰ Sakal Ievgeniia. The Embassy of Lazar Baranovych to Moscow in 1684: Gifts, Requests, and Other Expenses. S. 160–169.

URL: https://www.academia.edu/36659632/Ievgeniia_Sakal_The_Embassy_of_Lazar_Baranovych_to_Moscow_in_1684_Gifts_Requests_and_Other_Expenses.

⁵¹ Там само. S. 169–170.

Цікаво, що приблизно в той само час був надрукований ще один панегірик Лазарю Барановичу від друкарського товариства («towarzystwa kunsztu tyrographskiego»), який написав Іоан Величковський, на той час, можливо, один із працівників друкарні. Іоан Величковський відомий як автор ще декількох творів, був священником полтавської соборної Успенської церкви, згодом полтавським протопопом. Знову таки в єдиному примірнику цього польськомоного панегірика відсутній заголовний аркуш, і тому друкарню та рік видання, як і у випадку з панегіриком Крщоновича, визначено за опосередкованими даними. Вагається, що він був опублікований у чернігівській друкарні між 1680 і 1683 рр.⁵²

Постає питання, чому приблизно в один і той само час у чернігівській друкарні виходять два панегірики, присвячені Лазарю Барановичу: від Лаврентія Крщоновича та від друкарського товариства, який написав Іоан Величковський. Можна припустити, що в цей час у друкарні відбулися зміни: Семен Ялинський, який довгий час керував нею, напевне залишив її. Т. Каменєва звернула увагу, що останній раз ім'я Ялинського як друкаря згадується у книзі «Октоїх» 1682 р.⁵³ Він був гравером на дереві, у вихідних даних богослужбових книг вказував, що вони були видані «через труждающагося Симеона Ялинского». Гадаємо, відсутністю Ялинського могли скористатися молоді Крщонович і Величковський, щоб заявити про себе, надрукувати й піднести панегірики своєму патрону Лазарю Барановичу задля його милості та отримання посад. І, як уже зазначалося, невдовзі Лаврентій Крщонович був висвячений ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря, на території якого знаходилася друкарня.

«Redivivus Phoenix», піднесений Барановичу, – перший відомий на сьогодні панегірик Лаврентія Крщоновича. Крщонович у вже згаданому листі гетьману Івану Мазепі ставить собі в заслугу розвиток всілякого роду панегіричних творів, академічних тез: «конклюдій и афикцій, тут пред тим в Малой Россіи нѣгди небывалих, а тепер многим особам, почавши от самого монархи, так з Коллегіума Киевского, яко из Чернѣгова, з завистию Римлянов дедикованных»⁵⁴.

Панегірики як різновид похвальної промови, часто у віршованій формі, у яких прославляли та возвеличували ту чи іншу особу або події, були поширені в європейській літературі й отримали широке розповсюдження в Україні через польсько-литовське посередництво. Як уже зазначалося, Лаврентій Крщонович у Вільно свого часу оформлював панегірик полоцькому єпископові Бонавентурі Недзельському. Складати панегірики навчали у тогочасних колегіумах та академіях. Панегірик Крщоновича – ще одне підтвердження того, що він здобував освіту у закладі вищого рівня.

Від початку 80-х рр. XVII ст. за час управління Крщоновичем Троїцько-Іллінським монастирем (хоча і з перервами) і друкарнею, тут вийшло близько десяти панегіриків різних авторів різним особам, зокрема, декілька гетьману Івану Мазепі та його племіннику Івану Обидовському, це – «Musa Roxolanska o triumfalney slawie y Fortunie ... pana Jana Masepi» Івана Орновського 1688 р., «Виноград домовитом благим насажденный, в нем же наследник веков всех бысть убійенный» Самійла Мокрієвича 1697 р., «Theatrum perennis gloriæ Joanni Mazera» Петра Армашенка 1699 р., «Bogata drogich kamieniey ... pana Jana z obidova Obidowskiego» теж Івана Орновського 1693 р. Більшість панегіриків написані польською й латинською мовами з домішками церковнослов'янської.

Звертає на себе увагу, що панегірики виходили, як правило, великого формату, в аркуш (in folio, 2), були ошатно оздоблені гравюрами-мідьоритами, часто за розмірами більшими, ніж самі панегірики. Ці гравюри могли підносити особі, яку возвеличували, та іншим. Для оформлення панегіриків запрошували відомих граверів. Так, Лаврентій Крщонович для оздоблення свого панегірика Барановичу залучив талановитого гравера Івана Щирського, який на той час працював у Вільно. Як уже зазначалося, він залишив свій підпис на титулі панегірика «Ioanes Szczyt (scki)»⁵⁵.

Близько 30 аркушів панегірика прикрашені майстерно виконаними сімома гравюрами-мідьоритами. Це гравюра на цілий аркуш із зображенням герба Лазаря Барановича та шість алегоричних гравюр-заставок, на яких вигравіювано птаха Фенікса з різними атрибутами у складних барокових рамках, що ілюструють розділи панегірика. П. Попов вважав автором усіх семи гравюр Івана Щирського⁵⁶. Д. Степовик висловив думку, що Щирський вигравіював герб Барановича, а над гравюрами-заставками працювали разом Крщонович і Щирський: перший гравіював центральну частину, а другий – раму⁵⁷. М. Гембаро-

⁵² Величковський Іван. Твори. Київ: Наукова думка, 1972. С. 9.

⁵³ Каменєва Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 233.

⁵⁴ Цит. за: Величко Самойл. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Киев, 1855. Т. 3. С. 418.

⁵⁵ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 671

⁵⁶ Там само. С. 673.

⁵⁷ Степовик Д.В. Іван Щирський... С. 12.

вич вважав, що Лаврентію Крщоновичу належить авторство всіх шести гравюр-заставок⁵⁸. Зміст панегірика складають вірші на герб Лазаря Барановича, дві передмови та шість розділів у віршованій формі, писаних польською та латинською мовами, відповідно до шести чеснот-алегорій Барановича. Назва панегірика «*Redivivus Phoenix*» («Воскреслий Фенікс») відобразила основну ідею твору, в якому Лазар Баранович асоціюється із Феніксом, що відроджується до нового життя і повстав із біблійного Лазаря, якого воскресив Ісус Христос. П. Попов зазначав, що панегірик «відбив на особі особливості цілого жанру», поширеного в Польщі та Україні, і не позбавлений літературної вартості⁵⁹. Дослідник робить висновок, що Крщонович далеко не байдужий до кар'єри та вигод, про що свідчить його лист до Мазепи (він прохав висвятити його на чернігівського архієпископа після смерті Феодосія Углицького), все ж нібито був щиро захоплений близькою особою Барановича і вдячний йому за щедроті⁶⁰. Водночас П. Попов відзначав і деяку простоту викладу, про що писав у передмові й сам Крщонович. Можливо, цим він хотів підкреслити свою скромність, хоча панегірик, як годиться для барокового твору, насичений біблійними та античними персонажами. Крщонович певною мірою відійшов від традиційного трактування в епіграмі герба Барановича (у вигляді наперсного архієрейського хреста), оскільки той, напевно, не мав старожитнього клейнода й був, вочевидь, походження невисокого. Тому автор, вважав П. Попов, взяв за основу гербового вірша не архієрейський хрест, а ім'я свангельського Лазаря, який був тезоіменитим Лазарю Барановичу⁶¹.

Гарно оздоблений панегірик Лаврентія Крщоновича, вочевидь, справив враження на архієпископа, оскільки той невдовзі винагородив його ігуменством Троїцько-Іллінського монастиря, який Лазар Баранович почав у цей час активно розбудовувати, заклавши на його території великий мурований Троїцький собор, кам'яну трапезну, перевіши до монастиря друкарню. Лазар Баранович, напевне, з огляду на можливість перенесення митрополії до Чернігова, вирішив спорудити великий замський монастир на кшталт Києво-Печерської лаври, розширивши печерний Іллінський з Антонієвими печерами та облаштувати тут, якщо не митрополичу резиденцію, то резиденцію місцєблостителя Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського і всього Сівера. Призначення на посаду Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича свідчило не лише про те, що Лазар Баранович вбачав у ньому здібного помічника для втілення амбітних планів стосовно розбудови своєї майбутньої резиденції, а також і керівника друкарнею, яка розташовувалася на території монастиря. Цікаво, що в описі Троїцько-Іллінського монастиря середини XVIII ст. наведений напис, який був розміщений у центральному куполі Троїцького собору, про історію його будівництва, де зазначалося: «усердием же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича», а в самому описі доповнено: «нача и совершися в четвертое на десять лето игуменства его»⁶². Із цього само напису відомо, що собор було зведено в 1695 р., а отже, згідно з цим, Лаврентій Крщонович став ігуменом у 1682 р. і панегірик Барановичу надрукував до 1682 р. або ж у крайньому випадку 1682 р., коли ще був архідияконом, а не у 1683 р., як вважала Т. Каменєва.

Вочевидь, на знак подяки Лазарю Барановичу Лаврентій Крщонович у 1685 р. видав книгу «Тріод цвітна» з присвятою архієпископу. Можливо, йому належить також вірш на герб Барановича. До речі, гербовий хрест на гравюрі відрізняється від хреста Барановича, вигравіюваного у панегірику Крщоновича архієпископу. За формою хрест із книги «Тріод цвітна» ідентичний наперсному хресту Барановича з його поховання. У присвяті, яка, імовірно, належить Крщоновичу, він досить емоційно, не без літературного хисту, писав до владики: «Ви видаєте книги, даєте милостиню щедрю, розбудовуєте храм Єдиному в Трійці, прикрашаєте чудотворну ікону преблагословенної, яка в нашому бідному монастирі, проявляє турботу та благодійність до нас, вбогих слуг і богомольців, усій Церкві східній приносите велику користь»⁶³. Автор акцентує увагу на утвердженні Лазарем Барановичем друкарні в Троїцько-Іллінському монастирі, порівнює її з квітучим садом, а книжки – з духовними квітами та плодами. Основну увагу він приділив прославленню богонатхненних та корисних книг, які Лазар Баранович надав пастві, що ними живляться та які приносять користь тим, хто їх читає. «Тріод цвітна» була ілюстрована гравюрами на дереві, частково використаними ще в новгород-сіверських виданнях, і вийшла «коштом монастирським», ігуменствующою недостойному Лаврентію Крщоновичу», тобто це свідчення того, що в 1685 р. він був ігуменом монастиря. Привертає увагу той факт, що в книзі «Тріод цвітна» 1685 р. вперше зазначено, що вона вийшла «монастирським коштом», а не

⁵⁸ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznaný stýcharch druhé polovy XVII wieku. S. 83.

⁵⁹ Попов П.М. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу... С. 684.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С. 686.

⁶² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 777. Арк. 113 зв.

⁶³ Цит. за: Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 44.

«иждивением» Лазаря Барановича в друкарні «його милости»⁶⁴. Відомо, що після 1683 р. Лазар Баранович не друкував своїх книжок у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, хоча благословляв видання інших книг. Можливо, друкарня перейшла під керівництво ігумена Троїцько-Іллінського монастиря, хоча архієпископ не втрачав вплив на її діяльність.

У 1686 р. Лаврентій Крщонович видав книгу «Часослов» маленького формату. Вона вийшла друком за благословінням Лазаря Барановича «тщаним Лаврентія Крщоновича», ігумена монастиря Ільїнсько-Чернігівського, «щастливе нам завладевшу на тот час преславное полковництво Черниговское ... пану Григорию Івановичу гетьманичу». Йдеться про сина гетьмана Івана Самойловича Григорія, який на той час був чернігівським полковником⁶⁵.

Проте, наступного 1687 р. у чернігівській друкарні виходить невеличка, але ошатно оформлена книга «Молитвослов», у якому присвята гетьману Івану Мазепі підписана вже іншим ігуменом – Калістом Меновським. На звороті титульного аркушу – герб гетьмана Мазепи та вірші до нього. Книга вийшла за благословінням Лазаря Барановича та «щастливом владении Пана Иоанна Мазепы», напевно з нагоди обрання Івана Мазепи гетьманом війська Запорозького. Як бачимо, Лазар Баранович відреагував на обрання гетьманом Івана Мазепи книгою з присвятою, яку, ймовірно, доручив написати ігумену Калісту. Здається, це була перша книжка з друкованою присвятою гетьману Мазепі, яка вийшла на теренах Гетьманщини.

У наступному 1688 р. у чернігівській друкарні вийшов панегірик гетьману Івану Мазепі. Автором польськокомовного панегірика «Musa Roxolanska o triumfalney slawie y Fortunie ... rana Jana Maseri» був Іван Орновський. Панегірик видано до річниці обрання гетьмана. Івану Орновському, який, вочевидь, був близький до Івана Мазепи та його родини, присвятив дослідження В. Шевчук⁶⁶. Як бачимо, знову таки саме в чернігівській друкарні побачив світ перший друкований панегірик гетьману Івану Мазепі.

Чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський зазначав, що Каліст Меновський був ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря після Зосими Тишевича, тобто перед ігуменством Лаврентія Крщоновича, але документальних свідчень цьому не наводить⁶⁷. У 1688 р. ігумен Каліст отримав царську грамоту на володіння маєтностями Троїцько-Іллінського монастиря⁶⁸. У 1688 р. була підтверджена царська грамота на друкарню в Троїцькому монастирі⁶⁹. У деяких примірниках книги «Руно орошенное» 1689 р. перед титульним аркушем розміщений інший лист, на якому згаданий ігумен Каліст Меновський, який цього року, можливо, був переведений до Максаківського монастиря⁷⁰.

Таким чином, імовірно, Лаврентій Крщонович на початку лише два роки був ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря, а саме у 1685–1686 рр., а у 1687–1688 рр. ігуменом уже Каліст Меновський. Проте у 1689 р. у чернігівській друкарні виходить книга «Molitwy dzienne y pospe» («Часовник») польською мовою з домішками латини за благословінням Лазаря Барановича та гетьманства Івана Мазепи. Передмову до читача й присвяту воеводи Борису Шереметеву підписав Лаврентій Крщонович⁷¹. Вочевидь, присвята була приурочена до походу проти кримських татар 1689 р., у якому брав участь Борис Шереметев. Хоча існують примірники цієї книги з передмовою Каліста Меновського⁷².

1691 р. було надруковане третє видання книжки «Руно орошенное». У післямові зазначено, що книга видана «тщаним ігумена Лаврентія Крщоновича»⁷³.

У 1691–1692 рр. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря виходять дві невеличкі книги «Молитвослов» з присвятою гетьману Івану Мазепі. Т. Каменєва висловила припущення, що присвяту Івану Мазепі у «Молитвослові триакафістному» 1691 р. написав Лаврентій Крщонович⁷⁴. На звороті титулу вміщений герб гетьмана Мазепи. У присвяті Крщонович пояснив, чому були обрані три акафісти: Святій Трійці (збірник укладався в Святотроїцькій обителі), Страстям Христовим («яко имущи пред очима стоявшую под

⁶⁴ Каменєва Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 233.

⁶⁵ Там само. С. 265.

⁶⁶ Шевчук В. Чернігівський поет другої половини XVII – початку XVIII ст. Іван Орновський. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 53–60.

⁶⁷ Гумілевський Філарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 56.

⁶⁸ Там само. С. 69.

⁶⁹ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 446.

⁷⁰ Каменєва Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 268.

⁷¹ Там само. С. 269.

⁷² Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні / Я.П. Запаско, Я.Д. Ісаєвич. Львів: Вища школа, 1981. С. 103.

⁷³ Гусєва А.А., Полонская И.М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. *Каталог изданий Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина*. Москва, 1990. Вып. 3: Львовские, новгород-северские, черниговские, унские издания 2-й половины XVII в. С. 26.

⁷⁴ Каменєва Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 270.

Крестом, и Хрестови болѣзненным сердцем сострадавшую Матер Ісусову Чудотворной ея Иконѣ») та святій Варварі (котра «Троицу святую, Треми в бани окнами усмотрѣла, да сего ради в обители Троицкой ... почитаема будет»⁷⁵. К. Борисенко коротко проаналізувала гербовий вірш Крщоновича та присвяту гетьману, вказавши на вплив творів Лазаря Барановича на стиль Лаврентія Крщоновича⁷⁶. Дослідниця наголосила, що Крщонович разом із братією приніс цей «Молитвослов» Іванові Мазепі на знак подяки за його піклування про поширення слова Господнього та щедрі пожертви на окрасу православних храмів, і висловив щире сподівання на те, що це «духовное оружие» допоможе гетьману перемагати «врагов Креста Святого»⁷⁷. Лаврентій Крщонович зазначав, що гетьман «изрядное же ву нашій обители, благодѣлствуя нам являши, оукрашая многим своим иждивением чудотворную в нас икону преукрашенной Божією славою пречистой Дѣвы Богородици»⁷⁸. Це свідчення того, що на самому початку 1690-х рр. гетьман Іван Мазепа приділяв чималу увагу Троїцько-Іллінському монастирю, зокрема, чудотворній іконі «Іллінської Богородиці», про що Крщонович і повідомляв у присвяті «Молитвослова триакафісного».

У наступному 1692 р. Лаврентій Крщонович знову видав «Молитвослов» із присвятою гетьману Івану Мазепі, в якому писав, що той «в трудехъ непрестанныхъ об отчизне сей, верне о ней печется, и разумне ею управляетъ»⁷⁹. І далі зазначав, звертаючись до Івана Мазепи: «Прими же съ книжицею сею и усердие наше, им же Велможности твоей и временнаго долголетнаго, с полезным благополучіємъ Господствованіємъ и вечного съ Богом въ некончаемой жизни, со воспріятіемъ святыхъ между пребыванія желательствуемъ. Велможности Вашей ... милостивого Пана и Патрона Ктитора и премилостивейшаго добродѣя нижайшіе рабы всехъ благъ желаючиі всегдашніи богомольцы. Лаврентій Крщоновичъ Игумень съ всею во Христе братією Монастыря Свято-Троецкого Иллінского»⁸⁰. «Молитвослов» був гарно оздоблений 25 гравюрами-дереворитами та професійно вигравіюваними заставками. Автор гравюр невідомий. Лаврентій Крщонович називав Івана Мазепу патроном та ктитором, тобто щедрим жертводавцем, який надавав чималі суми для будівництва та ремонту храмів, на ікони, церковне начиння.

У цей час Лаврентій Крщонович як ігумен Троїцько-Іллінського монастиря, імовірно, опікувався опоряджувальними роботами в Троїцькому соборі. Відомо, що гетьман Іван Мазепа виділив на собор десять тисяч золотих, які повинні були допомогти завершити його сімнадцятирічне будівництво⁸¹. Дві книжки «Молитвослов» з присвятою Івану Мазепі від ігумена Крщоновича, певно, були знаками уваги та подяки гетьману за його благодійництво у цій справі та оздоблення чудотворної ікони «Іллінської Богородиці». Як бачимо, гетьману присвячували невеликі за розмірами, у 12 частину аркуша (так би мовити, кишенькові) «Молитвослови» – найбільш популярні на той час книги, які мали широкий вжиток не лише серед церковнослужителів, але й мирян, їх також використовували під час навчання грамоті.

Лаврентій Крщонович не забув привітати у 1693 р. і Феодосія Углицького. Цього року в чернігівській друкарні повторили випуск ще одного «Молитвослова», присвяченого Феодосію Углицькому. Останній ще за життя Лазаря Барановича 11 вересня 1692 р. був висвячений на чернігівського та новгород-сіверського архієпископа⁸². Видання ошатно прикрашене 20 гравюрами, гербом Феодосія Углицького з віршами до нього.

Із діяльністю Лаврентія Крщоновича як керівника друкарні Троїцько-Іллінського монастиря можна пов'язати появу найкращої естампної антимінсної гравюри кінця XVII – XVIII ст. Антимінс архієпископа Чернігівського Феодосія Углицького 1695 р. був надрукований, вочевидь, у чернігівській друкарні й за своїми виражальними, формотворчими засобами, художньо-стильовими особливостями належав до визначних антимінсних гравюр, які стали еталоном зразком для інших антимінсів упродовж XVIII–XIX ст. Нині він зберігається у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (Лл. 4). Зображення на цьому антимінсі було настільки вдалим та довершеним, що його мідну дошку або її копію з деякими відмінностями застосовували не лише для друку чернігівські архієпископи та єпископи, але й інші єпископи України, а також у Росії, Румунії. Автором антимінсної гравюри, наймовірніше, був Інокентій Щирський⁸³.

⁷⁵ Борисенко К.Г. Творчість Лаврентія Крщоновича в контексті українського бароко. С. 51–58.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Молитвослов триакафістний. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1691. Арк. 10.

⁷⁹ Молитвослов. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1692. Присвята.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. С. 170.

⁸² Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 271.

⁸³ Травкіна О. Антимінси чернігівських ієрархів кінця XVII – початку XVIII ст. *Могилянські читання 2019: Пам'ять і пам'ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення*. Зб. наук. праць. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. С. 241–248.

Іл. 4. Інокентій Щирський (?).

Антимінс чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. 1695 р.

Після смерті Лазаря Барановича закінчувався важливий період у розбудові та утвердженні української православної Церкви в Гетьманщині, який тривав майже всю другу половину XVII ст. Останні роки Лазаря Барановича були затьмарені різними негараздами: він втратив статус місцєблюститєля Київської митрополії, тобто очільника православної Церкви Гетьманщини, не міг як раніше впливати на політичні та церковні процеси, припинив літературну діяльність. Усе це могло також вплинути й на закінчення будівельно-опоряджувальних робіт Троїцького собору. Не маючи підтримки гетьманів, позбувшись статусу місцєблюститєля Київської митрополії, Лазар Баранович, можливо, втратив інтерес та бажання завершити його й освятити, адже собор, на нашу думку, будувався найперше як головний храм митрополичої резиденції.

Можна припустити, що Лаврентій Крщонович як ігумен Троїцько-Іллінського монастиря, за підтримки архієпископа Феодосія Углицького та гетьмана Івана Мазепи доклав чимало зусиль для того, щоб врешті-решт Троїцький собор був освячений у 1695 р., через два роки після смерті Лазаря Барановича. Гадаємо, що напис про цю подію в центральній бані собору належить саме Лаврентію Крщоновичу, де на східній стіні зазначено: «Въ рокъ надъ тысяча шестьсотъ семдесятъ девятый, априля въ последний день храм сей святъ зачатый. Семнадесятъ летъ здася, чемъ не успеваше, дело доброе скорбей многихъ требовавше». На західній стороні: «Совершися в року 1695 при державе великодержавныхъ православныхъ монарховъ государей царей и великихъ князей Іоанна Алексеевича и Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя Россіи самодержцовъ въ патріаршество же великаго господина святейшаго Адріана патріарха московскаго всея Россіи, содержащу престолъ архієпископіи черниговской ясне въ Богу преосвященному Феодосію Углицькому, коштомъ ясне вельможнаго его милости пана Іоанна Мазепы гетмана войскъ ихъ царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, усерднымъ же тщаніємъ и трудолюбіємъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крещоновича»⁸⁴. Нижче цих написів – наступна: «Начат здатися коштомъ, ясне в Богу Преосвященнаго Лазаря Барановича ар. чер. нов., соверши же

⁸⁴ Цит. за: Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 10.

ся коштомъ вышереченнымъ». Як бачимо, у написі наголошено, що Троїцький собор «свершился ... усердным же тщанием и трудолюбиемъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крещоновича». Привертає увагу повідомлення про те, що собор будувався сімнадцять років: «Семнадесятъ летъ здася, чемъ не успеваше, дело доброе скорбей многихъ требовавшее», тобто зазначалося про важкі обставини, які супроводжували спорудження храму.

На жаль, на сьогодні не збереглося документальних свідчень про більш детальну історію будівництва Троїцького собору. Свого часу було відомо про існування записок Лаврентія Крещоновича стосовно його спорудження. А. Страдомський повідомляв про отця-економа чернігівського Архієрейського дому (так називався Троїцько-Іллінський монастир після закриття в кін. XVIII ст.) архимандрита Іларіона, який читав записки ігумена Крещоновича та справу про будівництво в Архієрейському домі соборної Троїцької Церкви⁸⁵. Лаврентій Крещонович скудився на нестачу коштів на розбудову монастиря та собору: «Прийде бувало до мене один чи два вимагача, то я їм заплачу (наголос на останньому складі – О.Т.), а коли прийде третій або четвертий, то і заплачу (наголос на другому складі – О.Т.)»⁸⁶.

Будівництво Троїцького собору, яке розпочалося у 1679 р., імовірно, в основному було завершено в 1684–1685 рр. архієрейським коштом Лазаря Барановича. Проте опоряджувальні роботи собору затягнулися. У 1689 р. Лазар Баранович писав гетьману Івану Мазепі: «А тысячі давати, яких я і сам небагато маю й інші тепер на образи до церкви святої Трійці оферовати положити»⁸⁷, тобто у цей час собор уже оздоблювався іконами, можливо, споруджувався іконостас. Проте Лазар Баранович так і не дочекався остаточного завершення його освячення. Складається враження, що лише рішуча підтримка гетьмана Івана Мазепи, у тому числі й фінансова, а також активність ігумена Лаврентія Крещоновича забезпечили завершення будівництва Троїцького собору.

Увагу Івана Мазепи до Троїцько-Іллінського монастиря яскраво засвідчив той факт, що гетьман не лише своїм коштом завершив будівництво найбільшого в Чернігові храму, але й оздобив чудотворну ікону «Іллінська Богородиця» величезним срібним кіотом. Його висота сягала 3,5 м, а ширина – більше півтора метри, вага 32 кг. Шати прикрашали срібні карбовані пластини із зображеннями на теми життя Богородиці й гербом гетьмана Івана Мазепи з клейнодами. Вочевидь, у 1695 р., коли Троїцький собор освятили, чудотворну ікону «Іллінська Богородиця», прикрашену срібними шатами, перенесли з невеличкої Іллінської церкви до нового храму. На знак подяки гетьману Лаврентій Крещонович виготовив велику за розмірами гравюру-дедикацію «Кіот срібнокований» (168х98,5 см) з присвятою гетьману. Про це повідомляв літописець Самійло Величко 1695 р.: «Того таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу й Пресвятій Діві Богородиці за явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тісних запорозьких кайданів (як про це писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот пречистої Богоматері в Чернігівському Свято-троїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крещонович, ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію»⁸⁸ (Іл. 5). Єдиний відомий примірник її зберігається в бібліотеці Польської академії наук м. Гданська. Дедикація (лат. *dedicatio*, від *dedico* – посвячую, присвята) складається із ілюстративної та текстової частин.

У верхній частині зображена чудотворна ікона «Троїцько-Іллінської Богородиці» в срібних шатах, яка обрамлена сімома овальними картушами з богородичними іконографічними сюжетами й увінчена композицією коронації Богородиці та самої ікони. Під зображенням ікони – герб гетьмана Івана Мазепи з клейнодами. У цілому гравюра дедикації відтворює композицію срібнокованого кіота ікони, хоча відрізняється своїми стилізованими особливостями, манерою виконання, зокрема, складною формою барокових картушів навколо овальних сюжетних клейм, а також герба Мазепи, який увінчаний маскаронном. Окрім того, обабіч ікони в дедикації вигравіювані дві стулки із зображенням композиції Єсеевого дерева, які, можна припустити, закривали кіот з іконою. У нижній частині – текст дедикації, обрамлений класичною архітектурною ордерною конструкцією, на підластках якої в нішах розміщені святі та на основі-базі в картуші – зображення взяття турецьких фортець. Під картушем – дата кириличними буквами: 1695 р. Дедикація має підпис Інокентія Щирського: «Inocentij Szczyrski Sculpsit» (Інокентій Щирський вирізав).

⁸⁵ Страдомский А.И. Лазарь Баранович, архиепископ черниговский и новгородсеверский. Журнал Министерства народного просвещения. Москва, 1852. № 7–8. С. 72.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. С. 246.

⁸⁸ Величко С.В. Літопис. С. 506.

Іл. 5. Лаврентій Крщонович,
Інокентій Щирський. Дедикація
«Киот срібнокований», присвячена
гетьману Івану Мазепі. 1695 р.

мира, про славу Русі в боротьбі з різними народами. Наприкінці Крщонович закликав об'єднатися всім християнам проти турків: «Нехай град Єрусалим християнським стане»⁹².

Імовірно, таку величну та ошатно оформлену дедикацію гетьману Івану Мазепі «Киот срібнокований», котру було вигравіювано на 7 мідних дошках, видано в друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, якою опікувався Лаврентій Крщонович. Він, вочевидь, був автором амбітного проекту, йому належить текстова частина дедикації. Дедикація має продуману урівноважену композицію, яка повинна була відобразити срібнокований киот ікони «Іллінська Богородиця» й своїми розмірами та пишністю відповідати грандіозним дорогоцінним шатам, виготовленим коштом гетьмана. Для цієї справи, як і більше ніж на десять років раніше, коли створювся панегірик Барановичу, Лаврентій Крщонович запросив відомого гравера Інокентія Щирського. Дедикація гетьману Івану Мазепі свідчить про високий мистецький рівень, зрілість та професіоналізм авторів цього непересічного твору.

Як бачимо, 1695 р. був знаковим та результативним роком для Лаврентія Крщоновича, який підбивав підсумки своєї активної діяльності. Основною подією цього року було освячення Троїцького собору, практичними роботами щодо його будівництва та опорядження займався Лаврентій Крщонович як ігумен Троїцько-Іллінського монастиря, про що він і засвідчив у написі центрального купола собору. Вочевидь, під орудою Лаврентія Крщоновича виготовлені величезні срібні шати на чудотворну ікону «Іллінська Богородиця» на кошти гетьмана Івана Мазепи, мабуть, найбільші з усіх відомих у Гетьманщині. На

Текст дедикації «Киотъ среброкованный» підписав Лаврентій Крщонович: «Іеромонах Лаврентій Крщонович / Ігумен з усією братією Монастиря Святої Трійці Іллінського Чернігівського»⁸⁹. Він складається з прозової та віршованої частин, написаний польською мовою з домішками латинської та церковнослов'янської. У прозовій частині Лаврентій Крщонович висловлював подяку гетьману Івану Мазепі за срібнокований киот для ікони «Іллінська Богородиця» та інші великі й значні дари Троїцько-Іллінському монастиреві. І хоча він принижував свій «убогий» твір, але наголошував, що завдяки таким паперам людство дізнається про подвиги «Троянських Енеїв, Грецьких Олександрів, Римських Лукуллів, Сципіонів, Ганнібалів, Юліїв, Помпіїв»⁹⁰ та хрестоносців проти бусурман (у примітці детально описано всіх керманічів хрестових походів із посиланням на Мацея Стрийковського). Крщонович зазначав, що знати будуть і про святу велику відвагу гетьмана проти поганства, зокрема, про знищення чотирьох фортець (у 1695 р. українські війська на чолі з гетьманом Іваном Мазепою брали участь у взятті турецьких фортець у пониззі Дніпра). Далі Лаврентій Крщонович зупиняється на чотирьох чеснотах гетьмана, насамперед, мудрості, про що, зокрема, «свідчать монастирі і всі малоросійські святі місця, котрі ти прикрасив золотом і мурами, на які пішло багато коштів, і всілякою пишнотою»⁹¹. Свою присвяту він підписав: «Від трудів Лаврентія Крщоновича». У віршованій частині «О Мѣстwie starodawney Rusi» (Про мужність стародавньої Русі), яка дослівно взята із «Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі» Мацея Стрийковського, мова йшла про діяння русів ще від стародавніх часів, князя Володи-

⁸⁹ Дедикація Лаврентія Крщоновича «Киот срібнокований» / Підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов Юрія Мицика та Ольги Циганок. *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 118.

⁹⁰ Там само. С. 114.

⁹¹ Там само. С. 115.

⁹² Там само. С. 118.

завершення, у цьому ж році отець Лаврентій написав та видрукував неординарну, велику за розмірами, гравюру-дедикацію, «воздаючи гетьману подяку».

Гадаємо, що така активність Лаврентія Крщоновича була не випадковою. Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький, вочевидь, уже хворів і невдовзі, на початку 1696 р., у лютому, помер. Лаврентій Крщонович виношував амбітні плани стати чернігівським архієпископом. Про це свідчить його лист до гетьмана Івана Мазепи від 16 листопада 1696 р. перед виборами нового архієпископа, про який вже згадувалося вище. У листі ігумен – «значна й учена персона», як його охарактеризував Самійло Величко, писав, що він «не мислив ніколи про вакансію Чернігівської архієпископії», але «багато хто із поважних осіб, як з Малої Росії, так із-за кордону, духовні, так і мирські, з яких тільки двох знаменитіших посилає листи вашій вельможності, писані від них до мене, побудили до того своєю зичливістю і не перестають побуджувати. Отож я зважився штовхнути у двері милостивої ласки вашої вельможності, милостивого мого добродія, і, упадаючи до високоповажних стіп вашої вельможності, покійно просити: не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперервно дбає про панську вашу вельможності ласку»⁹³. Як бачимо, Крщонович заручився підтримкою знатних осіб (але яких, невідомо), чії листи він надіслав гетьману. Далі Лаврентій Крщонович наводить, на його думку, вагомі аргументи, які б могли бути підставою для висвячення його в архієрейський сан: він більше ніж двадцять років перебував на службі в чернігівських архієреїв, прислужувався царям, їх воєначальникам, чернігівським полковникам, прислужувався Церкві Христовій, друкарні не лише нашій, але й великоросійській. Згадав він і про конклюдії та афікції, тобто різного роду друковані панегірики, тези, присвячені багатьом особам, – жанри, яких до того в Малій Росії не було і які з'явилися його власними стараннями та починаннями. Лаврентій Крщонович зазначав, що хоча він «у школах не навчав», але міг би й хотів, проте чернігівський архієрей силою примушував з послуху до свого діла, що, як він розумів, стоїть вище шкільного навчання⁹⁴. Деякі дослідники з цього роблять висновок, що Крщонович у школах не вчився, а отримав освіту самотужки⁹⁵, але, вочевидь, тут мова йшла про його наміри займатися викладацькою роботою. Педагогічна діяльність була важливою ланкою в духовній кар'єрі того часу. Приймавши чернечий сан і прочитавши курси від нижчих до вищих, викладач висвячувався на ігумена чи ахрімандрита монастиря, або отримував якусь іншу важливу посаду. Відомо, що Лазар Баранович після ректорства в Києво-Могилянській колегії був висвячений на Чернігівського і Новгород-Сіверського єпископа. Діяльність та творчість Лаврентія Крщоновича свідчить, що він навчався у вищих школах, про що зазначалося вище. Наостанок Крщонович писав, що «нехай ніхто тут у цій ієрархії, і трохи своїх трудов не поклавши, а заслуживши їх десть в іншому місці на ласку та славу собі, наших, хоч і малих, заслуг не загібає як квочка, і нехай нас не випихає на вічне порутання»⁹⁶. Тут Лаврентій Крщонович натякав на Іоана Максимовича, якого у 1695 р. Феодосій Углицький висвятив на архімандрита Єлецького монастиря, маючи на увазі, що той успадкує після нього чернігівську кафедру.

Вочевидь, маючи намір стати чернігівським архієпископом, Лаврентій Крщонович продовжував енергійну діяльність і в квітні 1696 р. у чернігівській друкарні знову виходить книга «Руно орошенное» у двох варіантах: з присвятою гетьману Івану Мазепі та царю Петру I, остання з підписом Лаврентія Крщоновича. У книзі розміщено герб Мазепи, вірші на його герб та присвята гетьману. У ній висловлювалася подяка за добудову «немалым иждевением каменной церкви Троицы» та пожертву дорогоцінного кіоту. Серед чудес згадано розлогий опис із цікавими побутовими деталями хвороби та зцілення від чудотворного образу «Троїцько-Іллінської Богородиці» генерального обозного Василя Дуїна-Борковського, яке сталося у 1687 р. (варіант I, але не в усіх примірниках). Опис вирізняється тогочасною літературною українською мовою, на відміну від іншого тексту, писаного церковнослов'янською. У варіанті II цього видання ці деталі опущені, зате додані відомості про щедрі дари В. Дуїна-Борковського⁹⁷. Відомо, що обозний пожертвував золотий вінець з каменями для чудотворної ікони⁹⁸. Цим прикладом Лаврентій Крщонович, вочевидь, хотів привернути увагу на зцілення поважного мецената та віддячити йому за надані пожертви.

Про те, що видання призначалося важливим персонам, свідчить гарно оздоблений титул: назва та вихідні дані, зокрема, що «Руно орошенное» «подано игуменствующему в

⁹³ Цит. за: Величко С.В. Літопис. С. 536.

⁹⁴ Там само. С. 537.

⁹⁵ Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований». С. 111.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Гусева А.А., Полонская И.М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. С. 31.

⁹⁸ Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 35.

той святої обители всечестному отцу игумену Лаврентію Крщоновичу», обрамлені широким чотирилистком. Обабіч – п'ять овальних картушів із богородичними сюжетами. Книга ілюстрована трьома гравюрами: із зображенням традиційної вже ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» та двома оригінальними гравюрами: Богородиці з крилами, яка покриває людей покровом та Покровом Богородиці з омофором із цифрами, переданими кириличними буквами. Ці дві гравюри-мідьорити були великого формату, вклеювалися в книгу й могли поширюватися як окремі гравюри. Вони зустрічаються не в усіх виданнях⁹⁹. Як бачимо, книга «Руно орошенное» 1696 р. з присвятами Івану Мазепі та царю, ілюстрована цікавими гравюрами, вочевидь, була виданням, яке призначалося для піднесення цим персонам.

Серед гравюр книги «Руно орошенное» 1696 р. привертає увагу гравюра із зображенням Покрови Богородиці із сонячним годинником. Автор книги Дмитрій Туптало повідомляв, що на південній стіні Іллінської церкви був написаний образ Покрови Богородиці із сонячним годинником: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ та кож де и поклонением да будет прочитаемая и хвалимая Препоблагословенная Дѣва Богородица, сего ради положена естъ здѣ, икона Пречистаго покрова еи з честным омофором, на нем же изображены сущъ часы, наукою математицкою розмѣренни з вѣршами надписаними. Сей образ написан естъ прекрасно на стѣнѣ Церковной Святого Пророка Илии от внѣ зрящю наполоуден, величеством в долготу лактей пяти, яко нетокмо близ приходящий, но и оподаля лугом (тамо бо путь великий в Чернѣгов обрѣтається) мимоходящій поклоняющийся Пречистому ея образу»¹⁰⁰. Який конкретно вигляд мав годинник розміром приблизно 2,5 м на південній стіні Іллінської церкви, на нашу думку, ілюструє гравюра з книги «Руно орошенное» 1696 р.¹⁰¹ (Іл. 6). На ній зображено Богородицю на повний зріст, яка стоїть на півмісяці, внизу – обрамлення з клубчастих хмар. Богородиця увінчана короною, вона тримає широко розгорнутого плаща із застілкою-брошкою на грудях, яким, зазвичай, покриває й бере під захист вірних (на гравюрі вони відсутні). Тут поєднані сюжети Покрови Богородиці, причому у західноєвропейському варіанті (тип *Misericordia*), та Апокаліптичної Жони (західноєвропейський тип Богородиці Непорочне Зачаття – Богородиця стоїть на півмісяці). У середній частині півколом зображено омофор, звивисті кінці якого закінчуються китицями. На омофорі зображені цифри, позначені кириличними буквами: у центрі БІ (12), далі – праворуч – АІ (11), І (10), Θ (9), И (8), З (7), S (6), ліворуч – А (1), Б (2), Г (3)... Над головою Богородиці вигравіюваний гномон – вертикальний стрижень, який проєктує тінь на цей своєрідний циферблат. У лівому кутку – сонячний напівдиск у вигляді людського обличчя з променями, над гравюрою вірші, присвячені годиннику. Це досить оригінальне зображення сонячного годинника в поєднанні з величним образом Покрови Богородиці було влаштовано на південній стіні Іллінської церкви не випадково, оскільки саме тут, під горою, де стоїть церква, пролягала дорога до Чернігова, і багато людей, які проходили повз, могли бачити образ Богородиці з годинником. Він, певно, привертав увагу й справляв враження на людей, виконуючи певною мірою й пропагандистську роль для збільшення припливу до Троїцько-Іллінського монастиря, де була чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця», прочан.

Безсумнівно, що до появи сонячного годинника із зображенням Покрови Богородиці на південній стіні Іллінської церкви був причетний

Іл. 6. Покров Пресвятої Богородиці у вигляді сонячного годинника з книги «Руно орошенное». Гравюра. 1696 р.

⁹⁹ Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 224.

¹⁰⁰ Руно орошенное / Підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка. Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 166.

¹⁰¹ Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 275.

Лаврентій Крщонович, зокрема, йому міг належати задум цього годинника, він давав дозвіл та керував роботами по його створенню як ігумен Троїцько-Іллінського монастиря. У цей час із ним тісно співпрацював Інокентій Щирський, який також міг бути причетним до появи цього оригінального твору. Хоча зображення Покрови Богородиці із сонячними годинником не збереглося, факт його створення свідчить про те, що в Чернігові за ігумена Лаврентія Крщоновича з'являлися неординарні твори, позначені європейськими впливами.

Проте, незважаючи на всі старання, Лаврентій Крщонович не був обраний чернігівським архієпископом під час елекції, яка відбулася 24 листопада 1696 р. На виборах представники від гетьмана Івана Мазепи: генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, чернігівський полковник Яків Лизогуб, генеральний бунчужний Іван Скоропадський, чернігівський вїйт «зволити видати вотум» за архімандрита Єлецького монастиря Іоана Максимовича. Представники київського митрополита Варлаама Ясинського – на архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського, а якщо він відмовиться за слабкістю здоров'я, то – на Іоана Максимовича, кафедральні отці, ігумени, прототопи також – на Іоана Максимовича. Останній «дає вотум» на новгород-сіверського архімандрита Михайла Лежайського. Лаврентій Крщонович, певно, розуміючи, що він не буде обраний чернігівським архієпископом, «через поганий стан теперішнього здоров'я» вислав своїх представників, тобто особисто не був присутній,¹⁰² на Іоана Максимовича. І далі Самійло Величко зазначав: «А що на тій елекції згаданого отця Крщоновича бажання було зневажено, через те в Свято-Троїцькому Іллінському Чернігівському монастирі було влаштовано, щоб задовольнити його архімандрію, і він, Крщонович, був перший архімандрит тієї обителі»¹⁰³.

У рапорті тимчасового управителя Троїцько-Іллінського монастиря Германа Прохоровича від 16 листопада 1759 р., який був одночасно й ігуменом Михайлівського Переяславського монастиря, наводиться зміст жалуваної грамоти царя Петра I від 2 березня 1697 р. стосовно надання Троїцько-Іллінському монастирю статусу архімандрії. Філарет Гумілевський вказував, що грамота Лаврентію Крщоновичу була від 22 березня 1697 р., надана також грамота гетьману Івану Мазепі від 29 березня 1697 р., але ці грамоти у XIX ст., за Гумілевського, уже були в монастирі відсутні¹⁰⁴. У грамоті Петра I зазначалося, що 24 січня 1697 р. гетьман Іван Степанович Мазепа звернувся до царя з чолобитною Лаврентія Крщоновича з братією монастиря про те, щоб бути в Троїцько-Іллінському монастирі архімандрією. У ній повідомлялося, що Лаврентій їздив у цій справі до Москви з проханням до царя. Обґрунтовуючи право на архімандрію, зазначалося, що Троїцький монастир віддавна створювався працею прп. Антонія Печерського, що в ньому несли послух багато преподобних отців, про що свідчать залізні пояси та схими й печерні затвори, а також мощі тих отців. Вказано було також і на образ Пресвятої Богородиці з різними чудами, через який славилася обитель та велика кількість ченців в ній проживала. Право на архімандрію Троїцького монастиря підкріплювалося посиленнями на давні часи, коли Антоній створив монастир, то архієреї малоросійської країни хотіли вшанувати його архімандрією, але військові негаряди цього не допустили. Зазначалося також, що польським королем Владиславом (у 1618–1648 рр. Чернігово-Сіверщина перебувала у складі Речі Посполитої) була надана монастирю жалувана грамота, проте вона втрачена. На останок, як ще один аргумент на користь надання Троїцько-Іллінському монастирю архімандрії, вказувалося на діяльність тут друкарні для народної користі¹⁰⁵.

Лаврентій Крщонович прибув до Москви 4 січня 1697 р. Із ним приїхали соборний ієромонах і справщик «печатный» Стефан, монах Євгеній (Євтіхій), Михайло Керновський (Куновський), майстер «резных» дошок мідних, якими друкують конклюзії¹⁰⁶. (Михайло Карновський надалі працював у Москві, ілюстрував «Арифметику» Л. Магницького та вперше в Росії гравіював тези)¹⁰⁷. Із собою Крщонович привіз п'ять примірників книги «Руно орошенное», мабуть, 1696 р., про яку йшлося вище, а також «три печатных листа (на обьяри и александрійской бумаге)» з приводу Азовської перемоги¹⁰⁸. Царю була піднесена ікона «Троїцько-Іллінської Богородиці», присвячена перемозі під Азовом у 1696 р. На полях зображення ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» обрамлене сімома алегоричними сюжетами з відповідними підписами у картушах під ними. У нижній правій частині – план Азова та азовської фортеці, у лівому куті – зображення Троїцького собору

¹⁰² Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 275.

¹⁰³ Там само. С. 539.

¹⁰⁴ Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 86.

¹⁰⁵ ДАЧО. Ф. 679. Оп 1. Спр. 777. Арк. 112 зв.–113.

¹⁰⁶ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 237.

¹⁰⁷ Степовик Д.В. Олександр Тарасевич... С. 116–18.

¹⁰⁸ Там само. С. 453.

з процесією на чолі з патріархом Адріаном. Під ним вітання, підписане Лаврентієм Крщоновичем. Через підпис на іконі її авторство приписують Лаврентію Крщоновичу. Імовірно, що текст вітальної промови, задум композиції ікони могли належати Крщоновичу, а саму ікону, вірогідно, писав професійний іконописець.

Вочевидь, на знак подяки за надане архимандритство, у 1697 р. виходить п'яте видання книги «Руно орошенное» з присвятою гетьману Івану Мазепі. Воно було приурочене наданню Ларентію Крщоновичу «архимандриту сущу первому в той Святой и Чудотворной обители всечестному отцу ЛАВРЕНТИЮ КРЩОНОВИЧУ в лѣто от созданія міра 7205, от воплощенія же Бога Слова 1697», а Троїцько-Іллінському монастирю – статусу архимандрії¹⁰⁹. Видання «Руно орошенное» 1697 р. було практично передруком книжки «Руно орошенное» 1696 р., але без оригінальних гравюр, які були у виданні 1696 р. У книзі «Руно орошенное» 1697 р. знову наводиться присвята гетьману Івану Мазепі, але вона розміщена в кінці книжки й також без підпису. Автором її, імовірно, був Лаврентій Крщонович. У присвяті, як і у виданні 1696 р., висловлювалася подяка гетьману за те, що той «воздаль еси оубугой обители нашей: оукрашая драгоценным киотом чудотворную икону Пресвятыя Богородицы, dokonчивая немалымъ иждевениемъ прекрасную каменную церковь Троицы Живоначальной»¹¹⁰. Згідно з традиціями та правилами панегіриків порівнювати персону, яку возвеличують, з античними та біблійними персонажами, Мазепа уподібнений відважному ізраїльському вождю Гедену, котрий, за біблійним переказом, використав руно, на яке випала роса як Боже знамення (руно орошенное – прообраз Благовіщення). Панегіричну промову гетьману Івану Мазепі з книги «Руно орошенное» 1697 р. проаналізував О. Тарасенко¹¹¹.

У виданнях «Руно орошенное» 1696 та 1697 рр. вперше з'являється водяний знак на папері у вигляді церкви, схожої на Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря¹¹². Це може бути свідченням того, що у цей час, імовірно, стараннями Лаврентія Крщоновича та «благоволенієм» гетьмана Івана Мазепи було влаштовано папірню для монастирської друкарні. У книзі «Зерцало от Писанія Божественного» 1705 р. вказувалося на папірню, гетьманом «построенную», і що на папері були зображені герб Івана Мазепи та свв. Борис і Гліб¹¹³. Відомо про діяльність папірні в Білиці Ямпільської сотні Ніжинського полку (діяла в 1689–1781 рр.), яка випускала папір для потреб друкарні¹¹⁴.

Цього само року Лаврентій Крщонович видав ще один «Молитвослов триакафістний», за складом аналогічний «Молитвослову» 1691 р. з присвятою гетьману Івану Мазепі. «Молитвослов триакафістний» 1697 р. був присвячений племіннику Мазепи Івану Обидовському. Вочевидь, випущений з нагоди його одруження з дочкою Василя Кочубея Ганною, яке відбулося у січні 1698 р. Присвяту прозою та віршами, імовірно, написав Лаврентій Крщонович. У відповідності до панегіричних вимог у ній розкривається символічне значення елементів герба Обидовських: трьох каменів та орла, їх зв'язок із чеснотами Івана Обидовського. Детальний аналіз присвяти зробила К. Борисенко¹¹⁵. Видання проілюстроване гравюрами-мідьоритами: титул із зображенням Троїцького собору, герба Обидовських, Св. Трійці, св. Варвари. Їх описав А. Адрут¹¹⁶. На одній із гравюр деякі дослідники вгледіли літери «IS», які можна розшифрувати як Іван Щирський чи Іван Стрельбицький, останній – гравер зі Львівщини, котрий у Чернігові міг також ілюструвати книги Іоана Максимовича.

Гадаємо, не без відома Лаврентія Крщоновича цього ж 1697 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря вийшов ще один панегірик із присвятою та віршами на герб гетьмана Івана Мазепи «Виноград домовитом благим насажденный, в нем же наследник веков всех бысть убійный» Самійла Мокрієвича. Його зміст складали короткі віршовані виклади Старого та Нового Завіту, молитви, місяцеслов. Самійло Мокрієвич, син колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича, учасник Чигиринських і Кримських походів, чернігівський сотник, у 1687 р. отримав універсал від гетьмана Івана Мазепи на с. Листвен Білоуської сотні, у 1704 р. на Роипкую (?) слободку (слободка Мокрієвича (?)) та млини¹¹⁷.

¹⁰⁹ Руно орошенное. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697. Титул.

¹¹⁰ Там само. Панегірична промова гетьману Івану Мазепі. Арк. 109 зв.–111.

¹¹¹ Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору «Руно орошенное». *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 80–82.

¹¹² Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 276.

¹¹³ Зерцало от писанія Божественного. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. Арк. 6 зв.

¹¹⁴ Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). Київ: Наукова думка, 1974. С. 25.

¹¹⁵ Борисенко К.Г. Творчість Лаврентія Крщоновича в контексті українського бароко. С. 51–58.

¹¹⁶ Адрут А. Чернігівське видання «Молитвослова триакафісного» 1697 р.: бароковий синтез слова і графіки. *Сіверянський літопис*. 2016. № 3. С. 27–32.

¹¹⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев: Тип-я С.В. Кульженко, 1912. Т. III. С. 573.

У першому виданні «Служебника», який вийшов у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря 1697 р. «тщаніємъ всечестнаго отца Лаврентія Крщоновича архимандрита тоей святой чудотворной обители», зазначалося, що «того ж де року архимандрия в сем монастыре учинена»¹¹⁸. Впадає в око, що видання супроводжуються написом, у який рік архимандритства Троїцького монастиря надрукована книга. Наприклад, у книзі «Руно орошенное» 1702 р. вказувалося, що вона вийшла: «тщаніємъ всечестнаго отца Лаврентія Крщоновича первого архимандрита Троицкого Черниговского. Шестого же року от учиненной архимандрии той святой и чудотворной обители по повелению и милости великодержавного благочестивейшего государя царя и великого князя Петра Алексеевича»¹¹⁹. Тим само Лаврентій Крщонович наголошував на важливості та значимості надання високого титулу архимандрії Троїцько-Іллінському монастиреві.

Можна припустити, що коли Лаврентій Крщонович був у Москві, він міг звертатися за підтримкою до впливових можновладців, зокрема, до Бориса Голіцина, наставника царя Петра I, який мав великий вплив на внутрішні справи країни. Борис Голіцин знав латинську мову й був прихильником західної культури, запрошував польських вчителів для навчання своїх синів. Існує думка, що Лаврентій Крщонович наприкінці 1680-х рр., можливо тоді, коли деякий час ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря був Каліст Меновський, міг навчати синів Бориса Голіцина. Проте С. Маслов вважав, що, найвірогідніше, Лаврентій Крщонович, перебуваючи в Москві на початку 1697 р., віддячив Борису Голіцину як благодійнику за підтримку друкованим підручником риторики для його синів Василя та Сергія¹²⁰ (Іл. 7). Риторика «Ilias oratoria» латинською мовою, як переконливо довів С. Маслов, була надрукована 1698 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря (вона не

Іл. 7. Інокентій Щирський (?). Титул риторики «Ilias oratoria». 1698 р.

¹¹⁸ Служебник. Чернівці: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697. Титул.

¹¹⁹ Руно орошенное. Чернівці: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря. 1702. Титул.

¹²⁰ Маслов С.І. «Ilias oratoria» Лаврентія Крщоновича... С. 712.

мала вихідних даних, окрім дати 1698 р.). Підручник містить присвяту Василю та Сергію Голіциним з підписом «Laurentius Krzcznowicz A: T: Cz:» (Arhimadrita Triadis Czernihivinsis), а отже, робить висновок С. Маслов, «Ilias oratoria» написав Крщонович¹²¹. Дослідник описав зміст підручника (теоретичну частину й практичну, в останній наведено як приклади здобуття Азова) і вказав на три гравюри, якими оформлений підручник, зокрема титул, де зображені постаті двох молодиків, вочевидь, синів Голіцина. У нижній частині гравюри – ледь помітний підпис гравера: IS, що вказує чи то на Івана Стрельбицького, чи то на Інокентія Щирського¹²². Дослідник зауважував, що «Ilias oratoria» була першим друкованим підручником риторики у XVII ст., які до того існували в рукописному вигляді. Цей підручник розширив уявлення про «письменницькі досягнення Крщоновича» й С. Маслов тепер уже не погоджувався із твердженнями, які існували до цього, а саме, що значення Крщоновича для освіти «було лише видавниче», а не «письменницьке»¹²³. Треба однак зауважити, що підручник видано 1698 р., коли Лаврентій Крщонович був уже архімандритом Троїцько-Іллінського монастиря, тобто мав інший, вищий статус. До того ж, як зазначав сам Крщонович, він не викладав у навчальних закладах. Виходить, що він спеціально підготував цей курс риторики, щоб у такий спосіб віддячити впливовому вельможі, або ж скористався старими конспектами, коли навчався в колегії чи академії, доповнивши актуальними прикладами.

У наступному, 1699 р., у монастирській друкарні вийшов ще один панегірик гетьману Івану Мазепі «Theatrum perennis gloriae Joanni Mazepa» Петра Армашенка, вочевидь, випускника Києво-Могилянської колегії. Панегірик написаний латинською мовою прозою та віршами¹²⁴.

Остання відома на сьогодні книга з присвятою гетьману Івану Мазепі від Лаврентія Крщоновича – «Полуустав» – була надрукована у 1703 р. Це невеличка книжечка у 12 частину аркуша, яка містить часослов, канони, правила до причастя, місяцеслов. На зворотньому аркуші титулу зображений герб гетьмана. Далі – присвята Івану Мазепі: «Яс-не Велможному Его Милости Пану Іоанну Мазепе войск запорожскихъ, обоихъ сторон Днепра Гетманове, первому в Малой России славнаго чина Первозваннаго Святого Апостола Андрея Кавалерове, усердственному хвали Божія расширителеве, обителей святых и храмовъ Божіихъ всеусердному фундаторове нашему вельце милостивому Пану Ктиторове и добродееве, Мирного здравія, мирного долгоденствія, мирного благополучія, Благословенія Божія, и благословенія от Преблагословенной Девы Богородицы въ чудотворной своей иконе въ обители нашей Троецкой Черниговской славимой и спасенія вѣчного получити оусердствуйемъ».

Се уже третицею из обители наша Троецкія Черниговскія, Молитвенная сія книжица подъ высокоповажнѣмъ именемъ велможности Вашой въ типографіи нашої изображенная приноситься Велможности Вашой нашому вельце милостивому Пану: Ктиторове Патронове и милостивому добродееви, во всемирное благодарствіе, не тройственнаго, но неищетнаго обители нашої от велможности Вашой оучиненнаго добродеевія. Умолкнемъ мы зде ради, малая сея книжица, неищетнія от всецѣдрой Велможности Вашей десниці обителемъ святымъ и церквамъ Божиимъ, не токмо въ Малой Россіи, но и въ посторонныхъ панствахъ оучиненіи благотворенія нашу токмо обитель святую Черниговскую воспомянимъ, въ которой отъ тысящъ своя злата и сребра кіотъ многоценно среброкованный рясны Златыми испещреннѣй, во оукрашеніе святѣя и всепречудныя чудодѣйственныя иконы Богородичныя, во удивленіе же приходящаго от различныхъ странъ для поклоненія и для исцеленія народа, чудотворному тому образу соделати повелель еси, и церковь преукрашенну Троицы Живоначальной каменнымъ зданіемъ совершил еси. И чего болѣе? Яко твоимъ всеусерднѣмъ и всемошнымъ тѣчаніемъ и теплымъ у Его Царского Пресветлого Величества Все Российского монархи Петра Алексеевича ходотайствомъ Архімандрію з игуменства учинилъ еси; и сего ради ветхости и той святѣя обители Илинская, по Печерской обители второй княземъ Святославомъ Ярославичомъ, иже и Печерскую церковь созда; созданно: и де же преподобный Антоній Печерскій живяще, и пещери ископа, и многихъ отцовъ греческихъ и малоросійскихъ собра, и ради чудодѣйственныя всепреславныя славнейшой воистинну серафимъ иконы Преблагословенной Девы Богородицы, и ради типографіи в той же святой обители обретающейся, Царскими грамотами, святѣя памяти Царя Федора Алексеевича, Царя Иоанна Алексеевича, и ныне счастливе намъ Царствующаго Великого Государя Царя и Великого Князя Петра Алексеевича, в той святой

¹²¹ Маслов С.І. «Ilias oratoria» Лаврентія Крщоновича... С. 707.

¹²² Там само. С. 699.

¹²³ Там само. С. 709.

¹²⁴ Армашенко Петро. Театр вічної слави / Переклад з латинської і коментарі Ольги Циганок за редакцією Валерія Шевчука. Сіверянський літопис. 2009. № 6. С. 89–113.

обители оутвержденной, и гетманскими, славной памяти Иоанна Самуйловича, а теперь Велможности Вашей щасливе намъ господствующаго высокоповажными оуниверсалами оукрепленной.

Прійми жъ с книжицею сію и оусердіе наше, им же Велможности Вашей и временного долголетного съ полезнымъ благополучіемъ Господствованія и вечнаго съ Богомъ вне-скончаемой жизни, съ воспріятіемъ свѣтлыхъ мзды пребыванія желателствуемъ. Велможности Вашей нашего вельци милостивого Пана Патрона Ктитора и премилостивейшаго добродѣя нижайшіи рабы всехъ благъ желаючии всегдашніи Богомольцы. Лаврентій Крщонович Архимандритъ съ всею во Христе братією монастыра Троецкого Черниговского»¹²⁵.

Лаврентій Крщонович дякував гетьманові Івану Мазепі за будівництво та оздоблення Троїцького собору, срібнокованого кіоту для чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», надання монастирю архимандритства та грамот і універсалів на утвердження монастирської друкарні. Вочевидь, це третє видання «Полуустава» з присвятою Івану Мазепі було здійснене як подяка за універсал гетьмана від 9 серпня 1702 р. на друкарню, «чтобъ оной типографии быть въ Троицкомъ монастыре»¹²⁶. Книга «Полуустав» оздоблена 14 гравюрами Никона Фігурського на дереві, які вирізняються соковитими глибокими штрихами та різноманітними побутовими деталями.

За Лаврентія Крщоновича продовжували записувати випадки чудесних зцілень, які отримували від чудотворної ікони «Троїцько-Іллінської Богородиці», та оприлюднювати не лише в книзі «Руно орошенное», але і в інших виданнях.

Так, у другому виданні «Псалтиря» 1698 р. описуються три чуда Богородиці, які відбулися в той час: «Егда от праси типографския исходаше сия Псалтирь»¹²⁷.

У книзі «Полуустав» 1703 р. наводяться п'ять чудес «во время егда от праси типографския исходаше Полуустав сей»¹²⁸. Серед них три приклади зцілень «бесноватыхъ» жителів Чернігова. Четверте чудо було пов'язане з генеральним обозним Василем Дуніним-Борковським, яке трапилося перед цим: «Василій Борковский обозный Его Царского Пресветлого Величества запорожского енеральный, даже до старости своя неимеяше детей; моля же ся Пресвятой Богородицы со всеусердіемъ во всякую субботу приходяще на Акафист, и даде ему Богъ двоухъ сыновъ, за сіе сугубое да от Бога даяніе благодарствую, даде пред чудотворную икону Пресвятыя Богородицы два светилники сребряни, и две хоругви дражайшіи з начертаніемъ Ангелов отротат своихъ святого Архистратига Михаила, святого апостола Андрея Первозванного»¹²⁹. Лаврентій Крщонович, імовірно, у такий спосіб вирішив пом'янути генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, який перед цим помер у березні 1702 р., навівши повчальну розповідь про зцілення від бездітності обозного завдяки зверненню до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». При цьому зазначено дари до ікони Василя Дуніна-Борковського: два срібні свічники та дві корогви із цікавим зображенням на них дітей обозного у вигляді двоох ангелів та тезоіменитих його дітям Михайлу й Андрію небесних патронів архистратига Михаїла та апостола Андрія Первозванного. До речі, у відомій епітафії Василя Дуніна-Борковського теж зазначалося, що йому «Двох сынов в старости даде»¹³⁰.

Зовсім іншу мету переслідував приклад, наведений у п'ятому чуді: «Ивань Быховецъ хитростію своею и насиліемъ отнялъ млынъ отъ обители Святой Троецкой, и в тое самое время око ему вылезло; и ругахуся ему люде, во первыхъ Панъ обозный енеральный Василій Борковский, и инныма мовячи то тебе Пресвятая Богородица за млынъ метячися оучинила»¹³¹. Найімовірніше, йдеться про Івана Биховця, військового кацеляриста, котрий виконував дипломатичні доручення гетьмана Івана Мазепи¹³². Як бачимо, архимандрит Лаврентій Крщонович не забарився з відповіддю і, посилаючись на Василя Дуніна-Борковського, який на той час уже помер, вказав, що за цей вчинок Іван Биховець був покараний Пресвятою Богородицею.

У наступному 1704 р. Лаврентій Крщонович помер. Прикметно, що в 1705 р., на другий рік після смерті Крщоновича, у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря почалося активне видання книжок, які були створені під орудою чернігівського архієпископа Іоана

¹²⁵ Полуустав. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1703. Присвята. Арк. 1–6.

¹²⁶ Цит. за: Гумилевский Филарет. Общий обзор епархии Черниговской. С. 86.

¹²⁷ Цит. за: Каменева Т.М. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 279.

¹²⁸ Полуустав. Арк. 7.

¹²⁹ Там само. Арк. 8.

¹³⁰ Модзалевский В.Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Подготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка. Чернігівська старовина: 36. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 141.

¹³¹ Там само.

¹³² Павленко С. Огочення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 156–157.

Максимовича, або ним самим. Здається, що поки друкарнею завідував Лаврентій Крщонович, Максимович не квапився з виданням своїх творів чи книжок представників свого оточення, хоча книжки тоді виходили за благословінням архієрея.

Можливо, це був збіг обставин, але причина, ймовірно, була і в тому, що Іоан Максимович не міг не зважати на те, що свого часу Лаврентій Крщонович був його конкурентом на чернігівську кафедру й через амбітність Крщоновича архієпископ, вочевидь, не бажав із ним займатися видавництвом своїх книжок.

Тож після смерті Лаврентія Крщоновича закінчувався певний період у діяльності друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, у розбудові цієї чернігівської чернечої обителі, для якої Лаврентій Крщонович добився статусу архімандрії.

Лаврентій Крщонович 30 років працював у Чернігові, прибувши у чернігівську кафедру до впливового архієпископа Лазаря Барановича, тут він прийняв чернецтво й поступово робив духовну кар'єру. Маючи амбітні плани, Крщонович зумів їх реалізувати, вдало поєднавши теоретичні літературні знання, здобуті під час навчання у вищих школах, із прикладними навичками гравіювання та друкарської справи. Це дозволило йому як керівникові монастирської друкарні досить успішно продовжити її діяльність, внести свої корективи до репертуару видавництва, використовуючи книжки як інструмент для досягнення своєї мети. Лаврентій Крщонович займався практичними роботами щодо розбудови Троїцько-Іллінського монастиря та Троїцького собору – головного монастирського храму, імовірно, за задумом Барановича, майбутньої митрополичії резиденції. Лаврентій Крщонович, певно, розумів, що без підтримки гетьмана впоратися з таким завданням, яке вимагало чималих коштів, буде важко й практично неможливо. Лазар Баранович не мав достатньої підтримки ні від гетьмана Івана Самойловича, з яким конфліктував, ні, вочевидь, від гетьмана Івана Мазепи, який віддавав перевагу учневі Барановича Варлааму Ясинському під час виборів київського митрополита в 1690 р. Проте, все ж була надія на підтримку новообраного гетьмана. У чернігівській друкарні побачила світ перша книга з друкованою присвятою гетьману Мазепі, а саме «Молитвослов» 1687 р. Наступного 1688 р. знову таки в ній вийшов перший друкований панегірик гетьману Мазепі, на думку В. Шевчука¹³³ – одного з найвидатніших полономовних українських поетів тієї доби Івана Орновського.

Утвердившись на посаді керівника монастирської друкарні, ігумен Лаврентій Крщонович продовжив активно видавати невеличкі богослужбові книжки з присвятами гетьману Івану Мазепі. Думається, що не без відома ігумена в наступні роки виходять ще декілька панегіриків гетьману та його нежону Івану Обидовському. Прикметно, що в чернігівській друкарні Троїцько-Іллінського монастиря було надруковано найбільше в Гетьманщині панегіриків та книг з присвятою гетьману. Вершиною панегіричних творів з-поміж інших була величезна дедикація «Киот срібнокований» Крщоновича гетьману Івану Мазепі.

Звісно, друк панегіриків та присвят можна було б пояснити прагматичною метою, яку переслідував Лаврентій Крщонович, а саме необхідністю допомоги від гетьмана для завершення будівництва Троїцького собору та прагненням Крщоновича стати чернігівським архієреєм. Проте, треба зазначити, що видавництво книг у друкарні, заснованій Лазарем Барановичем, її репертуар у значній мірі відрізнявся від інших православних друкарень, зокрема, Києво-Печерської лаври. До 1680-х рр. переважна більшість книжок, виданих у ній, були авторства самого Барановича, а також Галятівського та інших із оточення чернігівського архієпископа. Звичайно, друкували тут і богослужбові книги та підручники. Відомо, що у новгород-сіверській друкарні друкар Семен Ялинський та архімандрит Михайло Лежайський випустили півтори тисячі граматик, часословців, елементарів, які, звісно, приносили чималий прибуток, а у 1681 р. з чернігівської друкарні до Москви було надіслано 100 псалтирів, 100 часословів, 100 граматик, 10 тrefологонів¹³⁴.

Від початку 80-х рр. XVII ст. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря почали виходити не лише авторські або ж богослужбові книги з присвятами різним можновладцям, що було звичною практикою, але й панегірики – окремі видання з прославлянням і возвеличуванням тих чи інших осіб. Розквіт панегіричних творів у цей час пов'язують зі стабілізацією становища у Гетьманщині та перетворенням верхівки влади, козацької старшини, у нову панівну верству, яка прагнула наслідувати польську еліту, у тому числі й прикметними ознаками родовитості та шляхетського маєстату. Лаврентій Крщонович ставив собі в заслугу розвиток всілякого роду панегіричних творів у Гетьманщині, яких до сих пір не було. Одним із перших панегіриків, що вийшов у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря, був панегірик Лаврентія Крщоновича Лазарю Барановичу, тож можна сказати, що він поклав собою початок друку панегіриків у Чернігові. Серед інших панегіриків, які були

¹³³ Шевчук В. Чернігівський поет другої половини XVII – початку XVIII ст. Іван Орновський. С. 55.

¹³⁴ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 445.

виданні у цей час у чернігівській друкарні, – панегірики Лазаря Барановича, Івана Величковського, Стефана Яворського, Івана Богдановського. У 1695 р. вийшов панегірик Петра Терлецького, про панегірики Івану Мазепі та Івану Обидовському зазначалося вище. Авторами панегіриків були талановиті письменники: Іван Орновський, Стефан Яворський, Петро Армащенко, які писали в стилі високого бароко, їх твори містили багато метафор, античних образів, уподіблень, цитат, порівнянь. Творчість Лаврентія Крщоновича порівняно з блискучими літераторами виглядає скромнішою, він писав, в основному, панегіричні присвяти, які були меншими за розмірами й не вирізнялися таким поетичним піднесенням та натхненням. Щодо творчості Лаврентія Крщоновича як гравера, то, окрім гравюр віленського періоду, на сьогоднішній день не виявлено інших із його підписом, у тому числі, коли він перебував на теренах України. А отже, вважати його автором деяких гравюр можна лише гіпотетично. Привертає увагу, що для видання своїх найбільш значущих творів, таких як панегірик Лазарю Барановичу та «Дедикація» гетьману Івану Мазепі, він запрошував відомого гравера Інокентія Щирського.

Діяльність Лаврентія Крщоновича свідчить, що він прагнув продовжити справу свого покровителя та патрона Лазаря Барановича щодо розвитку літератури та книгодрукування, хоча й не був знаним письменником такого рівня, як Лазар Баранович чи Іоаникій Галатовський. Лаврентій Крщонович завдяки своїй активності у видавничій сфері сприяв творчій діяльності низки літераторів 80–90-х рр. XVII ст. та утвердженню Чернігова як важливого культурно-духовного осередку Гетьманщини. Стараннями Лаврентія Крщоновича за підтримки гетьмана Івана Мазепи був добудований найбільший на той час храм Чернігова Троїцький собор, а Троїцько-Іллінський монастир отримав статус архімандрії.

References

- Adrh, A. (2016). Chernihivske vydannia «Molytvoslova tryakafisnoho» 1697 r.: barokovy syntez slova i hrafiky [Chernihiv edition of «Tracaphist Prayer» in 1697: Baroque synthesis of words and graphics]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, P. 27–32.
- Adrh, A. (2017). Hrafika Chernihova druhoi polovyny XVII – na pochatku XVIII st. [Graphics of Chernihiv in the second half of the 17th – at the beginning of the 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Armaschenko, P. (2009). Teatr vichnoi slavy (Pereklad z latynskoi i komentari Olhy Tsyhanok za redaktsiieiu Valerii Shevchuka) [Theater of Eternal Glory (translation from Latin and comments by Olga Tsyhanok, edited by Valery Shevchuk)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 89–113.
- Borysenko, K. (2006). Tvorchist Lavrentiia Krshchonovycha v konteksti ukrainskoho baroko mazepynskoi doby. Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva [Creativity of Laurenti Krushnovich in the context of the Ukrainian Baroque Mazepin]. *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva – Collection of Kharkiv Historical and Philological Society*, Vol. 12. Kharkiv. P. 51–58.
- Buinovska, Ye. (2019). Ikonohrafichni dzherela turetsko-polskykh viin XVII stolitti [Iconographic sources of Turkish-Polish wars of the 17th c. *Archeology of Bukovina: achievements and prospects: Abstracts of the 3rd International Scientific Seminar, dedicated to the 100th birthday of the famous scientist Boris Tymoschuk (Chernivtsi)*. P. 29–32.
- Dedykatsiia Lavrentiia Krshchonovycha «Kiot sribnokovanyi» (pidhotovka do druku, komentar ta pereklad iz polskoi ta latynskoi mov. Yurii Mytsyka ta Olhy Tsyhanok. (2017) [Dedication of Laurenti Krushnovich «Kyot silver» (preparation for printing, commentary and translation from Polish and Latin. Yuri Mitsyk and Olga Tsyhanok)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 118.
- Modzalevskiy, V., Savitskiy P. (1992). Ocherky yskustva Staroi Ukrainy. Chernyov. Pidhotovka do druku i peredmova O.B. Kovalenka [About the latch of the art of old Ukraine. Chernigov. (preparation for printing and preface AB. Kovalenko)]. *Chernihivska starovyna: zb. nauk. prats, prysviach. 1300-richchiu Chernihova – Chernihiv Antiquity: Collected School, works, dedication. The 1300th anniversary of Chernihiv*. Chernihiv, Ukraine.
- Ohloblyn, O. (2001). Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba [Hetman Ivan Mazepa and his day]. New-York–Kiev–Lviv–Paris–Toronto, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky [Hetman Mazepa's environment: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine.
- Shevchuk, V. (2007). Chernihivskiy poet druhoi polovyny XVII – poch. XVIII st. Ivan Ornovskiy [Chernihiv poet of the second half of the 17th – the early 18th c. Ivan Ornovsky.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 53–60.
- Svyatitel` Dimitrij Rostovskij. Chuda presvyatoj i preblagoslovennoj Devy` Marii [Saint Demetrius of Rostov. Miracles of the Most Holy and Blessed Virgin Mary] / Podgotovka teksta, vstupitel` naya stat`ya, komentarii M.A. Fedotovoj. Chernihiv, Ukraine.
- Travkina, O. (2019). Antymynsy chernihivskykh iierarkhiv kintsia XVII – pochatku XVIII st. [Antimons of Chernihiv hierarchs of the late 17th – the early 18th c.]. *Mohylianski chytannia: Pamiat i pamiatky Mazepynoi doby: vyvchennia, zberezhenntia, osmyslennia. Zb. nauk. prats – Mohyla Readings: Mazepa's memory and monuments: study, preservation, reflection. Coll. of sciences works*. P. 241–248. Kyiv, Ukraine.
- Tsyhanok, O. (2017). Pro zhanrovi osoblyvosti tvoriv Lavrentiia Krshchonovycha «Kiot sribnokovanyi» (1695) [About the genre features of the work of Laurenti Krushnovich «Kyot silver» (1695)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 191–194.

Травкіна Ольга Іванівна – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olha – the manager of the department of museum, scientific and fund activity of Ancient Chernihiv National Historical and Architectural Reserve, the candidate of historical sciences (Preobrazhenska Str., 1, Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

LAVRENTY KRUSHNOVICH – «SIGNIFICANT AND SCIENTIST PERSON» OF CHERNIHIV ATHENS

The purpose of the article is to analyze the life path and activity of the engraver, printer, writer, church-religious figure of the second half of the 17th – the early 18th c. *Laurentiy Krschonovich*. **Scientific novelty:** the creation of synthetic work that would highlight the different aspects of *Laurenti Krschonovich*'s activity. **Research methods:** there is the use of the historical-chronological method in combination with analytical, comparative and generalized approaches, through which the interpretation of historical events and terms occurred in view of the studied era.

Conclusions: the contribution of *Laurentiy Krschonovich* to the development of literature and book printing in the second half of the 17th – the early 18th c., the continuation of the case of his the patron saint and benefactor of Chernihiv Archbishop *Lazar Baranovich*, the establishment of Chernihiv as an important cultural and spiritual center of the Hetmanate were proved. The efforts of *Laurentiy Krschonovich*, with the support of the Hetman *Ivan Mazepa*, was completed the largest temple of Chernihiv Trinity Cathedral, and the Trinity-Linsky Monastery received the status of Archimandria.

Key words: *Laurentiy Krschonovich*, *Lazar Baranovich*, the Hetman *Ivan Mazepa*, engraver, printing house of Trinity-Linsky Monastery.

Дата подання: 16 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Лаврентій Крщонович – «значна й учена персона» Чернігівських Атен. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 63–88. DOI: 10.5281/zenodo.7747281.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2022). *Laurentii Krschonovych – «znachna y uchena persona» Chernihivskykh Aten* [Lavrenty Krushnovich – «Significant and Scientist Person» of Chernihiv Athens]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6. P. 63–88. DOI: 10.5281/zenodo.7747281.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ГЕТЬМАНА ПАВЛА ПОЛУБОТКА І ЙОГО СІМ'Ю

DOI: 10.5281/zenodo.7747298

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У публікації представлені документи стосовно роду Полуботків, насамперед наказного гетьмана Павла і його синів Андрія та Якова.

Ключові слова: універсал, лист, євреї, татари, суд.

Про наказного гетьмана й чернігівського полковника Павла Полуботка доволі добре знає широкий загал завдяки напівлегендарній історії з його скарбом, а також його мужній промові перед Петром I і трагічній загибелі в Петропавлівській фортеці Петербурга. Однак всебічного дослідження біографії гетьмана дотепер немає, хоча перші спроби були зроблені видатним українським знавцем генеалогії В. Модзалевським¹, а в наш час О. Коваленком² та В. Ринсевичем, який видав фундаментальне зібрання універсалів Полуботка³. При підготовці до друку чотиритомника «Сіверщина гетьманських часів» нам вдалось знайти в архівосховищах кілька документів стосовно родини гетьмана⁴. У ході подальших пошуків вдалося виявити в зібраннях Інституту Рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) ще двадцять чотири документи дотичних до цієї тематики.

Найперше – це лист самого Павла Полуботка (тоді ще чернігівського полковника) до гетьмана Івана Скоропадського від 20(10).08.1710 р. Оскільки фельдмаршал Б.П. Шереметев звернувся до П. Полуботка з вимогою випустити з полону в Чернігові литовських татар, братів Юхновичів, то полковник запитував у цьому листі (№ 1): як йому бути («опустити з в'язня чили до дальшого часу тут удержати»). До цього листа додавався протокол допиту Олександра й Самуеля Юхновичів, в якому докладно описувалися обставини взяття їх у полон, втеча з ув'язнення в Путивлі, повторний арешт у Седневі (№ 2). Під № 3 вміщено матеріали розслідування конфлікту за землю 1719 р. у с. Полуботки (нині – с. Полуботки Чернігівського р-ну). Цікаво, що спершу в цьому селі – маєтності Полуботків – полковник мав тільки «єден свой двор дідовский», тобто Артема Полуботка, і поле. Потім (у 1715–1716 рр.) Павло Полуботок почав скуповувати землі цього й сусіднього села Халєвин (нині є в Чернігівському ра-ні), не гребуючи інколи незаконними методами. Так, слуга полковника Сава Рогозинський відібрав у козака Гаврила Качанка його город, який прилягав «к сажолці» Полуботка (сажалка – це невелике штучне водоймище, в якому розводять і утримують рибу). У матеріалах слідства цитується й духівниця 1699 р. Стриєвського, де згадувався й хутір Полуботківський. Під № 4 – подано ще один лист (1720 р.) Павла Полуботка до гетьмана Скоропадського. У ньому йшлося про конфліктну справу полковника за млин і землю з мельником Якимом Бідним. Останній дістався аж до Петербурга, щоб поскаржитися на Полуботка віце-канцлеру Шафірову, котрий і звернувся до Скоропадського з проханням розібратися. Очевидно, отримавши відповідь, гетьман написав Шафірову листа (№ 5), в якому повідомляв про мирну угоду між Полуботком і мельником. Цікаво, що у своєму листі Полуботок детально пояснює історію млина й греб-

¹ Модзалевський В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. С. 179–189.

² Коваленко О. Павло Полуботок. *Володарі гетьманської булави*. Киев, 1994. С. 499–523.

³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). Київ, 2008.

⁴ Сіверщина гетьманських часів. Т. 3: 1726–1740 рр. Київ, 2020.

лі в с. Самотуги (це село, як і Савинки – маєтність Полуботка, нині перебувають у складі Корюківського ра-ну). Раніше (очевидно, за гетьманства Многогрішного) тут було два мельники. Потім гетьман Самойлович своїм універсалом (цей документ ще не виявлено) передав частину млина Леонтію Полуботку, іншу частину – купив у мельника Василя Коляди. Третину ж млина Яким Бідного Павло Полуботок купив у нього.

Цінним є «доношение» Ганни Полуботок (дружини полковника) від червня 1723 р. генеральним осавулу Василю Жураковському та бунчужному Якову Лизогубу (№ 6). Вона скаржилася тут на Бубелника («подданий наш любецкий»), котрий, «повернувшись з Глухова в Любеч», прилюдно сварив Полуботка, вірогідно, почувши в Глухові, що незабаром наказного гетьмана заарештують. Ганна просила вжити належних заходів проти «бунтовника». На жаль, невідомо, чим закінчилася справа, але в зв'язку з падінням Полуботка вона вочевидь лишилася без наслідків. В іншій скарзі 1739 р. (№ 22) Ганна своїм «доношением» в Генеральну військову канцелярію (далі – ГВК) скаржилася на своїх підданих в с. Савинках, котрі через занадто великі податки й повинності з боку старшини Понорницької сотні тікають із села. Ганна Полуботок просила повернути її підданих. Ще один документ був написаний іншою представницею роду Полуботків – Ганною Войцехович (дочкою Павла Полуботка). Це скарга 1728 р. гетьману Данилу Апостолу (№ 12). Зазначимо, що Ганна Павлівна – молодша, була дружиною седнівського сотника у 1731 р. Петра Богдановича Войцеховича⁵. Суть скарги полягала в тому, що її сина «к співанію неспособного» без її бутності насильно вивезли для включення в число півчич (їх імовірно мали відправити до Петербургу, що чинилося за указом графа «Дукляса» (Дугласа?). Вона просила повернути сина в батьківський дім. Навряд чи був її син «нездатний» до співу, тут відчувається бажання матері оборонити його від варварського рекрутування. Дружин Павла Полуботка стосується «доношение» 1739 р. ГВК до канцелярії міністерського правління (№ 23). У цьому документі надана довідка про двох дружин Полуботка: Юхимію Самойлович, доньку Василя – брата гетьмана Івана Самойловича, і Ганну Лазаревич, дочку Романа, ніжинського полкового судді у 1710–1726 рр. У документі є й цікаві уточнення: перша дружина Полуботка була похована у Спаському соборі Чернігова, друга дружина проживала у 1739 р. у Сосниці.

Подальші документи стосуються вже синів Полуботка – Андрія, бунчукового товариша у 1728–1744 рр., та Якова, бунчукового товариша у 1726–1734 рр. (загинув у польському поході 1734 р.). Їх відкривають чолобитні-скарги 1725 р. єврея Мовші Магоровича царіці Катерині І (№ 7). Виявляється, ще у 1720 р. він взяв в оренду у Полуботка «рудню Росудовскую (названу так по імені колишнього власника – шляхтича Росудовського, якою володів від 1668 р. Леонтій Полуботок – Ю.М., І.Т.) со всіми до ей належати селами». Він жив на цій рудні 5 років, але сини наказного гетьмана відставили його від неї й чинили інші кривди. Під № 9 вміщені свідчення в цій справі. Під № 10 вміщено «доношение» 1727 р. Андрія Полуботка до ГВК, у котрому він відкидає звинувачення орендаря й пояснює, що його заміна на іншого була спричинена невмілим керівництвом руднею. Звинувачення орендаря у невмілому керівництві руднею знаходимо і в «доношении» 1727 р. любецького старости Григорія Рожовця (№ 11).

Далі йдуть п'ять скарг 1731–1732 рр. Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу. У першій з них (№ 13) йшлося про ухиляння від сплати боргу йому (400 рублів) всупереч гетьманському указу Андрієм Миклашевським, дружиною останнього і її сином від першого шлюбу Василем Жураківським. У наступній скарзі (№ 14) Якова Полуботка повторювалося це прохання і пояснювалося, що боржники не хотіли віддавати боргу, посилаючися на відсутність розділу майна покійного першого чоловіка Миклашевської, на яке претендували як Василь Жураківський, так і його дядько Яків (він доводився швагrom Я. Полуботку!). Відтак розділ спадку був завершений, але гроші й досі не повернуто. Про це само йшлося й у третій скарзі (№ 15). Четверта й п'ята скарги стосувалися вже конфлікту Якова Полуботка з Семеном Лизогубом, котрий скуповував землі козаків і підданих селян у володіннях Полуботка, через що «немаліє мні и подданим моим чинятся обиди и разорения» (№ 16). Йдеться, очевидно, про Семена Лизогуба (1689–1734). П'ята скарга (№ 17) є варіантом четвертої. Із цими документами пов'язана скарга 1732 р. Василя Жураківського гетьману Д. Апостолу (№ 18). У ній мова йшла про вищезгадане рухоме й нерухоме майно діда й баби скаржника (ніжинського полковника Лук'яна Жураківського й Ганни Апостол), частину з яких не хоче віддати його дядько Яків Жураківський. Через це Василь не може віддати Полуботку злочасного боргу в розмірі 400 рублів і тому просить гетьмана видати указ про розділ майна. У скарзі 1733 р. (№ 19) чернігівського жителя Антона Ладонки гетьману Д. Апостолу йшлося про його двір в с. Савенках і сіножать, які незаконно присвоїли сини гетьмана Полуботка і не повертають навіть всупереч цар-

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. С. 187.

ського указу. Ладонка просив вжити необхідних заходів і повернути його власність. У цій скарзі згадується як чернігівський наказний сотник Василь Медушевський (Медушинський). Дотепер було відомо про його повноправне сотництво в Чернігові протягом 1725 р., відтак дещо уточнено його біографію. У «доношении» в ГВК Андрія Полуботка того ж року (№ 20) повідомляється про спробу крадіжки його майна прикажчиком, поляком Казимиром Гловинським. Цікаво, що останній так само служив раніше (у 1731–1733 рр.) бунчуковим товаришем Семена Лизогуба. Знаючи про його неприязні стосунки з Полуботками, можна припустити, що він був якось причетним до цієї кримінальної справи.

1734 р. датовано лист правителів ГВК до старшини Чернігівського та Лубенського полків (№ 21). У ньому йшлося про долю маестностей Полуботків, які після падіння гетьмана Павла були конфісковані, а гетьман Апостол розпоряджався ними на шкоду Полуботкам. При цьому згадано невідомого раніше роменського сотника Семена Остаповича (можливо, це Семен Лашкевич, котрий сотникував у 1728 р.?), села Коровинці і Наумівка, які нині є відповідно у Роменському р-ні Сумської обл. та Корюківському р-ні Чернігівської обл. Урешті, останній документ (№ 24) цієї публікації – випис 1786 р. із ревізійних книг чернігівського повітового суду щодо власників селян у околицях Любеча. Цей випис було складено на прохання генерал-майора Милорадовича, який чомусь зацікавився кріпаками Полуботків із Любеча та довколишніх сіл. Згідно з ревізією 1744 р., ці кріпаки належали Андрію Павловичу та Семену Яковичу Полуботкам.

Додамо, що тексти друкуються за правилами Я.І. Дзири. Відсутні фрагменти через дефекти рукопису беруться в квадратні дужки [...], а нерозбірливі слова позначені у такий спосіб: (...)*. Власноручні підписи на листах підкреслені нами.

Отже, наведені нижче документи дозволяють краще зрозуміти історію роду наказного гетьмана, його дружин і дітей. Це дозволить повніше відтворити біографію Павла Полуботка – видатної особистості в історії Гетьманщини.

* * *

№ 1

1710, серпня 21(10). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мѣѣ пане гетмане, мнѣ велѣе мѣѣстивый добродѣю.

Дня вчорайшого подан мнѣ лист сиятелнѣйшого его милост фелѣтмаршала Бориса Петровича Шереметева з листом его мѣѣсти пѣна Халецкого, обозного Великого кнѣзства Литовского, через татарина Адама Юхновича, товариша корогви ксионженѣя его милости Радѣвила татарской. В котором его сиятельство до мене пишет, абѣым Юхновичов двох его братов, тут в Чернѣговѣ в неволѣ застаючих, за своим пашпортом отпустил свободно в их дома. Якиѣ то Юхновичи где служили и на яком мѣѣсту взяти zostали людми великороссийскими и где перед тѣм сидѣли у вязеннѣу и яким способом досталися в Чернѣгов до вязеннѣя ж, на особливой картѣ роспрос их посилаючи до велможности вашой, прошу покорне пѣнского наставления: если о них потом сиятелнѣйшого его милости фелѣтмаршала листу отпустить з вязеннѣя чили до далшого часу тут удержати. На що ожидаючи панской велможности вашей указу, его ж мя рейментарской назавше полецаю мѣѣстивой ласце.

Велможности вашей мѣѣстивого добродѣя моего всего добра зычливий слуга его царского пѣрѣсвѣтлого влѣѣства Войска Запороского полковник чернѣговский Павел Полуботок.

З Чернѣгова августа 10 року 1710».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52829. Оригінал).

№ 2

1710, серпня 21(10). – Чернігів. – «Роспрос» полонених татар Юхновичів.

«Роспрос Юхновичов, в Чернѣговѣ у вязеннѣу застаючих.

Александр и Самуел Юхновичи, родниѣ братѣ, родом з села Плиешивич за милом от Несвѣжа. Служили за товаришов при корогвѣ татарской ксионженѣя Радѣвила, канцлера Великого кнѣзства Литовского. Которий мѣл татарских три корогви и всѣ три отдал был королю его милости Августу. А кѣдѣ кроль его мил[ост] Август пошол до Саксоніѣ, оны всѣ zostалися под Торунем в местечку Голубю на станціѣ и там на их генерал Рен з войском своим найшовши, всѣх взял и одослал в Киев до князя его милост Дмитрия Михайловича Голицина. Одкол послано их в города великороссийские за караулы и сѣи два Юхновичи были в Путивлю за караулом и як утекли одтол и шли, пробираючи, за границу на Седнев, где их постерѣгши, же непевниѣе сут людѣе, задержали и прислали старшина седневская до Чернѣгова. И так тут два роки уже в вязеннѣу найдуются, а як их в Полци взято, три роки уже минуло.

З Чернѣгова августа 10 року 1710».

Адреса: «Прѣсвѣтлѣйшого и державнѣйшого великого гѣдѣря пѣря и великого князя Петра Алексѣевича, всея Великия и Маля и Бѣлия Россіѣ самодержѣца, его царского пѣртлого влѣѣства Войск Запорожских обоих сторон Днѣпра гетману, ясневелможному его мѣѣсти пану Ивану Скоропадскому, мнѣ велѣе мѣѣстивому добродѣю, подати».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52830. Оригінал, завіреним печаткою).

1719, вересня 7 (серпня 27). – с. Полуботки. – Слідство щодо конфлікту за землю.

«Розыск Полуботковский писанный 1719.

Розыск як много и якого року пін полковник чернігівський плецов и кгрунтов козацких и мужицких поскуплял в селі Полуботках, а много своїх власных так перед часи міл. По указу ясневелможного добродія его милости пана Иоанна Іліча Скоропадского, Войск царского пресвітлого влчства Запорозьких гетмана, року 1719 августа 27 числа нами, нижей специфікованными, тамже в селі Полуботках виведенных.

Пред тим як еще пін полковник ні у кого нічого в селі Полуботках не куповал, міл там еден свой двор дідовский, в котором скопичі (!) его ж пна полковникови живали. А тому двору било надлежачого поля дідовского ж на два четверики и полкопа, осмачками в всіх трох руках засіваемого. А прошлого 1715 году купил за чтириста золотих у Андрія Селивенка, в селі Холявини живучого, двор, в Полуботках будучий, з всім кгрунтом Кривопальчевским и полем на два четверики, в каждой зміні по десят осмачок чернігівской міри пашні на собі сійбою воміщаючим. Який Кривопальчевский двор и поле здавна было козацкое, тепер зас к дідизному пна полковника двору Полуботковскому прилученное. Сознавали тое Грицко Евлащенко, Тимох Вакулченко, Левон Красік, Иов Латиненко, козаки и жителі полуботковские.

Тие ж Грицко Евлащенко, Тимох Вакуленко, Левон Красік и Иов Латиненко прекладали, что он же, пін полковник, прошлого 1716 року купил еще у Стриевской плец и кгрунт Варвинчевский мужицкий з двома братами родними Яцком и Никоном Варвинцями, подданными прежде бившими каленниковскими, покойному старому Стриевскому проданный, а Стриевской по мужу еї молодом Стриевском чрез поділ доставшийся. До которого, купленного у Стриевской кгрунту, много еще поміжних плецов и кгрунтов скупленно, тут нижей пунктами вираженно.

1-по. Терешко Тимошенко, козак и жител полуботковский, сознал: двадцят рок (мовит) тому діється, як мой батко пойшов з Полуботок на слободу Карлувку, маетност чернцов печерских, и одтол з Карловки прошлого 1716 году по указу пна полковника чернігівского зискан для заведенія плечу и поля у Стриевской з мужем (?), пном полковником купленного з тым всім кгрунтовым набытком, що муж еї покойный Иван Стриевский в Полуботках міл. Якому Стриевскому полуботковскому кгрунту батко мой для того свідом добре, же бывал у покойних старого и молодого Стриевского килконадцят літ скопичем. В тот теди час помянутий батко мой, заводячи преречонный кгрунт Стриевской пну полковникові, завюл ему ж в продажу и свое пустое, на котором прежде живал, застаючи в Полуботках, поміжное Стриевской плечу дворище з садком вишняком и з нивкою через дорогу, од дворища лежачою, поміжною тому Стриевской плечу; яким дворищем и нивкою по одході батковском на слободу я владілем. А же он, батко мой, без відома моего тое учинил и пошол, не кажучи міні, до Чернігова до двора полковникового по гроши за заведенное собою дворище и нивку ценою за десят коп. Я того дознавшись, побіглем, доганяючи его и не догнавши, застали в дворі полковником за Стрижем уже одобравшого гроши за свою продажу, перед самим пном полковником стоячого. Где началем пну полковникові говорити: «мїстивий добродію нам невольно спродоватися без відома панского». Так пін полковник сказал: «я твого батка не силовал, да и чего он кого за свой мозул мїет бояться. И з тим мене и батка од себе одправил. Якому спродано ся довідавшись пін Ліневич, сажал мене в тин ногою и бити хотіл киями, але я одпросився, виміраючися тим, что батко мой без мене тое дворище и нивку продал. Да и що не з того я служу дворища, але з тестевского кгрунту и плечу, на котором приставши в приймы, сежу и мїючи в трох руках з себе поля, в каждой зміні на полчварті осмачки козацкую до двору панского повинност одбуваю.

2-до. Того ж 1716 року Мария Осипиха Ширчиха, козачка и жителка полуботковская, поміжнюю купленному у Стриевской кгрунту пна полковниковому нивку на чвертку продала за пят коп ему, пну полковникові. На которой тепер в новом дворі его, полковником, полуботковском будинок стоїт. А сама она, Ширчиха, на позосталом всем своем крунті, мїючи в трох руках поля по чтири осмачки пашні воміщаючого, сидит и козацкую з дітмы до двору панского повинност належите одбувает. Сознавал тое з протчими людмы Панкрат Осипенко, войт полуботковский, в небитности самої Ширчихи перед нами.

3-тіо. Тимох Вакуленко, козак и жител полуботковский, сознал, что того ж 1716 року купленную собі у Ивана Варвинченка нивку на чвертку, поміжнюю Ширчишиной, нивці проданной ею, Ширчихою, пну полковникові, одпустил пну полковникові для того, же к огороду оног тая нивка была прилегаля. За якую взял на заміну поля в двое на Качанувці од пна полковника імїючи в трох руках у себе поля, в каждой зміні по осм осмачок засіваемого, сидит при цілом кгрунті и козацкую повинност до двору панского бобровицком належите одбувает.

4-тус. Иван Сердюк, козак и жител полуботковский, сознал, же того ж 1716 року продал пну полковникові нивку на чвертку, поміжнюю его ж пна полковниковому у Стриевской купленному кгрунту. Которого когда питалисмо: для чего не продавал той же нивки пну Ліневичу? Теди одказал, что объявлял, мовит, я о той нивці Грицку Россовскому в дворі панском бобровицком мешкавшому, жебы оную мні заплачено. Але Россовский мні як сказал, же ест, каже, и без твоеї нивки где гроши дівати, поневаж на моровщиков и на инших работников расход в грошах немалий. Так я уже болш не ходячи до пна Ліневича оповіщатися, помянутую нивку рад-нерад для крайней своей нужди, же ні за що было хліба купит, продадем. Тепер однак мїю у себе в трох руках поля з потребу в двох руках по три осмачки, а в третьей по полтори пашні воміщаючого и з того козацкую службу до двору панского одбуваю.

5-тус. Радко Бовтрик, мужик и жител полуботковский, сознал, что послі того (мовит), як купил у Стриевской полуботковский кгрунт, третий тому рок діється. Пін полковник куповал и у мене на чвертку ниву, в середні купленного своего кгрунту лежачую, але я ему оной в тот час не продал и

любо двокротне староста полуботковский веліл мою тую нивку, прилучаючи до панського кгрунту, ровом закопати, однак я того не допускал і копачов з рову зганял. Також хочай два рази сам пін полковник мене зискавши перед себе, принуждал, жебым ему уступил нивки, але я на тоє не склони́вся. А сего літа як прислал до мене он же, пін полковник, жебым ему тую нивку ціле спустил, те́ди я не могучи чого чинити, пошовши до Чернігова, взяв за помянутую свою нивку в дворі полковницьком п'ят коп і далем од себе купчую. А еще мію у себе в трох руках поля довольно, в каждой руці по полпята осмачки пашні засіваючи, и з того тяглую повинност до двору панского бобровицкого одбуваю належите.

6-то. Свирид Миколаенко, мужик и жител полуботковский, сознал, же того ж 1716 року продал пїну полковникові на полчвертки нивку поміжнюю его ж полковницькому кгрунту для того, что тугая, мовит, година, а нігде было згола хоруючому ему через цілий год куса хліба для препитаня ся взяти. За якую нивку глядячи на его убожество, вдвое против цены велено заплатити. Он же, Свирид, сказав, же только у его всего поля и было.

7-мо. Петро Децик, мужик и жител полуботковский, сознал, что пришедши (мовит) я до такой мізеріи, же нічим было попухлих з голоду дітей моїх погодовати и себе самого з жоною прокормит, любо ходилем по всем селу, заставляючи за хліб нивку на чвертку, але ніхто тоєй нивки не принял в заставу и продавати нікому Самойло, бывший господар бобровицкий, оної мні хочай не позволял, однак, я не помираючи голодною смертю, помянутую нивку продадем пїну полковникові за одинадцят золотих и далем од себе купчую. А у мене zostалося поля в трох руках, в двох змінах по дві чвертки, а в третей по одной чвертці пашні сядовитися. З якого поля з протчіими подданими панскими и я також панскую повинност неопустную одбуваю.

8-то. Священник полуботковский Иоанн Андріевич сознал, же принял (мовит) и мою на церков здавна належачую к своему кгрунту поміжнюю нивку пін полковник, а мні дал одміну за Стрижем в Кривопалчевском кгрунті такую ж, а к тому веліл еще наддати мні полусмак жита. Якой нивки не для чого иншого, только для того мусілем уступити, что трудно было мні уже болш на оной пашні засівати, поневаж скопичі, в дворі пна полковника мешкающие, там моего копу жита своїми свинями стровили, да и впред бы мні од их діялася шкода.

9-ет. Для тоєй ж причини и Гаврило Качанко, мужик и жител полуботковский, мусіл пїну полковникові своєй на полчвертки уступити нивки, там же з священническою поміж знайдовавшойся. За якую нивку взяв заміною поля од пна полковника ж за городом вдвое. А тепер (як сам же Качанко сознавал) міючи в трох руках поля з себе, в каждой руці по пивтреті осмачки пашні воміщаючого, одбувает з оно́го з протчими тяглыми людмы полуботковскими подданическую до двору панского повинност.

Тот же Гаврило Качанко заносил нам жалобу на господара пна полковникового полуботковского Саву Ракгозинского, же он его власний купленный огород, к сажолці пна своего з одного берега прилеглий, одоймаєт и пригорожуєт. Який огород, же Качанков ест купленный, презентовав нам он же, Качанко, купчую од Иванихи Варвинченковой себї 1714 року данную. За п'ят коп ему, Качанку, помянутий огород проданный быти добровольно, виражающую. Тая ж купчая Качанкови, что ест правдивая, а не змишленная, сознавали совістно од его ж, пререченого Качанка, представленний в свідителство. Именно: Грицко Евлашенко, престарілий члвік, козак и жител полуботковский, сознал о дворищах и огородах Варвинцов двох братьов Яцка и Никона, прекладаючи річ свою так: что Яцко и Никон Варвинці мешкали там, где тепер пна полковника занят двор над ставком. А мілі себї на другом боку ставка огорода, Яцко в вершині од поля, який тепер од Стриевской пїну полковнику достался, а Никон там же ниже́й над ставком к гребелці того ж ставка міл огород, который тепер Качанко держит, купивши у Ганни Иванихи Варвинченковой. А тот ставок по половині Яцко и Никон мілі, який тепер на сажолку пін полковник обернул.

Левон Красік сознал, что Иван Варвинченко дал огород Никона, отца своего, Остапу, отчиму своему, за вислугу, а тот Остап по смерти жоны своєй, Никонихи, матки Ивановой, подаровал знову помянутий никоновский огород по смерти Ивана, пасинка своего, жоні его Ганні Иванисі, который огород Иваниха з сном своїм Корнієм продала за п'ят коп Качанкам.

Послі сего людского сознатыя вишереченный Качанко річ свою конфірмуючи, прекладал нам, что вербы, якіе тепер над сажолкою стоят, принятие старостою полуботковским к той же сажолці, его были власние з огородом у Иванихи Варвинченковой купление. З которых верб у одной он, Качанко, виробыл был себї на пчолі борть и через десят літ тою бортною вербою користовав, ні од кого ніякой не узнаючи трудности и перепоны.

Твердили сее Качанково предложене Иов Латиненко, атаман, и Панкрат Осипенко, войт з посполитими, перед нами будучими людмы, полуботковские.

На жалобу Гаврила Качанка, призванный господар пна полковника полуботковский Сава Ракгозинский, в допросі своем, для чого огород Качанков одоймал и к сажолці панской пригорожовал, сказал нам: даремне, мовит, своєю на мене жалобою Качанко турбуєт млстей ваших. Я ему нічого не винен, але повелінное чиню, нехай он скажитися на Стриевскую, которая продаючи свой плец и кгрунт пнові моему, завела и за сей огород, да и тепер она ж, Стриевская тоє, що пнові моему в продажу в огородах завела, показати может. Тую прето мы господара полуботковского пна полковникового отвїтну по принявши мову, послали по Стриевскую указом рейментарским повеліваючи оной для сознатыя, покол в продаж той огород пїну полковнику завела?, пред нас в Полуботки стати. А так она, Стриевская, прибывши до нас, в тие слова о помянутом огороде сознавала:

Любо я за своїм бідствием непомисльное провадячи з покойним мужем моїм ради болезни его безпрестанной житие, не з всім естем извістна о протчіих его, мужа моего, кгрунтах, поневаж мні в той час не до кгрунту было. Однак о сем полуботковском кгрунті добре відаю, что небожчик, муж мой, говорит мні бывало, же полуботковский плец и кгрунт купил отц его у Варвинцов, двох бра-

тов, з всім тим, на чом они живали. Же теди и огород той, о яком Качанко турбується, был варвинчевский при инном кгрунті, мужеві моему од старого Стриевского духовницею леггованный. Того ради и той огород, когда для нужди своей крайней спродамься пїну полковникові з кгрунтом полуботковским купно в продаж завела, вручивши его милост пїну полковникові и купчі, якіе даны од Варвинцов старому Стриевскому, а од старого Стриевского покойному мужеві моему при легкаціи досталися. При том презентовала нам духовницу старого Стриевского, року 1699 мсця марта 4 дня писанную, в которой о хуторі Полуботковском выражено так:

Хутор Полуботковский з полями, з ставом и з садом леккую снові моему Ивану. А же огородов не споминано в дховниці, питалисмо Стриевской, для чого и огородов не приложено? Отвітствовала: что еще того часу як старий Стриевский жив был, не было там, где тепер сут огород, але сад, о котором в дховниці выражено, який сад, когда были москалі в Полуботках, да и мы самы для отоплення хат, же не користен был, вирубили и на огород обернули містце, пенки повибивавьши. А Качанко неслухне втручається в тое містце и не на то он мїет у себе купчую од Иванихи якобы данную, але на клопот огорода никоновского Варвинцевого, якого також не надлежит мні ему попустити з тих мїр, же Иван Вавриченко, сн Никонов, як відаєт, что отц его старому Стриевскому з всім своїм плечем и кгрунтом спродалсь нічого нікому не одказуючи и не оставляючи, так того не может нікому ні давати ні продавати. Да хочай бы то помянутый Иван Остапу, отчиму своему, а Остап знову его Ивановой жоні част того огорода по казках людских и даровал, Иваниха також хочай бы Качанку на тое и давала з сном своїм Корнієм купчую, однак покойный муж мой, Стриевский, послїдовательно и я до того огорода ближайшого естем з тоей причины, что (як первіє намінілам) уже Иван Никоненко не силен нікому проданного отцем старому Стриевскому кгрунту давати, прето хочай Остапу за вислугу, (як Красік сознавал) той огородец и дал Иван. Однак на тое нїт писма. Знову люб Остап Иванісі оный даровал, але на тое писменного нїт свідѣтельства, також Иваниха, хочай продала преречоный огород Качанку, теди в Качанковой купчой жадного розмежованя покол именно той огород, а покол инший знайдуется, не выражено и поки ему Иваниха в продажу будто завела не написано. На остаток хто тую его купчую писал и при ком именно не поставит в свідѣтельство нї одного члвіка, бо не могучи чим тоей своей змишленной купчой оправдити, говорит, что всі тие люде, якіе при куплі его были и дяк, писавший купчую, померли. А я покол пїну полковникові не спродавалася, то Качанко по той своей купчой жадного вступу через дорогу якую тепер здавна через мосток лежавшую, загородил и себі принял в той огородец, не мїл и не чинил мні прѣпятія в заживаню оного и жил себі, як старинние люде говорят, на Калениковском плечу, до двору панского бобровицкого належитое одбуваючи послушенство. Якого Калениковского плечу нїхто у его не брал и не зачѣпает, з которого он тепер переселился на инное містце и живет, невинную панам задаючи трудност, а мні турбацію.

По сей Стриевской мові оглядалисмо помянутого огорода Никоновского, якого всего по сажалку Качанко боронит и тоей части, какой Стриевская з преречоным огородом Никоновским, не попускаючи Качанкові по его купчой в владініє, себі оную належачою, а од себе слухне быти проданную пїну полковникові именуєт. А так при осмотрі нашом, же Стриевская, що на словах нам первіє предложила о спорном з Качанком огороді, тое ж при будучом з нами (?) купно пїну Ліневичу, дозорці буровском, и многих обывателях полуботковских, на той згодившихся, річ свою конфірмуючи, презентовала. А Качанкою (!) при доводах своїх по купчой и свідѣтельствах вишєвираженных людских непомалу в том обстоял и претил. Прето той их обох сторон спорных об огороді завод, тут обстоятельно виписанный, до уваги звїрхнійшой власти подается.

Что теж и против каждого з вишенписанных пунктов обывателей полуботковских предложенного доношения староста пїна полковника тамошний в оправдание нам од себе принесл, тут же до відѣнія прилагается.

1-ію. На первый пункт, отвіт старости полуботковского такий. В тот час (мовит) як купил пїн мой у Стриевской кгрунт полуботковский и требовал, жебы Стриевская веліла кому за тот кгрунт мене завест, призванная перед пїна предложила тое: ест, мовит, члвік прежде бывший у нас скопичем, который мог бы совершенно за кгрунт завести да живет в Карловці. Зачим, если будет ласка ваша панская, так прикажіте мні дати козака, а я по его пошлю. Якому еї прошенію пїн не отмовивьши, веліл козака дати. И она, пославши того козака до Карловки, помянутого члвіка зискала его и придала мні для заведєня кгрунту. Тот т[...] члвік, прозиваемый Сїрий, заводячи Стриевский кгрунт, одозвался к мні з тим словом: «Если, мовит, схоче пїн, то нехай и мое дворище мні к своему двору заплатит». Що я, когда донесл п[ну], теди пїн одказал: «Если он тое продават, то нехай за відомом своїх крєвних и селян полуботковских продает». Прето як обявилем тое панское слово пререченому скопичу, так он поехавши з сном своїм до Чернігова, взял в дворі панском за то дворище коп десят и дал на оное од себе добровольную, в ратушу писанную купчую, якая у пїна моего и тепер найдуеться.

2-до. На другой пункт. Презентовал купчую селі Полуботках при уряді тамошнем 1716 року октов[рія] 1 писанную добровольне нивку на [...]тку Ширчихою пїнові моему проданную быти за пят коп выражающую[ю].

3-ію. На третий пункт отвітствовал. Вакуленко (мовит) добровольне сам попустил пїнові нивку и взял на заміну поля вдвое на Карлувці.

4-ію. На четвертый пункт презентовал купчую од Ивана Сердюка пр[и] уряді сілском полуботковском на нивку данную, в року 1716 писанную.

5-ію. На пятый пункт отвітствовал. Правда (мовит), же Радко не хотіл свое нивки прошлых роков продавати, хочай два рази его пїн, зискуючи перед себе, наклонял, что, же будто я принуждаючи его до продажи тоей нивки, самовластне веліл оную ровом обносит. Теди опа[...] Радко доносит: «Бо я тое чинил за позволенем пїна Ліневича, который блгословил мні на время помянутую нивку закопати

по таком моем себі предложеню, что за едноею незакопанною Радковою нивкою всему огороду панскому чинилася шкода. Аже и сего літа не на[си]лием и ніяким принуждением утісненний Радко пїнові моему свою нивку в продажу попустил, нехай сам скажет чи не добровольне он [...] пїною, будучой в місті, за п'ят коп продал, зверх тих п'яти коп пшона, сала, соли и хлібов нїсколко себі у пїнеи випросивши. Да и купчую, якая ест у пїна моего, чи з примусу он на нивку давал от себе, нехай скажет.

6-то. На шестий пункт обявлял. Купчую при врьді сілском полуботковском писанную в року 1716, нивку на полчвертки од Свирида Николаенка проданную быти добровольне пїнові его виражающую.

7-мо. На семьй пункт. Таковую купчую при врьді сілском писанную, презентовал и прекладал, что Петру Децику ради крайней его нищеты вдвое над цену заплачено за нивку. И притом оправдался, что у вышереченных Ивана Сердюка, Свирида Николаенка и у помянутого Петра Децика в тот час уже нивки покупил, як оны обявляли свою нивку, же голодною помирают смертью. Господарам бобровицким, в дому панском тамошнем мешкавшим, ніякому Самуйлу и Россовскому да оны, господарі, не заплативши їм, на двор панский нивок нї з чим отправили и позволили будто кому хотя помянутие нивки люд заставляти, люб продати. Которих же в Полуботках не принял нихто в заставу, ни куповал, а тие нивки помеж лежат з кгрунтом пїна его, у Стриевской купленним. Того ради якобы им нивки посплачено.

8-во. На осмый пункт прекладал, что священник неправду сказует, же будто для тоей причины власне, что скопичі панскіі своїмы свиньями его жито потравили, мусіл нивки к двору панскому уступить, бо он мні о той спаші нічого не споминал и не требовал з скопичев управи, а з нивкою сам одозвался и добровольне замінял при людях. За якую учинност, дано ему полусмак жита, чому и сам не затаїться.

9-тіо. На остатный пункт отвітствовал, что також и Качанко ложне доносит, же будто и он для предложенной священником причины его священнической нивці поміжною, а до панского кгрунту прилеглой, своей нивки уступил. Поневаж и Качанко жадной скарги не заносючи на скопичов и не споминаючи о спаші, а почувши, что священнику добрую заміну за нивку дано и наддано полусмак жита, одозвался з своею нивкою и замінял, взявши поля за огородом вдвое против своеї нивки.

Зачим як Качанко з священником неслушне свое о замінянных нивках чинят предложене, поневаж сами об заміну через мене пїна усиловне просили, також по своему желанию оную и одержали, так и протчие, о которых доносилем, даремне своїмы сказками турбуют мїстей ваших для того, что они по своей волі при неурожаї хлібном, пришовши до крайней біды, а не з якого примушення и насилиия по клатпю поля, иншие за гроши продали. Которих, голодом помирающих в дворі панском бобровицком, и тут в Полуботках не заратовано. Иншие теж поля в заміну вдвое против своего побрали. Що чинили не для якого пїнові моему Полуботку, але для своей болшой користи и прибели, ибо хто перед тим четвертку своего мїл поля и з того служив чи козацко, чи мужицко, той з той заміною на дві четвертки взявши оного, також одбывает повинност. А мой пїн як жадной з них тепер себі не мїет услуги, так впр[ед] хотіл бы от невинной и непотребной турбації таковой свободен быти.

Писан року и дня вишереченного.

Александр Чуйкевич, высланный реїментарский, м[anu] p[ro]pria].

Андрій Борзаковский, канцеляриста войсковий, м[anu] p[ro]pria].

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52826. Оригінал).

№ 4

1720, червня. – Глухів. – Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мїсці пїне гетмане, мні велце милостивый добродію.

Хотя по многократном моем словесном доношенно не безизвістен велможност вїша о моей невинной турбації от Якима Бедного, бывшего мельника моего, мні діючоїся. Который сні з доброй своей волі млын свой з грунтиком и осідлостю, при млыні будучою, продал. Однак жебы пространіе велможности вїшой відомо було, на яком містцу и в чїїх кгрунтах тая Самотужская гребля знайдуется, где и его млын был, и хто перед владініем отца моего в войсковых приходах помол от оного отбірал, и як отцеві моему досталося з селом Савынками и Самотужками и яким я способом оный у его, Якима Бедного, купил, тут же во всем том писменно обявляю.

Самотужская гребля на рецї Убеді близ села моего Савынок стоячая, а в грунтах моїх савынских застаючая, мїла все без давних літ двоих мельников, одного Василя Коляду, другого Василя Бедного, отца Якимового, з якой греблі от обоїх мельников по Многогрішного гетманстві покойный Иван Самуйлович, гетман, дві части войскового приходу на себе брал, а оны, мельники, на третей своей части zostавали. И як тими войсковыми частями з селом Савынками и Самотужками тот же гетман владіл, так тое же все и небожчикові, отцеві моему, надал и універсалом своїм утвердыл. По котором універсалу дана отцеві моему того ж часу и монаршая блаженния и вічностойния памяти Цря Феодора Алексіевича на все тое грамота, якую я в себе и тепер мїю. А по той монаршой грамоті и повторную їні щасливое нами владіющою монархи его царского священнійшого влчства грамоту я получил же на тое все. А як стала зперва во владіні отца моего тая гребля Самотужская, скупил он, отц мой, половину тоей греблі Василя Коляды, козака сотні Волинской, и так мельницкая и войсковая част стала за моїм отцем и тепер за мною ест. А Васил Бедный отцу сего турбатора моего, Якима Бедного, мельницкой части третей до своей смерти держался и помолу дві части отцеві моему и мні давал. Якая част третья мельницкая когда Якиму з братами его по смерти отческой досталася во владініе, он тие братние часті в млині и в кгрунтах скупивши, тоєю третою частью сам владіл таким же образом, як и отц его, отдаючи помолу дві частки мні войсковых, а потом за недоглядом

своїм опустивши и спустошивши тот млын, приехал сам доброволне до мене в Чернігов в року 1714 и объявил, же тот млын свой з ґрунтом и осідлостю мїет на продажи. Которого я если бым у него не купил, то так мнї говорил, намірен был продати чернцам рихловским, где и фундушовї писма уже был запровадил. А так я, опасен будучи сусїдства з чернцами рихловскими у сполной моей греблї и у моїх ґрунтах, почалем з ним на тоє все торг чинити и сторговался он зо мною на полшоста золотых копїйчаной монети. Который по том торгу з моїм посланным пошел на ратуш черніговскую и перед всїм урядом доброволне признал, як ест обичай, тую свою продажу, що все и записано до книг мїських черніговских и взял тамже на ратушу от моего посланного талярей сто грошей. А на сто коп остальных грошей просил у мене листу, щобым до маєтности моей Савынок к дозорци моему тамошнему дал и жебы ему, Яким, там тие сто коп отдани были и фундушovie листи также мїл, з мо-настира вышукавши, принести. А же не всї сполне на ратушу черніговском гроши одобрал, то с та-кой сталося причины, что объявлялся он, Бедный, жебы на дорозі хто в него оных не вытрусил и що-бы всї в том разї гроши не пропали, бо в тот час переходил полк Рожнев через Черніговский полк и многие людям на шляхах чинилися грабительства. Такой лист по его прошению любо я ему дал, од-нак он, повернувшись у свой дом, нї листа того моего дозорцї моему савынскому не отдал, ані фун-душовых листов не принесл и дался чути в килкох тижнях перед многими людьми, же он не за млын в мене сто талярей взял на ратушу черніговском, леч якобы за нїякії свої от дозорци моего савин-ского ему починенние шкоды. Прето посылаем до его того ж дозорцу моего савынского, ижебы он остаток грошей от его принял и фундушovie листы подлут своего слова отдал. Але он не дался оба-чити (?) моему посланному дозорцї. А так, видячи я его непостоянство и превротность, повторе не скоро потом послаем до него другого своего слугу з таковым предложением, жебы он, оставивши свою хитляность, всеконечне зехал на малое время до мене в Чернігов, а если бы сам доброволне не поехал, то велїем хочай и насилно для того его туда прислати, чтоб мнї объявил: чого ради остатка грошей не приймет и если мїет якії от дозорци моего савинского обиды, жебы з ним тамже перед урядом черніговским расправился, а мене бы болш не зводыл. Но он от того козака, який з ним был послан в Чернігов, з дороги утюк и не видїлся зо мною. А потом, поехавши в Санкт Пітербурх на ді-ло мелницкое, занесл на мене чолобитную сиятелнїйшому барону его милост гїдну Петру Павловы-чу Шафірову, якую вручено его милости гїдну Федору Ивановичу Протасиеву под час бытности велможности вїшой в Санкт Пітербурху. По какой чолообытной в прошлом году 1719 чинен был пер-ед его милостю розыск тут же в Глуховї и що от дозорци моего савинского Яким Бедному по до-водах слушных належало, то я як тое велїем возвратит, так и еще зверх тых остальных ста коп, ему от мене належных, обїщал десят рублей дати и коня возовика. Тим всїм он, Яким Бедный, удовост-вован будучи, помирился был зо мною прилюдне в Глуховї на моей квартирі, а на другой день, отки-нувшись того примиря, рано уишел из Глухова. И когда в вїнїшном 1720-м году по Рожествї Хрстовом сиятелнїйшого барона ишли вози з Понорнїці в Санкт Пітербурх, при тых и он, Яким, ту-да ж пошел. И оттол тепер повернувшись, за принесенем от его сиятелства гїдна барона листа до велможности вїшой неслушную и неправдивую свою до мене стелет претенсію будто я его мелни-цю з кґрунтиком и селитбою насилно взял и во всем ограбил, в чом явная его ест неправда, ибо я от его мелницю з ґрунтом таким торгом набыл и купил як выжей выразилося, и на тую мою куплю з ратуша черніговского, як ест обичай, по его волной продажи млына з ґрунтом купчую урядовую мїю, якую уже объявляем велможности вїшой. На которого и моем невинном таком затурбованно жалобу мою до велможности вїшой заносючи, прошу правосудия я пнського, ижебы он, яко безсовест-ный турбатор, за такії свої превротности был скаран и болше бы мнї не наносил жадных труднос-тей, поневаж дня вчорайшого и сам признался перед всїм урядом тутейшим глуховским, же мнї тое все продал.

Велможности вїшой велце милостивого добродїя все добра зычливый слуга его пїрского пресвіт-лого влцтва Войска Запорозкого полковник черніговский Павел Полуботок.

3 Глухова юня року 1720».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52823. Ориґінал. Запис на окремїй сторінці: «Справа пїна полковника черніговского з Бедним, тут же и лист баронский инстанциальный за Бедним»).

№ 5

1720, червня. – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до віце-канцлера Російської імперії Петра Шафірова.

«Черн[ігів] 1720.

Сиятелнїйший и превосходителнїйший барон, гсдрственный віце канцлер, гсїдне гсдне, мой велце мїстивый блгодїтелю.

Писание вашей сиятелнїйшой велможности чрез Якима Бедного, мелника, з Санкт Пітербурга прошлого марта 4 до мене одправленное, получил я. В котором яко изволил ваше сиятелство по его ж, Бедного, жалобї на полковника черніговского пїна Полуботка себї занесенной, предлагати, что он, полковник, его, Якима, обиды, мелници, кґрунта и сіножати его насилно пооднимал и без всякой заплати оным поїнї владїет, дабы мнї тот интерес право разсудит и принудит черніговского полков-ника, чтоб он отнятое возвратил и за разорение ему, Бедному, награждение учинил. Так по тому ва-шой сиятелнїйшой велможности предложено, призывал я перед себе помянутого пїна Полуботка, полковника черніговского, который наочне з ним, Якимом Бедним, тут в Глуховї правовался. А же по той контроверсї з ясных документов, од полковника черніговского презентованных, явилося тое, что преречоный Яким Бедный доброволне свой млин з кґрунтом ему, пїну полковнику, за сто десят рублей продал и тогда ж на ратушу черніговском прилюдне шестдесят рублей од его, полков-ника, принял, а на пятьдесят рублей, же взял у него до старости савинского, где в маєтности его ж полковничой и помянутий его, Бедного, млин з кґрунтами найдуется, писмо такое, чтобы он, ста-

роста, вишенаміненное пятьдесят рублей [и]ное число грошей ему, Бедному, отдал. Тилко он, Бедный, вмінивши собі взятые денги з нагороду, нікоторого своего старостою савинским починенного разорения, не тилко писма полковничого оному не отдал и остатка грошей у его не взял, но и сам ні разу перед пном полковником, жебы з ним о том росправитис, не явившися потом на діло мелничное, в Санкт Пітербурх одехал. З тых мір любо видимо позналося, же тот Бедный напрасно вашого сиятельства особу турбовати сміл и жалобою своею его, пна полковника, обнесл. Однак я, почитаючи вашей сиятельнійшой велможности инстанцию за ним, Бедным, писменно учиненную, велілем пну полковникові черніговскому еще визшою зверх помянутого контракту суммою его турбатора своего уконтентовати. На що и он, полковник, ради поважного лица вашей сиятельнійшой велможности охочо приставши, жебы вперед еще он, Бедный, мелник тым интерессом не труднил вашого сиятельства, опроч отданных уже шестдесяти рублей, староста, рублей, не токмо остальние пятьдесят рублей в дополнение суммы тотчас умовленной отдачи, леч еще зверх оной (хочай у нас не водитьсь) Бедному наддати ему ж и тым уже его уконтентовати как он Бедный, з братами на том перестал и з полковником погодившися, вічне его квітовал, же не міет вперед жадной с тем вчинати турбацию якую згоду и писмом утвердил и купчую на кгрунта дал за своею рукою. Обявляю вашему сиятельству его же при сем блгосклонному аффектові и всегдашней поліцаюся мїсти, будучи вашей сиятельнійшой велможности зычливый

З Глухова юня__ року 1720».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52824. Чернетка).

№ 6

1723, липня 10 (червня 29). – Чернігів. – «Доношение» Ганни Полуботок генеральним осавулу Василю Жураківському і бунчужному Якову Лизогубу.

«Мїці панове старшина войсковая енералная, мні велце мїсцївые панове и блгодїтелі.

Вїдаючи в. м. м. панства всегда не без затруднения войсковими забавами время, хотя сим моїм писанием весьма лишила бым оных затруднити, но обходячие затїйки к тому мене понуждают. А то такії же подданный наш любецкий називающийся Бубелник, который на старосту любецкого в коллегїї малороссийской чинил доношение, повернувшись з Глухова в Любеч, не толко сам ругательными словами пана моего поносит бублічне (*описка, має бути «публічне» – Ю.М., І.Т.*), но еще до того самовольства и других тамошних подбивает мїщан, з тим своей річи объяснением, что тотчас и старостиха любецкая будет в колодки забита и попроважена в Глухов. Которому Бубелнику яким бы образом лживые заградити уста, совїтного в. м. м. панства собі велце прошу наставления. А если возможно в коллегїї малороссийской кому надлежит предложит, дабы помененного бунтовника Бубелника зысилоно зараз в Глухов и поты там задержано, ним з старостою любецким окончится діло, аза-либы через тое от его болш нас досады и укоризны не заходячи оминули, що тяжко и незносно от своего подданого терпїти. Також поп любецкий Гаврило знать по инстинкту его ж, Бубелниковом, нїякуюс свою на пна моего составил жалобу в малороссийскую коллегію. З якою помененного попа гїдн коммendanт тутейший якобы на то з коллегїї малороссийской імїючи указ, а соглася з пресозожним (?) пастирем его милостю черніговским уже и вып[ра?]вили в Глухов если бы теды по той поповской жалобі его превосходительство гїдин брегадир и малороссийской коллегїї президент тепер мїл, що начинати. Покорне в. м. мс. пнство прошу его превосходительству, жебы без начатку жадного отставлено было тое до повороту пана моего в чом всем вышевыраженном неотмовной в. м. мс. панства ласкавости учинности блгонадежне будучи, их же мя доброго вівірюи приятній есм.

В. м. мс. пнства всего добра желающая и до услуг поволная Анна Романовна Павлова Полуботковая полковниковая черніговская.

З Чернігова июня 29 д. року 1723».

Адреса: «Великого гїдра нашего его императорского прстлого влїчства Войска Запорожского их милостем пану Василю Жураківському, асаулови енералному, и пану Якову Лизогубу, бунчужному енералному, на сей час Малороссиєю правящим, мні велце мїсцївим паном и блгодїтелем».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 528321. Оригінал. Запис зверху документа: «Получено юля 3 д. року 1723»).

№ 7

1725, листопада 9 (жовтня 29). – Чолобитна Мовші Маюровича.

«Всепресвітлїйшая державнійшая императрица и самодержица всероссийская Екатерина Алексїевна, гїдрня всемилостивїйшая.

Бет челом Мовша, жид, на Андрея и Якова, Полоботковых детей, а в чем мое чолобитте, тому слїдуют пункта.

1.

В прошлом 1711-м году одержал оренту за границею в Полщи в пна Антония Триполского, Чикалевичской волости, шесть сел, на которые мїл контракт такой, поким я сам схочу. А ежели б не похотїл на той орентді бити, то повинен такого ж поставити як сам члївіка.

2.

В 1720-м году когда я закупил в покойного пна Полуботка рудню Росудовскую со всіми до ей належитими селами, як в контрактї виражено, и такой отримал от пана Полуботка контракт под такою кріпостю, же не можна мене от тоей рудні нікому отдавити, поким я сам и (!) схочу арендовати. И я, фундуячися на такой силний контракт, и не могл издержати двох орентд, мусїл винайти на тамтобочную аренду жида и так покинул для оплаченя рати на людях долгу мого на восїмьдесят рублей.

3.

А когда я хотіл їхати на тую рудню, то в тую пору дал міні пн Полуботок, п'ятнадцят подвод для перевезення моеї худоби в тую рудню. И я там як стал жити, то едино на его панское слово, а другое на так крипкий контракт дуфаючи, стал там будоватись. Которое строение будинку коштует мене пятьдесят рублей, як в реестри покажется.

4.

Я, живучи там на рудні чрез пят літ и повсякгодно оплачивав рату настоящую, настоящую, на которые и квити маю и видения мні в том не било, що я маю оттол отдален бити и яко господар там живучи, построи вьнов рудню в прошлом 724 году, которая коштует мене роботзною и ратою семьдесят рублей. Да в том же году и жита засіав осмачок чотири. С которого б могло бити коп на шістьдесят или на болш. Также и сего 725 году посіав ярого, котрого могло бить коп на двадцят. Которое то посіво зімное и літное пропало за приказом панов Полуботков нежато.

5.

А когда по отписі оние Полуботки взяли во владіние свої маестности, зараз приїхавши в Чернігов без всякой испитики, отобравши от мене рату и вслїд прислали вказ, жеби я отдален бил от рудні и от худоби и зверх того по вказу их держано мене за караулом в чом я не знаю за що и я поїхав сюда, до Глухова, а Шкура, рудник, попередивши мене и тут, взявши писмо такое до старости, жеби мене покріпчайше держали за караулом.

6.

А в другой раз приїхав (!) я до Глухова с чолобиттем на старосту и рудника до их, панов Полуботков, и не заставши их тут, мусіл дат доношение в войсковую енералную канцелярию на их, панов Полуботков. По котором доношеніи изискан бил пн як (!) Яков Полуботок и отвітствовал за старосту и насиіем мене послал до Михайловки до пна Андрея, брата своего, о справедливост просити на старосту, а сам не хотіл судити. На которой дорозі стала мні на худобі от разбойников на сто двадцят рублей, да так же мало и здоровья не вкончив.

7.

А когда я повернулся от Михайловки из листом таким (при малом здоровю от разбойников), чтоб мні пн Яков в Чернігові за будовлю, да так же за всі припаси руднищие пополнил и я стал доправляться в пна Якова своїх грошей. Но он не тилко не дал, але еще мало ослоном не вдарил мене в дому своем прилюдне. И я, боячис того, мусіл и с тим рудником пред людьми погодитис, и вступил своих денег, належащих за причину и припаси, за работизну челядницкую грабелной и кузенно пятьдесят рублей, которого я подлог контракту мні данного не повинен своїми денгами платиты. В чом мні так долго неоплаченном от рудника и от их пнов Полуботков великая обіда, разорение крайнее чиниться.

Прошу вашего величества о сем моем челобиттю учинит рішение. В сем 725 году в мсці октоврия 29 дня.

(далі йде підпис єврейським алфавітом – Ю.М., І.Т.)

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52867. Оригінал. Запис на початку документу: «Под[ана] 9bris 4 д. року 1725»).

№ 8

1725 р. – Глухів. – Чолобитна Мовші Маюровича.

«Всепресвітлішшая державнішшая императрица и самодержица всероссийская Екатерина Алексіевна, гдѣрня всемилостивішшая.

Бет челом Мовша Маюрович, жид, на Грицка Рожовця, старосту Полоботкова, жителя любецкого полку Черніговского, а в чем мое чоломбитя, то слідуют пункта.

1.

Будучи мні за границею в пна Антония Триполского, подкоморного киевского, в селі Чикаловици (нині – неіснуюче внаслідок Чорнобильської катастрофи село Гомельського р-ну Білорусі – Ю.М., І.Т.) чрез девет літ, а, узнавши мене, покойний его млсть пн Полуботок в во всем справного так теж до рудень искусного, заволап мене на аренду до двоих руден (и приданних к тим рудням иних речей, як в контракті виражено есть) и на своїх подводах сискал весь набиток мой туда до руден, да в том же контракті виражено, жеби мене от тих руден не отдаляти поким ся я сам схочу, так же греблі и кузні их подданими направлены бивали би когда попсуються.

2.

А стал я в покойного его млсти пна Павла Полуботка, бывшего полковника чернігов[ского] в 72-м (!) году мсці априля 17 дня на той оренді и жил чрез тие шест літ аж до сего 725 года и маю чрез чтири года квитації мні даніи, а за сей пятый год не маю чрез тое, что их двори и маестности би-ли в отписі. Еднак же тая сума, як в контракті виражена, и за сей пятый год вся сполна при моеї печати в Чернігові в цркви Спаской лежит за повелением Андрея Полуботка, а одобранием полковника наказного черніговского и оконома.

3.

А в сем 725 году, когда состоялся блженной и вічної достойной памяти его императорского величества указ таковий, жеби арестантов (...) * свободит всіх, так теж отписние маестности и всі надлежащие речи ко владельцем воспят возвратит. И в тот час, будучи Андрей Полуботок отпушен спод ареста из Глухова, а приехавши в Чернігов в мсці априлі первих числ, и я дочувшись пришов до его з ралцем а(...) * зговору, стал я питатис о своем битю на тих руднях якби мні там бит. Так оний пн Андрей сказал, же на отцевском контракті жил, абиес суму вистатчал, а спустивши недель дві, того априля двадцят второго дня, заслал указ таковий, жеби я всего и за (?) ден не вибирал подлог того, что иному руднику в аренду подал рудни.

4.

И я, получивши таковий указ, что не повеліваєт пін Андрей Полуботок мні нічого видидати (!) так написанного, же всего би ви(...) *видав и зараз принявши вказ, поїхав в Чернігов и презентовав в полковой канцелярії и пред самим полковником, где по презенції моеї зараз и призвано его, Полуботка Андрея, подлог отвітствия, а же он мовил так: «же я того неизвістен и не веліл того чинити. А напотим пред полковником подлог свого вказу так мовил: «же я прикажу старостам, жеби мене ні в чом не турбовано, а мой кошт ввес наггражден бил по рудницком разсуждению».

5.

По отезді пна Андрея Полуботка в Глухов чили в Суми (?) и оний Грицко Рожовец, взявши у Хведора крупцию (?) и поехавши на рудню и зобрав рудников посторонних, и велів допрошиват ведлуг пнского росказу. И по расуждению рудников, тї ж рудники по своему их статтю не веліл (?) старості давати Шкурі тих руден, поким ся мні денги не уплатить за вшелякую причину до тих руден надлежащие. А всего того мого кошту полтори тисячи (як в реестре покажет, бо той же Грицко, не уважаючи на панский приказ и на тое, як я впервые принимал тие рудні, доти мні не дано их до рук, поким ся я уплатил прежде бившому руднику денги. А тие денги отбирал Лигивеч за всі прич[ни] надлежащие до рудні и записани в книгах пнских, так теж и на разсуждение оних рудников, несмотря нічого, мні не казал дати.

6.

Той же Грицко самовольствием своїм приказал тому ж руднику мою жену и діти в субботу вигнати из моїх будинков и от всіх набитков моїх отдалити вовся, чого не відаю для чого. А в тих моїх набитках интрати коштует полтори тисячи золотих як в реестру покажется, а звлаща а звлаща (*це слово написано двічі – Ю.М., І.Т.*) без битности моеї тое разорение учинил оний староста. Бо сподіваючися пна тут, в Глухові, шестая неделя як застаю, а там би жена моя из дітми по селам волочилас, когда би не его мїст пан полковник под петенцію (?) свою взял.

7.

И я так бивие на тих руднях и не опускаючи жадной причины, так теж и челяди за приймуючи, запозичил в розних людей шестьсот золотих восімдесят золотих, а по росказаню Грицка Рожовця, же не велі[в] новому руднику мні нічого плати[ти], теди и я тепер не маю чим уплатити своего дому.

Прошу вашего императорского величества да повелит вказом из войсковой енеральной канцелярії по оною Грицка Рожовця послать и сискать сюда пред суд войсковий и допросить по какой он мере сам ли от себя или от пна власть таковую себї приписуя и не веліл мні тих денег платити, мною роненные тому руднику три тисячи, а по допросі учинит рішення безволокитно.

(далі йде підпис єврейським алфавитом – Ю.М., І.Т.)

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52855. Оригінал. Запис на початку документу: «Подана июня 7 д. року 1725»(?).

№ 9

1725, вересня 21(10). – Глухів. – Допит свідків по справі Мовші Маюровича.

«Року 1725 мїсця септевр[а] 10. Против чолобитной Мовши Маюровича, жида, допрошуван был Юрко Карачон, димер рудницкий, а в допросі своем сказал, что ввечері перед стим Василием прислал жид Маюрович до него другого жида Рабія, приказуючи, чтоб зараз пускал в рудні дуги и он отказал, же тепер празник и уголля не маш руду перепускат, а на завтрешний днь, когда навозив он, жид, уголля, в тот час перед обідом пустив дуги он, Карачон, раз до вечера, а другий раз против ночи, а в третее на другий днь так же пускав дуги. А послі роботи вигребши осод и загасивши, пошол вечерати, а по вечері пришовши в кузню, люг спати и уже о півнях пришол до нас члвік Самойло Павлов и стал будит, казуючи: «Уставай! Кузня горит». И он, схопившись, побіг в хату и взял горчок на тушене той кузнї. И поки збіглис люде, меньшая половина той кузнї згоріла и утошили єї. Которая и тепер не направлена, тилко міхи жид направив да стін дві перекидав и за тое ему, Карачону, утрутив жид сім золотих за рубку.

Самусь, Павлов сн, в допросі своем сказал, что жид Маюрович не запрещав товару пасти в бору и не чул от него об том нічого и не послав он в бор своего товару пасти. А як згоріли жидови роботи в том бору от пожару, того ж не відаєт, а хто тот пожар пускав, того не знаєт. А кузня як загорілас так же не знаєт, тилко постерегиши сестра его, вийшовши на двор вночи, що кузня горит, стала будит его и он, схопишис, так Карачуна, в той кузнї спячого, збудив, яко и людей и утушили тую кузню.

Дмитро Чумачок в допросі своем сознал, что була одна коза его з козеням в бору, где работы жидови погоріли и его сн пас, тилко ж не клав огню сн его, але от пожару згоріли работы жидови, а кто тот пожар пускав, того не знаєт, бо не тилко в тот бор рудницкий товар ходит, але и з околичних сел, именно губ(...)*, неданчицких и протчие товары ходят в тот бор.

Федор Шкура в допросі своем сказал, что Мовши Маюровичу, жиду, по свідательству рудников и по росказаню пна Якова Полуботка, все сполна так за челяд, которие винни були ему, Маюровичу, як и за рудню и в него будучие вещи тысячу осмдесят три зол. и шагов пят заплатил же о том квїтації ж за рукою его, жида, являют».

* * *

«Року 1725 мїсця септевр. 10.

Против чоломбития Мовши Маюровича, жида допрошуван был Федор Шкура, рудник, а в допросі своем сказал, что ему, жиду, по свідательству протчих рудников и по росказаню пна Якова Полуботка уплатил все сполна, так за челяд которїи були винни ему, жиду, яко и за рудню и в него бу-

дучие вещи тысячу осмдесят три золотих и шагов пят заплатил же. О чом данние Шкурі квітації за рукою его, жида, являют.

Мовша Маюрович, жид, в улику сказал, что сут реестра у Комаровского, старости довжицкого, и Деренцовского, писара роіского, которіі розисковали об том и были при згоді, же приходится ему от Шкури еще за рудню триста пяддесят золотих по оних реестрах неуплаченных, опроч обліга данного ему, жиду, от Тишка Почупала, челядника рудницкого.

Юрко Карачон, димер рудницкий, в допросі своем сказал, что ввечері пред сѣим Василием при- слал жид Маюрович до него другого жида, Рабія, приказуючи, жебы зараз пускал в рудні дуги и он отказал, же тепер празник и уголля не маш руду же пускал, а на завтрашний днь, когда навозив он, жид, уголля в тот час перед обідом, пустив дуги он, Карачон раз до вечера, а вдругое против ночи, втретее на другий днь также пускал дуги. А послі роботи вигребши огонь и загасивши, пошел вече- рати, а по вечері пришовши в кузню, люг спати и уже о півнях пришол до него члвк Самойло Пав- лов и стал будит казуючи, «Уставай, кузня горит» и он схопивши, побіг в хату и взял горщок на тушене тоей кузні и покол збіглись люде, чимало оной кузні згоріло и утушили єі. Которая и тепер не направлена, тилко міхи жид направив. И за то, ему, Карачону витрутив жид сім золотих за рубку.

Против сего в улику жид сказал, что он в хаті спав, як кузня загорілас, а не в кузні. Чому и сам он, Карачон, сознался пред пном Яковом Полуботком и в той кузні перше почали горіти міхи зи споду от печи, а не зверху, которих міхов дошки погорілие и сподние и тепер сут для доказателства.

Самусь, Павлов сн, в допросі своем сказал, же жид Маюрович не запрещав ему товару пасти в бору и не чул об том нічого и не посила в бор своего товару пасти. А як згоріли жидови роботи в том бору от пожару, того не відаєт, а хто тот пожар пускал, того не знает, а кузня як загорілас, так- же не знаєт. Тилко постерегши сестра его, вийшовши на двор вночи, що кузня горит, стала будит его. И он, схопивши, так Карачона в той кузні спячого збудив, яко и людей и утушили оную кузню, которая была зверху загорілас.

Дмитро Чумачок в допросі своем сказал, что була одна коза его з козеням в бору, где работы жи- дови погоріли, и его сн пас, тилко ж не клав он его ж огню в бору. Але от пожару згоріли работы жидови, а хто тот пожар пускал, того не знает, бо не тилко в тот бор товар рудницкий ходит, але й околичних сел, именно губицкий, неданчицкий и протчие товари ходят в тот бор.

Иван Хвиц, Юзко Хвиц и Янко Лях сознали, что оны не відають як жидови работы погоріли в бо- ру, а товару своего не гонили пасти в тот бор их діти и не клали огню в оном бору, а знають, же от пожару згоріли работы. А хто пустив пожар не відають, бо многие з околичних сел туда гонят в тот бор товар пасти.

Михайло Ковзкий в допросі своем сказал, что ходил товар его в том бору. Тилко ж не на том бо- ку, где работы жидови погоріли, которіі от пожару загорілис, а хто пустив пожар не знает.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52860 і 52861. Оригінал. Через весь текст розтягнуто напис: «К сим допросам по прошению сих людей я, Стефан Яновский, руку приложил», а також під словами Мовши Маюровича підписи на івриті).

№ 10

1727, червня 21(10). – Михайлівка. – «Доношение» Андрія Полуботка до ГВК.

«В войсковую енеральную канцелярию.

Доношение.

Получил я указ з войсковой енеральной канцелярії, дабим отвітствовал доношением на чоломби- те, поданное на мене от бившаго рудника моего Мовши Маюровича, жида. По которому отвітст- вую: невинне войсковую енеральную канцелярию потрудил жид Мовша своїм челомбитем, подан- ным на имя ея влчства гсдрині императриці на мене в том, якобы покойный отц мой зисковал его з заграниці до своїх рудень и вручал ему рудні, поки сам схоче держат. Не било тоей нужди отцви покойному, чтобы за ним посылал за границу, на що и писания не покажет ні посылающихся по его и к чому его затыгане. Вшак он не показал з своего бития при рудях ніякого своего майстерства лут- шого над прежде бивших рудников, але и овшем учинил разорение в заводах руденных наших. Ко- того ради разорения приказал ему уступить яко з своего власного доброго, даби и до остатку не разорил рудні и вручилем иному руднику, не хотячи ему своего доброго попустит в спустошение. Однак при зданню рудні от его, Мовши, новому руднику, Федору Шкурі, приказалем старості лю- бецкому зехат и просит з собою посторонних рудников для признатя, як по их обикновению чинит- ся отдача от рудника другому руднику. Потому староста любецкий, зискавши чужосторонних руд- ников, ездил на рудні мої, и як сознали они, так отправил Мовшу. А в том от мене приказу не било, чтобы плачено руднику жиду полторы тысячи, бо ему платитис за тоє нїзачо, что мое доброе попус- тошил, яко то рудню Верчецкую по половині спалил и греблю опустил и людей, при рудні застаю- чих, позакабалал, як о том пространно старост моїх, писанный в Глухов ко мні, опівает лист. Котор- ый презентоват будет брат мой (Андрій – Ю.М., І.Т.), нні обрїтающийся у Глухові. А и самого стар- осту любецкого прислалбим к отвітствию, тилко тепер занят ділом у черніговского гспдна полков- ника, репорти по указу коллегіі Малой Россіі з протчими старостами нашими справляет. И сие мое в отвіт доношение отправляя, всепокорственню прошу, да блгволит войсковая енеральная канцеля- рия своею важностю жида Мовшу поскромит, чтобы он напрасно не плутал и упором не интересо- вался к рудням ибо всяк силен есть в своих добрах, кому похотіть их попускать в заарендование.

К сему доношению руку приложил Андрей Полуботок.

Михайловка июня 10 року 1727».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52856. Оригінал).

№ 11

1727 р. – «Доношение» любецкого старости Григория Рожовца до ГВК.

«В войсковую генеральную канцелярию отвітное
Доношение.

Мовша Маиорович, жид, подал на мене, нижей именованного, в оную канцелярию доношение, в котором выразил, что я будто не по указу своїх пнов его худобу арештовал в рудні при отбираню у его, жида, рудні и не велів платежу руднику чинити, ні жадану причину и будто за моею причиною и не учинністю ему сатисфакції, когда он, жид, поехал в Михайловку до пна Андрея Полуботка, пана моего, искат управи. В той дорозі его разбойники розбили и так на субстанції, яко и на здоровю его увічили. На что я отвітствую. Я его добр и худоби в рудні жадной не арештовал и жебы рудник ему платежу не платил, я того не приказувал и что его разбойники на дорозі розбили и увічили, когда он їздил в Михайловку до пана моего, в том моей жадной причины ніт и ни в чом моей вини не найдется. Только то едино сказую, что син его, Мовшин, просив нас обще из старостою довжицким Коморовским, жебы ми позволили ему якую комору занят для поклажи худоби их, покамыс они до Ріпок зовсім перевезутся. И ми ему по прошению его хочай и дві комори занят позволили и доброе свое, понеже ні в чом било незачепно ж, скласти не притили. А когда рудник Шкура міл платит за руду и за другие рудничные причины по присуду и шацунку посторонних рудников жиду Мовши, але Мовша, ставши при впори, тим не контентовался и требовал, аби впред Шкура платился за челяд подлут корбов (?) его у претенсії положенных числом осмсот сорок, якая его, жида, на челяди претензия с великим протчим рудникам удивлением стала. Зачим, не могучи их сами собою обох сторон помирковати, писалисмо лист до пнов своих в Глухов и ім самим туда ж їхат казали, жебы там панове, з листа того порозумівшис, рудні тримат Мовши ли чили Шкури повеліли. И на писанный тот лист покамыс ризолюція от пнов моих учинилас, в оних руднях на двор до времени веліли робиты. А як резолюція по том листу к нам пришла, жебы рудні Шкури в завідоване поручит, а жиду в платежу, что надлежало по порохунку, учинит сатисфакцію. Тилко ж, же жид в ту пору невідомо где їздил, а к нам не являлся, затим без бытности его самого помиркована чинит было трудно.

К сему отвітному доношению Григорий Рожовец, староста любецкий руку приложил». (ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52857. Оригінал).

№ 12

1728 р. (?). – Скарга Ганни Войцехович (урожденной Полуботок) гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣцвий пне гетмане, мні всемлстивійший пне патроне и великий добродію.

При восписаніи нижайшого моего поважной ясневелможности вшой особи уклону всепокорнійше ясневелможности вшой доношу, что без бытности моей в домі моем присланный от гѣдпна генерала лейтенанта графа Дукляса подпрапорщик, з которым опредѣленный значковий полку Ніжинского товариш Григорий Кубраковский з указом в полк Черніговский для выбора півчих, взяли сѣна моего, к співанию неспособного, насилно. Того ради при обятії ног рейментарских всепокорнійше прошу, чтоб по своему високом панском на дом мой (который под свою панскую принял протекцію) призрінію мѣстиво ясневелможност вша соблагоизволил висоцеповажным рейментарским писанием до его сиятельства заслат инстанцію, дабы сѣна моего яко в півчие незгодного приказал отпустит в дом мой и впред бы не бывало таких нападений домові моему разорений, ибо до сего еще не было образа, чтоб по заслужонных домах насилно бігачи дітей брати кром моего бідного домишку. О якую учинност сторишно ясневелможности вшой прошу.

Вшой ясневелможности, моего премѣстивійшого пна патрона и добродія всенижайшая раба Анна Полуботковна Петрова Войцеховичова».

Адреса: «Ея императорского величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетману ясневелможному его мѣсти пну Данилу Апостолу, моему вшой премѣстивійшому пну патрону и великому добродіеву всепокорственню».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52827. Тогочасна копія).

№ 13

1731, не пізніше серпня 23(12). – Глухів (?). –

Скарга Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣцй пне гетмане и кавалер, премѣстивійший мні пане патроне и добродію.

Сего 1731 года августа 12 дня бил послан високоповажный рейментарский ясневелможности вашей указ по челобыттю моем до пна Андрея Миклашевского, дабы он, пн Миклашевский, доводячи-еся мні от пнеи сожителници своей и от пасинка своего пна Василия Жураковского денги четириста рублюв, уплатил мні. Який рейментарский ясневелможности вашей указ он, пн Андрей Миклашевский, получа, не учинил по оному исполнению, ибо не уплативши мні виш означенных четирых сот рублюв денег, писал ко мні писмом своїм, извиняя себе от уплатки тіх денег, представляючи якобы он пасинка своего добрами ніякими не владіет, а искат мні оних четирых сот рублюв денег моіх переказует на сожителници своей и на пасинку своем. Пасинок же его, пна Миклашевского, в его, пна Миклашевского, опеці содержится и сам за младолітством своїм добрами, себі належными, еще не владіет, але родительница его, пні Миклашевская, всіми добрами первого мужа своего покойного пна Андрея Жураковского себі и снові своему пну Василию Жураковскому належными, владіет. Чого ради припадая к ногам пнским ясневелможности вшой, всепопкорственню вшой ясневелможности прошу приказат свой високоповажный рейментарский повторителный до пна Андрея Миклашевского послат указ, дабы доводячи-еся мні от сожителници своей и от пасинка своего денги четириста рублюв мні без отлагательства отдал, ибо упоминаяся я многажды от многих в пна Микла-

шевського і в пней сожителниці его виш означених моїх чотирехсот рублиов денег, мні от пней Миклашевской належних, и не получаю отдачи, немалый поношу убиток.

Вішой пінской ясневелможности, премлстивішого моего пана патрона и добродія найнижайший слуга Яков Полуботок».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52853. Оригінал, особисто підписаний Яковом Полуботком).

№ 14

1732, не пізніше травня 15(4). – Глухів (?). –

Скарга Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣці пне гетмане и кавалер, мні премилостивіший пне патроне и добродію.

Високоповажние рейментарские ясневелможности вашей укази четверократно были послани до пна Андрея Миклашевского, бунчукового товарища, о отдачи мні денег четирах сот рублиов, доводячиєся мні от пней сожителниці его и пасинка его пна Василия Жораковского. По яковим ясневелможности вашей указам и по сию пору исполнение не учинено, ибо пні Миклашевская з пном своїм пном Василием Жораковским власних денег моїх, мні от их доводячихся, не отдали и отдават не хотят, представляя якобы еще крайнего между собою з пном Яковом Жораковским не учинили розділення. А прошлого 1731 году по прошению пней Андрієвой Миклашевской и сна еї пна Василия Жораковского указом ясневелможности вашей между имы и пном Яковом Жораковским пн Иосиф Тарасович, бунчуковий товариш, и пн Игнатий Сахновский, обозний полковий черніговский, розділение учинили и взаємние пн Яков Жораковский з пном Василием Жораковским розділочние еден другому подавали писма. А сего 1732 году генвара 18 числа рейментарский ясневелможности вішой універсал пну Василию Жораковскому на владіние отданих ему от дядка его, пна Якова Жораковского, добр видан и так розділочних между пном Яковом и пном Василием Жораковскими писем як више означенного рейментарского ясневелможности вашей данного пну Василию Жораковскому універсалу точній копії в войсковой енеральной канцелярії іміються. Чего ради всепокорственнійше ясневелможности вашей прошу приказат кому пристойно тих розділочних между пном Яковом и пном Василием Жораковскими сочинившихся писем разсмотріт, а по разсмотрению денги, мні надлежащие чотиреста рублей от пней Андрієвой Миклашевской и сна еї пна Василия Жораковского приказат отдать, ибо чрез многие времена удержанием таких моїх денег немалую поношу обиду.

Ясневелможности вашей премлстивішого пна патрона и добродія найнижайший слуга Яков Полуботок».

На звороті резолюція: «1732 году мая 4 д. сию супліку приказал ясневелможный его мїст пн гетман и кавалер асаулам войсковым енеральним и нам, Ивану Мануловичу и Федору Лисенку, вручит, чтоб оны подлених писем розділочних между бунчуковым товаришем пном Яковом Жораковским и братаничем его Василием Жораковским же к універсалу оному пну Василию Жораковскому на владіние маєтности и грунтов данного разсмотрів, а по разсмотрению кому доведетсѣ долг пну Якову Полуботку 400 рублей уплатити, его ясневелможности доложилис. По приказу ясневелможного подписал войсковый енеральный писар Михайло Турковский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52849. Оригінал, особисто підписаний Яковом Полуботком. Запис зверху документа: «Подана 4 мая 1732 року. Записав в книгу, отдат в повіт»).

№ 15

1732, не пізніше травня 22(11). – Глухів (?). –

Скарга Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣці пне гетмане и кавалер, премилостивіший мні пане патроне и едионадежнійший добродію.

Пн Яков Лукянович Жураковский, швагер мой, доводячихся на ему моїх власных денег четирах сот рублиов, не хотячи мні уплачовати и уводячи мене чрез немалое время, хотя многие к отдачи мні тых моїх денег четирах сот рубліов означал сроки, однак и поїні оных мні не отдал. А и тепер за приездом его, пна Якова Жураковского в Глухов о отдачу виш наміненных моїх денег четирах сот рубліов в его, пна Якова Жураковского, когда упоминалемся, то мні учинил отвітствие таковое, же весма уплачоват тїх должных мні от его четирах сот рубліов денег не хочет. Чего ради всепокорственно прошу вашей панской ясневелможности рейментарским своїм високоповажным указом ему, пну Якову Жураковскому, тепер в Глухові зостаючому, приказат, дабы он власние мої виш означение денги, на нем зависяючие, без продолжения мні отдал.

Ясневелможности вашей, моего премилостивішого пана патрона и едионадежнійшого добродія нижайший слуга Яков Полуботок».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52852. Оригінал, особисто підписаний Яковом Полуботком).

№ 16

1732, до грудня 9 (листопада 28). –

Скарга Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мѣці пане гетмане и кавалер, мні премилостивіший пне патроне и добродію.

Високоповажние рейментарские ясневелможности вашей укази четверократно бунчуковий товариш пн Семен Лизогуб и другие сторонние поміщики в власних деревнях моїх, умерших діду и отцу моему високомонаршими жалованными грамотами во вічное владіние утвержденных, поскуповувавши маліе частки грунтов в козаков, поміжних мні, в моих же деревнях живучих, свое так распространили владіние, привлащаючи себї к той куплі и власние мої грунты, что мні и подданым моим немалое чинитисѣ утіснение, обида и крайное разорение, ибо в власних моих грунтах чинят самовласт-

но грабительства и подданных моих прибывают тяжким боем. А и тепер тот же пін Семен Лизогуб и другие сторонние поміщики в моих же деревнях скупают козачие и подданические грунты, от чего немалие мні и подданим моим чинятся обиди и разорения. А понеже многие владілци получили себе милостивіший рейментарский велможности вшой таковий височайший респект, что в их маетностях крім их самих ніхто не важился посторонний скуповуват козачих и иных грунтов, но всяк владілец близший в своей маетности ест откупити грунта, нежели хто с посторонних, даби от того не происходили обиди и затруднения напрасие. Того ради и я держу при обятіи ног панских ясневелможности вшой милостивішого панского ясневелможности вшой просит респект, даби мні высокоповажний рейментарский ясневелможности вшой бил видан указ, чтоб в маетностях моїх ніхто посторонний не скуповал грунта, а покупившие грунта в маетностях моих для того моего озлобления, таковую свою сумму денег, якую они за грунта в маетностях моих ими купление, подавали, принявши от мене мні би оных грунтов в маетностях моих, ими скупленных, уступили, даби я и подданные мої скуплением грунтов в маетностях моих от посторонних поміщиков не поносили обиди и не пришли бы в крайное разорение. О який височайший рейментарский ясневелможности вшой респект всенайпокорніше ясневелможности вшой панской прошу

Вашой панской ясневелможности премлстивішого моего пана патрона и единонадежнішого добродія найнижайший слуга Яков Полуботок».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52819. Оригінал. Запис зверху документа: «Подана д 4 мая 1732 року. Записав в книгу, отдат в повіте». Інший список цього документа, який майже не відрізняється від наведеного, зберігається там же під № 52854).

№ 17

1732, до грудня 9 (листопада 28). –

Скарга Якова Полуботка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мсіці пїне гетмане и кавалер, мой премлстивіший мой пїне патроне и единонадежній добродію.

Бунчуковий товариш пін Семен Лизогуб и другие сторонние поміщики в власних деревнях моїх, умерших діду и отцу моему високомонаршими жалованными грамотами во вічне владіние утвеждених, поскуповувавши маліе частки грунтов в козаков, поміжних мні, в моих же деревнях живучих, свое так распространили владіние, привлащаючи собі к той куплі и власние мої грунта, что мні и подданим моим немалое чинится утіснение, обида и крайное разорение, ибо в власних моїх грун-тах чинят самовластно грабительства и подданных моїх прибывают тяжким боем. А и тепер тот же пін Семен Лизогуб и другие сторонние поміщики в моїх же деревнях скупают козачие и подданические грунты, от чего немалие мні и подданим моим чинятся обиди и разорения. А понеже многие владілци получили себе милостивіший рейментарский велможности вшой таковий височайший респект, что в их маетностях крім их самих ніхто не важился посторонний скуповуват козачих и иных грунтов, но всяк владілец близший в своей маетности ест откупити грунта, нежели хто с посторонних, даби от того не происходили обиди и затруднения напрасие. Того ради и я держу при обятіи ног панских ясневелможности вшой милостивішого панского ясневелможности вшой просит респект, даби мні высокоповажний рейментарский ясневелможности вшой бил видан указ, чтоб в маетностях моїх ніхто посторонний не скуповал грунта, а покупившие грунта в маетностях моих для того моего озлобления, таковую свою сумму денег, якую они за грунта в маетностях моих ими купление, подавали, принявши от мене мні би оных грунтов в маетностях моих, ими скуплен-ных, уступили, даби я и подданные мої скуплением грунтов в маетностях моих от посторонних поміщиков не поносили обиди и не пришли бы в крайное разорение. О який височайший рейментарский ясневелможности вшой респект всенайпокорніше ясневелможности вшой панской прошу.

Вашой панской ясневелможности премлстивішого моего пана патрона и единонадежнішого добродія найнижайший слуга Яков Полуботок т.р.р.»

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52854. Оригінал. Запис зверху документа: «Подана д 28 9бра (тобто, новембра – Ю.М., І.Т.) 1732 року. Записав в книгу, доложит»).

№ 18

1732, не пізніше травня 22(11). – Глухів (?). –

Скарга Василя Жураківського гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мсіці пїне гетмане и кавалер, мой премилостивіший патроне и великий добродію.

Прошлых 1730-го и 1731-го годов суппиковал я до ясневелможности вашей о движимых и недвижимых иміниях по покойных діду моему Лукяну Жураковскому, полковнику ніжинском, и жені его, а моей бабці Анні Апостоловні, оставшихся, а равно на дядка моего родного пїна Якова Жураковского и на мене з сестрою моею Анастасією наслідственно спадающих, и покорніше просил, дабы з дідовских моїх движимых и недвижимых добр часть половинная на мене и на означенную сестру мою указом ясневелможности вашей было виділена. О чом всем учинить окончание указом ясневелможности вашей минувшого 1731 году обозному полковому черніговскому пїну Игнатию Сахновскому да бунчуковому товариству пїну Якову Полуботку и пїну Иосифу Тарасевичу полічено было. И того ж 1731 году февр[аля] 19 д. помянутий дядко мой пін Яков Жураковский, не входя в правный процесс, хотя вид поміркованя показуючи, уступил мні нікоторые з движимых и недвиж-имых иміния. Однако ж з недвижимых добр двора в городі Ніжині, гді покойні дід и бабка мої жи-вали, без всякого резону в поділ не попустил, а з движимых по покойной бабці моей оставшихся сто волов кормных не показал к равному поділу. Да и за тое, что болше трех літ в опеці своей часть движимого и недвижимого моего наслідия содержал, о всяких з оной моей части приходах и ижди-

вениях відомости не похотіл дати. А понеже по смерти означенной бабки моей немалое число показалось долгов, к которых долгов выплаченно и мене притягают, якож и килкокротные указы от ясневелможности вашей к отчиму моему, п̄ну Андрею Миклашевскому, об отдачи п̄ну Якову Полуботку чотирох сот рублей присылали. Да и з ним, п̄ном дядком моім, я полюбовную люблю и учинил розділку, толко ж я неравномірною получил часть, ибо тое я принимал, що он по своей милости уступил, а не так, как надлежало к равному поділу. Того ради припадаючи к стопам ясневелможности вашей всепокорнійше, прошу милостивійший на мое и сестры моей сиротство респект явити и дати рейментарский указ, чтоб дядко мой, п̄н Яков Жураковский, сюда в Глухов приехал и як о дворі городском ніжинском, которого в поділ не допустил, и о сту волах кормных, к поділу не объявленных, учинил зо мною розділ, так и о приходах, якие з части моей болш неже через три года собирал без всякого и малійшого на мене и сестру мою родную Анастасию иждивения, по силі прав малороссийских показал бы. З того долги по бабці моей оставшыес безобидно было б и мні платить. О таковое рейментарское признание вторично прошу

Ясневелможности вашей премилостивійшого моего патрона и великого добродія нижайший слуга Василий Жураковский».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52851. Оригінал. На початку документа запис: «1732 мая 11. Записав в реестр, отдат к ділу»).

№ 19

1733, не пізніше липня 8 (червня 27). – Чернігів (?). –

Скарга чернігівського жителя Антона Ладонки гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мсці пне гетмане и кавалер, млстивійший мні пне и единомадеждный добродію.

Жил я, нижайший полку Черніговского сотні Волинской в маетности п̄на Павловой Полуботковой удовой бывшой полковника черніговского в селі Савенках роков нісколко. И тамо (...)»* приобіцавши оставя двор, трудами и коштом моім остроенный, перейшов на житие того ж полку в село Чорнотичи (нині – однойменне село Сосницького р-ну), где и тепер нищетный я мешканіе імю и по отході моем з Савенок п̄на Полуботкова в полковой черніговской канцелярії полковой сотні наказный сотник Василий Медушевский, села Полуботок староста Сава Rogozинский, значковый полку Черніговского товариш Половецкий, который по его ж, полковника Полуботка, приказу оную сіножат мні во владініе и заводили, також черніговский міщанин Давид Митаревский, бунчуковый товариш Василий Полоницкий и другие многие не толко черніговские обыватели, но и сторонные окрестных сел люде відают о том довольно. Токмо на оную замінную сіножат ниякой кріпости он, п̄н полковник, не дал, о чем всем и в енеральной войсковой канцеллярії от мене челобитием объявлено прошлого 727 году августа мсца 8 числа. А по оном моем челобиті велено указом его императорского величества Андрею и Якову Полуботкам, чтобы оны на помянутую замінную сіножат, якая мні дана отцем их, за руками своїми дали кріпост, по якой бы мні в предбудущие года свободное было владініе или отобранные купчие писма и сіножаты назад возвратили. Который его императорского величества указ в Чернігові Якову Полуботку от мене до рук его и отдан. Однак ж я по оному указу, так и по многократным моім к нему приходам в дійст(...)»* ничего не произвел и ползы никакой от оных Полуботков не получил, кромі единой траты и убитку. Того ради всепокорственно ясневелможности вашей прошу, дабы оные Андрей и Яков Полуботки болш не трудячи превысоцеповажную ясневелможности вашей особу и мене б, убогого человека, не приводячи в дальшие траты и волокиту, крайнее учинили рішення и дали б мні за руками своїми на оную замінную сіножат кріпост для свободного в предбудущие годы владінія, чтобы не пришло власной своей мні лишитис куплі. Ясневелможности вашей моего премлстивійшого единомадежного добродія нижайший раб и подножок черніговский міщанин Антон Ладонка».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52820. Оригінал. На початку документа запис: «Подана 27 июня 1733 року. Записав в книгу, доложит»).

№ 20

1733, не пізніше грудня 30(19). – «Доношение» Андрія Полуботка в ГВК.

«В войсковую енеральную канцелярию покорное доношение.

В 1731-м году принял я, нижайший, в прикащыкы в маетност мою Боровичи, в полку Черніговском імючущую з другими деревнями, поляка именем Казиміра Гловинского, который зайшовши з Полщи у Малую Россию, жил немало в Малой Россіи и бил на приказах у бунчукового товарища п̄на Семена Лизогуба. И когда у мене служить начал приказчиком с 1731 года по 1733 год не был калкулиован за отездом моім в Санкт Петербурх, а услышавши о возвращеніи моем з Санкт Петербурха, собрався з дому моего боровицкого в сундуки и в разние міста повивозил оные и намірен был бежать за границу со всім. О яком его умилшеніи свідавши в том же селі моем Боровычах козак полку Черніговского сотні Седневской Василий Конотопец, объявил мні. Почему я послал в маетность мою Боровичи и веліл его, Казиміра Гловинского, удержать от побігу, а сундуки его одни уже вислани за границу, а якие могли на стороні сискать два, у священника Хотуницкого, тье при сторонних людех припечатать приказал еще в тіх містах, у кого они и били приручивши. Да сего же 1733 году прошедшаго октябрю місяця приказал я оного Гловинского скалкулиоват и по калкуляціи явилось на ему денег моих 535 рублей и 6 копеек, кромі других его шалостей и разорения так в пуцах моих, як чрез необычное и здирство подданных моих починившихся. Но понеже оний вишше упомянутый Казимір Гловинский человек заграничный, того ради я сам за мой убиток на ему доправлятис не могу, чтоб хотяи и явно он уже винен, однак не похотіл би заграницю ушовши, какова зділать забору, як оны поляки обикли самовольство ділать. В чом всепокорственно прошу м̄лсты войсковой енеральной

канцелярії, даби сие мое доношение явочное било принято и в книгу записано и мні бы видан указ в полковую черніговскую канцелярию и абы кто бил послан, на моем кошті, осмотріть его, Гловинского, сундуков ис сторонними людьми (ежели что зищется) оценивши за мое, что он поворовал, хотя би мало що мні с оних довелос в награждения отдать.

К сему доношению руку бунчуковий товариш Андрей Полуботок руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 528186. Оригінал. Зверху документа запис: «1733 року д. 19, записат в книгу». Інший варіант листа-«доношения» Андрія Полуботка, записаного в книгу не пізніше 8.07.(27.06.) 1733 р. знаходиться в тому ж фонді під номером 52818а).

№ 21

1734, липня 5 (червня 24). – Глухів. –

Лист правителів ГВК до старшини Чернігівського та Лубенського полків.

«По указу ея императорского величества самодержици всероссийской и протчая и протчая и протчая.

Полковникам черніговскому и лубенскому, а в небытности их на сей час правления полковые содержащим судиям полковым лубенскому Семену Максимовичу да черніговскому Ивану Мокриевичу з протчею старшиною полковою тамошнею, сотникам с их урядами, а особливе роменскому и наказному волинскому до помершом бунчуковом товаришу Ивану Обыдовскому добр его наслідникам и села Вовковцов жителям и всім, кому о том відати надлежит, чрез сие объявляется:

Знатный бунчуковий товариш Андрей Полуботок премощнійшю ея императорского величества с Гдарственной коллегии иностранных діл грамоту к покойному гетману и кавалеру Апостолу за его жизни, прошлого 733 году генваря от 29 з Санкт Питербурха отпущенною, прошлого мая 13 чисел сего 734 году при доношеніи своем подал генералу-лейтенанту ея императорского величества генералу адъютанту конной гвардии подполковнику, сенатору и кавалеру князю Шаховскому, в которой изображено: в Гдрственной ея императорского величества коллегии иностранных діл были чолом бунчуковые товариши Андрей да Яков Полуботки, что дід их Леонтий да отц Павел Полуботки за службы пожаловани в Малой Россіи маестностями, мельницами, кгрунтами. Которие маестности, мельницы, кгрунта утверждени грамотами во вічное владіние и по силі тих жалованных грамот дід и от их владіли всім свободно многие годы. А по смерти их и они, челобытчики ж, владіли. А с 724 году многие от владіния их грунта, грамотами утверждение, отрішени, а именно: в полку Черніговском до сел Савинок и Наумовки надлежащие ліса, блюденние дідом и отцем их, позволил покойный гетман Апостол своим універсалом жителям сотні Волинской рубыт, которие ліса оние жители пустошат порубкою. Да в полку Лубенском из владіния принадлежające к данному отцу их и утвержденому в 1708 году грамотою селу Коровинцам роспашниі землі и степ он же, покойный гетман Апостол, утвердил універсалом своїм во владіние Лубенского полку сотнику роменскому, а другие грунта того села Коровинец отдал во владіние к селу Вовковцам и універсалом же своїм утвердил. Которого села жители ліс их, челобытчиков, в четириста рублей совсім вырубили, да мельницы на реке Тишки и ліса, к владінію коровинскому належające, отдал Ивану Обыдовскому, бунчуковому товаришу, и чтоб пожалование діду и отцу их грунта, которие у них отобрани и отдани во владіние другим, возвратит им по прежнему. А понеже в прошлом 1732 году по ея императорского величества указу при рішеніи діла о селах Орловке и Казилровке и Коровинцах опредѣленно тім селам и протчим всім, коі в 1708 году по именному указу блаженния и вічностойния памяти его императорского величества Петра Великого ея императорского величества вселюбезнійшого гсдря дяді пожаловани полковнику Павлу Полуботку и утверждени жалованными грамоти быт за дітми его, за Андреем да Яковом Полуботки, и тіх жалованных даних отцу их грамот никак не отмінят и иміют оные быт всегда ненарушно и владіние описанных оних всіх маестностей от его Полуботковых дітей никогда неотемлемо, о чем особливая ея императорского величества грамота к покойному гетману Апостолу послана. Сего ради ежели которие грунта, ліса и мельницы утверждение тіми жалованными грамотами отцу их, челобытчиков, Андрея и Якова Полуботков, с 1727 году у них отобрани и отдани другим и тіх грунтов, лісов и мельниц у них, Андрея и Якова Полуботков, отнимат не надлежит, а возвратит им во владіние по силе вышеобъявленного ея императорского величества указу. И сего юнія__ д. по указу ея императорского величества генерал-лейтенант ея императорского величества генерал-адъютант конной гвардии подполковник, сенатор и кавалер князь Шаховской с присутствующими войсковою генеральной канцеляріи членами по слушаніи вишей писанного премощнійшого ея императорского величества в предостойнійшой грамоті изображенного указу приказали: исправится з данными бунчуковых товаришей Андрея и Якова Полуботков діду их и отцу високомонаршими грамотами. А по справке високомонаршой грамоти, одною блаженния и вічностойния памяти его царского величества Феодора Алексіевича село Савинки, в полку Черниговском лежащее, со всіми к тому селу надлежащими землями, полями, покосами и лісами, асаулі енералному Леонтию Полуботку от создания миру 7189 году марта 16 д. пожаловано, а другою, блаженния и вічностойния памяти его императорского величества Петра Первого, село Коровинци в Лубенском полку з землячи пахатными, с лісами и сінокоси и с мельницами при тому ж селі Коровинцах на річке Сулі и Тишкіні обірітаюущимися и со всякими угодіи полковникові черніговскому Павлу Полуботку и жені его и потомству в вічное владіние 1708 году ноября 14 утверждено и понеже премощнійшим ея императорского величества указом в предостойнійшой ея императорского величества грамоті изображенным всемілостивіише повелено генералу-лейтенанту ея императорского величества генералу-адъютанту конной гвардии подполковнику, сенатору и кавалеру, князю Шаховскому с присутствующими войсковою енеральной канцеляріи членами всякие діла, к гетманскому правленію подлежащие, отправлят по прежним ея императорского величества указам и инструкциям. Того ради он же, генерал-лейтенант ея императорского величества генерал-адъютант конной гвардии

подполковник, сенатор и кавалер, князь Шаховский с присутствующими войсковою енеральной канцелярии членами веліли сей за рукою его генерала, сенатора и кавалера, князя Шаховского и присутствующих енеральной канцелярии членов з енеральной канцелярии выдат универсал. Чрез который предлагается дабі лісов, до сел Савинок и Наумовки надлежащих, преречоних Полуботков дідом и отцем блюденних, ежели ті ліса, до оних сел Савинок и Наумовки надлежащие, покойный гетман и кавалер Апостол с 727 году универсалом своим жителем сотні Волинской рубыт позволил, оные сотні Волинской жители под неопустным наказанием к зазрі (!) двойной плати, ни на какие нужды без их, Полуботков, відома и позволения рубат не дерзали. Також Лубенского полку сотник роменский Семен Остапович до распашной земли и степу, к данному Полуботков отцу и утвержденному в 1708 году грамотою селу Коровицам принадлежащих да села Вовковец жители до грунтов пререченного ж села Коровинец, ежели, ті к селу Коровицам надлежащие, роменскому сотнику распашные земли и степ, а вовковчанам к селу Вовковцам грунта покойного гетмана и кавалера Апостола универсалами отдани, весьма не интересовались б и оние вовковчане ліса Полуботков вперед рубат под непоблажним же наказанием и опасением за поруб двойной плати не дерзали б да бунчукового товарища Ивана Обыдовского наслідники до мельниц на реке Тишині и ліса к владінію коровинскому надлежащих, которые его ж, покойного гетмана Апостола, универсалом ему, Ивану Обыдовскому, во владініе ствержени також весьма не интересовались. На всі вишей писанние добра им, покойным гетманом, от Полуботков отобрание и як више показано роздание, по силі вишей писанного преемошнійшого ея императорского величества указу по прежнему были б за бунчуковыми товарищами Андреем и Яковом Полуботками. Чего ради по ея ж императорского величества указу генерал-лейтенант, сенатор и кавалер обще с присутствующими войсковою енеральной канцелярии членами для осмотра и отказу вишеозначенных грунтов, покойным гетманом Апостолом розданных, разсудили: определит войскового товарища Ивана Несторовича да войсковою енеральной канцелярии войскового канцеляриста Николая Соколовского. Который канцелярист по силі сего универсалу в присутствіи показанного Ивана Несторовича, войскового товарища, у всіх, кому от окоинного гетмана и кавалера Апостола на показание преречоних Полуботков добра даны универсали, взяв самые подлинние, справил с них точные копии. А по взяттію и по справке оних копий ежели ті универсали дани на грунта високомонаршими грамотами Полуботкам утверждение, міют определение особи войскового товарища Иван Несторович да канцелярист войсковий Николай Соколовский отобрат и отобравши всім полуботковых добр як кому оние добра в тіх универсалах утверждени, так против тих же универсалов во всем и отказат, и им, бунчуковым товарищем Андрею и Якову Полуботкам, по силі високомонарших грамот по прежнему отдат во владініе. И о том генерала, сенатора и кавалера, князя Шаховского в енеральную войсковую канцелярию репортуют доношением, при котором бы сообщили оны, бунчуковый товарищ и войсковий канцелярист, на виш писанние Полуботков добра так з данных от покойного гетмана и кавалера Апостола универсалов за справкою копій, якої самые подлинние, если надлежатимет от них по вишеписанном отобрат. Зачим з сим универсалом посланным показанных Полуботковых добр от кого надлежит для отказу войсковому товарищу Несторовичу и войсковому канцелярсту Соколовскому везде в полках Лубенском и Черніговском, если где якої старшини в чом оны імлі б требоват, так полковая, яко и сотенная старшина чинили б пристойное вспомошествование сей же подленим универсал войсковий товарищ Иван Несторович и войсковий канцелярист Николай Соколовский учинив то оном исполнение, міют отдат бунчуковому товарищу Андрею Полуботку с роспискою.

Дан в Глухові юнія 24 д. 1734 году.

(....)* Шаховской.

Князь Андрей Барятинский.

(...)*

Андрей Маркович.

Михайло Забіла.

Войсковою енеральний писар Михайло Турковский.

Войсковий канцелярист Афанасий Лиевыцкий».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52818. Оригінал, завірений печаткою і особистими підписами).

№ 22

1739, червня 13 (2). – «Доношение» Ганни Полуботок в ГВК.

«В енеральную войсковую канцелярию

Доношение

Іміються в полку Черніговском в селі Савинках во владініі моем нікоторое число по крипостям подданных посполитого звания людей. Которые подданные чрез многие года жили и всякую подданническую повинность отбывали. Токмо налогами великими старшини сотенной понурнишкой в дачи провянта и висилки на лінію и в погонщики на воли их отягощали и затім они за инних владітцов посходили и живут тамо и пойнї и в том мні немалой убиток и розорение делается. А понеже имянным ея императорского величества указом в прошлом 738 году во всенародное в Малой России извістие публікованным всемілостивіише повелено, чтоб в Малой России обиватели з міста на місто не переходили, а которые перейдут, тіх сискиват и отсилат на прежние их жилища. Того ради всепокорнійше прошу о сиску помянутых подданных моих; к владітцам, за которыми они живут, выдат з войсковою енеральной канцелярии указ. А как по имени и прозванию ті подданные и за какими владітцами живут, о том при сем именни посылаю реестр. О сем доносит и просит удовствующая полковница черніговская Анна Павлова Полуботковая.

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52828. Оригінал. Запис зверху документа: «Под(ано) юнія 2 д. 1739 году. Записав, доложит»).

№ 23

1739, не раніше 24 (13) червня. – Чернігів. –

«Доношение» ГВК в канцелярію міністерського правління.

«Из войсковой енеральной канцелярии в к[анцеля]рию міністерского правления м[алороссийских] діл извѣстие сего юня 13 д. з полковой черніговской к[анцелярии] на посланный ея ивал(?) з в[ойсковой] е[неральной] к[анцелярии] по требованию оной к[анцелярии] міністерской подлинной е[неральной] в[ойсковой] к[анцелярии] справки: умерший черніговский полковник Полуботок на едной или двух женах бил женат; будет на двух, то первую и вторую жену как звали, и первая, в котором году умре, а на второй, в котором году он, Полуботок, женился, указ доношением в е[неральную] в[ойсковую] к[анцелярию] представлено, что де по учиненной в оной полковой черніговской к[анцелярии] справки явилось, яко умерший полковник черніговский Павел Полуботок был женат на двух женах и с них де именами: первая Евфимия Василиева, дочь попа міста Лебедина, а с положенного на гробі ея надгробку в церкві соборной Спаской черніговской подпису явилось, что де умре оная жена его, Полуботка, в 717 году февраля мѣя в средних числах. Другая Анна Лазаревичовна, судіи полкового ніжинского, умершого доч же, которая нні в живих обрѣтается и живет в Сосниці. А женился на ней в 1718 году в ноябрѣ мѣці пред Пилиповим пущеннем, а в котором числі неизвѣстно и справится де ніоткуда. И сего юня 3 по ея и[мператорского] вел[ичества] указу и по определению его високопр[евосходителств]а г[енерал]а аншефа Александра Ивановича Румянцова присутствующим енер[альной] вой[сковой] к[анцелярии] членам велено о всем вышеписанном з вой[сковой] е[неральной] к[анцелярии] в к[анцелярию] міністерского правления м[алороссийских] діл послат извѣстие. 1739 году юня д.».

(ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 52832. Тогочасна копія (?)).

№ 24

1786, жовтня 17(6). – Чернігів. – Випис з ревізійних книг 1743, 1744 рр. чернігівського повітового суду щодо власників селян сіл в околицях Любеча.

«По указу ея императорского величества самодержицы всероссийской из черниговскаго уезднаго суда его превосходительство господину генерал майору Петру Степановичу Милорадовичу Выпис.

Сего 1786-го года сентября 30 дня он, господин генерал майор Милорадович, поданным в сей уездный суд прошением представляя, что необходимо ему нужно имѣть двѣ выписи: за кім именно из рода Полуботков во владѣніи написанны в прошедших 1743 и 744 годах по ревизіям состоящие в містечку Любечі и в приселках оного посполитіе оных Полуботков люде. И как де бывшие в полковой черниговской канцеляріи ревизіи вышеписанных годов нынѣ находятся в сем уездном судѣ. Для того просил по тім 743 и 744-го годов посполитским ревизіям, учиня виправку за кім именно ис Полуботков оние в містечку Любеч и в принадлежащих к оному приселках посполитіе люде записаны, видать для его надобности двѣ урядовіе выписи. По коему прошению в силѣ состоявшагося на оном определения как по учиненной в сем уездном судѣ с имѣющимися ревизіальными книгами справки явилось, что по ревизіи, на 1743 год сочиненной, в сотні Любецкой в містечку Любечі в приписных к оному деревнях Пищиках, Голубурдах, Коробках и протчіх приселках, к той волости подлежащих, записаны посполитіе люде во владѣніи за бунчуковым товарищем Андреем Полуботком. А по ревизіи 1744-го года в том же містечкѣ Любеч и в подлежащих к нему приселках посполитіи люде записаны во владѣніи за бунчуковым же товарищем Семеном Полуботком. Для того в засвідѣтельство о сем из черниговскаго уезднаго господина генерал майору Петру Степановичу Милорадовичу сия выпись и таковая другая для изображенной его надобности виданна 1786 года октября 6 д.

На подлинной подписано тако:

Судия Иван Рашевский.

Засідатель Федор Якубинский.

Указание пошлینی 27/4 ко[пійки] взяти.

В должности секретаря титулярный совѣтник Иван Юркевич.

Коллежский канцелярист Георгій Стишевский».

(ІР НБУВ. Ф. VIII. Спр. 2163. Тогочасна копія. Наприкінці документу намальовано коло, всередині якого написано: «місто печати»).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 17 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 10 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Із нових документів про гетьмана Павла Полуботка і його сім'ї. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 89–108. DOI: 10.5281/zenodo.7747298.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2022). Iz novykh dokumentiv pro hetmana Pavla Polubotka i yoho simi [From new documents about Hetman Pavel Polubotka and his family]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 89–108. DOI: 10.5281/zenodo.7747298.

Тетяна Оксінь

ПОХОВАННЯ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ: ВВЕДЕННЯ В НАУКОВИЙ ОБІГ АКТА ФЕДОРА ЕРНСТА від 10 липня 1927 р.

DOI: 10.5281/zenodo.7747300

© Т. Оксінь, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0711-2905>

Актуальність дослідження. Поховання гетьмана України Кирила Розумовського пам'ятне для кожного свідомого українця – це єдине гетьманське поховання, збережене до нашого часу. Актуальним залишається його всебічне вивчення та дослідження. **Мета дослідження** полягає у розкритті нових відомостей про поховання гетьмана України Кирила Розумовського через дослідження й аналіз нового документа. **Методи.** У процесі підготовки публікації було використано загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняльний, класифікації, систематизації) та історичні (проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** зумовлена впровадженням до наукового обігу нововиявленого документа – акта Федора Ернста, складеного 10 липня 1927 р. відразу після відкриття могили гетьмана Кирила Розумовського. Документ зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ).

Висновки. Підготовлено до друку архівний документ – акт Федора Ернста від 10.07.1927 р. про відкриття склепу Кирила Розумовського у Воскресенській церкві м. Батурина з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), м. Київ.

Ключові слова: гетьман Кирило Розумовський, Батурин, відкриття склепу, Воскресенська церква, Поплавський, Федір Ернст.

Рис. 1. Відкриття склепу Кирила Розумовського 1927 р. Фото 1927 р., автор Ф. Ернст.

Одним із провідних завдань Національного заповідника «Гетьманська столиця» є всебічне вивчення та дослідження поховання гетьмана України Кирила Розумовського (1728–1803) в Батурині.

Нині за цією темою виявлені та введені в науковий обіг такі документи та фотоматеріали: протокол відкриття склепу (виявив О. Коваленко, 1995 р.)¹; лист Ф. Ернста до Укрнауки²; малюнок-схема авторства Й. Хабоко³; стаття Ф. Ернста «Герострат з Конотопу»⁴; замітка В. Різниченка про долю історичних пам'яток на Конотопщині в др. пол. 1920-х рр., зокрема – склепу гетьмана Кирила Розумовського⁵; спогади мешканців Батурина Я. Андріяка, О. Шкурка та Ф. Седого, зібрані батуринським краєзнавцем О. Кодаковим у 1956 р.⁶; три фото авторства фотографа Хаїного, зроблені під час розкриття склепу, та фото Ф. Ернста інтер'єру Воскресенської церкви під час відкриття склепу⁷. Монографія С. Білокія про Ф. Ернста також подає низку цікавих архівних та документальних матеріалів⁸.

Досліджуючи цю тему, авторці вдалося віднайти в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ) лист № 191/459 від 20 липня 1927 р. до Укрнауки. У ньому Ф. Ернст пише, що надсилає на розсуд Укрнауки такі документи:

1. Доповідь про відкриття О. Поплавським склепу гетьмана К. Розумовського у Воскресенській церкві Батурина.

2. Витяг з листа зав. Чернігівським музеєм тов. Вайнштейна від 30.06.1927 р.

3. Протокол розкриття склепу від 29.06.1927 р., складений О. Поплавським.

4. Копію листа О. Поплавського до ВУАК від 1.07.1927 р.

5. Акт від 10.07.1927 р.

6. Копію обмірів склепу із збереженням розмірів та особливостей оригіналу.

7. Фотографію інтер'єру Воскресенської церкви під час відкриття (Рис. 1)⁹.

Цей лист дозволяє вважати, що виявлені та оприлюднені раніше документи були частиною справи Ф. Ернста щодо відкриття склепу гетьмана К. Розумовського в Батурині.

У публікації до наукового обігу вводиться новий документ – акт¹⁰, складений Ф. Ернстом разом із О. Поплавським та представником Батуринського РВК. В акті підсумовано всі події, які передували та які відбувались безпосередньо при відкритті склепу. Це – логічний, структурований виклад перебігу вандалізму директора Конотопського музею О. Поплавського. Акт, протокол відкриття склепу та інші виявлені документи дають можливість відтворити загальну картину відкриття поховання гетьмана Кирила Розумовського.

Документ друкується без скорочень, з усіма мовними та стилістичними особливостями, притаманними тому часу. Описки виправлені без застережень.

Акт

«м. Батурин, Конотопської округи, 1927 року липня 10 дня комісія у складі: Київського Краєвого Інспектора по Охороні Пам'яток Культури Ф.Л. Ернста, секретаря батуринського Райвиконкому З.Г. Смоляра, Завідуючого Конотопським Округовим музеєм О.Ц. Поплавського, в присутності представників релігійної громади Батуринської Воскресенської церкви – голови громади Я.І. Русакова й старости Ф.Е. Отрашевського, склали цього акта в тому, що:

І/ згідно заяви т. Поплавського, першу спробу вскрити склеп з тілом гетьмана Кирила Розумовського було зроблено ще влітку 1925 року, коли комісія чи група з 7-ми людей, до складу яких входили секретар конотопського Адмінвідділу, конотопський інспектор політосвіти Зіскінд, покликала т. Поплавського до поїздки у Батурин з метою вскриття зазначеного склепу. т. Поплавський погодився, бо мав і перед тим цю мету, а організація справи належала зазначеній вище групі. По приїзді до Батурина зазначена група приступила до розшуків входу в склеп Розумовського у Батуринській Воскресенській церкві, але входу не знайшли, і повернулися до Конотопу.

Нову спробу розшукати тіло Розумовського взяв на себе т. Поплавський, який, приїхавши до Батурина 28 червня ц. р., 29 червня умовився з членами батуринської Сільради і головою Сільради т. Біліченко, і членом т. Сідим. 29-го червня ранком в 10 годин в складі зазначених трох осіб: Поплавського, Біліченка, й Сідого було приступлено до взламвання дощок підлоги перед надгробком Розумовського. Знявши дошки, зазначені троє осіб наштотхнулися на цегляний масив, який і було пробито – верхні шари киркою, а далі – ломами, при чим роботу провадили покликані спеціально для цього муляр і тесляр. Проламавши склеп, на таку ширину, аби могла пролізти людина, т. По-

¹ Коваленко О. У склепі останнього гетьмана. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 102–110.

² Оксін Т. До питання відкриття склепу гетьмана України Кирила Розумовського (на основі матеріалів ЦДАВО м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 122–126.

³ Оксін Т. До питання поховання гетьмана України Кирила Розумовського. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 169–172.

⁴ Ернст Ф. Герострат з Конотопу. *Пролетарська правда*. 3 серпня 1927 р.

⁵ Різниченко В. Руйнація історичних пам'яток на Конотопщині. *Пасічник*. 1927. № 8. С. 32.

⁶ Науковий архів НІКЗ «Гетьманська столиця». Ф. 14. Спр. 69.

⁷ Зібрання ДНАББ ім. В.Г. Заболотного.

⁸ Див.: Білокія С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с.

⁹ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9382. Арк. 16.

¹⁰ ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9382. Арк. 11, 11 зв., 12.

плавський спустився до склепу, вибрав звідтіля дошки, цеглу та інше, що лежало на труні та коло неї, а потім спустилися ще двоє – Сідий і якийсь слюсар; т. Поплавський, при світі свічок, зняв покривало з труни, зібрав срібний галун і приступив до вскриття труни. Труну було побито слюсарем в двох місцях, які ще не пройла іржа, а саме в головах прибіл. З верхки й збоку 1 вершок, після чого верхня дошка від кришки була знята, під нею було покривало чорного коліру, яке було одсунуто на боки, під ним лежало тіло. Від тіла було взято шкатулку з олива, з серцем покійника всередині, яка лежала під колінами небіжчика. Далі було взято все покривало з усіма позументами, і далі т. Поплавський запропонував запечатати всю церкву з тим, щоби на завтра ранком сповістити округ, аби надіслано було фотографа. Місцевий фотограф Бокань, що живе коло самої Воскресенської церкви, не був використаний через те, що не задовольнив т. Поплавського якістю своєї роботи й не мав магнії. Після цього церкву в 4-й год. дня було опечатано печаткою райвику. Акту вскриття складено не було. Після цього т. Поплавський виїхав до Конотопа за фотографом. Ранком 30-го червня в 11 год., т. Поплавський повернувся до Батурина з фотографом Павленком і замініспектора Політосвіти Туром, після чого церкву було знову розпечатано, т. Поплавський знову спустився до склепу разом з Павленком, при чим останній зробив два знімки своїм апаратом розміром 13x18 і т. Поплавський зробив своїм апаратом два знімки розміром 9x12. Після цього т. Поплавський за допомогою районного техника т. Самарського приступив до обміру склепу й труни Розумовського. Після закінчення цих робіт спустилися до склепу покликаний присутній тут же лікар Заболотний, і послано було за лікарем Дуброво, і було разом з Заболотним зроблено проміри тіла небіжчика і констатовано ступінь сохранності тіла. Після закінчення цих робіт погреб було знову опечатано печаткою райвику і комісія в складі Поплавського, Павленка і Тура повернулася до Конотопа, причім т. Поплавський обіцяв райвикові повернутися ранком наступного дня для складання акту. Скринька з серцем Розумовського, три гудзики, клочок волосся, срібний герб, що був прибитий до верхньої покатої частини кришки, й одвинчений т. Поплавським, адамова голова, яка сама упала з нижньої частини труни, носок з ноги Розумовського, знятий т. Поплавським, загорнуті в халати, взяті з Конотопського музею і перевезені до останнього. Ввечері того-ж дня з'ясувалось, що Павленкові фотографії не вдалися, як і знімки, зроблені т. Поплавським. т. Поплавський запросив знову до Батурина фотографа Хаїна, з яким і прибув до Батурина ввечері 1-го липня, після чого знову приступив до фотографування склепу. Було сфотографовано тільки саму труну – повний зріст і погруддя. Знімки були тут же проявлені у сусідній лабораторії Боканя і з'ясувалось, що один знімок вельми задовольняючий, другий середньої якості і третій невдалий. Після цього т. Поплавський звернувся до Райвику з проханням приступити до замурувки склепу. 2-го й 3-го липня т. Поплавський складав акт вскриття склепу і тіла, який і був 4-го липня підписаний т. Сідим і Біліченком. 4-го липня т. Поплавський спускався знову до склепу з техніком, взяли додаткові розміри ніжок труни, та художником Хабоко було замальовано труну з тілом. 5-го числа було Райвиком приступлено до замурування склепу, яке провадилось під доглядом техника Самарського, у відсутності т. Поплавського, який виїхав до Коропу. Того-ж дня було знову покладено дошки підлоги й пофарбовано. 5-го числа рано т. Поплавському було передано, що на телеграфі є телеграма в справі розкопок могили Розумовського. В 9 год. ранку 5-го липня т. Поплавський звернувся до телеграфу й забрав телеграму від Київського Краєвого Інспектора по Охороні Пам'яток Культури, адресовану до Батуринського Райвику, з пропозицією припинити розкопки. т. Поплавський попросив Райвик швидше приступити до замурувки, яка й була пророблена того-ж дня, як зазначено вище.

Згідно заяви представника Райвику т. Смоляра, Райвик грав в справі вскриття труни Розумовського пасивну роль, і тільки коли була закінчена замуровка, він виплатив робочим гроші в кількості коло 20 карб., й купив дошку для підлоги.

Згідно заяви голови релігійної громади Русакова, вскривання труни викликало великий інтерес серед населення, збіглося багато народу, так що довелося звернутись до міліції, щоби підтримати лад. Голосних протестів не було чути.

Згідно заяви старости Отрашевського, серед присутніх було чути незадоволення вскриванням могили Розумовського. Після вскривання могили-склепу, який знаходиться перед мармуровим стінним надгробком, тепер спостережено осадку нижньої частини надгробку, причім збільшилась щілина між нижньою й верхньою частинами надгробку. т. Поплавський заявляє, що ця щілина була такою-ж і раніше, по словах сторожа І. Кіліпуци. Згідно заяви т. Поплавського, перед тим, як приступити до вскриття, члени комісії Біліченко й Сідий висловлювали думку про те, щоби розібрати весь надгробок, щоби найкраще проникнути у склеп, але т. Поплавським цю думку було одкинуто.

Згідно заяви Ф.Л. Ернста, при огляді ним надгробку й місця, під яким знаходиться склеп, 9-го липня ц. р. присутнім сторожем Петром Гуриним було заявлено, що щілина після вскриття збільшилась».

Отже, віднайдений акт став останнім документом у справі відкриття склепу гетьмана К. Розумовського у 1927 р., яку розслідував Ф. Ернст. Разом із протоколом відкриття склепу та іншими виявленими документами він дозволяє проаналізувати події, встановити хронологію та відтворити загальну картину відкриття поховання гетьмана К. Розумовського. Окрім того, в акті зазначені усі, прямі й опосередковані, учасники події, що дозволяє залучити, зокрема, свідчення родичів кожного, а також людей, які знали учасників, для з'ясування важливих суб'єктивних моментів справи, які не окреслювалися в документах.

Важливим залишається встановлення долі вивезених речей. В акті, як і в усіх інших опрацьованих та оприлюднених на сьогодні документах, чітко вказано, що речі зі склепу

К. Розумовського: серце в металевому ящику, чорне оксамитове покривало, відріз атласу, що прикривав тіло, три гудзики, срібний герб та Адамова голова, фрагмент срібної рамки з ікони, жмут волосся та позумент з дубовим орнаментом Олег Поплавський вивіз із Батурина до Конотопського краєзнавчого музею. Нині доля цих речей невідома.

References

Bilokin, S. (2006). V oboroni ukrainskoi spadshchyny: Istoryk mystetstva Fedir Ernst [In defense of Ukrainian heritage: art historian Fedir Ernst]. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O. (1995). U sklepi ostannoho hetmana [In the crypt of the last hetman]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, P. 102–110. Chernihiv, Ukraine.

Oksin, T. (2018). Do pytannia vidkryttia sklepu hetmana Ukrainy Kyryla Rozumovskoho (na osnovi materialiv TsDAVO m. Kyiv) [On the question of opening the crypt of the Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovskyi on the basis of the materials of the City of Kyiv City Center for Educational and Scientific Research and Development]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 3, P. 122–126. Chernihiv, Ukraine.

Oksin, T. (2021). Do pytannia pokhovannia hetmana Ukrainy Kyryla Rozumovskoho [Regarding the burial of the Hetman of Ukraine Kyrylo Rozumovskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 1, P. 169–172. Chernihiv, Ukraine.

Оксін Тетяна Петрівна – наукова співробітниця відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Oksin Tetiana – researcher of the Department «Palace of the Hetman Kyrylo Rozumovskyi» department of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska Str., Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: b.palaz@ukr.net

BURIAL OF HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKYI IN BATURYN: PUTTING INTO SCIENTIFIC CIRCULATION THE ACT OF FEDIR ERNST July 10, 1927

Relevance of the research. The burial of Hetman of Ukraine Kyrylo Razumovsky is memorable for every conscious Ukrainian – it is the only Hetman's burial preserved to this day. Its comprehensive study and research remains relevant. **The purpose of the study** is to reveal new information about the burial of Hetman of Ukraine Kyrylo Razumovsky through the study and analysis of a new document. **Methods.** In the process of preparation of the publication were used general scientific (analysis, synthesis, comparative, classification, systematization) and historical (problem-chronological) methods. **The scientific novelty** is due to the introduction into scientific circulation of a newly discovered document – the act of Fyodor Ernst, drawn up on July 10, 1927, immediately after the opening of the grave of Hetman Cyril Razumovsky. The document is stored in the Central State Archives of Higher Authorities and Governments of Ukraine (Kyiv).

Conclusions. The archival document – the act of Fyodor Ernst dated 10.07.1927 on the opening of the tomb of Kyrylo Razumovsky in the Resurrection Church in Baturyn from the funds of the Central State Archives of Higher Authorities and Governments of Ukraine, Kyiv, was prepared for publication.

Key words: Hetman Kyrylo Rozumovskyi, Baturyn, opening of the crypt, Church of the Resurrection, Poplavskyi, Fedir Ernst.

Дата подання: 2 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Оксін, Т. Поховання гетьмана Кирила Розумовського в Батурині: введення в науковий обіг акта Федора Ернста від 10 липня 1927 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 109–112. DOI: 10.5281/zenodo.7747300.

Цитування за стандартом APA

Oksin, T. (2022). Pokhovannia hetmana Kyryla Rozumovskoho v Baturyni: vvvedennia v naukovyi obih akta Fedora Ernsta vid 10 lypnia 1927 r. [Burial of Hetman Kyrylo Rozumovsky in Baturyn: putting into scientific circulation the act of Fedir Ernst of July 10, 1927]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 109–112. DOI: 10.5281/zenodo.7747300.

УДК 94(477.51-25):352.07:929 Лагода«1871-1893»

Любов Шар

ОДИН ІЗ НИХ... ГЛАСНИЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ІВАН ЛАГОДА

DOI: 10.5281/zenodo.7747315

© Л. Шара, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати діяльність гласного громадського управління Чернігова Івана Лагоди упродовж 1871–1893 рр., його ініціативи стосовно вирішення нагальних проблем місцевої громади.

Методи дослідження корелюються з означеною метою, ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності. Вони є загальнонауковими: аналіз, індукція, конкретизація, – і спеціально-історичними: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що, спираючись на матеріали діловодства Чернігівської міської думи, зроблена спроба характеризувати життя й роботу Івана Лагоди як гласного й члена управи в означений період.

Опрацьована інформація дозволила дійти таких **висновків**. Іван Миколайович Лагода був типовим представником освічених кіл Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. Маючи лікарський фах, практикував, викладав у фельдшерській школі; заслуживши повагу поміж містян, був неодноразово делегований до органів виборного управління. Виконував обов'язки думця, члена управи та заступника міського голови. Працюючи на цій ниві, намагався власними ініціативами й роботою модернізувати зовнішній простір міста, забезпечити комфортні умови для проживання в ньому.

Захопившись сценічним мистецтвом, грав в аматорському театрі, керував музичним драматичним гуртком, матеріально підтримував акторів, урізноманітнював культурне середовище Чернігова, пожвавлював будні провінційної громади. Суголосно з тодішньою інтелігенцією (Л. Глібовим, М. Вербицьким, О. Лазаревським, С. Носом та іншими) сприяв українському національному відродженню другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: міське самоврядування, управа, гласний, лікар, аматорський театр, актор.

Історія Чернігово-Сіверської землі від часів Русі-України й до сучасності творилася особистостями, знаними далеко за межами нашої держави. Політичні діячі, науковці, винахідники, митці, церковники, громадські активісти, представники інших царин – усі вони, натхненно працюючи, урізноманітнювали, оновлювали, покращували життя в межах свого регіону та загалом українських теренів, посіли чільне місце в світовій історії та культурі. Їхня діяльність досліджувалася, знання про них поглиблюються нині, відкриваються нові грані. Їхні здобутки популяризуються як гордість і як приклад для наслідування.

Водночас на рівні мікроісторії теж вирізняємо постаті, які не шкодували власних сил в інтересах місцевих громад, дбали про поліпшення зовнішнього простору своїх населених пунктів. Зокрема, серед мешканців Чернігова др. пол. XIX – поч. XX ст. маємо когорту гласних (думців, депутатів) виборного управління, завдяки яким місто модернізувалося, створювалися комфортні умови для проживання в ньому. Одним із народних обранців був Іван Миколайович Лагода, лікар, якого 6 разів поспіль делегували до міської думи (1871–1893 рр.), член міської управи (1871–1878 рр.), заступник міського голови (1891–1893 рр.), гласний Чернігівської губернской земської управи.

Життєпис Івана Лагоди належить до малознаних. Зазвичай про нього згадують у контексті дослідження театрального мистецтва Чернігівщини XIX ст., оскільки він був актив-

ним учасником аматорського театру «Товариство, кохаюче рідну мову». Віднаходимо інформацію у ґрунтовних працях Л. Беляєвої¹, З. Петькової², Г. Самойленка³. Утім, цілісне та неупереджене уявлення про постать Івана Лагоди можливе за умови усебічного студіювання його діяльності. З огляду на це, мета нашої розвідки спрямована на те, щоб охарактеризувати роботу Івана Миколайовича як міського гласного упродовж 1871–1893 рр.

Народився він у 1832 р. в родині обер-офіцера. Українець за етнічним походженням: мати уродженка Полтавщини, звідки, ймовірно, починався й рід Лагод⁴. Окрім сина, у сім'ї зростали доньки.

У 1843 р. Іван вступив до Чернігівської чоловічої гімназії, успішно закінчивши її в 1851 р.⁵ Потім продовжив навчання в Київському університеті св. Володимира, отримавши 1856 р. фах лікаря. У грудні того само року обійняв посаду молодшого лікаря Чернігівських богоугодних закладів й наполегливо йшов шляхом професійного зростання, кар'єрного зросту, здобував практичний досвід. Зокрема, у червні 1857 р., склавши іспит у Київському університеті, отримав ступінь повітового лікаря, через 2 роки став лікарем Чернігівської гімназії й благородного пансіону, у 1860 р. – городовим лікарем у повітовому місті Сосниці Чернігівської губернії, а невдовзі повернувся до Чернігова в іпостасі лікаря чоловічої гімназії з правом державної служби, у 1866 р. – позаштатний лікар богоугодних закладів, у 1867 р. – штатний лікар із правом державної служби, у 1868 р. – викладач Чернігівської фельдшерської школи.

Його самовіддану роботу оцінили належно: у 1862 р. Іван Миколайович здобув чин титулярного радника, у 1864 р. – надвірного радника, у 1868 р. – колезького радника зі старшинством⁶. Пояснимо, що згідно з Табелем про ранги, колезький радник – це цивільний чин VI класу, що відповідав армійському чину полковника та військово-морському чину капітана I рангу⁷. У 1873 р. І. Лагода отримав заслужену нагороду – орден св. Анни 3-го ступеня і, як згадував Аркадій Верзилов, планував просити «з нагоди тридцятиліття своєї служби про внесення його у дворянські списки і з цього приводу радився з Кузьмою Ходотом (титулярний радник, гласний Чернігівської міської думи, міський секретар – Л.Ш.)»⁸. На жаль, ми не знаємо, чим завершилася ця справа, але бачимо цілком закономірні амбції нашого героя.

Їх підтверджували солідні фахові напрацювання, оприлюднені на сторінках журналу «Земський врач» та в авторському підручнику «Хірургія для фельдшерів і фельдшерських шкіл»⁹. Тематика книжки була прогнозованою, оскільки понад 20 років Іван Миколайович викладав у фельдшерській школі хірургію та анатомію¹⁰.

Його колегою, до речі, був лікар-ординатор Маврикій Фрідман, тандем із яким продовжився і в органах виборного управління Чернігова. Маврикій Романович також обирався до складу міської думи, протягом березня 1887 – квітня 1893 рр. виконував обов'язки її очільника, а заступав його із 1891 по 1893 рр. Іван Лагода¹¹.

Діяльність Івана Миколайовича як гласного розпочалася одразу після запровадження Положення 1870 р. Це була одна з ліберальних реформ 1860–1870-х рр., спричинених нищівною поразкою у Східній кампанії 1853–1856 рр., що виразно продемонструвала значну відсталість тогочасної держави в усіх її сферах; активною позицією громадськості, яка вимагала руйнації феодально-кріпосницької системи, та фінансовою неспроможністю верховної влади вирішувати невідкладні проблеми на місцях. З огляду на це, відбувся крок у бік децентралізації, виникла можливість сформувати органи муніципального управління у форматі земства й самоврядування міст. У грудні 1870 р. у Чернігові відбулися вибори гласних до міської думи (каденція тривала 4 роки), поміж яких був Іван Лагода. Спершу він працював лише як депутат думи, потім, коли відбулося поновлення членів управи, відповідно до закону, йому довірили щоденну роботу. Зауважимо, що обов'язки думців виконувалися на громадських засадах, а членів управи – платно, по 600 руб. щорічно (розмір

¹ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. *Літературний Чернігів*. 2018. № 1 (81). С. 126–132.

² Петькова З. Товариство, кохаюче рідну мову. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. URL: <http://www.choim.org/>.

³ Самойленко Г. Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – на поч. XX ст. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 458 с.

⁴ Верзилов А. Списки діячів Чернігівщини 1927 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі – ІР НБУ). Ф. Х. № 4936. Арк. 21 зв.; Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. *ІР НБУ*. Ф. Х. № 4933. Арк. 3.

⁵ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 1 зв., 3.

⁶ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. С. 127, 128.

⁷ Колезький радник. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

⁸ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 2 зв.

⁹ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. С. 128.

¹⁰ Іван Лагода. *Відділ наукової інформації та бібліографії Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка*. URL: http://seinfchounbk.blogspot.com/2018/08/blog-post_85.html.

¹¹ Верзилов А. Списки діячів Чернігівщини 1927 р. Арк. 21 зв.; Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. Чернигов, 1896. 311 с.

заробітку визначався думою перед поіменним делегуванням на посади в управу, характеризувався динамічністю, адже враховував економічну ситуацію в місті)¹².

Ставши народним обранцем, Іван Миколайович одразу почав виявляти ініціативу. Так, на засіданні думи 16 червня 1871 р. він запропонував розпочати брукування міських вулиць. Потреба у тому була очевидною, але у бюджеті бракувало грошей. Поміркувавши, І. Лагода подав ідею оподаткувати візників, осіб, зацікавлених у гарному дорожньому покритті, та власників свійських тварин. Для останніх, вважав Іван Миколайович, сплата такого податку мала стати своєрідним відшкодуванням за псування вулиць худобою, особливо у дощову пору, коли після їхнього прогону ґрунтівка перетворювалася на суцільне місиво, а у сонячні дні піднімався стовп куряви. Відтак, господар коня мусив віддавати 1 руб., корови – 50 коп., кози чи свині – 25 коп. На той час міські череди були чималенькими, тому могли би швидко сформувати стартовий капітал, який би використали на замощення Чернігова. Утім, у процесі обговорення інший гласний, Василь Хижняков, висловив думку, що це боляче вдарить по кишенях городян, більшість з яких жила за рахунок сільського господарства. Натомість він порекомендував стягувати податок із предметів розкоші, і депутати пристали на його пропозицію¹³. Щоправда, розробка та реалізація проекту впорядкування дорожнього полотна розпочнеться лише в 1878 р.

Більш успішною виявилася ініціатива І. Лагоди оподаткувати торгово-підприємницьку діяльність. У березні 1872 р. йому доручили проаналізувати можливість наповнення муніципального бюджету за рахунок стягнення плати за торгові місця на Красній та Олександрівській площах. Він сумлінно поставився до того, склав податковий кошторис й погодився взяти на себе обов'язки базарного старости. Охочих обійняти цю посаду серед купців не було, а для самоврядування ліпшим варіантом також був власний контроль за ринком, отож наполегливість Івана Миколайовича виявилася доречною.

Буквально через місяць, на черговому зібранні гласних він знову продемонстрував небайдужість до громадських справ. Обговорювалося питання про антисанітарію в приватних садибах, що вважалося чи не найголовнішою причиною безперешкодного поширення різноманітних інфекційних захворювань, які часто призводили до епідемій. Думці визнали за необхідне запровадити систематичну перевірку своєчасного прибирання помешкань, утилізації господарських відходів і сміття. Іван Лагода запропонував свою кандидатуру як наглядача за санітарно-гігієнічним станом помешкань містян, отримавши право складати протоколи на порушників й передавати на розгляд мировому судді¹⁴. У цьому випадку його бажання і зрозуміле, і слушне, як ніхто, розумів важливість чистоти та міг доступно пояснити це пересічним чернігівцям.

Також із медичних міркувань Іван Миколайович заповзятю почав працювати у комісії, створеній у березні 1874 р. для розробки плану-кошторису для побудови в Чернігові водогону. Попередньо на розгляд міської думи надійшов проєкт, поданий інженером Лешерном, який, на перший погляд, зацікавив виборне управління. Пропонувалася на вигідних умовах концесія, водогін мав запрацювати вже через 2 роки, забезпечивши місту 40–50 тис. відер води на добу¹⁵. Та гласні вирішили не поспішати, порадитися зі столичними спеціалістами. Іван Лагода поїхав у відрядження до Санкт-Петербурга на консультацію зі шведським фахівцем Лаурелем. Зустріч виявилася плідною, делегат переконався в необхідності удосконалити план централізованого водопостачання, тому поінформував думу, яка рішенням більшості підписала контракт із Лаурелем, відмовивши Лешерну¹⁶. На жаль, Іван Миколайович, не маючи технічної освіти, імовірно, підпав під вплив Лауреля, який досить емоційно обстоював свій план. Бажання якомога швидше збудувати водогін не дозволило виважено врахувати усі обставини, як результат – чернігівці отримали водогін лише у жовтні 1880 р., завдяки київському технологів Ободовському¹⁷.

Значно результативнішими були зусилля І. Лагоди стосовно упорядкування праці візників. Він усебічно підійшов до справи, що дозволило розробити детальну інструкцію, в якій прописувалися алгоритм їхньої діяльності, умови отримання дозволу на перевезення, враховувалися організаційні моменти (обрання старости, місця стоянок, нічні чергування тощо), санітарні вимоги до зовнішнього вигляду візників й екіпажів, правила їзди. Також передбачалося, що поліція та постраждалі могли скористатися гужовим транспортом безкоштовно, а особи, які порушували громадський спокій, взагалі позбавлялися можливості винаймати екіпаж¹⁸. Працюючи над інструкцією, Іван Миколайович, вочевидь, міркував і як член управи, адже усвідомлював користь від координування візницького промислу за-

¹² Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті рр. XIX ст.). Чернігів, 2010. С. 34.

¹³ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. Чернигов, 1883. С. 22–26.

¹⁴ Там само. С. 152–153.

¹⁵ Там само. С. 220.

¹⁶ Там само. С. 244.

¹⁷ Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. Чернигов, 1899. 13 с.

¹⁸ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. С. 206–208.

для систематичного наповнення муніципального бюджету, і як лікар, бо враховував ризики інфікування від хворого перевізника чи тварини, і як звичайний містянин, для котрого важливими були комфортні та безпечні умови для пересування.

Належним чином впорався І. Лагода із завданням навести лад у міському саду. У його розпорядження виділили кошти, які він успішно освоїв, а також зробив запит на доасигнування ще 34 руб. 21 коп. для «побудови хатинки сторожа саду». Після вжитих заходів, 28 серпня 1874 р. він прозвітував на засіданні думи, і гласні оцінили роботу як виконану «добре»¹⁹. Власне кажучи, так можна охарактеризувати всю діяльність Івана Миколайовича упродовж першої каденції виборного управління. Він долучався до різних сфер міського господарства, його прізвище часто зустрічаємо на сторінках діловодної документації міської думи (участь в обговоренні, внесення пропозицій тощо).

Депутатська активність дозволила Івану Миколайовичу ще раз отримати довіру виборців, увійти до громадського врядування другої каденції (1875–1879 рр.) й вдруге стати членом управи²⁰. Однак тепер ініціативу частіше виявляли інші гласні. На виборах 1875 р. очільником самоврядування Чернігова обрали Василя Хижнякова, і разом із ним потрапили в думу Ілля Шраг, Петро Цвет, Кузьма Ходот, які значно «оживили» роботу самоврядних інституцій, започаткували реалізацію проєктів, які раніше лише обговорювали. Відтак на зібраннях думців найчастіше лунали виступи В. Хижнякова, І. Шрага, П. Цвета, які генерували нові ідеї та брали на себе левову частку роботи в управі.

Прізвище І. Лагоди фігурує лише в думській ухвалі від 11 червня 1875 р., коли він подав слушну пропозицію про експлуатацію муніципальних земель у районі «Жолвинка» (нині – село Жавинка Чернігівського району Чернігівської обл.). Вони були малопривабливими для орендарів і, як показувала кількарічна практика, на торгах пропонувалися за них мізерні суми. Іван Миколайович порадив використати землі по-господарськи, лишивши у розпорядженні управи. 50 десятин (десятина – старовинна міра земельної площі, дорівнювала 1,0925 га за царською інструкцією 1753 р.²¹) перетворити на сінокіс, а на 1,5 десятин піщаних ґрунтів засіяти гречку²².

Окрім цього факту, ми не бачимо на сторінках «Свода постановлений Черниговской городской думы» інформацію про гласного Івана Лагоду. Хоча він продовжував перебувати на посаді члена управи до нових виборів 1879 р., потім делегувався в думу аж до 1893 р., до впровадження нового міського Положення 1892 р., протягом 1891–1893 рр. виконував обов'язки заступника міського голови. За спогадами Аркадія Верзилова, І. Лагода, будучи «діячем консервативного напрямку, купецько-домовласницької групи представників почасти лихварського капіталу, на початку 90-х років, вже тяготився громадською службою й зчаста ухилявся ходити на засідання гласних й з розпачу говорив, що відмовляється, вся та служба... неплатна. Не проглядалося, щоб Лагоду захоплювала й громадська санітарна діяльність та благоустрій. Лагоду на ціле життя полонила інша сфера – театральньо-артистична»²³.

Складно визначити справжню причину індіферентності Івана Миколайовича до роботи в громадському врядуванні протягом 1880–1890-х рр. Твердження А. Верзилова має підґрунтя у тому сенсі, що сценічна діяльність справді посідала чільне місце в житті нашого героя. Однак маємо врахувати й лікарську практику, яка теж потребувала часу й зусиль. Відтак складно поєднувати одночасно три різні царини – органи самоврядування, медицину та сцену. Імовірно, давалася взнаки й вікова різниця між гласними. Як зазначалося, Іван Миколайович 1832 р. н., тобто в 1890 р. йому виповнилося 58 років, тож ініціативу перехопили молодші та амбітніші. Так, І. Шраг був молодшим на 15 років (1847 р. н.²⁴), В. Хижняков – на 11 (1843 р. н.²⁵), К. Ходот – на 9 (1841 р. н.²⁶).

1893 р. остаточно завершилася діяльність І. Лагоди в міському самоврядуванні Чернігова. Причиною того став новий виборчий закон 1892 р., на підставі якого значно звузилися можливості набуття права голосу. Якщо за Положенням 1870 р. голосували усі, хто сплачував податки до місцевого бюджету, бодай у розмірі кількох копійок, то реформа 1892 р. уможливила виборчі права винятково для власників нерухомості з чітко визначеним мінімумом ціни за неї – не менше 1 тис. руб. На час запровадження Положення 1892 р. Іван Лагода продав будинок, тому й не міг голосувати та обиратися до самоврядних інституцій.

¹⁹ Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. С. 247.

²⁰ Там само. С. 280.

²¹ Десятина (одиниця площі). *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

²² Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871–1883 гг. С. 326.

²³ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 5.

²⁴ Шраг Ілля Людвигович. *Енциклопедія України* / Інститут історії України Національної академії наук України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history>.

²⁵ Хижняков Василь Михайлович. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

²⁶ Кузьма Потапович Ходот. *Geni: A My Heritage Company*. URL: <https://www.geni.com/people>.

Продаж нерухомості також зумовлювався любов'ю Івана Миколайовича до театраль-ного мистецтва. Певно, «артистична жилка» була властива родині Лагод, бо його сестри, за спогадами сучасників, теж «гнали й співали».

Театр у Чернігові заснував губернатор князь Сергій Голіцин (1861–1870 рр.), який у Парижі побачив оперету «Єлена Прекрасна» й вирішив зініціювати таке у «ввіреному йому Чернігові». У міському саду збудували ротонду. До міста почали приїздити театральні трупи, зокрема, трупа Радона поставила «Єлену Прекрасну»²⁷. «Міський сад і ротонда, – читаємо на сторінках «Черниговского листка», – ось єдиний улюблений куточок, куди тягнуться і старий, і молодий, і великий, прагнучий повітря як чудодійних ліків, і безтурботний шукач пригод...»²⁸.

Сценічна діяльність Івана Миколайовича розгорталася в аматорському театрі «Товариство, кохаючи рідну мову» або «Шановці своєї народності», що постав у 1860 р. з ініціативи громадівців Леоніда Глібова (відповідальний за літературно-репертуарну частину), Опанаса Марковича (керував оркестром, робив обробку народних мелодій), Іллі Дорошенка (виконував обов'язки режисера), Дмитра Старицького. Активними гуртківцями стали Микола Вербицький, Степан Ніс, Іван Лагода, Олександр Лазаревський, Марія Загорська, Параска Глібова та інші. Їхні вистави відбувалися також і на сцені міського театру, утім, порівняно з постановками заїжджих труп, українською мовою. Наприклад, були зіграні «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, «Шельменко-денщик» і «Щира любов» Григорія Квітки-Основ'яненка, «До мирового» Леоніда Глібова. Репертуаром «Товариства...» передбачалися музично-художній дивертисмент, читання та живі картини. Про останні Л. Глібов написав: «вистави ці були ніби уособленням художньої України... Розмаїті звуки південноруської пісні, найчарівніші із сцен побутового життя й могутні вірші нашого Кобзаря Шевченка приваблювали по черзі увагу слухачів, діючи на них силою рідного слова, рідної природи й рідної мелодії»²⁹. На жаль, у 1866 р., у контексті дискримінаційної політики царату стосовно української мови (1863 р. – Валуєвський циркуляр) та національно-культурного розвитку загалом, роботу аматорського театру згорнули, його учасники зазнали переслідувань³⁰.

З ініціативи Івана Миколайовича постав аматорський колектив на базі благодійних закладів, де у ролі акторів були персонал й учні фельдшерської школи, пацієнти лікарні. Його коштом була створена та функціонувала упродовж 3-х років акторська трупа. Хоча її постановки й зацікавлювали відвідувачів, але подальше фінансування виявилось для І. Лагоди проблематичним. Накопичилася солідна сума боргів, за свідченнями А. Верзілова – 7–8 тис. руб.; за твердженням І. Лагоди – 6,5 тис. руб. Щоб її покрити, довелося віддати під заставу власний будинок. Щоправда, від трупи лишилися сценічні костюми, різноманітні реквізити й бутафорія, які продовжували використовувати в театральній діяльності. Пояснимо, що колекцію сценічних костюмів Іван Миколайович періодично поповнював, замовляючи у чернігівського кравця Марголіма, який, між іншим, вдало суміщав й роль комісонера, пропонуючи бажаним костюми Івана Миколайовича для тимчасового використання³¹.

Іван Лагода не цурався й меценатства, фінансово підтримуючи акторів, особливо під час гастрольних турів, оплачуючи навчання обдарованої молоді. Скажімо, у такий спосіб здобув освіту хормейстер О. Камінський, який навчався в музичному училищі в Києві та водночас працював у хорі Миколи Лисенка³². Іван Миколайович допомагав у процесі постановки опер «Наталка Полтавка», «Запорожець за Дунаєм», «Сватання на Гончарівці», «Невільник», вистав за творами тогочасних драматургів І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького³³.

Благодійництво І. Лагоди було невід'ємною складовою його любові до театру. На думку А. Верзілова, «хоча сам Лагода і грав, але особливих акторських здібностей на мав, мав лише непереборний потяг до сценічної діяльності, особливо на старість літ, що було сенсом його життя. У музичному драматичному гуртку, практично, жив, розважався, і як директор театру, лікар він завжди був у театрі, брав жваву й активну участь, об'єднував навколо себе певне коло людей, був близьким не тільки до любителів, але й до професіо-

²⁷ Верзілов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 6.

²⁸ Черниговский листок. 1862. № 7. С. 49. URL: <https://drive.google.com/file/d/0B9EyeQe6VOzoSzdNV0dKMXlvYms/view?resourcekey=0-JOLyLBA2ugqVFYyHzD-U0G>.

²⁹ Цит. за: Петькова З. Товариство, кохаючи рідну мову...

³⁰ Там само.

³¹ Верзілов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 9 зв.

³² Там само. Арк. 10–10 зв.

³³ Там само. Арк. 12.

налів – допомагав їм у нужді, тому до нього горнулася усіляка богема, часом шантрапа, тому до Лагодиного гуртка паніматка не пускала молодших доньок»³⁴.

Акторська гра захоплювала Івана Миколайовича, він із задоволенням перевтілювався в своїх героїв, особливо імпонували йому співочі партії. Незважаючи на поважний вік та хворобливість, охоче брався за ролі, часто, щоб вийти на сцену, вживав знеболювальне. «Уприсне морфію, – писав А. Верзилов, – і йде грати». Зазвичай, він полюбляв виконувати партії в українських операх, зокрема, «Безталанній», «Сватанні на Гончарівці», «Запорожці за Дунаєм». Подобалося втілювати образи кобзарів, хоча сам не умів грати на кобзі чи бандурі, лише пробував опанувати балалайку.

Іван Миколайович виступав із сестрою Євдокією, яка мала виразні акторські здібності та гарний голос. Пам'ятною була її роль Терпилихи у «Наталці Полтавці», разом із братом взяла участь у ювілейному гоголівському «Ревізорі»³⁵.

На містечковому ґрунті Іван Миколайович товаришував із родиною Леоніда Глібова. Із його сином Олександром періодично влаштовували вечірки, на яких, за спогадами очевидців, «жартували, розповідаючи анекдоти та усілякі пригосудницькі історії»³⁶. Безпосередньо з Леонідом Івановичем І. Лагода спілкувався ще від часів спільної роботи в Чернігівській чоловічій гімназії, де відомий байкар викладав історію та географію, а І. Лагода працював лікарем. Спілкування продовжилося в «Товаристві...»: Леонід Іванович допомагав у театральних справах, очевидно, консультував у процесі написання драматичного твору «Чари», поставленого 1866 р. завдяки Марковичу³⁷. На рукописній копії читаємо: «“Чари” – малоруська народна драма з піснями на п'ять дій, із прологом і в 12-ти картинах. Із легенди Кирила Тополі створив Іван Лагода. Чернігів, 1902 р.». Твір вирізнявся музичальністю, поєднував народні пісні та циганські романси, покладені на ноти О. Камінським³⁸.

Розуміння й певну солідарність із Л. Глібовим Іван Миколайович виявив і тоді, коли, у відповідь на закриття «Черниговского листка», подав два клопотання (1873, 1875 рр.) про дозвіл на видання в Чернігові газети «Собеседник» «як листка для розваг і загальножиттєвських довідок». Однак отримав відмову з Міністерства внутрішніх справ³⁹.

Іван Миколайович помер 25 березня 1905 р., похований на Петропавлівському кладовищі. Достеменно не відома причина смерті, за спогадами О. Камінського – параліч серця, на думку чернігівського лікаря М. Кранца – від нагноєння у місцях від уколів морфієм. І. Лагода страждав на невралгію і, щоб тамувати біль, часто вживав морфій, перетворившись на «морфініста»⁴⁰.

На думку А. Верзілова, «І. Лагода для театру у Чернігові, а надто театру українського немало зробив, уклав багато коштів, праці, енергії; тримав і підтримував театр і самостійною антрепризою, і працюючи в музичному драматичному гуртку, гуртуючи аматорів українського театру, ... приваблюючи нові сили, а саме найголовніше – організуючи український театр. Коли Ніс, Тишинський в політиці, Глібов в письменництві, то Лагода відіграв таку ж роль в театрі»⁴¹. «Хоч Лагода й не належав до свідомих українських кіл, але діяв силою безпосереднього емоційного захоплення – він увесь віддався театральній справі, заліз у борги, заставивши дім, і коли продав його, то йому й сестрам мало що залишилося, і коли Лагода не розорився, то дякуючи лише тому, що мав службу і практику, а пізніше пенсію»⁴².

Суголосну думку висловив й І. Жураківський: «І.М. Лагода був одним з яскравих представників тогочасних українців (70–90 рр.) з тією лише відмінністю, що усі вони у тиші своїх кабінетів мріяли й мовчали, а він, подвижний почуттям любові до усього народного – українського, виступав відкрито на підтримку цього руху з такою зброєю як сцена – народний театр»⁴³.

Отже, інформація про життя та діяльність Івана Миколайовича Лагоди, представника тогочасної інтелігенції Чернігова, лікаря за фахом, засвідчила його активну громадську позицію. Маючи медичну практику, викладаючи у фельдшерській школі, він з інтересом поставився до роботи в органах громадського управління. Користуючись авторитетом у чернігівців, неодноразово делегувався до складу думців, виконував обов'язки члена управи та заступника міського голови.

³⁴ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 13 зв.

³⁵ Там само. Арк. 14–14 зв.

³⁶ Там само. Арк. 8 зв.

³⁷ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. С. 130.

³⁸ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 9.

³⁹ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. С. 130.

⁴⁰ Верзилов А. Лагода І.М. Коротка біографія. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 15 зв.

⁴² Там само. Арк. 16.

⁴³ Беляєва Л. Яскраве життя Івана Лагоди. С. 131.

Своєрідною віддушиною для нього було сценічне мистецтво; працював у аматорському театрі, керував музичним драматичним гуртком, матеріально підтримував акторів. Він був типовим представником освічених кіл Чернігова др. пол. XIX – поч. XX ст.: проживаючи у невеликому, економічно відсталому губернському центрі, намагався власними ініціативами та роботою модернізувати зовнішній простір міста, урізноманітнити культурне середовище, підтримуючи передусім українське, поживати дійсність провінційної громади.

References

- Beliaieva, L. (2018). Yaskrave zhyttia Ivana Lahody [The bright life of Ivan Lagoda]. *Literaturnyi Chernihiv – Literary Chernihiv*, 1(81), P. 126–132.
- Samoilenko, H. (2015). Rozvytok khudozhnoi kultury na Chernihivshchyni v XIX – na pochatku XX st. [Development of artistic culture in Chernihiv region in the XIX – the early XX c.]. Nizhyn, Ukraine.
- Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума (70–90-ті рр. XIX ст.) [Chernihiv City Duma (70–90s of the 19th c.). Chernihiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: Ljuba_che@ukr.net

ONE OF THEM...

IVAN LAHODA, A MEMBER OF THE CHERNIHIV CITY DUMA

The purpose of the article is to analyses the activities of Ivan Lahoda, the public administration of Chernihiv during 1871–1893, his initiative to solve urgent problems of the local community.

Research methods are correlated with the stated purpose, based on the principles of historicism and objectivity. They are general: analysis, induction, concretization and special-historical: historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic. **The scientific novelty** of the study is based on the materials of the Chernihiv City Duma, an attempt was made to characterize Ivan Lahoda's life and work as a member of the City Duma and a member of the Council during this period.

The processed information allowed us to draw the following **conclusions**. Ivan Mykolaiovych Lahoda was a typical representative of the Chernihiv educated circles in the second half of the 19th – early 20th c. Having a medical qualification, he practiced and taught at a medical school. Getting respect among citizens, he was repeatedly delegated to the election administration, acting as a member of the City Duma, a member of the Council and Deputy Mayor. Working in this field, he tried to modernize the outer space of the city, to provide comfortable living conditions in it by his own initiatives and work.

Fascinated by performing arts, he did in the amateur theater, led a musical drama group, financially supported the actors, thereby diversifying the cultural environment of Chernihiv, reviving the reality of the provincial community. In harmony with the then intelligentsia (L. Hlibov, M. Verbytsky, O. Lazarevskyi, S. Nos and others) contributed to the Ukrainian national revival in the second half of the 19th – early 20th c.

Key words: city self-government, Council, member of the City Duma, doctor, amateur theater, actor.

Дата подання: 28 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара Л. Один із них... Гласний Чернігівської міської думи Іван Лагода. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 113–119. DOI: 10.5281/zenodo.7747315.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2022). Odyn iz nykh... Hlasnyi Chernihivskoi miskoi dumy Ivan Lahoda [One of them... Ivan Lahoda, a member of the Chernihiv City Duma]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6. P. 113–119. DOI: 10.5281/zenodo.7747315.

Юлія Гучок, Данило Рига

СХОЖІСТЬ ТА ВІДМІННІСТЬ ОСВІТНІХ ТА НАВЧАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ЖІНОЧОЇ ТА ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЙ НА ОСНОВНИХ ЕТАПАХ ЇХ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.7747327

© Ю. Гучок, Д. Рига, 2022. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9573-982X>, <https://orcid.org/0000-0002-9461-5721>

У статті йдеться про схожість та відмінність освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій у ХІХ–ХХ ст., проведено їх порівняльний аналіз. **Метою** статті є історичний аналіз і висвітлення питання схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у ХІХ – на початку ХХ ст. З-поміж **методів**, що були використані, основними є аналітичний та критичний, на яких базувалось опрацювання здобутої інформації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше проведено ґрунтовне дослідження схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій у ХІХ–ХХ ст.

Висновки. У дослідженні на основі історичного аналізу висвітлено головне питання щодо схожості та відмінності освітніх і навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у ХІХ – на початку ХХ ст. Можливо підсумувати, що гімназійна освіта в цілому була «класична», гуманітарна та здійснювалася при мінімальній увазі до природничих наук.

Проведене дослідження навчального процесу в жіночих гімназіях передреволюційної Росії дозволяє стверджувати, що зміст жіночої гімназійної освіти вже на початку ХХ ст. наблизився до освіти в чоловічих гімназіях, зберігаючи при цьому свої особливості, зумовлені розумінням ролі жінки в тогочасному суспільстві. До таких особливостей належали відсутність в навчальному плані жіночих гімназій давніх мов, поглибленого вивчення Закону Божого, більш виражена практична спрямованість навчання.

Ключові слова: Чернігівські жіноча та чоловіча гімназії, освіта, навчання.

Вагомим внеском у відродження національної системи освіти є використання позитивного історичного доробку. З огляду на це, важливим є дослідження проблеми фундації чоловічих та жіночих закладів освіти, зокрема, гімназійних. Уважний аналіз науково-дослідницьких джерел дає підстави стверджувати, що останнім часом спостерігається тенденція вивчати проблему становлення та розвитку освіти чоловіків та жінок, враховуючи її регіональну складову й специфіку. На сьогодні маємо необхідність також дослідження процесу становлення та розвитку як чоловічої, так і жіночої гімназійної освіти на Півночі України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку ХІХ ст. – час економічного, соціально-громадського піднесення в державі, і як результат – початок реформування освітньої системи, до 1919 р. – зміна державного устрою в країні й поступове припинення діяльності закладів освіти з роздільним навчанням.

Упродовж усього ХІХ – початку ХХ ст. істотні зрушення відчували жителі Чернігівської губернії та міста Чернігова, зокрема, у соціокультурній сфері. Водночас доволі істотно розширювалась мережа культурно-освітніх закладів, що було не безпідставно. Питання функціонування середніх навчальних закладів Чернігівській губернії та міста Чернігова в означений час є доволі важливим у контексті вивчення загальної історії міста.

У 1802 р. в Російській імперії створено Міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 р. програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Водночас розширюється гімназійна освіта, яка відповідала тогочасним умовам середньої освіти.

Від початку XIX ст. класична чоловіча гімназія в Чернігові була ґрунтовною навчальною установою середнього рівня. За свою діяльність протягом двох століть навчальний заклад виховав низку талановитих особистостей¹.

У першій половині XIX ст. панівною думкою про місце та роль жінок у суспільстві було виконання нею обов'язків матері, дружини, господині, яка допомагає чоловікові, опікується домашнім господарством і виховує дітей. З огляду на це якісна серйозна жіноча освіта була не потрібна. Проте від середини XIX ст. швидкі темпи промислового розвитку та соціально-політичні запити суспільства створюють передумови для вдосконалення системи жіночої освіти, поступової зміни пріоритетів у навчанні жінок.

Отже, перед суспільством постає завдання заснувати жіночі середні навчальні заклади: відкриті, недорогі, доступні для дітей усіх станів, – з-поміж цього чільне місце посідають гімназії. Аналіз історико-педагогічних, архівних джерел та науково-методичної літератури свідчить, що організаційні засади та зміст гімназійної освіти жінок на Півночі України в другій половині XIX – на початку XX ст. пройшли досить складний шлях становлення та розвитку й здійснювалися відповідно до офіційних урядових документів протягом декількох етапів. Особливістю розвитку жіночої освіти стало підпорядкування закладів освіти двом міністерствам: Міністерству народної освіти та Відомству Імператриці Марії. Враховуючи це, пропонуємо виокремити чотири етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в нашому регіоні.

Зазначимо, що основними критеріями для визначення етапів розвитку жіночої гімназійної освіти на Півночі України в окреслений період виступають процеси реформування жіночої освіти в контексті економічних, культурних, просвітницьких, соціально-політичних перетворень як у країні загалом, так і в регіоні, зокрема. Наразі, спробуємо послідовно охарактеризувати кожний етап розвитку.

На першому етапі (початковому) (1855–1869) в країні відбулось завершення реформування жіночих закладів освіти відомства Імператриці Марії, і, як результат – прийняття єдиного уставу замість окремих уставів та положень для кожного жіночого закладу відомства. Мета цього документа полягала в створенні єдиної системи всіх основних правил та норм, за якими функціонували заклади. Сенсом жіночої освіти була підготовка дівчат до виконання ними обов'язків матері та дружини². Навчальні заклади ділились на 3 розряди згідно стану, до якого належали дівчата, а виховання мало триєдину мету: фізичну, моральну та розумову. Важливо зазначити, що Устав, підписаний імператором Олександром II 30 серпня 1855 р., був першим законодавчим актом у сфері жіночої освіти. Наступним документом, на відміну від попереднього, що проголошував становий характер жіночої освіти, став Наказ ради навчальних закладів відомства Імператриці Марії про заснування Маріїнських жіночих училищ – безстанових відкритих навчальних закладів для жінок (22 березня 1858 р.). Зауважимо, що діяльність жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти регламентувалась Положенням про жіночі училища міністерства народної освіти (30 травня 1858 р.). Згідно з ним, жіночі училища розподілялись на два розряди: з шестирічним терміном навчання – I розряду, з трирічним – II розряду. Метою навчання дівчаток було надання освіти як релігійно-моральної, так і розумової, що знадобиться майбутнім матерям та дружинам. Разом із тим, навчання в жіночих училищах поступово ставало подібним до навчання в чоловічих гімназіях, а не жіночих інститутах, що зумовило наступний етап реформування жіночої системи освіти, яка характеризувалось поступовим наближенням її до чоловічої.

Від 1862 р. жіночі училища I-го розряду стали називатися гімназіями. Міністерством народної освіти в 1864 р. було видано Статут гімназій та прогімназій, яким регламентувалась робота навчальних закладів. Загальна мета виховання полягала в наданні загальної освіти та підготовці гімназистів до вступу в університети або спеціальні училища. Проте, враховуючи, що жінки практично не мали змогу продовжувати навчання та отримувати університетську освіту, можемо зазначити, що ця мета не повною мірою реалізовувалася жінками, це в свою чергу сприяло пошвавленню процесів реформування жіночої освіти.

Варто зауважити, що в цей період жіночі училища Північно-Східного регіону були представлені Харківським Маріїнським училищем (1860 р.), Чернігівським жіночим училищем I-го розряду (1865 р.), жіночими училищами II-го розряду в Сумах (1863 р.), Глухові (1865 р.), Вовчанську (1867 р.), Лебедині (1869 р.). На відміну від училищ відомства Імператриці Марії, фінансовий стан жіночих училищ Міністерства народної освіти був

¹ Рига. Д. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 241–247.

² Днепров Э., Усачева Р. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. С. 99.

вкрай незадовільним: навчальні заклади майже повністю залежали від доброчинності та пожертв містян, приватної ініціативи; кошти, які виділялись урядом, були мізерними³.

Як зазначає Л. Смоляр, розрізнену позицію в справі заснування жіночих училищ мали представники різних верств населення. Найбільшу допомогу у вирішенні проблеми фінансування таких закладів здійснювало міщанство, купецтво бралось до неї повільно, дворяни – в більшості міст переважно були байдужими до цієї справи⁴.

Другий етап (реорганізації та педагогізації навчально-виховного процесу) (1870–1883) починається з прийняття «Положення про жіночі гімназії» в травні 1870 р. Важливо, що в Положенні офіційно окреслювалася відповідність жіночих закладів освіти I-го розряду – чоловічим гімназіям, II-го розряду – чоловічим прогімназіям і *вперше* не визначалася мета виховання та навчання жінок. Ми погоджуємось із припущенням Є. Днепров та Р. Усачової, які вважають, що автори проєкту у такий спосіб зробили спробу відійти від вузької спрямованості жіночої освіти й розширити межі завдань та її призначення⁵.

Розвиток суспільства вимагав покращення жіночої освіти в Чернігові. Два існуючих у місті приватних дівочих пансіони вже не відповідали сучасним потребам. Із цього приводу, за ініціативою чернігівського губернатора князя Голіцина, 15 жовтня 1865 р. створене першорозрядне жіноче училище у складі чотирьох класів. На час відкриття у ньому було лише 73 учениці, але до кінця навчального року їх кількість зросла до 108.

Отже, історія жіночої середньої школи в Чернігові розпочалося в 1865 р. Тоді, завдяки старанням князя Сергія Голіцина, відкрили першорозрядне училище для дівчаток. Після того, як набуло чинності «Положення про жіночі гімназії й прогімназії», закладу надали статус гімназії (1870 р.)⁶.

Спочатку перший чернігівський жіночий навчальний заклад розташовувався в приміщенні колишнього ланкастерського училища. Але число дівчат, які бажали отримати середню освіту, швидко зростало. Тому в наступні два роки були відкриті 5-й та 6-й класи, а в центральній частині міста (на Валу) звели новий дерев'яний одноповерховий навчальний корпус. Після цього в 1869 р. стало можливим відкрити сьомий підготовчий клас⁷.

Відомо, що в Російській імперії перші жіночі гімназії відкрилися в 1870 р. Згідно зі статутом 1871 р., існувало 3 типи середніх навчальних закладів: гімназії, прогімназії, реальні училища. У другій половині XIX ст. ідея створення жіночих гімназій – як відкритих і всестанових освітніх навчальних закладів для дівчат, набула практичного втілення та законодавчого регулювання. У 1870 р., відповідно до «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», училища були перейменовані в гімназії та прогімназії.

Жіночі гімназії призначались для дівчат усіх станів і віросповідань. Перші 3 класи (іноді й більше) становили прогімназію і могли існувати як окремий навчальний заклад. При кожній жіночій гімназії зберігалися піклувальна й педагогічна ради, створені при жіночих училищах. Встановлювалася 5-бальна система оцінок успішності. Курс навчання був дещо вищим, ніж у Маріїнській жіночій гімназії, але нижчим, ніж в чоловічих гімназіях.

Положення передбачало видачу тим, хто закінчив 7 класів, атестата на звання вчительки початкової школи, хто закінчили 8 класів – домашньої вчительки, а тим, хто отримав медаль – домашньої наставниці. Закінчення 8-го класу відкривало доступ до Вищих жіночих курсів без іспиту.

Варто відзначити, що контроль за дотриманням правил і норм поведінки учениць не обмежувався часом перебування дівчат на уроках. Положенням 1870 р. в гімназіях було введено посади класних кураторів (класні дами) та наглядачів, які мали слідкувати за гімназистками поза шкільними заняттями. Якщо не було місця для проживання всіх дівчаток в пансіоні при гімназії, ученицям дозволялося жити на квартирі, проте, квартирогосподарі мали бути благонадійними в політичному та релігійно-моральному сенсах, і зобов'язувалися наглядати за гімназистками, а про все підозріле доповідати керівництву навчального закладу⁸.

Гімназистки, які після завершення навчання збиралися продовжувати освіту на вищих жіночих курсах, повинні були у випускному класі окрім обов'язкових іспитів скласти ще

³ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на північному сході України (друга половина XIX – початок XX століття). *Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова*. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики. 2016. Вип. 26. С. 54–59.

⁴ Смоляр Л. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст.: сторінки історії: монографія. Одеса: Астропринт, 1998. С. 72.

⁵ Днепров Э., Усачева Р. Среднее женское образование в России. С. 192.

⁶ Шара Л. Чернігівська міська дума. Чернігів, 2010. С. 157.

⁷ Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів, 2009. С. 63–64.

⁸ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

й додаткові. Екзамени були складовою контроллю знань учениць, письмові контрольні роботи з усіх предметів навчального плану виконувались протягом року.

Усі жіночі гімназії Міністерства народної освіти були платними, причому плата за навчання встановлювалася різна для гімназій і прогімназій. «Положення» передбачало й встановлення певної системи фінансування у вигляді одноразової допомоги жіночим гімназіям від скарбниці, хоча основні кошти на їх утримання надходили від громадськості. Соціальний склад учнів був таким само, як і у жіночих гімназіях Відомства установ імператриці Марії.

Від 1871 р. Чернігівське жіноче училище отримує статус гімназії. Цікаво, що спочатку вона мала 8 основних і 2 підготовчих класи. Перевагу в навчанні надавали гуманітарним предметам, зокрема іноземним мовам, музиці, танцям, співам, рукоділлю, правилам гарної поведінки.

До 1874 р. в Російській імперії було 189 жіночих гімназій із загальним числом учнів 25565 осіб. Гімназії мали 7-річний курс навчання. Після закінчення випускниці отримували атестат домашньої вчительки, нагороду (медаль або книжку) – атестат домашньої наставниці й право без іспитів вступати на платні педагогічні курси. Знання оцінювалося за дванадцятьма бальною системою⁹. Прогімназія в передреволюційній Росії – це чотирьох класний навчальний заклад, який відповідав чотирьом молодшим класам гімназії. Прогімназія була заснована у 1864 р., а з 1866 р. отримала право приймати іспити на звання паравчительного вчителя. Надалі учні прогімназії могли продовжити своє навчання в гімназії. Згідно з існуючими на початку ХХ ст. правилами, жіноча гімназія та прогімназія були призначені для учениць усіх станів і віросповідань, вони були в головному веденні піклувальників і відкривалися з їх дозволу. Жіночі гімназії Міністерства народної освіти з 1870 р. мали свій статут. Навчання в них було семирічним, був і 8-й клас: педагогічний. Жіноча прогімназія могла бути трикласною, але там, де була можливість, передбачалося й більше число класів¹⁰.

Порівнюючи навчальний процес у чоловічих і жіночих гімназіях¹¹, можна простежити, що вимоги для вступу до чоловічих гімназій були набагато суворіші. Початкові курси жіночих гімназій за змістовою складовою відрізнялись від чоловічих, але з часом ці відмінності згладжувалися¹².

Управління жіночою гімназією або прогімназією перебувало у віданні двох рад: піклувальної та педагогічної. Їх функції розподілялися так: піклувальна рада створювалася для сприяння розвитку гімназій або прогімназій суспільством, найближчим соціальним оточенням; педагогічна рада – для вирішення питань, що належали до навчальної та виховної частини.

Безпосереднє управління гімназією або прогімназією надавалося начальниці, яка обиралася піклувальною радою. Начальниця гімназії затверджувалася на посаді Міністром народної освіти, а начальниця прогімназії – піклувальником навчального округу. До піклувальної ради входили «особи обох статей». Члени піклувальних рад жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти обирались на три роки й затверджувались піклувальником навчального округу.

Предмети викладання в жіночих гімназіях та прогімназіях на початку ХХ ст. поділялись на обов'язкові та необов'язкові. До обов'язкових предметів у прогімназії належали: 1) Закон Божий; 2) російська мова; 3) російська історія й географія у скороченому обсязі; 4) арифметика; 5) чистописання; 6) рукоділля «в звичайному домашньому побуті»¹³.

У курсі жіночих гімназій обов'язковими були такі предмети: 1) Закон Божий; 2) російська мова (граматика й ознайомлення з найважливішими творами словесності); 3) арифметика; 4) географія загальна й російська; 5) історія загальна й російська; 6) «найголовніші поняття з природної історії і фізики, що належать до домашнього господарства і гігієни»; 7) чистописання; 8) рукоділля; 9) гімнастика – «якщо заклад має необхідні до того способи».

⁹ Латышина Д. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. Пособие. Москва: Гардарики, 2003. 608 с.

¹⁰ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. С. 3–4.

¹¹ Алексеев П. Правила и программы всех классов мужских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения (Свод узаконений и распоряжений со всеми дополнениями и разъяснениями к ним.) Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. 223 с.

¹² Костюкова О. Становление и развитие гимназического образования в российской губернии в XIX – начале XX века (на примере гимназий Пензенской губернии): дис. ... канд. пед. наук: спец.: 13.00.01. Пенза, 2006. 274 с.

¹³ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий Ведомства Министерства Народного Просвещения со всеми последними дополнениями и разъяснениями. Одесса: Книгоизд-во «Школа», 1917. 117 с.

До необов'язкових предметів гімназій і прогімназій належали: мови – французька й німецька, малювання, музика, спів і танці. Понад загального семирічного курсу, при жіночих гімназіях був спеціальний курс для тих, хто хотів отримати право на звання домашніх наставниць і вчительок.

Гімназисткам на спеціальному курсі пояснювали головні положення про виховання, основні прийоми й методи викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій. Також дівчата вправлялися в педагогічній практиці під керівництвом вчителів і викладачок жіночих гімназій, на підставі особливих правил, затверджуваних Міністром народної освіти. Обсяг викладання предметів, розподіл їх за класами, кількість уроків із кожного предмета, правила випробування вчительок під час вступу, перехід із класу в клас і після закінчення курсу¹⁴.

Навчальний рік у жіночій гімназії і прогімназії тривав із 15 серпня до 15 червня. Уроки починались щодня о 9 годині ранку, кожен урок тривав годину. Між уроками були перерви, по 10 хвилин кожна, за винятком проміжку між 3-м і 4-м уроками – півгодини для відпочинку й сніданку.

Гімназистки повинні були приходити до навчального закладу за чверть години до початку уроків для спільної молитви перед навчанням. У випадку неможливості прибути на уроки через хворобу або з іншої поважної причини, батьки чи опікуни учениці зобов'язані були сповістити начальницю гімназії або прогімназії про причини її відсутності, без цього ученицю карали за самовільно, без поважної причини пропущені уроки.

Батьки або родичі, які не проживають в тому місті, де була гімназія або прогімназія, були зобов'язані заявляти начальниці, кому вони доручають своїх дочок або родичок. Піклувальна рада, з дозволу попечителя навчального округу, за необхідності створювала умови для їх проживання (зазвичай поселяли на спільній квартирі, спеціально призначені для проживання учениць)¹⁵.

Тож другий етап розвитку жіночої гімназійної освіти ознаменувався її безстановим характером, тенденцією прирівнювання жіночих навчальних закладів до чоловічих через реорганізацію жіночих училищ в гімназії та прогімназії, збільшенням терміну навчання та можливістю отримання гімназистками педагогічної професії¹⁶.

Третім етапом (контрреформаторським) розвитку жіночої гімназійної освіти став період з **1884 до 1904 рр.** Цей етап почався зі щорічної доповіді Міністра народної освіти (І. Делянова), в якій він окреслив основні помилки, що були допущені в період реформування жіночої освіти: 1) безстановий її характер; 2) відкриття спеціальних педагогічних класів; 3) створення вищих жіночих курсів він назвав «фатальною випадковістю». Для усунення негативних наслідків реформування І. Деляновим було запропоновано створити спеціальну комісію під керівництвом М. Волконського. За результатами роботи комісія рекомендувала звужити широкий гуманітарний профіль жіночих гімназій до вузько філологічного, завдяки чому, на думку комісії, зменшиться кількість учениць непривілейованих станів; скасувати право на отримання атестатів домашніх вчителів та наставників, закрити вищі жіночі курси.

У 1886 р. вищі жіночі курси були закриті, а в 1887 р. І. Деляновим було видано секретний циркуляр, що наказував місцевій навчальній адміністрації утримуватися від прийому до гімназій «дітей візників, лакеїв, поварів, прачок, дрібних лавочників» (циркуляр про кухарчиних дітей)¹⁷.

Проте, незважаючи на реакційні урядові дії, жіноча гімназійна освіта продовжувала розвиватися. У 1899 р. Чернігівська жіноча гімназія одержала новий двоповерховий будинок, який був зведений за проектом Д. Савицького на території колишньої фортеці. У навчальних закладах Харківського шкільного округу станом на 01.01.1893 р. було 5247 гімназисток, у прогімназіях навчалось 5442 учениці. У гімназіях Київського навчального округу навчалась 2541 дівчинка, в прогімназіях – 1512 осіб. На початку XX ст. в Харківському окрузі налічують вже 14013 гімназисток і 6863 учениці прогімназії, а в Київському – 9417 та 1136 осіб відповідно¹⁸.

Четвертим (заключним) етапом став період від 1905 до 1919 рр. Піднесення суспільно-громадського руху після революції 1905 р. призводить до поживлення процесу відкриття жіночих навчальних закладів.

На території Чернігівської губернії існували середні школи. Наприкінці XIX ст. налічувалось 20 таких шкіл. До їх складу входило: 5 духовних семінарій та училищ, одна

¹⁴ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... С. 4–9.

¹⁵ Там само. С. 30.

¹⁶ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

¹⁷ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

¹⁸ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... С. 81.

фельдшерська школа, 4 гімназії (у м. Чернігові, м. Ніжині, м. Глухові, м. Новгороді-Сіверському), одна прогімназія у м. Стародубі, одна чоловіча гімназія у Новозибкові, один учительський інститут у Глухові, 4 жіночі гімназії (у Чернігові, Новозибкові, Ніжині, Новгороді-Сіверському) та 3 жіночі прогімназії. Учнями цих навчальних закладів були в основному діти дворян (близько 60%) та міщан (25%)¹⁹.

Мережа жіночих гімназій і прогімназій швидко розширювалась: у 1880 р. їх було – 79 гімназій і 164 прогімназій, у 1887 р. – 106 гімназій і 180 прогімназій. Перед революцією 1917 р. кількість жіночих гімназій Міністерства народної освіти досягла 958. Ці навчальні заклади відкривалися в невеликих повітових містах. На початок ХХ ст. в Чернігівській губернії існувало 25 жіночих гімназій (в м. Чернігів, Борзненському, Глухівському, Городнянському, Козелецькому, Конотопському, Кролевецькому, Ніжинському, Новгород-Сіверському, Остерському, Сосницькому повітах; Мглинському, Новозибківському, Стародубському, Суразькому повітах)²⁰.

На початку ХХ ст. у Чернігові діяли 12 церковно-парафіяльних, 8 міських, 4 єврейські громадські школи, 3 приватні, одне міністерське початкове училище, а також школи сліпих та глухонімих. Також функціонували чоловіча та жіноча гімназії, дві приватні гімназії, реальне училище, духовна семінарія, а також 6 недільних шкіл для дорослих²¹. У 1916 р. у Чернігівській губернії функціонувало 13 приватних жіночих гімназій. Відомо, що за відомістю 1915 р., учениць у Чернігівській жіночій гімназії було 840²².

Розглянемо навчальні плани жіночих гімназій і прогімназій, які належали до відомства Міністерства народної освіти. Для цього звернемось до «Подробных правил и учения программ всех классов женских гимназий и прогимназий», виданих у 1917 р.²³

1. Навчальний план Закону Божого. У нижчих п'яти класах жіночих гімназій на Закон Божий відводилося стільки уроків, скільки й у чоловічих гімназіях, тому викладання рекомендовалось вести за програмами, затвердженими Святішим Синодом. У 6 класі на Закон Божий відводилося на одну годину більше порівняно з чоловічими гімназіями.

2. Російська мова та словесність. Курс мови й словесності в жіночих гімназіях ділився на два періоди. До першого періоду входили п'ять класів (підготовчий клас і 1–4 класи), вихованки вчили російську грамоту. У другій частині (5–7 класи) вивчали російську словесність (кажучи сучасною мовою – художню літературу). Викладання одного й іншого предметів постійно супроводжувалося практичними вправами для опанування гімназистками вміння викладати свої думки не тільки граматично правильно, але й логічно.

3. Природна історія. Цей курс був досить короткий, проте коло питань, які вивчали, вже досить широке: 1) загальний нарис будови земної кулі; 2) зміни в будові земної кори, що виникають під впливом вулканічних явищ, атмосфери, води й органічної природи; 3) короткий огляд найважливіших гірських порід, мінералів, їх складових; 4) поняття про будову й життя рослин; 5) загальна характеристика класу тварин; 6) порівняльна характеристика інших хребетних тварин; 7) поняття про найголовніших представників типів царства тварин; 8) нарис системи царства тварин.

4. Фізика в жіночих гімназіях, як і в чоловічих, існувала як короткий курс, до якого входив «опис метеорів, електричних, оптичних і хімічних явищ».

5. Нові іноземні мови. Вивчення французької та німецької мов, відповідно до розумового розвитку дівчат, мало відкрити їм можливість ознайомитися з літературними творами інших народів. Від дівчат, які закінчували курс іноземної мови в жіночих гімназіях відомства Міністерства народної освіти, вимагали «розуміння неважких історичних творів» і вміння перекладати їх «без грубих етимологічних і синтаксичних помилок».

6. Гігієна – існувала як необов'язковий предмет у двох старших класах жіночих навчальних закладів. Викладання гігієни покладалось на вчителя-лікаря, навчання із цього предмета рекомендовалось вести у формі звичайних уроків із демонстраціями або у формі бесід²⁴.

Тож жіноча гімназійна освіта другої половини ХІХ – початку ХХ ст. була сукупністю навчальної інформації, інтелектуальних і практичних умінь та навичок, етичних норм. Із метою забезпечення необхідного рівня соціалізації жінок – адаптації особистості в умовах

¹⁹ Рябоконь О. Влияние исторических факторов на формирование и развитие современного образовательного комплекса Черниговской области. *Вісник ОНУ*. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2014. Т. 19. Вип. 3. С. 163.

²⁰ Список учебных заведений Ведомства Министерства Народного Просвещения по городам и селениям. Санкт-Петербург: Сенатская тип-я, 1915. 188 с.

²¹ Острянок А., Аскерова Л. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 12.

²² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ, 1990. С. 876.

²³ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... С. 35–42.

²⁴ Александров В. Подробные правила и учебные программы всех классов женских гимназий и прогимназий... 117 с.

тогочасного суспільства відповідно до її індивідуальних особливостей, та давала їм можливість забезпечувати своє життя.

17 червня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову про перетворення 8 класних гімназій у 4 класні. Це був крок до остаточної ліквідації гімназій²⁵. Згодом гімназії були перетворені в 7-річні єдині трудові школи (постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 27 січня 1919 р.).

Саме тому восени 1919 р. замість Чернігівських чоловічої та жіночої гімназій було утворено трудові школи. У перші десятиліття ХХ ст. суттєво змінюється навчально-виховна система середньої освіти на теренах колишньої Російської імперії: скасовується гімназійна освіта, створюються нові навчальні заклади²⁶.

У 1920-х рр. за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилася мережа шкіл Чернігова²⁷. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та школах міста відкривалися пункти з ліквідації неписьменності, професійно-технічні школи, школа робітничої молоді, школи при технікумах та вечірні школи²⁸. Новостворені школи розташовувалися або в приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (зокрема, Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях). Також одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів: у приміщенні колишньої жіночої гімназії була третя школа, а у її флігелі – дев'ята²⁹.

Проведене нами дослідження також дало змогу констатувати, що процес становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти на Півночі України проходив в чотири етапи³⁰:

I. Початковий етап (1855–1869 рр.). Мета освіти полягала в підготовці дівчини до виконання обов'язків майбутньої матері та дружини. Водночас у питанні реформування системи жіночої середньої освіти є тенденція на її зрівняння з чоловічою. Жіночі навчальні заклади підпорядковувалися Міністерству народної освіти та Відомству установ імператриці Марії (на відміну від попереднього приватного характеру навчальних закладів для жінок), а, отже, жіноча освіта ставала об'єктом уваги державної політики. Основою фінансування гімназій МНО ставали громади (земства), а Маріїнські гімназії утримувались за бюджетні кошти. Зазначимо, що матеріальну допомогу на утримання жіночих гімназій найбільше надавало міщанство, дещо менше – купецтво, і практично не опікувався цим питанням станове дворянство.

II. Етап реорганізації та педагогізації навчально-виховного процесу (1870–1883 рр.) відзначається поступовим впорядкуванням організаційно-змістового компоненту діяльності жіночих навчальних закладів Північного регіону України. Утверджувалися безстановість та відкритість навчальних закладів. Відзначається подальша зацікавленість громад у розширенні можливостей жіночої освіти з огляду на поступову зміну соціально-культурної та громадянської ролі жінки в суспільстві. Термін навчання в жіночих та чоловічих гімназіях зрівнювався, а дівчата, що отримували гімназійну освіту, мали змогу працювати на педагогічній ниві. Мета жіночої освіти цього періоду не мала конкретно означеного характеру, що привело до певної демократизації та поживлення реформування в цій галузі.

III. Контрреформаторський етап (1884–1904 рр.) характеризується спробою відновити становий характер жіночої освіти; завдяки збільшенню контролюючих функцій з боку держави – зменшити вплив громадськості на діяльність навчальних закладів; заборонити видавати атестати домашніх учителів та наставниць випускницям гімназій. Проте, попри реакційні дії влади, кількість учениць гімназій Північної України невпинно зростає, що стало загальною тенденцією в сфері жіночої освіти.

IV. Заклучний етап (1905 – поч. 1919 рр.) відзначився зростанням кількості гімназійних закладів (переважно приватних) як у Харківській, так і в Чернігівській губерніях. Важливою відзнакою цього періоду стала поява гімназій змішаного типу. Однак на тлі революційних подій у країні, що призвели до повалення існуючого політичного устрою та поступового створення нової системи влади, гімназія як тип навчального закладу перестає існувати. На нашу думку, створення жіночих гімназій стало першою спробою з боку держави впорядкувати середню ланку жіночої освіти. У зазначений період помітним стає усвідомлення жіноцтва як окремої ланки суспільства (громади), зростає потреба в освіче-

²⁵ Рига Д. Скасування гімназійної освіти та процес становлення середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х рр. ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 308–309.

²⁶ Там само.

²⁷ Непотенко І. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя. *Краєзнавство*. 2014. № 2. С. 28.

²⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1193. Арк. 4; Ф. Р-944. Оп. 1. Спр. 802. 97 арк.

²⁹ ДАЧО. Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 486. 67 арк.; Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 38.

³⁰ Ключко О. Етапи становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти... С. 54–59.

ній жінці, яка окрім ролі дружини та матері здатна бути активним членом цього суспільства.

Отже, зробимо висновок, що гімназійна освіта в цілому була «класична», гуманітарна. Вона здійснювалася при мінімальній увазі до природничих наук. Проведене нами дослідження навчального процесу в жіночих гімназіях передреволюційної Росії дозволяє стверджувати, що зміст жіночої гімназійної освіти вже на початку ХХ ст. наблизився до змісту освіти в чоловічих гімназіях, зберігаючи при цьому свої особливості, зумовлені розумінням ролі жінки в суспільстві. До таких особливостей належить відсутність у навчальному плані жіночих гімназій давніх мов, поглибленого вивчення Закону Божого, більш виражена практична спрямованість навчання.

References

- Klochko, O. (2016). Etapy stanovlennia ta rozvytku zhinochoi himnaziinoi osvity na pivnichnomu skhodi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Stages of formation and development of women's gymnasium education in the north-east of Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th c.)]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. Drahomanova – M. Drahomanov Scientific journal of NPU*, 26, P. 54–59.
- Latyshina, D. (2003) Ystoryia pedahohyky (Ystoryia obrazovanya y pedahohycheskoi mysly): ucheb. Posobyie [History of pedagogy (History of education and pedagogical thought): textbook. Manual]. Moscow, Russia.
- Nepotenko, I. (2014). Chernihiv u 1920-kh rr.: realii povsiakdennoho zhyttia [Chernihiv in the 1920s: the realities of everyday life.]. *Kraieznastvo – Local history*, 2, P. 28–47.
- Ostrianko, A., Askerova, L. (2012). Chernihiv u XIX – na pochatku XX st.: formuvannia miskoho sere-dovyshcha [Chernihiv in the 19th – the early 20th c.: the formation of the urban environment]. *Kraieznastvo – Local history*, 3, P. 12.
- Riabokon, O. (2014). Vlyanye ystorycheskykh faktorov na formirovanye y razvytye sovremennoho obrozovatelnoho kompleksa Chernyovskoi oblasti [Influence of historical factors on the formation and development of the modern educational complex of the Chernihiv region.]. *Visnyk ONU – Bulletin of ONU*, 3, P. 160–167.
- Rudenok, V. (2009) Chernihiv – podorozh na 100 rokiv nazad [Chernihiv – a journey 100 years ago.]. Chernihiv, Ukraine.
- Ryha, D. (2014). Do istorii stvorennia ta diialnosti navchalnoho zakladu – Chernihivskoi klasychnoi cholovichoї himnazii u 1805–1919 rr. ta istorii budivel kolyshnoi himnazii u XX st. [To the history of creation and activity of the educational institution – Chernihiv classical men's gymnasium in 1805–1919 and the history of the buildings of the former gymnasium in the XX c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 241–247.
- Ryha, D. (2018) Skasuvannia himnaziinoi osvity ta protses stanovlennia sere-dnykh navchalnykh zakladiv mista Chernihova u 20–30-kh rr. XX st. [Abolition of gymnasium education and the process of formation of secondary schools in the city of Chernihiv in the 20–30s of the XX c.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, 11, P. 308–311.
- Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума [Chernihiv City Duma]. Chernihiv, Ukraine.

Гуцок Юлія Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Huchok Yuliya – the junior researcher of the department of Ancient Chernihiv National Architectural and Historical reserve (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: gulia0724@gmail.com

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній». (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Riga Danylo – the junior researcher of the department of museum and scientific-fund activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF EDUCATIONAL AND TRAINING PRINCIPLES OF FUNCTIONING OF CHERNIHIV FEMALE AND MALE GYMNASIUMS AT THE MAIN STAGES OF THEIR FORMATION AND DEVELOPMENT in the 19th – the early 20th c.

The article deals with the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums in the 19th–20th c., and their comparative analysis is carried out. The purpose of the article is a historical analysis and clarification of the issue of similarities and differences in the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages

of their formation and development in the 19th – the early 20th c. **Among the methods** that were used, the main ones are analytical and critical, on which the processing of the obtained information was based.

The scientific novelty is that for the first time a thorough study of the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums in the 19th–20th c. was conducted. **Conclusions.** In this study, based on historical analysis, the main question regarding the similarities and differences of the educational and training principles of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages of their formation and development in the 19th – early 20th c. is highlighted. We can conclude that gymnasium education in general was "classical", humanitarian and carried out with minimal attention to natural sciences. Our study of the educational process in female gymnasiums of pre-revolutionary Russia allows us to conclude that the content of female gymnasium education, already at the beginning of the 20th c. approached the content of education in men's gymnasiums, while preserving its features due to the understanding of the role of women in society at that time. This features included the absence of ancient languages, in-depth study of the Law of God, and a more pronounced practical orientation of education.

Key words: Chernihiv male and female gymnasiums, education, training.

Дата подання: 27 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 15 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гучок, Ю., Рига, Д. Схожість та відмінність освітніх та навчальних принципів функціонування Чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327.

Цитування за стандартом APA

Huchok, Yu., Riga, D. (2022). Skhozhist ta vidminnist osvitykh ta navchalnykh pryntsyviv funktsionuvannia Chernihivskykh zhinochoi ta cholovichoï himnazii na osnovnykh etapakh yikh stanovlennia ta rozvytku u XIX – na pochatku XX st. [Similarities and differences of educational and training principles of functioning of Chernihiv female and male gymnasiums at the main stages of their formation and development in the 19th – the early 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327.

Ольга Зубко, Ольга Коляструк

ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО ОСЕРЕДКУ МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918–1939)

DOI: 10.5281/zenodo.7747339

© О. Зубко, О. Коляструк, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>, <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

Мета статті. Висвітлення спектру грошових відносин в українському еміграційному осередку міжвоєнної Чехословаччини крізь призму частки «золотого запасу УНР», що опинився на теренах міжвоєнної ЧСР; розміру грошових дотацій в рамках «Руської допомогової акції» та банківських курсів таких валют як чехословацька крона, австрійська крона, німецька «золота» марка та рейхсмарка, польський злотий, радянський карбованець і радянський червінець. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, принципи об'єктивності та цілісності. **Наукова новизна** полягає у показі офіційних банківських курсів основних валют міжвоєнної Чехословаччини щодо американського долара, набуття ними золотого стандарту; перевазі тих або інших грошових знаків у гаманцях українських вихідців.

Висновки. «Чехословацька частка золотого запасу УНР» в розмірі 446 000 німецьких «золотих» марок була розділена на декілька частин. Одна частина коштів пішла на розбудову трьох найбільш потужних еміграційних вищих навчальних закладів: Українського Вільного університету (1921–1945), Української Господарської академії (1922–1939) та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1923–1933). Друга частина була скерована на видавництво різноманітних часописів, журналів і бюлетенів. Тоді як третя витрачалася на розбудову та діяльність «Спілки українських лікарів у міжвоєнній Чехословаччині» (1922–1940). «Золотий універсальний запас» був, фактично, потужним еміграційним стратегічним засобом, тоді як грошові дотації в рамках «*Ruská pomosná akce*» тримали тактичний рубіж. «Допомогові фінанси» йшли на виплату офіційної заробітної платні та стипендій, створення тих або інших допомогових фондів з додатковими виплатами, громадських ідалень, бібліотек, громадських професійних об'єднань, закордонного архіву. Еміграційні фінанси в міжвоєнній ЧСР – це також зароблені кваліфікованою та некваліфікованою працею приватні кошти в чехословацьких та австрійських кронах; в «золотій» марці та рейхсмарці; в польських злотих та радянських карбованцях-червінцях.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, грошові знаки.

Постановка проблеми. Фінанси – це те, без чого не обійтися в теперішньому повсякденному житті, й те, без чого не обходилося сто років тому. В загальному, це всі види грошових коштів, якими володіє держава або особа, а також будь-які фінансові інструменти, за допомогою яких досягаються ті або інші фінансові цілі. Оскільки фінанси – це не тільки гроші, які можна заробляти та витрачати, а значно багатогранніше поняття, що включає міру вартості, засіб обігу, засіб платежу, форми заощадження та накопичення, то йти-меться як про особисті фінанси емігрантів, так і «загальноемігрантські» (державні) кошти.

Еміграційні фінанси у міжвоєнній ЧСР (і приватні, і українсько- й чеськодержавні) в період Інтербелуму (1920–1930) (час новаторства в царині техніки та період, коли вперше в історії людства реально поліпшився побут), – це, з одного боку, невеличка частка колишнього «золотого запасу УНР», з другого – грошові дотації в рамках «Руської допомогової акції» (1921–1928), а з третього – зароблені самими вихідцями кваліфікованою та некваліфікованою працею чехословацькі крони, німецькі та австрійські марки, польські злоті, радянські карбованці, корисність яких полягала у задоволенні відповідних потреб (здебільшого товарів та послуг).

Аналіз досліджень та публікацій. «Еміграційна грошова тематика» в міжвоєнній ЧСР майже не досліджена. На нашу думку, причин такої недослідженості декілька. У 1920-х це – впевненість українських вигнанців у швидкому занепаді більшовизму та швидкому поверненні додому, а також у самому явищі «поворотництва». Звідси – цілковите нехтування будь-якими економічними питаннями в еміграційній діловій документації з подекуди песимістичними особистими записами. Так, Софія Русова (1856–1940) – відома педагогиня та політично-громадська діячка – занотувала в щоденнику на початку 1924 р.: «Головною темою усіх розмов в той час – і це мене вражало спочатку – було питання про гроші: де їх заробити, як їх роздобути. Всі жили з дня на день, далі, ніж на тиждень, не

заглядали. Усі сподівались на чудеса, що зроблять можливим поворот на Україну»¹. Постійно журився щодо грошей і Євген Чикаленко (1861–1929) – «той, хто любив Україну до глибини кишені», котрий переїхав з Австрії до ЧСР у 1925 р.: «Тут я тільки й живу думками – як би дожити місяця, чим би заробити на недохват, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то, що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли ті турботи за корону. Всі тутешні люди, принаймні з лекторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні – Авт.), як і тут. А я “вродився буржуєм” і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; весь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити...»².

Торкався фінансової теми в 1920-х і відомий «крутянець» Левко Лукасевич ((1896) 1902–1982): «Я, на жаль, не користав з ніякої стипендії, а жив із заробітків комівояжера чеської фірми лікерів і з аквізції оголошення до чеських часописів і календарів»³.

У 1930-х уникати обговорення фінансових питань дозволяли наслідки світової економічної кризи, що зачепили країну в 1932–1935 рр., і вихід на історичну й політичну арену комунізму, націонал-соціалізму, фашизму, які змусили українських емігрантів пристосовуватися до нових життєвих реалій.

«В 1933–1937 роках всю Республіку справді було поділено на зони, – писав колишній «чорний запорожець», інженер-гідротехнік Валентин Сім'янців (1899–1992), – про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З Центру з Праги розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці 2.20 корон, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрхуванням – 80 корон»⁴. «Працювала більшість на будівництві в гідроелектростанції на річці Влтаві. (Шлюзові комори і привід – рукав річки з'єднували турбіни – саме те для нас-гідротехніків.) ... Проте ... інженер-інженером, а вантаж піску – погодинна оплата. 5–6 корон за годину. Заробити 35 корон в день було в ті часи фантастикою»⁵.

Не міг оминати увагою фінансове питання у 1930-х і Василь Королів (Старий) (1879–1941) – український політичний діяч, письменник і видавець: «Один період ранніми ранками, коли Прага ще спала, біг я на далекі передмістя затримувати робітників, що їхали на працю на роверах (велосипедах – Авт.) і пропонувати їм патентований держак для бриля при їзді на ровері. Був це маніпісний щипок, що насаджувався на держало ровера і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішака мав дістати півкрони»⁶.

При написанні розвідки використані: документація Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонд 269) (Київ), документація з опрацьованого в 2009 р. особистого фонду російського есера Віктора Чернова (1873–1952) (фонд 5910) Державного архіву російської федерації («російського закордонного архіву») (Москва)⁸; щоденники С. Русової, Є. Чикаленка; листи Станіслава та Софії Дністрянських⁹; матеріали, отримані в приватному листуванні з білоруським істориком Андрієм Гецевичем¹⁰.

Мета статті. Висвітлення спектру грошових відносин в українському еміграційному осередку міжвоєнної Чехословаччини крізь призму частки «золотого запасу УНР», що опинився на теренах міжвоєнної ЧСР; розміру грошових дотацій у рамках «Руської допомогової акції» та банківських курсів валют, як-от чехословацької крони, австрійської кро-

¹ Русова С. Мемуари. Щоденники. Київ: Поліграфкнига, 2004. С. 185–186.

² Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929) / Упор., передмова та коментарі І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2016. С. 148.

³ Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк–С. Бавнд Брук: Українське православне товариство святої Софії, 1982. С. 138.

⁴ Сім'янцев В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон, Д.К., 1973. С. 89.

⁵ Сім'янцев В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929–1945. Четверта книга спогадів. Buenos Aires–Philadelphia: В-во Юліана Середняка, 1978. С. 95–96.

⁶ Королів-Старий В. Згадки про мою смерть. *Вибрані твори*. Т. 1. 2-ге вид. Торонто: Укр. в-во «Добра книжка», 1961. С. 160.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ (далі – ЦДАГО). Ф. 269. Оп. 1. Спр. 179. 14 арк.; Ф. 269. Оп. 3. Спр. 92. 180 арк.

⁸ Державний архів російської федерації (далі – ДАРФ). Ф. 5910. Оп. 1. Спр. 129. 34 арк.

⁹ Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті [монографія] / За ред. д-ра мистецтвозн., проф. Ганни Карась; Упор.: Ганна Карась, Людмила Обух. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018, 350 с.: фото.

¹⁰ Гецевич А. Виписка з OBWIESZCZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 12 grudnia 1949 r. w sprawie wysokości oficjalnych kursów walut obcychi kruszcu, notowanych ostatni o przed 1 września 1939 r. (Приватний лист від 17.10.2022 р.).

ни, німецької «золотої» марки та рейхсмарки, польського злого, радянського карбованця й радянського червінця.

Наукова новизна полягає у показі офіційних банківських курсів основних валют міжвоєнної Чехословаччини щодо американського долара, набуття ними злого стандарту; перевазі тих або інших грошових знаків у гаманцях українських вихідців.

Виклад основного матеріалу. Програш Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. спричинив вихід за кордон не тільки значної частини активних учасників тих подій, а й відтік значної частини «золотого запасу УНР» (у різні країни), без врахування 453 мільйонів «золотих» німецьких марок в українських авуарах (цінних паперах, за які виплачуються відсотки) у державних банках Берліну та Відня. Суми значної, бо 453 мільйони німецьких марок – це приблизно 80 тонн чистого золота, згідно з інформацією ідеолога німецької соціал-демократії Едуарда Берштейна (1850–1932) про те, що в 1921 р. з фонду таємних операцій в оборонному відомстві Другого Рейху більшовикам було передано 50 мільйонів золотих німецьких марок, що було еквівалентним 9 тоннам золота¹¹.

Незначна частина «уенерівського запасу» (за інформацією з документації російського есера Віктора Чернова) – 446 000 «золотих» німецьких марок з рахунку кредитної канцелярії Міністерства фінансів УНР опинилася на теренах Першої Республіки чехів і словаків. Чернов уточнює, що таке стало можливим через переїзд до ЧСР колишнього міністра фінансів УНР Бориса Мартоса (1879–1977) та колишнього прем'єр-міністра УНР Ісаака Мазепи (1894–1952): *«В листопаді 1919 р. керівництво УНР, у складі двох політичних партій (УСДРП й УПСР), оточене поблизу м. Любар (Волинь) трьома противниками – більшовиками, денікінцями та поляками, – не змогло переломити ситуацію на свою користь. Тому постановило: зберегти частину “золотого запасу УНР” в певному місці з таким розрахунком, щоб з цього запасу було використано лише певну частину для нагальних потреб. З цією постановою погодилися Центральні комітети обох політичних партій, однак за умови, що саме ці і тільки ці партії отримують владу за умови їх повернення в Україну.*

Результатом такої політичної домовленості соціал-демократів-республіканців та соціалістів-революціонерів став договір між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським. При цьому члени УПСР вийшли з уряду Петлюри, а УСДРП й так була в опозиції до влади, бо, підтримувана українськими соціал-демократами та радикал-демократами, стояла в опозиції до Польщі як такої.

Основний тягар еміграції перебрала на себе саме УПСР, бо намагалася зберегти українських вояків від тяжкого полону, а український люд від різноманітних військово-політичних авантур. Тому в ЧСР було організовано Український Громадський Комітет, який за допомогою місцевої влади почав проводити й проводить велику культурну роботу (наприклад, організовує розбудову мережі вищих навчальних закладів, до котрих залучає інтернаціональне вояцтво або простих українських вихідців, що опинилися в Польщі).

Результатом роботи, а отже, використання золота, окрім мережі вищих навчальних закладів, стала також поява низки друкованих видань. Зокрема, часопису “Нова Україна”...» (переклад з чеської – О. Зубко)¹².

Маємо подати уточнюючу інформацію відносно «гарантів чехословацької частки золотого запасу» (Б. Мартоса, І. Мазепи) та потлумачити необхідність збереження чехословацької частки «запасу» в німецькій валюті. Сума в 446 000 німецьких марок була немалою і до того ж прив'язаною саме до «золотої» німецької марки. Українсько-німецька фінансова співпраця розпочалася відразу після підписання Брестського мирного договору. Київ та Берлін укладають додатково 15 лютого 1918 р. двосторонню фінансову угоду. І хоча невдовзі Центральну Раду витісняє Гетьманат П. Скоропадського, і Київ, і Берлін, а з ним і Відень, не відмовляються від попередніх фінансових домовленостей. За умовами цієї двосторонньої угоди Київ надавав Берлінові та Відню фінансову позику в розмірі 400 мільйонів українських карбованців. І це за умови, що, згідно з законом УНР від 6 січня 1918 р., український карбованець «прирівнювався» до російського царського карбованця як 1 до 1. Тобто Україна, надаючи своїм політичним партнерам і гарантам безпеки необхідні ресурси для купівлі продовольчих товарів згідно з умовами Брестського мирного договору, отримувала визнання української грошової одиниці. Завдяки додатковим домовленостям і принциповій позиції української сторони 1 український карбованець прирівнювався до 1 австрійської крони, тоді як тільки 0.665 німецької золотої марки дорівнювала 1 українському карбованцю. Половинчастим був розмір власне української гривні, введеної у грошовий обіг законом УНР від 1 березня 1918 р. 1 український карбованець

¹¹ Кульчицький С. Золото кайзера на службі Володимира Леніна. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/zoloto-kajzera-na-sluzhbi-vladimira-lienina/>.

¹² ДАРФ. Ф. 5910. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 20.

«мав у собі» всього 0.5 української гривні. А оскільки половина української позики депонувалася в якості українських державних авуарів у державних банках Німеччини та Австро-Угорщини, а інша половина переводилася в 4.5 % цінні німецькі та австро-угорські папери, депоновані в банках Берліну та Відню, український карбованець міцно прив'язувався до німецької марки та австрійської крони як ліквідна валюта.

Історія українських авуарів у Німеччині отримала продовження підписанням нової двосторонньої фінансової угоди від 10 вересня 1918 р. В угоді, окрім економічної співпраці на 1919 р., передбачався також друк у берлінських типографіях українських карбованців у обсязі 5.75 мільярдів. Крім того, німецька сторона мала викупити 1.6 мільйонів українських карбованців. Отож на 14 січня 1919 р. державний борг Німеччини (українські авуари) складав 452 мільйони 554 тисячі німецьких марок, враховуючи 446 000 «чехословацьких» марок.

Український дослідник Павло Гай-Нижник проілюстрував весь процес формування «золотого запасу УНР» та втрату над ним контролю за часів Директорії через новостворену Фінансову агентуру (так звану «Супруніаду»)¹³. Нецільове використання Фінансовою агентурою «золотого резерву» (найчастіше через відмивання грошей, спекулятивну гру на курсах валют й особисті забаганки на кшталт утримання коханок чи купівлі вартісних речей) пояснювало причини вивезення уенерівських державних коштів до тих чи інших країн. Якщо ж говорити конкретно «про ЧСР», то можна припускати, що з боку Бориса Мартоса та Ісаака Мазепи це була, вочевидь, спроба водночас і вберегти, і «привласнити» частину державних коштів, бо ж Дипломатична місія УНР у Чехословаччині «сиділа» фактично без грошей.

Принагідно зауважимо: якщо співвідношення «золотої» німецької марки до українського карбованця ще в 1921 р. зберігалось як 1:1, то за 1 «золоту» німецьку марку в 1921 р. «давали» цілих 75 доларів, що засвідчувало початок інфляції марки¹⁴. У 1924 р. в Німеччині з метою подолання гіперінфляції було введено в обіг рейхсмарку. До 1936 р. рейхсмарка не мала золотого стандарту, тому її курс відносно американського долара становив у 1924 р. 4 рейхсмарки 20 пфенінгів за 1 американський долар. На середину 1930-х рейхсмарка закріпилася на рівні 3 рейхсмарок за 1 американський долар¹⁵. І це був чи не один із найстабільніших банківських курсів. Чехословацька частка «золотого запасу» не перейшла на іншу валюту ні в 1920-х, ні в 1930-х рр.

«Золотий уенерівський чехословацький запас» був розділений на декілька частин. Одна частина коштів пішла на розбудову трьох найбільш потужних еміграційних вищих навчальних закладів: Українського Вільного університету (1921–1945), Української Господарської академії (1922–1939) та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1923–1933). Друга частина була скерована на видавництво різноманітних часописів, журналів і бюлетенів. Тоді як третя витрачалася на розбудову та діяльність «Спілки українських лікарів у міжвоєнній Чехословаччині» (1922–1940).

Один із «гарантів» «чехословацької частки», Б. Мартос, багато зусиль доклав до розбудови Українського Господарської академії в Подєбрадах. А потім обіймав у новоствореній Політехніці посаду професора з курсу кооперації, бо ще за часів Гетьманату він очолював управу Українського кооперативного комітету й був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського в Києві. З-під його пера вже в ЧСР вийшли дві наукові праці з кооперативної проблематики: «Теорія кооперації» (1924 р.) та «Кооперативна ревізія» (1927 р.). Кооперація, що вагомо, в міжвоєнний час розглядалася як тре-

¹³ Гай-Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів центральної ради, української держави Гетьманату та директорії. *Науково-дослідний інститут українознавства*. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ukr-dypl.pdf>.

¹⁴ Варто пояснити порівняльний курс «золотої» німецької марки та американського долара у співвідношенні 1:75 в 1920-х рр. Американський долар як валюту авторки обрали для зручності, оскільки в 1919–1944 рр. головною європейською валютою виступав швейцарський франк. Яким було співвідношення швейцарського франка з чехословацькою кроною або з тією самою «золотою» німецькою маркою конкретно в 1920-х – невідомо. Масмо наголосити інше: «золота» німецька марка фактично була паперовою й рентною (на міжнародному фінансовому ринку говорилося про марку як офіційну, «золоту», проте насправді в неофіційних паперових і рентних марках), бо золотий стандарт скасовано з початком Першої світової війни. (До Першої світової він становив 4,25 марки за 1 долар.) Програш у Першій світовій війні, неконтрольований випуск паперових грошей для забезпечення ліквідності банківської системи, політичні кризи й нестабільність у Німеччині спричинили девальвацію німецької валюти. Якщо, наприклад, у 1922 р. 1 кг хліба коштував 130 марок, то вже в 1922 р. – 300 мільярдів «золотих марок». Якщо у серпні 1923 р. «золота» німецька марка дорівнювала 2207505,52 паперових, то на листопад 1923 р. вартість однієї «золотої марки» дорівнювала 1 трильйону паперових марок (див.: Rosenberg H. Die deutschen Banknoten ab 1871. Regensburg: Gietl Verlag, 2001. S. 107–108.). Отже, курс 1:75 показував, що німецька марка не вартувала нічого навіть у порівнянні з американським долларом, котрий у 1920–1930-х рр. займав позиції другого десятка в переліку світових валют.

¹⁵ Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.). Дисертація кандидата історичних наук: 09.00.12. Київ: НУТШ, 2010. С. 87.

тій сектор економіки (народного господарства), котрий мав існувати разом із приватним (індивідуальним) і державним (централізованим) секторами.

Щоправда, «любов» Бориса Миколайовича до кооперації, а особливо до ревізій (жадібність), мала зворотній бік. Цінуючи професора як фахівця, йому банально не довіряли як людині та часто остерігалися. Такий стан речей гарно ілюстрував наступний літературний анекдот 1930-х рр.: *«Проф. Б. Мартос дуже популярно викладав свої лекції з курсу теорії кооперації, й це студентам, серед яких більша частина була бувших студентів російських високих шкіл, не подобалося й вони стало з цього глузували. ... Одного разу під час викладу проф. Б. Мартос, як приклад уважливості кооператора до своїх обов'язків, навів, що крамар (торгівець, продавець якогось товару – Авт.), зачинаючи на колодку крамницю, мусить перед відходом посмикати за колодку, щоб переконатися, чи справді він її замкнув. Студенти з цього взяв надто популярного прикладу тільки сміялися. (Маємо зауважити, що сам Борис Миколайович не раз, зачинаючи двері власного будинку, миттєво відчиняв їх, щоб перевірити, чи не забув він у будинку ключі – Авт.). Але по кількох днях трапилася пригода – хтось обікрав студентську кооперативну крамницю, бо колодка не була замкнена. ... На другий день під час викладу проф. Б. Мартос звернувся до слухачів: “Ось кажуть, що професор Мартос такий і сякий, дурниці на лекції верзе. А я казав, щоб за колодку посмикати! А ось не почухали – й кооперативу обікрали”, – тріумфуючи за-явив він!»¹⁶.*

У скеруванні частини «золотого унерівського запасу» на потреби медицини теж була своя логіка. Вона полягала у приголомшливому успіху науки в 1920-х, у всемогутність котрої людство було готове повірити після Першої світової війни. У міжвоєнний час побутовали щирі сподівання про віднайдення еліксиру безсмертя, оживлення мертвих (образ Франкенштейна не просто вигадка Меррі Шеллі (1797–1851), а одна з типових ознак першої пол. XX ст.), та, головне, про побудову ідеального світу без хвороб, голоду й тяжкої праці. А якщо наука спроможна вдосконалити світ, то вона, вочевидь, спроможна і вдосконалити людину. Чимало хто з тодішніх фахівців стверджувально відповідав на це запитання. Маючи успіхи в селекції тварин, передбачали перехід до селекції людини. У міжвоєнній ЧСР почали проводити перші операції з омолодження, а на медичному порядку денному яскраво замайоріло питання безсмертя. Тому українські лікарі-емігранти приділяли найбільше уваги лікуванню туберкульозу та грипу, відомого в той час під назвою «інфлюєнца», а ще надавали перевагу позитивній евгеніці, особливо в ділянках вивчення спадкових (батьківських) якостей індивіда; розумної соціальної політики, «побудованої на основах превентивності», що не тільки лікуватиме хвороби, а й не допускатиме їх виникнення; дошлюбних евгеністичних консультацій (медичних оглядах, вивченні родоводів, офіційній забороні шлюбів з хворими на туберкульоз, венеричні та психічні хвороби).

Упродовж 1923–1925 рр. за фінансової підтримки з ініціативи СУЛЧ вийшло друком шість номерів «Українського медичного вісника». На шпальтах цього видання друкувалися оригінальні наукові дослідження з ділянок клінічної, теоретичної, соціальної медицини, евгеністичні розвідки, а також розроблялася медична термінологія. У 1926–1927 рр. українські еміграційні евгеністи стали учасниками Загальнослов'янських лікарських з'їздів у Белграді та Варшаві, а також долучилися до роботи двох наукових з'їздів безпосередньо у Празі: перший відбувся 3–7 жовтня 1926 р., а другий – 20–24 березня 1932 р. Робота цієї організації була настільки корисною та успішною (як науково-дослідна, так і ургентна (практична)), що з державного бюджету ЧСР у 1923–1928 рр. додатково на її потреби було виділено 672 000 чехословацьких крон, тобто 22 400 доларів США¹⁷. Ситуація з фінансуванням українських евгеністичних досліджень як з українського боку, так і з боку чехів, суттєво змінюється в 1933 р., оскільки гору серед світових евгеністів починають брати фахівці німецької школи, котрі стають на шлях негативної евгеніки та расової гігієни, що спричинює в подальшому цілковиту заборону евгеніки у світі.

Якщо «золотий унерівський запас», повторимо, був потужним еміграційним стратегічним засобом, то грошові дотації в рамках «Ruská rotopná akce» тримали тактичний рубіж. Маємо відзначити: за 1921–1937 рр. державна підтримка уряду ЧСР антибільшовицькій еміграції в цілому склала 500 мільйонів чехословацьких крон. Кульмінаційним роком виступив 1924 р., коли на потреби «руських вигнанців» загалом офіційно Прага видала

¹⁶ Летіло 40 сорок: Літературні анекдоти про відомих українських письменників, митців, політиків та мистецькі й суспільно-політичні події 20–30-х рр. XX ст. / Упор. та літ. ред. Василя Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2015. С. 147.

¹⁷ Зубко В. Янка Геніюш і Саюз украинских лекарей ЧСР. *Belarusian Institute of Arts and Sciencs. Zapisy* 40. New York–Miensk, 2018. S. 684.

997 75 мільйонів крон¹⁸. «Допомогові фінанси» йшли на виплату офіційної заробітної платні та стипендій, створення тих або інших допомогових фондів з додатковими виплатами, громадських їдалень, бібліотек, громадських професійних об'єднань, закордонного архіву.

Так, наприклад, в Українському вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933) норми оплати для штатного персоналу були затверджені Міністерством закордонних справ ЧСР у 1925 р. Відповідно до постанови МЗС ЧСР від 01.09.1925 р. щомісячна заробітна платня професора становила 1500 крон, доцента – 1200 крон, лектора – 1000 крон, асистента – 600 крон. Додатково на родину виплачувалося: на дружину 200 крон і на кожну дитину 125 крон. Додаткові години поза нормою (9 годин щотижнево) оплачувалися: професорам – 25 крон за годину, доцентам – 20, лекторам – 15. Додаткові години технічного характеру (фортепіано, скрипка), а також години позаштатних робітників оплачувалися в половинному розмірі. Крім того, за виконання службових обов'язків ректор отримував щомісячно 500 крон, заступник ректора – 300 крон, декани – по 250 крон. Заступники деканів та секретар Професорської ради – по 100 крон. Розмір студентських стипендій в 1922–1928 рр. становив 450–500 крон¹⁹. Згодом, з 1927 р., згортання «Ruská pomosť akce» призвело до суттєвого зменшення заробітних виплат. А з 1933 р. державні дотації й поготів були згорнуті. Наведені норми оплати вагомі, коли брати до уваги розмір еміграційного прожиткового місячного мінімуму: 1200 чехословацьких крон.

Серед допомогових фондів найбільш відомим був «Чесько-український комітет допомоги українським і білоруським студентам» (ЧУК). Його головою чеські урядовці призначили історика Ярослава Бідла (1868–1937), а заступником – мовознавця Олександра Колессу (1867–1945). Окрім грошової допомоги щомісячно в розмірі від 450 до 580 крон, студенти отримували у фонді повний комплект одягу: 1 пальто, 1 костюм, 1 пару взуття (в залежності від сезону), 2 пари білизни, 6 шкарпеток, 6 носових хустинок. ЧУК також здійснював оплату курсу навчання тих українських студентів, які навчалися в чеських вищих навчальних закладах²⁰.

Еміграційні фінанси в міжвоєнній ЧСР – це також зароблені кваліфікованою та некваліфікованою працею приватні кошти. Здебільшого крони, котрі українські вихідці лагідно називали «качками».

Koruna česká у міжвоєнній ЧСР друкувалася безпосередньо у Празі банкнотами в номіналах 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1000, 5000. А серед монет були поширені гелери номіналами 5, 10, 20, 50. Монети чеканили в містечку Кремниця (Східна Словаччина). 100 гелерів дорівнювало 1 кроні.

Та спершу на території Першої Республіки чехів і словаків перевагу мали австрійські крони, які до 1925 р. використовувалися нарівні з чехословацькими. Після розпаду Австро-Угорщини саме Чехословаччина взяла на себе роль стабілізатора австрійської крони. У 1918–1921 рр. одна чехословацька крона коштувала шість австрійських (1:6). У 1921–1923 рр. одна чехословацька крона вже дорівнювала чотирнадцяти австрійським (1:14). А ось у 1924–1925 рр. їх співвідношення складало – 1:60. Так, наприклад, Станіслав Северинович Дністрянський (1870–1935) – юрист, автор першої Конституції ЗУНР – писав із Праги до Львова в одному зі своїх листів до дружини Софії Львівни (1882–1956; перепохована в Ужгороді в 2001 р.), педагогині та піаністки, про те, що музичні твори композитора Клода Дебюссі, якими вона цікавилася, коштують в чехословацькій столиці 400 чехословацьких крон, тобто дорівнюють 24 000 австрійських крон. Про таке співвідношення валют свідчать і наступні рядки Дністрянського: «Крім сього, переказую Тобі квіт до Німчука на 15 чеських крон, котрі поברי від него зараз після одержання мого листа або в чеських кронах, або – як схочеш – в еквіваленті австрійськими (900 а. к.)»²¹. Після 1925 р. австрійська крона була повністю виведена з чехословацького грошового обігу, тоді як остаточна стабілізація чехословацької крони відбулася в 1923 р. А оскільки крона не мала золотого стандарту до 1929 р., то вона «прив'язувалася» до американського долара. У 1923–1935 рр. співвідношення чехословацької крони до американського долара становило – 100:2.96 (100:3)²².

Про стабільність крони представники українського еміграційного осередку в міжвоєнній ЧСР писали багато, торкаючись різних аспектів еміграційного життя. Зокрема, Василь

¹⁸ Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць буларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1939 г. Навукова-папулярнае выданне. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. С. 378.

¹⁹ Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту... С. 45.

²⁰ Там само. С. 47.

²¹ Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті... С. 251.

²² Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту... С. 85–86.

Королів (Старий) (1879–1941) у листі від 1925 р. до Євгена Харламовича Чикаленка (1861–1929), що саме збирався переїздити з Австрії до ЧСР, писав про житло в ЧСР та його вартість: «Що ж торкається помешкання, – то напевно чи це буде надто тяжка річ при Вашій скромності. Я б дозволив собі дати Вам таку пораду, що видається мені практичною. Дуже багато наших людей живе в *Čeznošice* (Чорношице, 18 км від Праги – Авт.) приблизно за 30–40 хвилин при добрій комунікації. Місцевість там мальовнича, – характер Пуци-Водиці, тільки, звичайно, з'європеїзованої. Одже, знаючи, що Ви для благополуччя потребуєте, крім тих речей, які кожному потрібні для добробуту, ще й певну кількість земляків, причому, здається, переважно – “інакомислящих”, я гадаю, що з цього боку *Čeznošice* будуть Вам найбільш підходящими. ... Реально ж впорядити справу з помешканням в Чорношиці, я гадаю, можуть Вам допомогти: Лоські, Мирні, Лотоцькі, Олесь, Сірій і т. д. ... звичайно таке помешкання коштує тут коло 200 kg (може й менше). Але моя думка: на початку брати все, що запропонують, щоб потім, оглянувшись, самому змінити...»²³.

17 листопада 1929 р. чехословацька крона отримала свій перший золотий стандарт – 0,04458 г чистого (щирого) золота. Та в 1930-х економічна криза із гіперінфляцією впливала й на розмір золотого стандарту: він був зменшений в 1934 р. і в 1936 р. відповідно до 0,03715 г. і до 0,03121 г.

В гаманцях українських вихідців у міжвоєнній ЧСР знайшлося місце й польському золотому. Польська Республіка (1918–1939), починаючи з 1921 р., в чехословацькому грошовому обігу використовувала так звані «польські марки». Ці марки протрималися до 1 травня 1924 р., коли була здійснена грошова реформа, внаслідок якої було введено польський злотий. Новий польський злотий дорівнював 1 800 000 польських марок. Про грошову реформу в Польській Республіці, зокрема, писав той самий Станіслав Дністрянський: «Сьогодні рано писав я до Тебе картку. Тепер пишу в каварні і якраз вичитав в газетах віденських про обмін польських марок в банкнотах по 1000, 500 і 100. Сказано, що ці “Banknoten” переводять банки віденські від 2 аж до 15 грудня. Не знаю, чи заводять у Польщі нові банкноти, чи може австрійські власті припоручають стягнення. Будь що будь, мусиш довідати ся... Старай на кожний випадок обміняти ті польські марки, які є в нас, на австр[ійські] корони»²⁴. Цікаво, що польський злотий відразу отримав золотий стандарт, він складав 0,1678 г чистого золота.

Яким саме було співвідношення чехословацької крони до польського злотого в 1924–1938 рр. – достеменно невідомо. Маємо дані лише за 1939 р. завдяки «OBWIESZCZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 12 grudnia 1949 г....». Цей документ свідчить, що «korony czeskie», а точніше сто чехословацьких крон, дорівнювали до вересня 1939 р. 10.57 польським злотим – 100:10.57²⁵.

А ось наявність у гаманцях українських вихідців у міжвоєнній ЧСР радянських червінців і карбованців (здебільшого в гаманцях «поворотників») була результатом чергових спроб з боку СРСР розколоти українську еміграцію. До 1922 р. разом із радянським карбованцем у міжнародному валютному обігу перебував і червінець, котрий мав 7,74234 г щирого золота в золотому стандарті, що відповідало дореволюційній золотій монеті номіналом 10 карбованців. У 1923 р. червінець посилив свої позиції і почалася чеканка червінців відповідної ваги (так званих червінців «Сіач»). Саме ці червінці використовувалися для розрахунків з європейськими країнами. І саме ці червінці зміцнили міжнародний авторитет радянської валюти. До 1925 р. червінці були затребуваними на міжнародних біржах, однак у 1927 р. їх чеканка була зупинена. В тому ж таки 1927 р. заборонялося ввозити та вивозити червінці за межі СРСР. У 1922–1924 рр. один радянський червінець дорівнював двом американським доларам двадцяти центам (1:2.20). З 1925 і по 1928 рр. співвідношення червінця до долара було трохи меншим – 1:1.94. З 1928 р. червінець зовсім був виведений із грошового міжнародного обігу, а радянський карбованець лишився неконвертованим. За даними Державного банку СРСР на 1936 р. 5 радянських карбованців і 6 копійок дорівнювали 1 американському долару в обрахунках через швейцарський франк²⁶.

Так, у 1925 р. радянська сторона скерувала до Праги «літературний десант» у складі Павла Тичини, Олесь Досвітнього і Валер'яна Поліщука. Вагомо, що на цей «літературний десант» зокрема та на розклад української еміграції закордоном загалом, СРСР «виді-

²³ Чикаленко Є. Щоденник... С. 72–73.

²⁴ Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті... С. 171.

²⁵ Гецевич А. Виписка з OBWIESZCZENIE MINISTRA SKARBU z dnia 12 grudnia 1949 г. w sprawie wysokości oficjalnych kursów walut obcych i kruszcu, notowanych ostatni o przed 1 września 1939 г. (Приватний лист від 17.10.2022 р.).

²⁶ Фінансово-економічний словник: словник-довідник / Кол. авт.: Юніон О.С., Круглова О.О., Савельєва М.О. та ін. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2018. С. 92.

лив» близько 30 000 червінців²⁷. Вагомий і той факт, що в 1933 р. в СРСР було повністю ліквідоване безробіття, що в умовах світової економічної кризи, яка охопила міжвоєнну ЧСР, мало фатальні наслідки для українського еміграційного осередку.

Цікаво, що список найбільш затребуваних професій у міжвоєнній Чехословаччині був наступним: авіатор, журналіст, пожежник, автогонщик, бодібіддер (культурист), офіціант, бортпроводник, перукар, балерина та футболіст²⁸.

Якими були розміри середньої заробітної платні у міжвоєнний час? В 1920-х найпрестижніше було бути державним службовцем, це приносило належну фінансову винагороду. Міністерська зарплата була однаковою із заробітком університетського професора (в середньому 50 000–60 000 крон). Під час Першої Республіки заробітна платня членів уряду була врегульована законом ще у 1918 р., одразу після створення держави. Прем'єр-міністр отримував 70 000 крон на рік, а міністри – 60 000 крон. Крім того, вони мали доплату 40 000 крон. Голова кабінету та глава дипломатії також отримали представницьку надбавку в розмірі 50 000 крон.

Чиновник заробляв в середньому 1300 крон на місяць. Шахтар – близько 1000 крон. Від 600 до 700 крон отримували вчителі початкових шкіл.

Більш-менш пристойну платню отримували й військові. Капітан Військового штабу отримував 2653 крон, штатний офіцер у міністерстві – 3765 крон. Нижчі унтер-офіцери значно менше: сержант у військовому інституті мав «лише» 1400 чеських крон.

Цікаво, що члени жандармерії не входили до числа найбільш високооплачуваних державних службовців. Наприклад, жандармський охоронець із Західної Чехії утримував родину приблизно на 1315 крон на місяць.

Високооплачуваною була робота артистів. Так, у 1930-х рр. Ольга Шейнпflugова (дружина письменника Карела Чапека (1890–1938)) була найкраще оплачуваною драматичною артисткою в Національному театрі – її річні прибутки становили 70 000 крон²⁹. Працівники середнього рангу мали 500 крон щомісячно.

На початку 1920-х літр молока та літр пива коштували 3 крони 20 гелерів. Кілограм пшеничного борошна – 8 крон 45 гелерів, свинина – 23 крони за кілограм, кілограм вершкового масла – 48 крон 80 гелерів. Чоловіче взуття можна придбати за 210 крон, жіноче – за 195 крон. Квиток до театру коштував 10 крон, чоловіча стрижка в перукарні – 4 крони. На кінець «Руської допомогової акції» в 1928 р. ціни на продукти були наступними: кілограм хліба коштував 3 крони 40 гелерів, кілограм картоплі – 85 гелерів, кілограм яловичини – 14 крон 60 гелерів, кілограм вершкового масла – 25 крон 75 гелерів, літр молока – 1 крону 95 гелерів, яйце (десяток) – 85 гелерів і літр десятиградусного пива – 2 крони 90 гелерів.

Ситуація змінилася в 1930-х. Середня заробітна платня в ті роки становила всього 789 чеських крон. За них можна було придбати, наприклад, чоловічий вовняний костюм, який продавали за 698 крон, або 7 пар чоловічого взуття з середньою ціною 101 крона³⁰.

Якщо порівняти розмір заробітної платні чехів та словаків і розмір мінімального прожиткового мінімуму українського емігранта (1200 чехословацьких крон в рамках «Руської допомогової акції»), то побачимо, що чехи прирівнювали українців у цілому до працівників середнього рангу.

Для українських вигнанців, фахова підготовка яких була скерована насамперед на українські потреби (здебільшого здійснювалася підготовка фахівців в царині цукроваріння, ферментаційної хімічної промисловості (гуральництва, броварства, виробництва дріжджів, оцту, вина, оброблення шкіри, технології туків (мінеральних добрив – *Авт.*), дерева), гідромеліорації, фахівців у галузі переробки (зокрема, нафти й вугілля); вчителів, агрономів, лісівників, економістів та бухгалтерів), з переліку наведених професій найпридатнішим варіантом був автогонщик або просто водій. Інша ж частина українських вигнанців заробляла кошти завдяки кооперації (комерції).

Чехословацький автопром у 1918–1939 рр. – це випуск стійких, елегантних, надійних і економних «шкодовок» концерну «Škoda Auto» (з бензиновими двигунами). Починаючи з 1923 р. і закінчуючи 1936 р. найбільш популярними моделями серед «шкодовок» були 4R, 6R, 422, 645, 860 (усі перераховані моделі – кабриолети) та Škoda Popular (різновид гоночних болідів, карет швидкої допомоги та автівок комунальних служб). І хоча «шкодовки» були недешевими, однак вони були необхідним і модерним для свого часу задоволенням: в моделях 655 (вартість 55 000 крон) та 860 (вартість 110 000–120 000 крон) стояв потуж-

²⁷ Зубко О.Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту... С. 157.

²⁸ ЦДАГО. Ф. 269. Оп. 3. Спр. 92. Арк. 14.

²⁹ З історії Закарпаття: яким було життя та зарплати за «чехів» часів Підкарпатської Русі. (Фото). MUKACHEVO.net. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/1744968>.

³⁰ З історії Закарпаття...

ний на той час восьмициліндровий двигун об'ємом 3,9 л. Отож на виклики чехословацького автопрому «українські пражани» й «подебрадці» відповіли тим, що більшість з них стали учнями Українських Автотракторних курсів (1924–1929) – курсів з підготовки водіїв різних категорій, що були відкриті на базі Української Селянської спілки в Празі (УСС) (1923–1931) за ініціативи голови УСС, волинського кооператора Федора Сумневича (1885 – після 1929). Валентин Іванович Сім'янець (1899–1992) згадував, хоч із помилками, з цього приводу: «В якомусь році, мабуть 1927, створені були при Академії автотракторні курси. Агрономам, місто хвостів волячих, керівницею крутити навчитися траплялася можливість. В останній війні кіннота сиділа по окопах. А на кінець війни прийшов на поле бою танк. Навчитися трактора водити – поведете і танк. Все ж хотілося ще “не випускуватися з реєстру”, хоч і говорилося про перековання меча на плуг. Та все туга за мечем ще сильно жила. Записався і я до того курсу. Курси були добре вивінені всякими приладами і допоміжним устаткуванням. Десять дістали наші такі гарні перекраєні мотори, що все, що там всередині видно було – всі тельбухи. Вчилися з охотою. Трактором їдучи про танк мріяли. ... Закінчивши той курс і склавши іспит, я ще пішов по вечерах до вчителів до майстерні, де направляли авто. За те, що я працював в майстерні, власник того підприємства довчив мене особовим авто їздити...»³¹. За чотири роки функціонування курсів навчання тут пройшли 300 осіб. Популярність курсів була спричинена ще й практичним зиском: успішне їх закінчення преміювалося справжньою шкіряною курточкою, що, з одного боку, вирішувало питання одягу, бо одяг у міжвоєнній ЧСР коштував дорого; а з іншого – слугувало моді, а з нею іміджу й статусу (естетиці), бо в 1920-х шкіряна куртка була необхідним елементом одягу серед автогонщиків і авіаторів.

Щодо кооперації: «подебрадець» Василь Хомич Прохода (1890–1971) – історіограф сірожупаників, підполковник Армії УНР, інженер-лісівник, асистент і лектор УГА до 1932 р., голова спортивного товариства «Український Сокіл», писав про свою комерцію в середині 1930-х наступне: «Я хотів бути ближче до Праги. Але найбільш відповідним там був правий берег Сазави. ... Там на схилі була ділянка землі в 3000 квадратних метрів, що коштувала 5000 крон. Купити її всю я не міг, не мав стільки грошей. Для початку господарювання мені б вистачила третина її. Треба було знайти спільника. Таким став колишній сірожупанець Кость Задорожний ((1887 – після 1928) – молодший старшина кулеметної сотні Дивізії сірожупаників, підпоручик Армії УНР – Авт.), якого я ще знав з Йозефівського табору. Він закінчив агрономічний відділ УГА, мав жінку-чешку, що працювала в нотарі (нотаріуса – Авт.). Сам він був безробітний, а тому вирішив зайнятися птахівництвом. Його жінка мала гроші, тому він погодився взяти 2/3 ділянки. Спільно ми купили її, спільно мали почати своє хуторське господарювання з купівлею матеріалів, кормів, збуту своєї продукції на кооперативних основах, для економії на перевозках...».

«Щоб використати весняну пору, я вклав до інкубатора 180 яєць чистокровних кармазинок, з яких через 3 тижні виявилось 120 курчат. Було посаджено картоплю, моркву, редиску, салат, окремо – лісові деревини та куці. Почалося будівництво хати та присадибних приміщень. ... В кінці жовтня почали нестися мої кармазинки. Спочатку несміливо, а потім я виймав з контрольних гнізд не менше півсотні яєць. Це означало, що за місяць я мав півтори тисячі яєць. Прибуток 1500 крон. (500 крон знов йшло на корм). З 1000 крон на місяць в цілому, за умови власної картоплі та зелені, йшло 400 крон. Курчата-півники продавалися по 10 крон за штуку. А на свіжі яйця взимку завжди був попит. В цілому взимку 1 яйце коштувало 1 крону 20 гелерів, а тушка курки 25–30 крон...»³².

Якщо ж говорити про некваліфіковану фізичну працю, то українці бралися за будь-яку роботу. Проте варто розповісти «некваліфікований» випадок, що стався з Костянтином Володимировичем Лоським (1874–1933) – дипломатом, публіцистом, викладачем. «В Добржівовицях (містечку за 25 км від Праги – Авт.) родина Лоських жила у своїй віллі, не дуже великій і не цілком викінченій (орендованій родиною на весняно-літній період – Авт.). Професор Лоський поза робочий час скидав із себе тверді, білі ковнірці і білі сорочки та дорожні костюми і одягався, що називається ноншалантно по літньому. (В домашньому комбінезоні з великою кількістю кишень. – Авт.) В такому виді і застала його одного дня Вдова (сусідка – Авт.) – ніхто з нас не знав, як вона називається. Знали тільки, що її покійний чоловік був за небіжжя Австро-Угорщини комісаром поліції. Вдова жила поруч, на розі напроти Цупаків (одна із еміграційних родин – Авт.) у великому будинку з великим садком, який вона сама доглядала. За компанію мала тільки старого пса невідомої породи, що з віком став ширший, ніж довший. Вечорами Вдова сідала за рояль, грала

³¹ Сім'янець В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон, Д.К., 1973. С. 171.

³² Прохода В. Записки непокінчених. Книга II. На чужині. Національно-культурна діяльність, боротьба за існування і перебування на чужині. Новий Ульм, Німеччина. Власним накладом при посередництві тижневика «Українські Вісті». 1972. С. 122, 126.

та співала. Пес їй вторував, і часом через ті концерти треба нам було закривати вікна. Не говорила Вдова ні до кого, не тримала служби і раз на тиждень ходила сама раненько чуть світ, щоб ніхто їй не бачив, до місцевого пекаря і власника крамниці за харчами купувати все, що їй потрібне було. Отож, вивозячи зів'яле листя і всяку иншу гнилизну і складаючи то все на купу, Вдова побачила фігуру великого, сильного мужчини, одягненого у комбінезон. Не довго думаючи, вона покликala того здорового дядька і приказала йому позгрібати, повивозити і скласти на купу все листя та рештки старої трави. Професор Лоський хоч і здивувався, але не показав виду і доручення Вдови виконав. За те вона заплатила йому 10 корон і сказала, щоб він, коли проходитьиме мимо, навідався до неї, вона матиме для нього ще якусь роботу. «Ось бачите, – казав сам пан професор, – сьогодні я перший раз в житті власними руками (а не головою – Авт.) заробив десять корон»³³.

Висновки. Отже, «чехословацька частка золотого запасу УНР» в розмірі 446 000 німецьких «золотих» марок була розділена на декілька частин. Одна частина коштів пішла на розбудову трьох найбільш потужних еміграційних вищих навчальних закладів: Українського Вільного університету (1921–1945), Української Господарської академії (1922–1939) та Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1923–1933). Друга частина була скерована на видавництво різноманітних часописів, журналів і бюлетенів. Тоді як третя витрачалася на розбудову та діяльність «Спілки українських лікарів у міжвоєнній Чехословаччині» (1922–1940). Вона була, фактично, потужним еміграційним стратегічним засобом, тоді як грошові дотації в рамках «Ruská rotnostá akce» тримали тактичний рубіж. «Допомогові фінанси» йшли на виплату офіційної заробітної платні та стипендій, створення тих або інших допомогових фондів з додатковими виплатами, громадських ідалень, бібліотек, громадських професійних об'єднань, закордонного архіву.

Еміграційні фінанси в міжвоєнній ЧСР – це також зароблені кваліфікованою та некваліфікованою працею приватні кошти в чехословацьких та австрійських кронах; в «золотій» марці та рейхсмарці; в польських злотих та радянських карбованцях-червінцях.

References

Chykalenko, Ye. (2016). Shchodennyk (1925–1929) [Diary (1925–1929)]. Compilation, foreword and comments by I. Starovoitenko. Kyiv, Ukraine.

Finansovo-ekonomichnyi slovnyk: slovnyk-dovidnyk [Financial and economic dictionary: dictionary reference]. Author's team: Union O.S., Kruglova O.O., Savelieva M.O. etc. Dnipro, Ukraine.

Letilo 40 sorok: Literaturni anekdoty pro vidomykh ukrainskykh pysmennykiv, myttsiv, politykiv ta mystetski u suspilno-politychni podii 20–30-kh rr. XX st. [It was flying forty: Literary anecdotes about famous Ukrainian writers, artists, politicians and artistic and socio-political events of the 20–30s of the 20th c.]. Ed. by Vasyl Gabor (2015). Lviv, Ukraine.

Sofiia i Stanislav Dnistrianski. (2018). Lysty. Spohady. Statti [monohrafiia] [Letters. Memories. Articles [monograph]]. Edited by Doctor of Arts, Professor Hanna Karas; Comp.: H. Karas, O. Liudmyla. Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Zubko, O.Ie. (2010). Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923–1933 rr.) [Creation and activity of the Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute in Prague (1923–1933)]. Dissertation of Candidate of Historical Sciences: 09.00.12. Kyiv, Ukraine.

Zubko, V. (2018). Yanka Heniush i Saiuz ukranskikh lekarayu ChSR [Yanka Genyush and the Union of Ukrainian Writers of the Czechoslovak SSR]. Belarusian Institute of Arts and Sciences. Notes 40. New York-Minsk.

Зубко Ольга Євгенівна – кандидатка історичних наук, старша лаборантка кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету ім. В. Стуса, факультет історії та міжнародних відносин (вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, 21050, Україна).

Zubko Olha – candidate of historical sciences, senior laboratory assistant of the department of world history and archeology of the V. Stus Donetsk National University, faculty of history and international relations (2 Hrushevsky Str., Vinnytsia, 21050, Ukraine).

E-mail: zubkoolga5@gmail.com

Коляструк Ольга Анатоліївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри культури, методики викладання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.

Koliastruk Olga – doctor of historical sciences, professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of M. Kotsyubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia.

E-mail: kolvia58@gmail.com

³³ Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Vydalo Sdružení Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. Praha, 2010. С. 23–24.

MONEY RELATIONS OF THE UKRAINIAN EMIGRATION CENTER OF INTERWAR CZECHOSLOVAKIA (1918–1939)

The purpose of the article. Highlighting the spectrum of monetary relations in the Ukrainian emigration center of interwar Czechoslovachchyna through the prism of a share of the «gold reserve of the Ukrainian People's Republic» that ended up on the territory of the interwar Czechoslovachchyna; the amount of monetary subsidies within the framework of the «Russian Aid Action» and the bank rates of such currencies as the Czechoslovak krona, Austrian krona, German «gold» mark and Reichsmark, Polish zloty, Soviet ruby and Soviet chervinec. **The research methodology** is based on the principles of concrete-historical, problem-chronological approaches, principles of objectivity and integrity. **The scientific novelty** consists in showing the official bank exchange rates of the main currencies of interwar Czechoslovachchyna against the American dollar, their acquisition of the gold standard; the predominance of certain currencies in the wallets of Ukrainians.

Conclusions. The «Czechoslovak share of the gold reserve of the Ukrainian People's Republic» in the amount of 446000 German «gold» marks was divided into several parts. One part of the funds went to the development of the three most powerful emigrant higher education institutions: Ukrainian Free University (1921–1945), Ukrainian Academy of Economic Sciences (1922–1939) and the Drahomanov Ukrainian Higher Pedagogical Institute (1923–1933). The second part was directed to the publishing of various magazines, journals and bulletins. While the third was spent on the development and activities of such an organization as the «Union of Ukrainian Doctors in Interwar Czechoslovachchyna» (1922–1940). The «Golden Wiener Reserve» was, in fact, a powerful emigration strategic tool, while the monetary subsidies within the framework of the «Ruská pomocná akce» held a tactical line. «Ancillary finances» went to the payment of official salaries and scholarships, the creation of various aid funds with additional payments, public canteens, libraries, public professional associations, and a foreign archive. Emigration finances in the interwar Czechoslovachchyna are also included private funds earned by skilled and unskilled labor in Czechoslovak and Austrian crowns; in «golden» mark and Reichsmark; in Polish zlotys and Soviet karbovantsy-chervintsy.

Key words: Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, banknotes.

Дата подання: 9 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Зубко, О., Коляструк, О. Грошові відносини українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини (1918–1939). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 129–139. DOI: 10.5281/zenodo.7747339.

Цитування за стандартом APA

Zubko, O., Koliastruk, O. (2022). Hroshovi vidnosyny ukrainskoho emihratsiinoho oseredku mizhvoiennoi Chekhslovachchyny (1918–1939) [Money relations of the Ukrainian emigration center of interwar Czechoslovakia (1918–1939)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 129–139. DOI: 10.5281/zenodo.7747339.

Павло Нагорний, Олена Гринь

ЗРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ у 1989–1990 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.7747352

© П. Нагорний, О. Гринь, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2491>, <https://orcid.org/0000-0001-8307-8070>

Метою статті є аналіз регіональних особливостей процесів зростання суспільно-політичної активності у 1989–1990 рр., що передували проголошенню незалежності України, за матеріалами Чернігівщини. **Методологічно** робота здійснена з використанням історичних (хронологічний, синхронний, історико-системний, порівняльно-історичний) та загальнонаукових (аналіз-синтез, індукція-дедукція, абстрагування-конкретизація, узагальнення) методів. **Науковою новизною** дослідження є здійснений комплексний аналіз суспільно-політичних подій та процесів, що супроводжували зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр. **Актуальність проблеми.** Доленосні події проголошення незалежності України дозволили українському народові нарешті повернути державність, втрачену за століття поневолення. Втім, нині, у час російсько-української війни, українська державність знову знаходиться під загрозою. Витоки багатьох сучасних суспільно-політичних явищ в Україні криються в роках зародження державності. Відтак дослідження тогочасних подій допоможе краще розуміти реалії сьогодення. На сьогоднішній день здійснено порівняно мало досліджень, які б розглядали регіональні особливості на Чернігівщині тогочасних загальноукраїнських процесів та тенденцій. Вивчення локальних процесів, які відбувалися у переддень та під час проголошення незалежності України, слід здійснювати для заохочення патріотизму, поглиблення інтересу до національної історії серед жителів області та всієї України, врахування історичного досвіду під час прийняття управлінських рішень. **Висновки.** Проведене дослідження дозволило підтвердити протікання закономірних тогочасних процесів активізації суспільно-політичної діяльності на Чернігівщині. У 1988–1989 рр. було засновано значну кількість організацій та спілок демократичної спрямованості, діяльність яких була спрямована на різні сфери життя: від культурно-просвітницької до політичної. Важливим етапом розгортання антирадянського руху на Чернігівщині стала «ковбасна революція» 1990 р. Хоча й не всі вимоги «революції» були задоволені владою, однак наданий нею імпульс подальшого поширення на Чернігівщині та Україні загалом революційно-демократичних настроїв був досить вагомим. Подальші події лютого 1990 – липня 1991 рр. підтвердили значну підтримку загальноукраїнського курсу серед чернігівців, а обрання місцевих демократичних депутатів до Верховної Ради УРСР та участь Т. Яхєєвої у підписанні Декларації про державний суверенітет України засвідчило роль Чернігівщини у тогочасних процесах.

Ключові слова: суспільно-політичні процеси, національно-визвольний рух, Чернігівщина.

Події, що визначали та супроводжували зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр., тривалий час привертають увагу різнопрофільних дослідників. Зокрема, зазначені процеси детально аналізують В. Баран та О. Бураковський. Особливості розвитку тогочасного місцевого самоврядування розглядає А. Баламут. Діяльність опозиційного руху на Чернігівщині досліджує С. Павленко. Характерні риси трансформації політичних ідентичностей чернігівців у 90-х рр. XX ст. визначає В. Яремчук. Окрема сфера наукових досліджень, здійснюваних у контексті окресленої проблематики, пов'язана з перебігом та наслідками т. зв. «ковбасної революції». Розвідки в цій сфері здійснювали Л. Кательницька, Ю. Кузьменко, І. Панченко, С. Соломаха, О. Бойко та інші. Водночас комплексний аналіз тогочасних подій у всіх їх взаємовпливах та особливостях потребує подальших наукових досліджень.

У березні 1985 р. з приходом до влади М.С. Горбачова Радянський Союз увійшов в останню фазу свого існування – перебудову, поступовий перехід до демократичного суспільства, і в кінці – остаточний розпад тоталітарної системи та утворення з 15 радянських республік окремих незалежних держав. Причиною цього виступав цілий комплекс економічних, соціальних, політичних та національних факторів¹.

¹ Баран В.К., Буравський О.А. Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр. *Історичні студії Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 9–10. С. 133–137.

У різних регіонах процеси демократизації відбувалися неоднорідно. У великих містах, західних регіонах України націоналістично-демократичний потенціал завжди був більший, тому й відповідні процеси більш виражені. Чернігівщина традиційно належала до «радянських регіонів», у яких Комуністична партія була досить потужна². Проте і тут процеси демократизації були неминучі.

Важливу роль для пришвидшення перетворень відігравав кризовий стан радянської економіки. На основі статистичних даних³ можна стверджувати, що для економіки області, як і для всієї УРСР, були властиві такі негативні тенденції: стрімке зростання споживчих цін; обмеження виробництва продовольчої та непродовольчої продукції; зниження рівня виробництва в легкій промисловості; погіршення стану будівництва соціальних об'єктів; зниження продуктивності праці. У суспільно-культурному плані перебудова позначалася на зростанні інтересу до національної історії, мови, традицій. Доцільність комуністично-тоталітарної ідеології викликала все більше сумнівів.

Слід зазначити, що суспільно-політична діяльність, опозиційна радянському уряду, існувала і до буремних подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Мабуть, одним із найбільш промовистих прикладів є політична програма виходу України з СРСР уродженця Чернігівщини Левка Лук'яненка. Але в умовах сильної тоталітарної влади ця діяльність зазнавала поразки. Водночас саме наприкінці 1980-х років, коли криза радянської системи була неминуча, національно-демократичний рух набуває більш організованих форм, представлених заснуванням на всеукраїнському рівні та відкриттям регіональних представництв громадських демократичних об'єднань, таких як Українська Гельсінська Спілка, Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», партія Демократичний союз, Спілка Незалежної Української Молоді тощо. Більшість із них були засновані у 1989 р.

Однією з найперших неформальних громадських демократичних спілок, заснованих у Чернігові, була молодіжна літературна група «поБег», основна діяльність якої була спрямована на поширення серед чернігівців творів заборонених в СРСР українських та російських поетів і письменників (наприклад, Василя Стуса, Євгена Свєрстюка, Юрія Кублановського та ін.). Перші зібрання літгрупи відбулися в січні 1988 р. і надалі здійснювались у формі «квартирників» здебільшого у помешканнях засновників групи В. Шуміла та В. Дупліка⁴.

Чернігівське обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка було утворене 15 січня 1989 р., його головою обрано кореспондента місцевої газети «Комсомольський Гарт» В. Чепурного. Серед учасників Товариства були В. Савенок, А. Лещевський, М. Данилюк, В. Сарана та інші⁵. Товариство дбало про поширення та збереження української мови, а також про вшанування визначних українських письменників. Його представники брали участь у боротьбі за демократизацію, а вже потім і за незалежність. За сприяння Товариства було проведено вагомий культурологічний захід – «Дзвін-90», основна мета якого полягала у пробудженні національної свідомості мешканців Чернігівщини⁶.

Переважно в культурно-історично-просвітницькій площині діяло Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал». Офіційно засноване в березні 1989 р., в чернігівському представництві головували В. Розстальний та В. Москаленко. Діяльність товариства зосереджувалася на дослідженні джерел, пов'язаних зі сталінськими репресіями, та поширенні цієї інформації серед широко загалу⁷.

Вирізнялися спілки, які пропагували насамперед незалежність України. До них належали Українська Гельсінська спілка (УГС), Центр демократичних ініціатив (ЦДІ), Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ). Всеукраїнська громадсько-політична та правозахисна організація УГС була заснована 7 липня 1988 р. у Львові. Її регіональні представництва швидко поширилися на інші регіони України. В Чернігові до УГС входили А. Шацький, М. Миколаєнко, Я. Мостепан, О. Котенко та інші. УГС ставила собі за мету досягти юридично обґрунтованого виходу України зі складу СРСР. За весь час свого існу-

² Леп'яко С. Чернігів: історія міста. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2020. С. 472.

³ Укрінформ. Стабілізація економіки – найгостріша проблема дня. *Деснянська правда*. 1991. № 21 (18553). 31 січня. С. 2.

⁴ Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. *Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у XX столітті*. Машинопис. Арк. 2.

⁵ Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення НРУ за перебудову: зб. документів і матеріалів / Упоряд. С. Бутко, С. Соломаха. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. С. 319.

⁶ Чепурний в. Чернігівщину будив «Дзвін-90». *Голос України: Газета Верховної Ради України*. 2020. 22 серпня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/334886>.

⁷ Леп'яко С. Чернігів: історія міста. С. 478.

вання УГС жодного разу не припускала навіть можливості існування української державності в складі комуністичної системи⁸.

Окремим підрозділом УГС сформувалася СНУМ як протиставлення офіційному партійному Комсомолу. У Чернігові осередок спілки виник у січні–березні 1991 р. Серед найбільш активних членів були С. Шумило, С. Потапенко, А. Засць, В. Ведерніков, О. Воложанін, Р. Яременко. Спілка пропагувала радикальні ідеї. С. Шумило пояснює причини відокремлення СНУМ від УГС: «Між старими і молодими членами УГС все більше поглиблювались розбіжності щодо бачення методів антикомуністичної боротьби. Молодь завжди трохи радикальніше і запальніше сприймає певні речі...»⁹. СНУМ брала безпосередню участь у більшості громадсько-політичних подій у місті в 1989–1991 рр. Одним із найбільших досягнень СНУМу було відшукання, освячення та відзначення хрестом місця бою під Крутами 29 січня 1991 р. Представники чернігівської СНУМ брали участь у «ковбасній революції», «Живому ланцюзі єднання» 21 січня 1990 р., мітингах на підтримку незалежності Литви, на день народження Т. Г. Шевченка тощо. СНУМівці у своїй діяльності співпрацювали з іншими громадськими організаціями, проте час від часу Рух вважав дії молоді занадто рішучими та кардинальними¹⁰.

Вагому роль у демократичних процесах на Чернігівщині, що передували проголошенню незалежності України, відіграла правозахисна антирадянська організація ЦДІ, ініціатором створення якої були В. Шуміло та П. Сізов. Ця організація здійснювала діяльність у кількох напрямках. По-перше, ЦДІ активно поширював серед чернігівців антирадянські культурно-просвітницькі матеріали, що обґрунтовували та доводили злочинну суть радянського тоталітарного режиму (газети «Свободное слово», «Центральна Рада», «Наша віра», «Громада» тощо). По-друге, ЦДІ організовував гучні заходи та акції антирадянської спрямованості в місті. Так, у жовтні 1989 р. ЦДІ здійснював масштабний збір підписів чернігівців на підтримку «Декрету про владу» академіка А. Сахарова, першим пунктом якого проголошувалося скасування статті 6 Конституції СРСР (та, відповідно, Конституції національних республік), у якій було зазначено, що «Руководящей и направляющей силой советского общества, ядром его политической системы, государственных и общественных организаций является Коммунистическая партия Советского Союза»¹¹. Організатори цієї акції були затримані, невдовзі відбувся суд, який набув надзвичайно широкого розголосу не тільки в Чернігові та Україні, а й за її межами (кошти на виплату присуджених штрафів В. Шумілові, В. Дупліку та О. Сябі відправив особисто А. Сахаров). По-третє, важливим у діяльності ЦДІ був політичний напрямок. У квітні 1990 р. на базі ЦДІ виникла чернігівська філія першої в СРСР антирадянської партії Демократичний союз (ДС), що ставила собі за мету повалення радянської влади та утворення незалежних національних республік. Представники чернігівської філії ДС брали участь у міжнародних правозахисних конференціях (Міжнародна конференція з прав людини, що відбулася у вересні 1990 р. в Ленінграді, Друга незалежна міжнародна конференція «Права людини та національні проблеми», що відбулася в грудні 1990 р. у Вільнюсі тощо). Чернігівська філія ДС також організовувала чисельні місцеві заходи демократичного антирадянського змісту, створила Незалежне інформаційне агентство «Народна свобода», яке друкувало та розповсюджувало матеріали правозахисного та антирадянського спрямування, видавала власну газету «Народна свобода» тощо¹².

Окремо слід відзначити роль Народного Руху України за перебудову (НРУ), який об'єднував національно-свідому інтелігенцію. НРУ ставив собі за головну мету сприяння перебудові та становленню демократичних цінностей в оновленому Союзі. До Руху входили представники різних соціальних прошарків: письменники, журналісти, викладачі, робітники тощо. Погляди рухівців стосовно майбутнього України в оновленому Союзі досить сильно відрізнялися: деякі представники сповідували загальнодемократичні цінності, інші надавали першочергового значення національному питанню. Зважаючи на те, що НРУ за своєю суттю був політичною організацією, його заснування у ворожій тоталітарно-комуністичній системі було дуже ускладненим. Навіть за часів перебудови партійна номенклатура не бажала поширювати занадто демократичні настрої серед населення. Тому засновники крайової організації НРУ змушені були застосувати хитрість. 9 липня 1989 р. на

⁸ Панченко І. Як це було: До 10-річчя «ковбасної революції» у Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 37–41.

⁹ СНУМ та антикомуністичний молодіжно-опозиційний рух на Чернігівщині в 1989–1991 рр. – з чого все починалося? [Інтерв'ю з С.В. Шумилом]. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 251.

¹⁰ Там само. С. 253.

¹¹ Конституция (Основной Закон) СССР. Принята 7 октября 1977 г. Глава 1: Политическая система. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>.

¹² Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. *Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у XX столітті*. Машинопис. Арк. 2–4.

установчих зборах єдиної тогочасної дозволеної демократичної організації ДРСП запрошені нібито охочі вступити до ДРСП оголосили про заснування крайової організації НРУ, до якої увійшли представники Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (В. Сарана, Ю. Соболю), «Меморіалу» (В. Розстальний, В. Москаленко), УТС (Я. Мостепан, О. Котенко, М. Миколаєнко), ДРСП (В. Фальба, С. Жигінас) та інші¹³.

Серед основних векторів діяльності крайової організації НРУ у 1989–1991 рр. можна виділити проведення мітингів, підписання резолюцій (координація підготовки 18 пунктів у Резолюції мітингу «ковбасної революції»); активна участь у виборах, висунення демократичних кандидатів (обрання депутатом Т. Яхєєвої на виборах до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р.); видання власної газети («Громада»); консолідацію демократичних та націоналістичних сил; культурно-просвітницьку роботу (участь у проведенні походів «Дзвін–90», «Козацькими шляхами»).

Важливе значення для діяльності крайової організації НРУ відіграло видання газети «Громада». Автором ідеї та натхненником виступив В. Москаленко. На той час офіційно видавати національно-демократичну газету було неможливо, існувала лише можливість самвидаву. Погодилися тільки у Литві. У результаті майже півтора роки «Громада» видавалася самвидавом і таємно поширювалася серед прогресивної спільноти міста. Після прийняття 12 червня 1990 р. Закону СРСР «Про пресу та засоби масової інформації» з'явилася можливість зареєструвати газету офіційно. Незважаючи на певні труднощі, «Громада» була зареєстрована та почала видаватися спочатку в Київській типографії, а потім у Сновській (до 2016 р. – місто Щорс Чернігівської області)¹⁴.

Преса в Радянському Союзі відіграла значну роль, адже була фактично одним із основних каналів спілкування з широкими масами. Відповідно, майже кожна громадська організація часів перебудови в Чернігові намагалася законно чи незаконно видавати власну газету. При цьому політична позиція автора повністю відповідала друкованому матеріалу. Так, газета Чернігівського обкому Компартії України «Деснянська правда» чітко дотримувалася партійної лінії.

Газета «Комсомольський Гарт», незважаючи на функціонування в ідеологічному полі ВЛКСМ, характеризувалася більшою демократичністю. Причина полягала в активній проукраїнській позиції редакторів: С. Павленка, В. Савенка, В. Чепурного.

Можна помітити, що в тогочасній Чернігівщині спостерігались як певні загальноукраїнські тенденції, так і локальні особливості. Наростання суспільно-політичної активності мешканців Чернігівщини супроводжувалося досить сильним впливом місцевого компартійного керівництва, стриманим був загальний рух у напрямку усвідомлення необхідності здобуття незалежності. Але 6 січня 1990 р. о 18 годині 22 хвилини в Чернігові відбулася подія, яка продемонструвала всю гостроту існуючої на той час суспільно-політичної кризи¹⁵. На перехресті вулиць Рокоссовського та Доценка трапилася ДТП за участю облівоконкомівської ГАЗ-24 «Волга» (водій – Г. Зінченко) та ВАЗ-2101 «Жигулі» (водій – старший прапорщик Чернігівського вищого військово-авіаційного училища льотчиків А. Цибулько). Пасажири «Волги» – завідувачий організаційно-інструкторським відділом облівоконкому В. Заїка. ДТП спричинило перекриття руху на перехресті, зупинку тролейбусів. Громадяни міста, які їхали в тролейбусах, скупчилися навколо «Волги». Викликана медична експертиза показала, що А. Цибулько був тверезий, Г. Зінченко – у стані середнього сп'яніння. Партійний обкомівець В. Заїка відмовився від проходження обстеження, що викликало хвилю невдоволення серед натовпу¹⁶. За 20 хвилин біля «Волги» зібралось вже понад 200 осіб, які перекинули автівку, з багажника якої випали рідкісні делікатеси: великі шматки м'яса приблизно по 5 кілограмів, ковбаса, язик, спиртні напої. Справа була перед Різдом, у продовольчих магазинах на прилавки «викинули» лише консерви та згущене молоко. Навіть хліб дістати було проблемно¹⁷.

Обурення людей швидко зростало. «Волгу» використовували як трибуну, на якій розлючені містяни вигукували гасла: «Бий комуністів!», «Комуністи – це фашисти!» тощо¹⁸. Далі машину потягли до приміщення обкому партії. Увечері 6 січня біля будівлі Чернігівського обкому Компартії України відбувся багатолюдний мітинг, на якому натовп жадав

¹³ Панченко І. Як це було... С. 39.

¹⁴ Кожанов А. В. Регіональна преса Народного Руху України у період боротьби за українську незалежність. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. 2011. № 23. С. 214–219.

¹⁵ Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.). *Сіверянський літопис*. 2001. № 2. С. 3–8.

¹⁶ Раби – не ми, раби – німі! *Комсомольський Гарт*. 1990. № 3(5628). 13 січня. С. 2.

¹⁷ Ковбасна революція: хто з'їв моє м'ясо? Документальний фільм. *Суспільне Чернігів*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0LU_LVWFwhg.

¹⁸ Кузьменко Ю. В. «Пристаєрзі за ковбасою»: соціальні та політичні наслідки продовольчого дефіциту в УРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки. 2019. № 12(97). С. 85–98.

пояснень від першого секретаря обкому Л. Палажченка, але до людей вийшов другий секретар обкому П. Мисник та запропонував людям прийти наступного дня та почути пояснення від Л. Палажченка¹⁹.

Наступного дня, 7 січня, о 14-й годині зібрався мітинг біля приміщення Чернігівського обкому Компартії України, на якому були присутні понад 4000 осіб²⁰. Виступив Л. Палажченко, повідомив про звільнення В. Заїки та обіцяв сприяти розгляду кримінальної справи про ДТП, але мітингувальники вимагали більшого. Основні вимоги протестувальників були представлені в резолюції²¹. Серед них: негайна відставка всього бюро обкому; скасування 6-ї статті Конституції СРСР (одним із авторів цієї пропозиції був ЦДІ); передача певних партійних адмінбудівель (наприклад, «Будинку колгоспника») у власність міської громади; відміна поділу міста на два райони; створення незалежної міської преси; створення осередку для проведення публічних заходів неофіційних громадських організацій (Чернігівського Гайд-парку); реєстрація та надання приміщення для проведення зборів демократичним організаціям (крайовій організації НРУ).

До кінця місяця Чернігівщину сколихнули ще кілька мітингів: багатотисячний мітинг 10 січня на стадіоні ім. Ю. Гагаріна, одночасний несанкціонований мітинг біля приміщення Чернігівського обкому Компартії України, 14 січня на Центральній площі, 15 січня у Борзні, 25 січня у Мені, 27 січня в Чернігові знову на стадіоні ім. Ю. Гагаріна, 30 січня у Сосниці. Мітинги відрізнялись кількістю присутніх: від кількох сот (Сосниця) до десятків тисяч (мітинг 10 січня)²². На них уперше в СРСР партійне керівництво звітувало перед мітингувальниками. Не всі вимоги мітингувальників були задоволені. Серед виконаних вимог: звільнилися перший секретар Чернігівського обкому Компартії України Л. Палажченко, голова обласного Рад народних депутатів М. Гришко, головний редактор обласної газети «Деснянська правда» І. Музиченко; передано у власність міста «Будинок колгоспника» у Ялівщині, будівлю облліксануправління, готель-гуртожиток обкому партії «Придеснянський»; крайовій організації НРУ надано в користування приміщення на базі в/о «Чернігівський радіоприладний завод»²³. Частина вимог (ліквідація районного поділу міста, перейменування вулиці Борисенка у вулицю ім. А. Сахарова) не були виконані²⁴.

На партійних пленумах дії В. Заїки всіляко засуджувались. Перший секретар Чернігівського міськкому С. Федоренко, перший секретар Ніжинського райкому партії В. Тарасенко, голова Чернігівського міськвиконкому М. Литвинов, другий секретар обкому П. Мисник, голова обласної ради ветеранів війни і праці О. Беспалов та інші критикували формалізм, корупційність, сімейність діяльності партійних органів міського та обласного рівня, лунали пропозиції досягти більш прозорої діяльності партійних структур²⁵. Але в дійсності рішучі кроки, звісно, не були зроблені. Л. Палажченко та М. Гришко отримали високі посади в Києві, а з Москви до Чернігова присланий новий партчиновник – відповідальний організатор відділу ЦК КПРС В. Лісовенко, який був підготовлений до реалій суспільно-політичної ситуації в місті та зміг вгамувати хвилю протестів і мітингів. Зокрема, на мітингу 27 січня (організований Рухом, висувалися вимоги призовної служби виключно на теренах УРСР, ліквідування міських райкомів та комсомолу, сприяння використанню національної символіки та атрибутики тощо) з'явилися гасла «Рух – не шельмуй народ!», «Ми за плюралізм думок та політичну стабільність» тощо²⁶. Як наслідок, Руху не вдалося протримати революційні настрої серед основної частини містян.

Слід зазначити, що у подіях «ковбасної революції» крайова організація НРУ відіграла важливу роль. Обкомівське керівництво загалом сприймало представників Руху як деструктивних елементів, які підбурюють народне невдоволення. 13 січня на пленумі обкому КПУ член бюро обкому партії, оператор одного з чернігівських виробничих об'єднань В. Адаменко стверджував: «Був, до речі, пункт і про відокремлення України від Радянського Союзу. А тепер “неформали” говорять про те, що вони не організовували мітинги... Я вважаю, що “неформали” багато в чому лукавлять. І треба бути простаком, щоб не

¹⁹ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові: причини, хід та наслідки. *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки. 2016. № 5(83). С. 184–191.

²⁰ Раби – не ми, раби – німі! *Комсомольський Гарт*. 1990. № 3(5628). 13 січня. С. 2.

²¹ Муха В., Сапон В. «Хочу сказати!...». *Деснянська правда*. 1990. № 8(18290). 12 січня. С. 2.

²² Соломаха С. 20 років потому: забута «ковбасна революція». *Сіверщина: Всеукраїнський незалежний медійний простір*. URL: <https://siver.com.ua/news/1/2010-01-02-3334>.

²³ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові... С. 190.

²⁴ Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову... С. 67.

²⁵ Стабілізувати обстановку, здійснити рішучий поворот до нового стилю, нових методів роботи. *Деснянська правда*. 1990. № 11(18293). 16 січня. С. 1.

²⁶ Савенко В. Свист і оплески. *Комсомольський Гарт*. 1990. № 6(5637). 3 лютого. С. 3.

розуміти: вони у кінцевому рахунку борються за владу в області і в обласному центрі»²⁷. Такі звинувачення безпідставні, реальна участь крайової організації НРУ, а також інших демократичних організацій, таких як ЦДІ, полягала в організаторській функції мітингів, зміні їх характеру з деструктивно-руйнуючого на демократично-політичний. У газеті «Комсомольський Гарт» стверджувалося, що лише завдяки представникам демократичних об'єднань мітинги не закінчилися штурмом обкому та кровопролиттям²⁸.

Важливою є інтерпретація подій «ковбасної революції». Відповідно до назви, січневі події 1990 р. в Чернігові доречно інтерпретувати як революцію. Таку назву тогочасним протестам та мітингам дав кореспондент газети «Комсомольський Гарт», голова регіональної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка В. Чепурний, за аналогією з соляними та картопляними бунтами минулих століть. Утім, він заперечує, що це дійсно була революція, називаючи тогочасні події потужним, але все ж бунтом. Схожої думки дотримується С. Соломаха, один із засновників крайової організації НРУ. На його думку, це був бунт, але з деякими ознаками революції, адже партійна номенклатура пішла на поступки, задовольнила окремі вимоги²⁹. В. Шуміло називає це «стихийним народним бунтом», революційність його проявилася лише в тому, що деякі радикально налаштовані антирадянські партії та організації міста (наприклад, УГС, ЦДІ) ставили вимоги не тільки скасування 6-ї статті Конституції, а взагалі повалення радянської влади, суду над КПРС та проголошення незалежності національних республік. На думку В. Шуміла, ці проблеми «ковбасна революція», як явище суто регіональне, вирішити не могла, та й народ переважно був до цього ще не готовий, проте у загальнодержавному революційному процесі демократизації суспільства, поширення серед населення антирадянських настроїв, а відтак і розвалу СРСР та проголошення незалежності України, вона відіграла важливу роль³⁰.

До революційних особливостей «ковбасної революції» належать: наявність змін (переважно суспільно-економічного характеру); звільнення партійної верхівки Чернігівського обкому Компартії України; учасники мітингів не були покарані за протести, отримали певні громадсько-політичні свободи.

Втім, низка особливостей перебігу «ковбасної революції» не дозволяє остаточно віднести її до суспільно-політичних зрушень революційного типу: відсутність докорінного перелому в громадсько-політичних відносинах; поступки партійного керівництва здебільшого були номінальними, звільнені комуністи були замінені іншими партійними чиновниками.

Слід зазначити, що виступ відбувся в тому регіоні, де його ніхто не очікував. На відміну від революційно-демократично налаштованих Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Києва, Чернівців тривалий час традиційно належав до «червоного поясу», де провідна роль радянської влади була особливо відчутна³¹. На думку першого секретаря ЦК КПУ УРСР Л. Кравчука, який приїхав до міста 8 січня, таке могло відбутися будь-де³². Суспільно-політична та економічна ситуація перебувала в кризовому становищі, готова була «вибухнути» в будь-яку мить. ДТП стала лише каталізатором подій в Чернігові та на Чернігівщині загалом. Схожої думки дотримується дослідник О. Бойко³³.

На думку С. Павленка³⁴, «ковбасна революція» сприяла внесенню поправок до 6 статті Конституції СРСР 14 березня 1990 р., що означало скасування однопартійної системи в СРСР. Наслідком «ковбасної революції», на думку Л. Кательницької³⁵, є зростання престижу демократичних сил, що засвідчили вибори Т. Яхеевої та С. Семенця до Верховної Ради України у березні 1990 р.

Отож значення «ковбасної революції» слід окремо розглядати на місцевому та всеукраїнському рівнях. На місцевому рівні: часткове оновлення керівництва областю; легалізація та реєстрація крайової організації НРУ та деяких інших демократичних організацій; поповнення власності міста кількома будівлями; поширення демократичних настроїв серед містян; певне покращення продовольчої ситуації в місті. На всеукраїнському рівні: поширення революційно-демократичних настроїв серед українців; зростання авторитету

²⁷ Стабілізувати обстановку, здійснити рішучий поворот до нового стилю, нових методів роботи. *Деснянська правда*. 1990. № 12(18294). 17 січня. С. 1.

²⁸ Яка позиція обкому? *Комсомольський Гарт*. 1990. № 4(5631). 20 січня. С. 2.

²⁹ Соломаха С. 20 років потому: забута «ковбасна революція».

³⁰ Бєсїда з В.В. Шумілом від 15 жовтня 2022 р. Архів П.В. Нагорного.

³¹ Бойко О. Феномен «провінційних революцій»... С. 4.

³² Глянько І. На вершині перевалу або Політична оцінка чернігівського інциденту. *Деснянська правда*. 1990. № 10(18292), 14 січня. С. 2.

³³ Бойко О. Феномен «провінційних революцій»... С. 5.

³⁴ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігівське обласне об'єднання товариства «Прогрес». Чернівці: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. С. 77.

³⁵ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові... С. 190.

демократичних сил; поштовх до подальшого реформування, а відтак і повалення радянської системи.

«Ковбасна революція» відіграла важливу роль у тогочасних суспільно-політичних перетвореннях, хоча й далеко не всі вимоги мітингувальників були досягнуті. Січніві події 1990 р. засвідчили зростання суспільно-політичної активності населення Чернігівщини та її перетворення на вагомий осередок національно-визвольної боротьби.

Суспільно-політична обстановка в місті після зазначених подій залишалася досить революційною, відповідала загальнорадянським зрушенням, підвищився інтерес до національної тематики, атрибутів українства³⁶. Так, 3 лютого 1990 р. в «Деснянській правді» було оприлюднено публікацію про історію, особливості, традиції, значення українського синьо-жовтого прапора³⁷. Особливо багато публікацій на українську національну тематику робив більш демократичний «Комсомольський Гарт», наприклад, статті «Ти що, націоналістка?»³⁸, «Рідну мову – в резервацію?»³⁹ тощо.

Найбільш вагома політична подія початку весни 1990 р. – вибори до Верховної Ради УРСР та місцеві вибори 4 березня 1990 р., які відбувалися на хвилі загальнорадянських демократичних зрушень⁴⁰. На той час багатопартійна система ще не була впроваджена, тому майже всі кандидати у депутати були членами КПРС. Підготовка до виборів характеризувалася використанням нечесних, маніпулятивних, антиконституційних методів боротьби з боку Комуністичної партії. Т. Яхєєва та В. Сарана опублікували відкритого листа першому секретарю Чернігівського обкому Компартії України В. Лісовенку⁴¹, у якому зазначали поширення за допомогою листівок обмовлянь, наклепів на кандидатів, звинуваченні їх в антирадянській діяльності, веденні до братовбивчої війни за зразком Вірменії та Азербайджану, голоду, насилля. Втім, загалом партійне керівництво не очікувало появи серйозних проблем, особливо враховуючи, що висунування кандидатів відбувалося ще до «ковбасної революції».

Січніві заворушення призвели до того, що чернігівці на місцевих виборах до міськради обрали лише 44 депутатів зі 150. У 42 округах взагалі не було обрано жодного. На довиборах 18 березня 1990 р. обрано ще 64 депутати до міськради. У результаті – обрано лише 108 депутатів зі 150. При цьому 92 депутати обрані вперше.

Усупереч законодавству прокомуністичні депутати, яких була більшість, вирішили обрати керівників міськради та міськвиконкому більшістю не у 76 встановлених голосів, а у 55. 10 депутатів виступили проти такої ініціативи та залишили залу. Згодом до них долучилися інші депутати. Разом вони утворили демократичну групу «Чернігів», яка найближчими роками відіграла вагомую роль у демократичних зрушеннях регіону. Групу «Чернігів» очолив Ю. Філіппов, секретарем виступив С. Соломаха. Головною і першочерговою ціллю групи було досягнення реальної багатопартійності⁴². 19 квітня 1990 р. відбулися повторні вибори, до яких партійна номенклатура підійшла більш виважено. Були задіяні такі виборчі технології: розширення переліку прокомуністичних кандидатів; введення «технічних» кандидатів; обмеження списків виборців; використання фальсифікацій під час виборів⁴³.

Схожі процеси відбувалися в обласній раді, де була сформована демократична група «Чернігівщина». Приводом стала спроба комуністичної влади 22 вересня 1990 р. не пропустити делегацію з Західної України і хор «Гомін» (протистояння в Кіптях) та відповідне прийняття на третій сесії 21-го скликання 28 вересня 1990 р. рішення обласної ради про недопущення представників з інших областей до проведення громадянсько-політичних акцій⁴⁴.

Найбільшим здобутком на всеукраїнському рівні було обрання до Верховної Ради УРСР демократичних депутатів Т. Яхєєвої та С. Семенця. Т. Яхєєва брала участь у підготовці Декларації про державний суверенітет України.

³⁶ Яреччук В. Процеси трансформації політичних ідентичностей чернігівської міської громади у 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 3(65). С. 140–163.

³⁷ Прапор синьо-жовтий. *Деснянська правда*. 1990. № 24(18306). 3 лютого. С. 3.

³⁸ Савенок В. «Ти що, націоналістка?». *Комсомольський Гарт*. 1990. № 15(5664). 7 квітня. С. 5.

³⁹ Деркач О. Рідну мову – в резервацію? *Комсомольський Гарт*. 1990. № 27(5700). 30 червня. С. 2.

⁴⁰ Баламут А. Формування місцевих органів влади Чернігівщини в роки незалежності України (1989–2004 рр.): до визначення проблеми. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 150–157.

⁴¹ Відкритий лист першому секретарю Чернігівського обкому партії Лісовенку В.Т. за підписом Сарани В.Ю. та Яхєєвої Т.М. щодо ведення прозорої передвиборчої боротьби. *Державний архів Чернігівської області України* (далі – ДАЧО). Ф. Р–9063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

⁴² Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігівське обласне об'єднання товариства «Просвіта». С. 78.

⁴³ Леп'явко С. Чернігів: історія міста. С. 484.

⁴⁴ Баламут А. Формування місцевих органів влади Чернігівщини в роки незалежності України (1989–2004 рр.)... С. 151.

Політичні процеси всеукраїнського та всесоюзного рівня відображалися в Чернігівській області. Про значення переходу до багатопартійної системи на пленумі Чернігівського обкому Компартії України доповідав перший секретар обкому В. Лісовенко. Він звернув увагу на загрозу періоду, коли командно-адміністративна система вже демонтована, а нові керівні органи ще не побудовані⁴⁵.

Найвагоміша національна подія 1990 р. – проголошення 16 липня Декларації про державний суверенітет України, згідно з якою визнавалося верховенство українського законодавства. Її схвально зустріли чернігівські крайові демократичні організації НРУ, Української Республіканської Партії, Демократичного союзу, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Спілки Незалежної Української Молоді⁴⁶.

Події осені 1990 р. пов'язані переважно із побоюваннями демократичних сил Чернігівщини буксування процесу демократизації, підписання нового союзного договору. НРУ, УРП, ДПУ, ДС, ТУМ та СНУМ за результатами мітингу 2 вересня 1990 р. закликали до запобігання підписанню нового союзного договору, приведення Конституції України у відповідність до Декларації про суверенітет та продовження демократичних перебудов⁴⁷. За часів Революції на граніті на шпальтах «Комсомольського Гарту» з'явився публічний лист на підтримку вимог студентів. Представники ЦДІ, ДС та СНУМ брали активну участь у маніфестаціях, пов'язаних із Революцією на граніті⁴⁸.

Висновки. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що Чернігівщина традиційно належала до регіонів із сильною комуністичною владою, проте і в цьому регіоні поступово відбувалися процеси демократизації. У 1988–1989 рр. було засновано значну кількість регіональних організацій та всеукраїнських демократичних спілок: Українська Гельсінська Спілка, Центр демократичних ініціатив, Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Демократичний союз, Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Спілка Незалежної Української Молоді. Їхня діяльність охоплювала різні сфери життя: від культурно-просвітницької до політичної. Важливою складовою суспільно-політичної ситуації на Чернігівщині є розвиток ЗМІ. На той час в обласному центрі були представлені різні газети: «Деснянська правда», яка чітко дотримувалася партійної політики, «Комсомольський Гарт» – одна з найдемократичніших тогочасних офіційних газет, «Чернігівські відомості» – була на позиціях лівоцентризму. Видання повністю незалежних газет, на зразок «Громади», було дозволено лише навесні 1990 р. Газета чернігівського осередку партії Демократичний союз «Народна свобода» видавалася нелегально через статті радикального антирадянського спрямування.

Січневі події 1990 р. в Чернігові (відомі як «ковбасна революція») вмили перетворили спокійне невелике місто на один із найрадикальніших революційних центрів на Лівобережжі. Деякі вимоги мітингувальників, як-от відставка першого секретаря обкому, голови облвиконкому, головного редактора «Деснянської правди», передача окремих будівель на баланс міста, були задоволені, але це далеко не всі вимоги. У відставку пішла лише регіональна партійна верхівка, районний поділ міста так і не було ліквідовано тощо. Проте «ковбасна революція» мала позитивні наслідки: поширення революційно-демократичних настроїв, зростання авторитету демократичних сил, поштовх до подальшого реформування радянської системи тощо. Зазначимо, що хвиля протестів охопила усю Чернігівську область.

Подальші події лютого 1990 – липня 1991 рр. розвивалися в цілому суголосно загальнореспубліканським тенденціям. Тривало національно-культурне піднесення. 4 березня 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Рад різного рівня. Найбільшим здобутком на всеукраїнському рівні було обрання до Верховної Ради УРСР демократичних депутатів Т. Яхєвої та С. Семенця. Т. Яхєва брала участь у підготовці Декларації про державний суверенітет України, проголошення якої 16 липня стало найвагомішою національною подією 1990 р. та було схвально оцінено всіма чернігівськими крайовими демократичними організаціями.

Загалом, на Чернігівщині, як і в інших регіонах України, упродовж 1989–1990 рр. відбувалася активізація суспільно-політичної діяльності, що вилилося у цілковиту підтримку

⁴⁵ Витяг з доповіді першого секретаря обкому Компартії України «Про політичну ситуацію в області та завдання обласної партійної організації», проголошеної під час проведення пленуму Чернігівського обкому Компартії України. ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 13. Спр. 1988. Арк. 6–8, 11.

⁴⁶ Інформаційний листок № 1. Шоттижневик чернігівських крайових організацій Народного Руху та Республіканської партії. ДАЧО. Ф. Р-8842. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 18.

⁴⁷ Резолюція загальнономіського мітингу громадян міста Чернігова (на Валу), підписана керівниками крайових організацій: РУХу, УРП, Демократичної партії України, СНУМу, обласного Товариства української мови. ДАЧО. Ф. Р-8842. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 4.

⁴⁸ Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Машинопис. Арк. 5.

та участь у доленосних для українського народу подій проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

References

- Balamut, A. (2012). Formuvannia mistsevykh orhaniv vlady Chernihivshchyny v roky nezalezhnosti Ukrainy (1989–2004 rr.): (do vyznachennia problemy) [Formation of local authorities of Chernihiv region during the years of Ukraine's independence (1989–2004): (to the defining of the problem)]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 150–157.
- Baran, V.K., Buravskiy, O.A. (2013). Suspilno-politychni protsesy v Ukraini u 1985–1991 rr. [Socio-political processes in Ukraine in 1985–1991]. *Istorychni studii Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical Studies of Lesya Ukrainka Eastern European National University*, 9–10, P. 133–137.
- Boiko, O. (2001). Fenomen «provintsiinykh revoliutsii» u konteksti suspilno-politychnoho protystoian-nia doby perebudovy (lito 1989 r. – liutyi 1990 r.) [The phenomenon of «provincial revolution» in the con-text of the socio-political confrontation of the era of perestroika (summer 1989 – February 1990)]. *Sive-rianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 2, P. 3–8.
- Katelnyska, L. (2016). «Kovbasna revoliutsiia» v Chernihovi: prychny, khid ta naslidky [«Sausage revolution» in Chernihiv: causes, progress and consequences]. *Literatura ta kultura Polissia. Serii: Istorychni nauky – Literature and culture of Polissia. Series: Historical sciences*, 5 (83), P. 184–191.
- Kozhanov, A.V. (2011). Rehionalna presa Narodnoho Rukhu Ukrainy u period borotby za ukrainsku nezalezhnist [The regional press of the People's Movement of Ukraine during the struggle for Ukrainian independence]. *Intelihentsiia i vlada. Serii: Istorii – Intellectuals and government. Series: History*, 23, P. 214–219.
- Lepiavko, S. (2020). Chernihiv: istoriia mista. Kyiv, Ukraine.
- Panchenko, I. (2000). Yak tse bulo (Do 10-richchia «kovbasnoi revoliutsii» u Chernihovi) [How it was (To the 10th anniversary of the «sausage revolution» in Chernihiv)]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chro-nicle*, 1, P. 37–41.
- Pavlenko, S. (1995). Opozytsiiana Chernihivshchyni: 1944–1990 rr. Chernihivske oblasne obiednannia tovarystva «Prosvita» [Opposition in Chernihiv region: 1944–1990. Chernihiv regional association of «Prosvita» society]. Chernihiv, Ukraine.
- Yaremchuk, V. (2013). Protsesty transformatsii politychnykh identychnosti chernihivskoi miskoi hro-mady u 90-kh rr. XX st. [Processes of transformation of political identities of the Chernihiv city communi-ty in the 1990s]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies in the NAS of Ukraine*, 3 (65), P. 140–163.

Нагорний Павло Володимирович – студент 3-го курсу Навчально-наукового інсти-туту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний уні-верситет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Nagorny Pavlo – 3rd year student of the department of Ancient Chernihiv National Archi-tectural and Historical reserve (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: inn5665@gmail.com

Гринь Олена Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри істо-рії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Hryn Olena – candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky Educational and Scienti-fic Institute of history and socio-humanitarian disciplines of National University Taras Shev-chenko Chernihiv Collegium (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: elenagreen5@ukr.net

GROWTH OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY IN CHERNIHIV REGION IN 1989–1990

The purpose of the article is to analyze, based on the materials of the Chernihiv region, the regional features of the growth of socio-political activity in 1989–1990, which preceded the declaration of Ukraine's independence. **Methodologically**, the work was carried out using historical (chronological, synchro-nous, historical-systemic, comparative-historical) and general scientific (analysis-synthesis, induction-de-duction, abstraction-specification, generalization) methods. **The scientific novelty** of the study is the com-prehensive analysis of socio-political events and processes that accompanied the growth of socio-political activity in Chernihiv region in 1989–1990. **The relevance of the problem**. The fateful events of the decla-ration of Ukraine's independence allowed the Ukrainian people to finally regain their statehood, lost during centuries of enslavement. However, now, during the Russian-Ukrainian war, Ukrainian statehood is once again under threat. The origins of many modern socio-political phenomena in Ukraine lie in the years of the birth of statehood. Therefore, the study of the events of that time will help to better understand the rea-lities of today. To date, relatively few studies have been conducted that would consider the local peculiari-

ties of the Ukrainian processes and trends of the time in Chernihiv region. The study of local processes that took place on the eve and during the declaration of independence of Ukraine should be carried out to increase patriotism, interest in national history among residents of the region and all of Ukraine, taking into account historical experience when making management decisions. **Conclusions.** The conducted research made it possible to confirm the natural processes of activation of socio-political activity in Chernihiv region. In 1988–1989, a significant number of organizations and unions of a democratic orientation were founded, whose activities were aimed at various spheres of life: from cultural and educational to political. An important stage in the development of the anti-Soviet movement in the Chernihiv region was the «sausage revolution» of 1990. Although not all the demands of the revolution were satisfied by the authorities, the impetus given by it for the further spread of revolutionary-democratic sentiments in the Chernihiv region and Ukraine as a whole was quite significant. The subsequent events of February 1990 – July 1991 only confirmed the full support of the all-Ukrainian course among Chernihiv residents, and the election of local democratic deputies to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR and the participation of T. Yakheeva in signing the Declaration on State Sovereignty of Ukraine testified to the role of Chernihiv region in the processes of that time.

Key words: socio-political processes, national liberation movement, Chernihiv region.

Дата подання: 16 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нагорний, П., Гринь, О. Зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 140–149. DOI: 10.5281/zenodo.7747352.

Цитування за стандартом APA

Nagorny, P., Hryn, O. (2022). Zrostantia suspilno-politychnoi aktyvnosti na Chernihivshchyni u 1989–1990 rr. [Growth of social and political activity in Chernihiv Region in 1989–1990]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 140–149. DOI: 10.5281/zenodo.7747352.

УДК 09:27-185.33-287(477)«167/168»

Ольга Максимчук

ПОКАЯННІ МОТИВИ У ПРОПОВІДЯХ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО¹

DOI: 10.5281/zenodo.7747360

© О. Максимчук, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

Метою статті є висвітлення християнського вчення про покаяння у проповідях українського православного діяча др. пол. XVII ст. Антонія Радивиловського. У розвідці використано компаративний, культурно-історичний, герменевтичний **методи**. Аналіз мотиву каяття сприяє дослідженню парадигми ідей та образів, які використовував у своїй творчості Радивиловський, становлячи **наукову новизну** цієї студії. **Висновки**. Антоній Радивиловський неодноразово звертався у проповідях до тематики покаяння як важливої категорії християнського вчення про спасіння людини. Рухаючись у цілому в річищі офіційної церковної доктрини, проповідник, утім, виявляє свободу в презентації та тлумаченні цього поняття для своєї аудиторії.

У казаннях Радивиловського покаяння і спокута мають силу повернути людину до стану первісної святості, що виражено метафорою вознесіння до небес та одягання в шати невмирущої слави. Покаяння є не одномоментним актом, а тривалим процесом, який включає розкаяння, сповідь та власне спокутування, що його Радивиловський окреслює як «досить учиненє». Без переміни свого життя, відмови від гріхів та вад, а також здійснення активної доброчесності, яка має «компенсувати» вчинену провину, покаяння не буде повним. Наголос на активній праведності – *vita activa*, добрих учинках – характерний для творчості Радивиловського. Водночас проповідник допускає пробачення гріхів уже на найпершому етапі – за умови щирого каяття, у випадку, якщо здійснити таїнство сповіді неможливо, тобто сила покаяння проявляється передовсім у духовних порухах людини, а вже потім у виконанні необхідних приписів. Крім того, Радивиловський закликає священників не накладати на вірних надто важке покаяння, щоб не знеохотити їх, тобто в цілому демонструє людиноцентричне, гуманістичне бачення місії священства. Прикметно, що український казнодія створює свої проповіді у час воєнних турбулентностей та соціальних зрушень, протиставляючи знеціненню людського життя турботу про свою паству, її фізичне та духовне благополуччя, запорукою якого, на його думку, є щиросердне каяття перед Богом.

Ключові слова: проповідь, мотив покаяння, друковане видання, рукопис, Антоній Радивиловський.

Покаяння через сповідь належить до семи основних сакраментів, або церковних таїнств, що їх визнають християнські Церкви східного і західного обрядів. Людина, що сповідується, визнає свої провини перед Богом у присутності священника. У православ'ї та католицизмі священник владою, даною йому від Бога, відпускає гріхи, при цьому він може накладати на людину, що кається, епітимію, тобто церковне покарання.

Тема каяття і спокути займає чільне місце у гомілетичних промовах, адже проповідники, виголошуючи казання, серед іншого, заохочують свою паству розкаятися у гріхах. Мотив покаяння як примирення з Богом може стати центральним у слові, що його проголошують, наприклад, під час посту. З'являється він також в оказіональних проповідях, тобто створених з конкретної нагоди, приміром, під час лихоліття.

Українське проповідництво має багатовікову традицію використання покайальних мотивів. Чітко простежується вона і в українській бароковій проповіді. У цій розвідці ми спробуємо дослідити, як феномен покаяння представлено у творчості Антонія Радивиловського, видатного українського проповідника др. пол. XVII ст.

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Радивилівський відомий як автор двох збірок казань «Огородок Маріи Богородицы» (1676) та «Вѣнец Христов» (1688), що вийшли з друкарні Києво-Печерської лаври. До сьогодні збереглися також прижиттєві рукописні книги із проповідями Радивилівського під ідентичними назвами; це є унікальним випадком в історії українського проповідництва XVII ст. Вони передували друкованим виданням і слугували для них своєрідними підготовчими макетами, що дозволяє нині провести їх зіставлення та порівняння. Пам'ятки зберігаються в Інституті рукопису НБУВ за шифрами ф. 308, од. зб. П 560 I-II (походять із книгозбірні Київського Пустинно-Микільського монастиря – див. каталог М. Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве», вип. 2²). Прикметно, що не всі казання із рукописних пам'яток увійшли до друкованих книг, деякі проповіді так і лишилися неопублікованими.

Покаянні мотиви є наскрізними у цілій низці слів, тобто проповідей Антонія Радивилівського. Два з них мають відповідну назву – «о покаянии». Перше з цих казань перейшло з рукописного до друкованого «Огородка»³. Друге слово «о покаянии» з рукописного «Огородка», як засвідчує текстологічне зіставлення та попередні дослідження, наприклад, М. Марковського⁴, увійшло до наступного друкованого видання Радивилівського «Вѣнец Христов» зі значними змінами, отримавши нову назву – слово на неділю «по Просвѣщеніи» (тобто Епіфанії, свята Богоявлення).

Мотив покаяння як примирення з Богом присутній також в інших казаннях Радивилівського, про що йтиметься далі.

Радивилівський називає покуту не інакше як святою, підкреслюючи її велике значення в духовному вимірі людини.

Зокрема, у першому слові про покаяння він говорить: «Покута албовѣм святая так великое у Бога має дерзновение и уфность, же человек, пекла годного, пред маестат его Божій приводит, и там его шатою славы несмертельной приодѣвает, вѣнец радости вѣчной на главу его вкладает» (тут і далі у цитатах з проповідей Радивилівського ми дещо спрощуємо орфографію і внормовуємо пунктуацію)⁵.

Отже, спокута є своєрідним шляхом, що приводить, а точніше – піднімає людину до Бога. Як за часів першого гріхопадіння людина духовно занепала, відпала від Бога, так через покуту вона вивиснується, наближаючись до небесної слави. Ця метафора підйому близька до неоплатоністичного сприйняття відновленого зв'язку з Богом як повернення до первісної цілісності, зворотної висхідної еманції до божественного Абсолюту.

На увагу також заслуговує метафора одягання людини: покаяння приводить людину до Божого престолу і там її «шатою славы несмертельной приодѣвает, вѣнец радости вѣчной на главу ... вкладает».

За книгою Буття, спершу в земному раю Адам та Єва не соромилися своїх тіл. Однак після гріхопадіння їхні очі відкрилися і вони побачили, що є неодягненими. Вони створили собі пояси з листя смоковниці та заховалися від Бога серед дерев. У християнській культурі ця зміна у сприйнятті своєї тілесності метафорично відображається як позбавлення небесної слави, яка мов одяг оповивала тіла перших людей. Після гріхопадіння ця первісна шата зникла, тому люди zostалися нагими і відчували сором.

Отож для Радивилівського покаяння є подоланням гріха, а відтак новим, повторним зодяганням у божественну славу. Схожі мотиви втрати / отримання небесного одягу та вінця можна побачити в київських барокових драмах, наприклад, великоднього циклу (див. «Торжество естества человеческого...») Трагедо-комедія С. Ляскоронського⁶), отже, вони назгаль характерні для української літератури ранньомодерного періоду.

Антоній Радивилівський надає акту спокути надзвичайної метафізичної ваги. Так, за її впливом, за її здатністю протистояти гріхам та духовній погібелі вона може бути зіставлена із силою божественної любові: «Кто ж ся, братіе, не будет утѣкати до покаяния святого, которое так власне, яко и любов, грѣхов множество покрывает»⁷, – говорить проповідник у другому слові про покаяння. У переробці цієї проповіді, що була опублікована у «Вѣнцѣ» як слово на неділю «по Просвѣщеніи», зацитований фрагмент тексту опущено.

² Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Университетская тип-я, 1896. Вып. II. С. 253.

³ Рукописний «Огородок» Антонія Радивилівського датовано 1671 р.

⁴ Марковский М. Антоний Радивилівський, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивилівського. *Университетские известия*. 1895. № 11. С. 7.

⁵ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. С. 1098.

⁶ Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. Київ: Друкарня Української академії наук, 1926. Вип. 3: Шкільні дійства великоднього циклу. Додатки. 389 с.

⁷ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородицы: рукопис. Кн. 2. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 308. Од. зб. П 560, I/2. Арк. 822 зв.

За своєю силою і потужністю (фактично, покаяння рятує душу людини від вічної погибелі) воно наближається до іншого сакраменту, а саме: Євхаристії. Водночас покаяння передуює причащенню, адже приймати Тіло і Кров Христа нерозкаяним – це великий гріх. «Стережися тебѣ», – говорить Радивилівський у слові на неділю 24 по зішестю Святого Духа, – «абы змазаний грѣхами не дотыкался Христа, если бовѣм в змазѣ тоє учиниш, не исцѣленіе, але смерть отнесеш»⁸.

Разом із тим спокута – не одномоментний акт, вона триває в часі. У слові першому про покаяння Радивилівський говорить про певну послідовність дій, що її визначають. Ще в ексордїумі, тобто вступі до проповіді, Антоній зауважує, що досконала спокута «на трох залежит речах: на болезни за грѣхи, на отмѣнности житія, и на караню тѣла»⁹. Отже, досконале покаяння не лише включає усвідомлення своєї вини, а й уникання гріха в майбутньому, зміни стибу життя, а також прийняття покарання за провини.

Цю саму думку щодо послідовності етапів справжнього покаяння він розвиває і далі в основній частині казання. Автор порівнює покаяння із золотим ланцюжком, що складається з низки поєднаних ланок-кілечок. «Сокрушеніє сердечное, СПОВѢДЬ и досит учиненє сут то першіи золотии колка того златаго ланцушка, покаянїя святого»¹⁰. Цікаво, що у проповіді слово *сповідь*, як і трохи вище на сторінці слово *покаяніє* виокремлено графічно – набрано великими літерами. Ймовірно, для автора було важливим виділити саме ці два поняття у тексті проповіді (при цьому в тексті казання з рукописного «Огородка» переписувач використав великі літери лише для слова *покаяння*).

Такий самий, наведемо його так, «алгоритм» спокути бачимо і в інших проповідях Радивилівського, наприклад у слові другому на неділю 29 по Зішестю Святого Духа зі збірника «Вѣнец Христов». Розповідаючи про функції інституту священства, автор згадує, що саме до священників віряни можуть приходити на сповідь: «Як зась позбавати маєм тои грѣховнои проказы, приступуючи до священников, до наших духовных отцев? Наперед чрез скруху и болѣзнь за грѣхи пополненыє. По-вторе, чрез исповѣдь, по-третє, чрез досить учиненє»¹¹. Поняття *досить учиненє* запозичено, очевидно, з польської мови, у якій воно вживається, поміж іншим, і в юридичній сфері. *Zadośćuczynienie* означає певну сатисфакцію, тобто компенсацію за вчинену шкоду. У католицькій традиції людина, яка со-грішила, має спокутувати провину так, щоб виправити добрими справами ту кривду, якої вона допустилася у своїх попередніх вчинках. Подібний виклад знаходимо і в цій проповіді Радивилівського: «Иле зась до досить учиненя за грѣхи по исповѣди святой, тоє ни на чем иншом не залежит, тылко на добрых учинках...»¹² Серед таких побожних, добрих справ, автор згадує повстримність та уникання подальшого гріха, а також активну благодійність: «Престанѣте от злѣб ваших, научѣтєся добро творити (то єст престанте обжирства, пянства, вшетеченства, драпѣжства, кривоприсяжства, забойства, друг друга не лицемѣрно любѣте, постите, ялмужну давайте, странных до домов прїимуйте, кормѣте, одѣвайте, хорых навѣжайте, мертвых погрѣбайте, друг друга не оклеветайте, не осуждайте)»¹³.

Підкреслюючи важливість церковного таїнства сповіді, Радивилівський водночас до-сить «ліберально» зазначає, що відпущення, пробачення гріхів не аж так «намертво» пов'язане із самою сповіддю, адже Бог може пробачити грішника вже на етапі його щирого розкаяння: «Иж где не можетсѣ от челоуѣка щире потребуемого за якою перешкодою выполнити сакрамент, звлаща крещенія и исповѣди святой, тебѣ і за самое сокрушеніє щирое Бог очищат грѣхи: абовѣм не привязал Бог до сакраментов ласки и милосердія своего Бозского так конечно, абы не могл ласки и моцы сакраменту дати без сакраменту, где бы ся сакрамент згола не могл одержати»¹⁴ (цитата з того-таки слова другого на неділю 29 по Зішестю Святого Духа).

Торкаючись питання епітимії, тобто церковного покарання за гріх, яке накладає священник по сповіді, Радивилівський знову-таки стає на бік слабкої людини в її недосконалості, закликаючи не накладати на каянників надто тяжкої покути: «Если кто єст духовником послушающим исповѣди, нехай же на чолоуѣка сповѣдачогосѣ вкладає такую покуту, которую бы он могл понести, а того тяжару и сам єму двигати нехай помагаєт, абы могл уйти овои примовки Христовои: горе вам, яко налагаєте на челоуѣки бремена неудо-

⁸ Радивилівський Антоній. Вѣнец Христов. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1688. Арк. 307 зв.

⁹ Радивилівський Антоній. Огородок Маріи Богородицы. С. 1098.

¹⁰ Там само. С. 1099.

¹¹ Радивилівський Антоній. Вѣнец Христов. Арк. 362 зв.

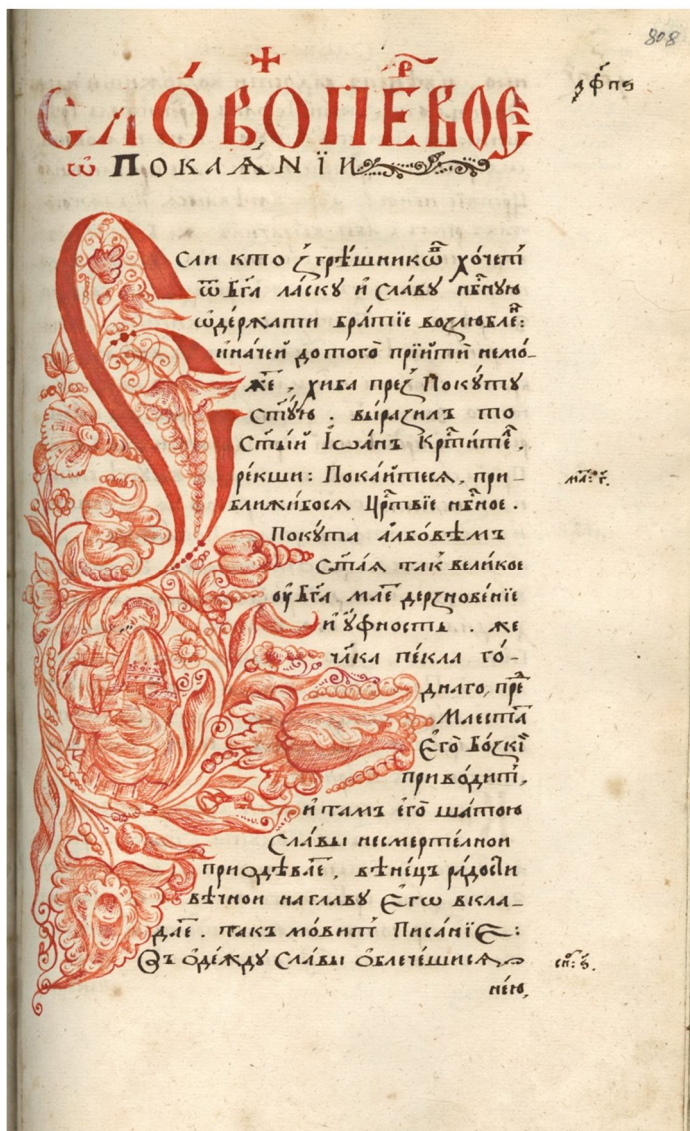
¹² Там само. Арк. 364.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. Арк. 364–364 зв.

боносима, сами же єдинѣм перстом не прикасаетеся бременем» (слово на неділю перед Просвіщенієм Христовим)¹⁵.

У першому слові про покаяння, наводячи приклади людей, що розкаювалися перед Богом, проповідник згадує старозавітного Іова, а також апостола Петра та Марію Магдалину. Про щирість каяття людини, за словами Радивилівського, свідчать сльози, які вона проливає: ці сльози перетворюються на потік води, що тече до життя вічного. У Євангелії розповідається, що і апостол Петро, і Марія заслужили на прощення саме завдяки гіркому плачу над своїми гріхами. Прикметно, що в рукописному варіанті цієї проповіді в ініціал, тобто заголовну літеру, якою вона розпочинається, вписано фігуру святого Петра, що утирає сльози розкаяння після того, як він тричі відрікся Христа (Іл. 1).

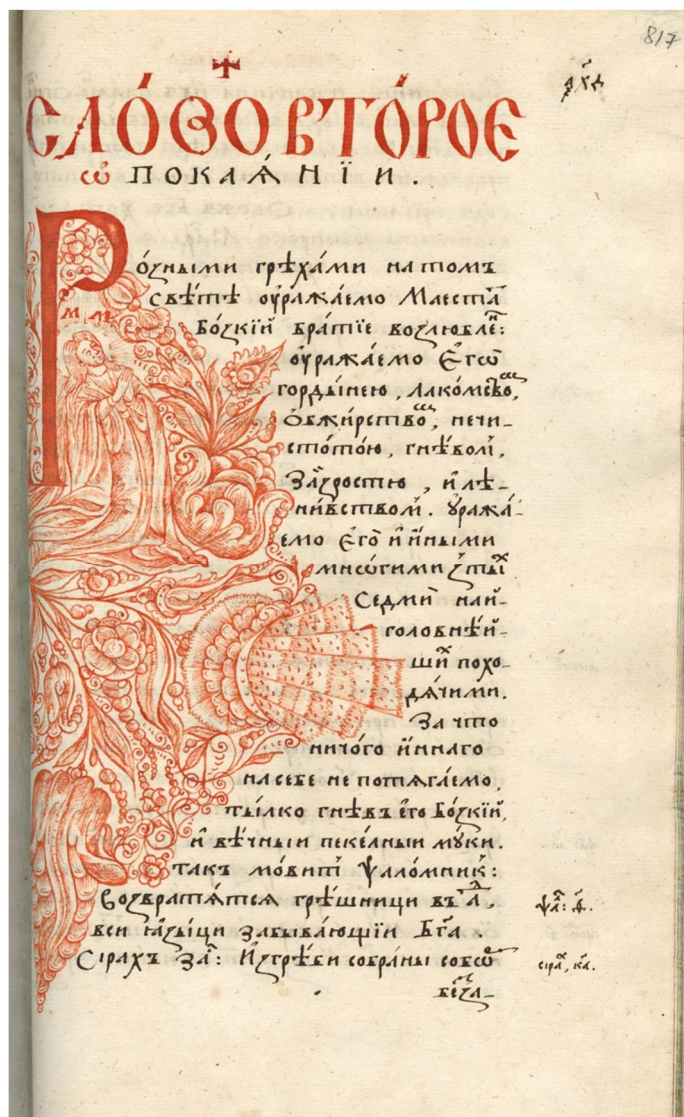

Іл. 1. Початок слова першого про покаяння з рукописної збірки «Огородок Пресвятой Богородици» Антонія Радивилівського.

Наступна, друга проповідь про покаяння у рукописному «Огородку» починається з ініціала із зображенням Марії Магдалини (Іл. 2). Обидві ініціальні літери великих розмірів, з великою майстерністю намальовані пером червоним чорнилом в самобутній українській бароковій стилістиці. У цьому слові теж згадано про щире каяття Марії перед Богом, з-поміж інших грішників, які відтак стали святими та апостолами: «Як ся чорным оказует Петр, кгда мовит: не знаю чоловѣка! Як чорный Матфей на мытници сидячий! Як чорный

¹⁵ Там само. Арк. 522–522 зв.

Закхей, князь мытарей! Як чорная Магдалина, грѣхами блудодѣянѣя себе мажучи! А еднак всѣ тии доткнены променями очей Христовых, найпієнкіѣйшими стали ся»¹⁶ (цитату наведено з початкової версії проповіді, вміщеної у рукописному «Огородку»; у пізнішій версії з друкованого «Вѣнца» проповідник згадує про розкаяння Марії Магдалини та апостола Петра в іншому місці та іншими словами, дещо переформулюючи свою думку: «Таким был кристалом Петр святой, гды за грѣх отвержения ся Христа, изшед вон плакал горко. Таким был кристалом мытар, гды в перси своя бючися, рекл: Боже, милостив буди мнѣ грѣшному. Таким была кристалом Магдалина, которая пришедши в дом фарисеов с миром, ставши при ногу Иисову сзади, плачущися начат умывати нозѣ его слезами»¹⁷).

Іл. 2. Початок слова другого про покаяння
з рукописної збірки «Огородок Пресвятой Богородици» Антонія Радивилівського.

Припускаємо, що оформлення рукописного «Огородка» здійснювалося під керівництвом його автора, тож саме з його ініціативи постаті Петра та Марії були уведені до оформлення рукописної книги. Як бачимо, вони корелюють зі змістом казань і свідчать про те, що апостол Петро та Марія Магдалина були для Антонія Радивилівського уособленням та зразком щирого розкаяння і спокути.

¹⁶ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородици: рукопис. Кн. 2. Арк. 818 зв.–819.

¹⁷ Радивилівський Антоній. Вѣнец Христов. Арк. 530 зв.

У другому слові про покаяння автор наводить перелік гріхів, якими людина ображає «маестат Бозкій, тобто славу Божу (у цьому, до речі, за Радивилівським, і полягає підступність будь-якого гріха, навіть, здавалося б, незначного – він зачіпає насамперед честь і велич самого Бога – О.М.)», – отже, Бога ми «уражаємо ... гордынею, лакомством, обжирством, нечистотою, гнѣвом, зайзростю, и лѣнивством. Уражаємо его и иными многими з тых седми найголовнѣйших походящими»¹⁸. Усі ці гріхи насправді належать до так званих семи смертних гріхів, які, якщо не будуть спокутувані, призводять до загибелі душі. Цікаво, що у друкованому варіанті тексту у складі «Вѣнца» у цьому переліку до смертного гріха черволюбства (*обжерства*) автор додає ще й пиятику – *пьянство* (а також закономірно прибирає вказівку на те, що цих гріхів сім)¹⁹. Так, іще одним переступом проповідник розширює уявлення про гріховну ненаситність та неповстримність людей.

Показово, що в одному з п'яти слів «часу війни», адресованому українському війську, Радивилівський поміж іншими гріхами також чи не найбільше викриває гріх пиятики (казання збереглися у рукописному томі «Вѣнца Христового» і опублікував їх М. Марковський²⁰ лише наприкінці XIX ст.). Звісно, можна припустити, що «зелений змії» справді міг приносити шкоду, наприклад, під час козацьких походів. Однак, на нашу думку, окрім буквального витлумачення, тут слід вбачати ще й інші рівні інтерпретації. Адже метафорично сп'яніння як певна зміна свідомості протистоїть тверезості, тобто вираженості розуму, ясному погляду на речі. Українська барокова література, яку творив і Антоній Радивилівський, високо цінувала Горацієву золоту мірноту, тобто золоту середину, повстримність, відмову від надмірних афектів, які заважають бачити реальний стан речей. Можливо, ганячи гріх пияцтва, Радивилівський насправді критикує своїх сучасників за нездатність тверезо мислити, взяти під контроль свої темні пристрасті, упорядкувати життя в гармонії та світлі Божественного розуму.

У слові «побуждаючому до молитви часу воєнного небезпеченства» зі збірки «Огородок Марії Богородиці» Радивилівський порівнює воєнні лихоліття із п'яним мечем, що не розбирає, хто винен, а хто ні, і упивається кров'ю усіх, хто йому трапляється на шляху: «Проходячи землю нашу меч гнѣву Божого и беручи з неи человек и скоты, пришел юж и до нас, а пришел не трезвый, але барзо пьяный ... Бо яко человек пьяный при винным, часто нападает и на невиннаго, так меч гнѣву Божого при грѣшных людех и справедливых губит»²¹. Вихід, як уникнути цієї страшної долі, проповідник бачить лише один – удалися до дієвої покути через піст і молитву: «Абысмо ся улякши острости его, удалися до покуты, до молитвы и до посту. Бо на отверене того меча Божого не маш лѣкарства лѣпшого, яко пост и молитва»²². Якщо старозавітні праведники зверталися до Всевишнього, називаючи Його Богом Авраама, Ісака та Якова, і Він їх рятував, то тим паче, підкреслює Радивилівський, Бог почує, коли в нього проситимуть порятунку в ім'я Його розіп'ятого Сина²³.

Як бачимо, попри глибоку зануреність Радивилівського у власне богословський контекст, покаянні мотиви у його проповідях також пов'язані з реаліями того світу, в якому йому випало жити. Звертаючись до своєї пастви, він закликав її через спокуту за гріхи уникати як духовної погібелі, так і фізичних страждань, що їх так щедро пропонувало їм реальне земне життя.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha – PhD (in Literature), Associate Researcher in the Department of Old-Printed and Rare Books of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (3 Holosiivskyi avenue, Kyiv, 03039, Ukraine).

E-mail: zubrytsca@yahoo.com.ua

REPENTANCE MOTIF IN ANTONII RADYVYLOVSKYI'S SERMONS

The purpose of the article is to highlight how the Christian doctrine of repentance is presented in the sermons of the prominent Ukrainian Orthodox preacher Antonii Radyvylovskiy. The comparative, cultural-historical, hermeneutical methods are used in the study. The analysis of the motive of repentance contribu-

¹⁸ Радивилівський Антоній. Огородок Пресвятой Богородицы: рукопис. Кн. 2. Арк. 817.

¹⁹ Радивилівський Антоній. Вѣнец Христов. Арк. 528 зв.

²⁰ Марковский М. Антоний Радивилевский, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивилевского. *Университетские известия*. 1895. № 12. С. 37–86.

²¹ Радивилівський Антоній. Огородок Марії Богородицы. С. 1078.

²² Там само. С. 1080.

²³ Там само. С. 1081–1082.

tes to the study of the paradigm of ideas and images used by Radyvylovsky in his work, constituting **the scientific novelty** of this research. **Conclusions.** In his sermons, Antonii Radyvylovskyi repeatedly highlights sincere repentance as an important category in the Christian doctrine of salvation. Staying in the framework of the official Orthodox doctrine, the preacher, however, is free in presentation and interpretation of the concept of repentance for his audience.

According to his texts, true repentance and atonement have the power to return a person to the original holiness, the spiritual state which is expressed by the metaphor of ascension to heaven and dressing in the robes of immortal glory. Repentance is not an instantaneous act, but a protracted process that includes genuine remorse, confession, and atonement described by Radyvylovskyi as «dosyt uchynienie». Without changing one's life and giving up old sins, repentance will not be complete, as well as without exercising active virtue – «to compensate» for sins committed beforehand. The emphasis on active righteousness – *vita activa*, good deeds – is characteristic of Radzylowski's work. At the same time, Radyvylovskyi allows the possibility to receive forgiveness of sins already after the true remorse in case if it is impossible to perform the sacrament of penance. Moreover, the preacher urges priests not to impose a heavy penance on the faithful, so as not to discourage them. Thus, it can be concluded that in his sermons Radyvylovskyi demonstrates a human-centered vision of the mission of the priesthood in their role to encourage people to repent. It is remarkable that the Ukrainian preacher creates his sermons in the time of military turbulence and social changes, contrasting the devaluation of human life with the care for his flock, its physical and spiritual well-being, the key to which, in his opinion, is sincere repentance before God.

Key words: sermon, repentance motif, printed edition, manuscript, Antonii Radyvylovskyi.

Дата подання: 15 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук, О. Покаянні мотиви у проповідях Антонія Радивиловського. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 150–156. DOI: 10.5281/zenodo.7747360.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2022). Pokaianni motyvy u propovidiakh Antoniiia Radyvylovskoho [Repentance motif in Antonii Radyvylovskyi's sermons]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 150–156. DOI: 10.5281/zenodo.7747360.

УДК: 271.2-722.51:[27-544.8:27-768(089.5)]

Сергій Шумило

ФАЛЬШИВІ «ПРОРОЦТВА» ЧЕРНІГІВСЬКОГО «АРХИЄПИСКОПА» ХЕРУВИМА ДЕГТЯРЯ ЯК ПІДГРУНТЯ ВОЙОВНИЧИХ МІСТИФІКАЦІЙ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХА КІРІЛА

DOI: 10.5281/zenodo.7747373

© С. Шумило, 2022. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Мета статті: проаналізувати фальшиві «пророцтва» про неподільність України, Росії та Білорусі, які приписуються чернігівському святому архимандриту Лаврентію (Проскурі; 1868–1950) і які московський патріарх Кіріл (Гундяєв) заклад в основу фундаменталістської ідеології «русского міра» та «сакрального» обґрунтування загарбницької війни РФ проти України в 2022 р. Автор доходить **висновку**, що насправді за словами очільника РПЦ МП криється обман і фальсифікація, а сам прп. Лаврентій Чернігівський ніколи не висловлював приписуваних йому політичних ідей та гасел. З точки зору православної теології ці ідеї можуть розцінюватись як єретичні, оскільки зазіхають на основний догмат православного віровчення – про єдність Божественної Трійці. Проведений аналіз текстів та витоків їх походження засвідчив, що справжнім автором цих лжепророцтв є Херувим Дегтяр із Чернігівщини, який вперше оприлюднив цей фейк у 1994 р. у сфальсифікованій і виданій у Москві книжці про прп. Лаврентія (Проскура) Чернігівського. Належачи до сектантської напівкатакомбної течії «секачівців» і самозвано видаючи себе то за «схиархимандрита», то за «схиархієпископа», він був одним із перших, хто на початку 1990-х рр. почав поширювати в середовищі РПЦ МП псевдоправославні сектантські культи «святості» Івана Грозного та Григорія Распутіна. Автор аналізує і вводить до наукового обігу маловідомі архівні документи, які стосуються як Херувима Дегтяря, так і Лаврентія Проскура, розкриває маловідомі факти їх біографій, поглядів та діяльності. За висновками автора, після канонізації в УПЦ МП прп. Лаврентія Чернігівського його життєпис і повчання в 1994 р. були суттєво сфальсифіковані та спотворені самозваним «схиархієпископом» Херувимом Дегтярем, який на імені святого спробував створити собі популярність та імідж «учня старця», приписавши подвижнику «висловлювання» і «пророцтва», які насправді той ніколи не казав і не поділяв. Таким чином було здійснено цілеспрямоване перекручення як церковної історії, так і справжнього образу подвижника та сповідуваних ним переконань. Через цю провокацію шанованому в народі чернігівському святому було приписано політичні гасла та ідеї для їх подальшого просування та поширення серед віруючих від «його імені», штучно надаючи їм авторитету «пророцтв» і тим «сакралізуючи» ці ідеї. Ці вигадані «висловлювання» і «пророцтва» були взяті на озброєння при розробці в РФ новітньої імперсько-фундаменталістської ідеології «русского міра», яку посилено пропагує нинішній патріарх РПЦ МП Кіріл Гундяєв. Автор доходить висновку, що в основу проповідованої в РПЦ МП ідеології «русского міра» покладено гасла, які запозичено не з православної церковної традиції, а з сектантських нетрів маргінальних течій – від відвертих самозванців та авантюристів. Ці фальшиві «пророцтва» нині використовуються для обґрунтування і виправдання як ідей відновлення СРСР / Російської імперії, так і загарбницької війни РФ проти України та здійснення геноциду українського народу.

Ключові слова: Херувим Дегтяр, Лаврентій Проскура, Кіріл Гундяєв, російський мір, свята Русь, РПЦ МП, Московський патріарх, РФ, російська агресія, геноцид.

Московський патріарх Кіріл Гундяєв у виправданні та підтримці загарбницької війни РФ проти України намагається опиратись на сектантські підробки та містифікації чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря. Зокрема, 4 листопада 2022 р., з нагоди «дня народної єдності» та «дня військової слави Росії» (цими святами в РФ з 2004 р. замінено комуністичне свято «Великої Жовтневої соціалістичної революції») він укотре виголосив

пропагандистську промову про «возрождение утраченной внутренней целостности нашего Отечества». У цьому спічі, повторюючи мов мантру штучні ідеологічні штампи про «единое историческое пространство святой Руси», він вчоргове процитував свій улюблений слоган «Украина, Россия, Беларусь – вместе мы святая Русь»¹.

Через два дні, у проповіді 6 листопада, він знову наголосив на цьому: «я имею в виду и Россию, и Украину, и Беларусь, которые, по словам выдающегося подвижника благочестия Лаврентия Черниговского, и есть святая Русь»².

На цьому гаслі ґрунтується вся розроблена Кірілом Гундяєвим фундаменталістська ідеологія «русского міра», яка стала обґрунтуванням і причиною теперішньої загарбницької війни РФ проти України³. Це гасло, так би мовити, є його «символом віри». При цьому, полюбуючи маніпулювати цією фразою, Гундяєв постійно приписує її українському святому першої половини ХХ століття прп. Лаврентію (Проскурі; 1868–1950) Чернігівському.

«Херувимівська ересь»

Як заявляє патріарх Кіріл, «ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия, и святой преподобный Лаврентий Черниговский выразил эту идею известной фразой: “Россия, Украина, Беларусь – это и есть святая Русь”. Именно это понимание Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви»⁴.

Проте, насправді, за цими словами очільника РПЦ МП криється брутальний обман і фальсифікація. Адже прп. Лаврентій Чернігівський цих слів ніколи не казав⁵. Це є афера і підробка, коли цілеспрямовано з ідеологічною метою в уста шанованого подвижника штучно вклали слова та ідеї, які ніколи йому не належали і яких він ніколи не поділяв. Причому, насправді, ідеї безграмотні й навіть єретичні з точки зору християнської теології⁶.

Цитоване Кірілом Гундяєвим апокрифічне висловлювання, штучно приписуване святому Лаврентію, повністю звучить так: «Киевская Русь была вместе с великой Россией. Киев без великой России и в отдельности от России немыслим ни в каком и ни в коем случае. ... Как нельзя разделить Пресвятую Троицу, Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию. Это вместе святая Русь»⁷.

За цими словами ідеологів «русского міра» криється неправославна єретична теорія, згідно з якою земні державні утворення Росія, Україна і Білорусь прирівняні до єдиної та неподільної Святої Трійці – Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого. З точки зору православної теології це є нічим іншим, як богохульством і ерессю, які зазіхають на основний догмат православного віровчення – про єдність Божественної Трійці. Підмінюючи поняття та сенси, через ідею нероздільної «триєдності святої Русі» стверджується нова єретична теорія про уподібнення Святої Трійці до трьох земних державних утворень з метою штучної «сакралізації» та обґрунтування неподільності «русского міра» як «єдиного простору трьох братніх народів святої Русі». По суті, відбувається штучне обоження міфічної «святої Русі» і наділення її якостями «божества», де три незалежні держави набувають якоїсь невідомої досі «єдиної духовної сутності», «троїчної в іпостасях, але нероздільної у єдиній сутності». При такому уподібненні, по суті, заперечується християнський догмат про єдність самої Божественної Трійці, оскільки якщо три республіки колишнього СРСР все ж таки розділилися між собою три десятиліття тому, то виходить, що так само може розділитися і Пресвята Трійця... Такі висловлювання відповідно до православного віро-

¹ Слово патріарха Кирилла по случаю Дня народного единства России. 04.11.2022. *Patriarchia.ru* – официальный сайт Московского патриархата (далі – *Patriarchia.ru*). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5973837.html>.

² Проповедь патриарха Кирилла в храме равноапостольного кн. Владимира в подмосковной Балашихе. 06.11.2022. *Patriarchia.ru*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5974368.html>.

³ Шумило С.В. Идея «русского мира» как теология войны московского патриарха Кирилла: до постановки проблемы. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 126–134.

⁴ Выступление патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 03.11.2009. *Patriarchia.ru*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

⁵ Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархиепископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектантство. *Релігія в Україні*. 05.07.2012. URL: <https://www.religion.in.ua/main/17123-lzhearxiepiskop-xeruvim-degtyar-i-vnutricerkovnoe-sektantstvo.html>; Шумило С.В. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. *Радіо Свобода*. 7.11.2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikatnyi-patriarkha-kyryla-teolohiya-viyny/32118062.html>.

⁶ Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий (Проскура) – член Истинно-Православной Церкви на Черниговщине. *Держава і Церква в новітній історії України*. Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року). Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2013. С. 133–135.

⁷ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание / Сост. схиигумен Херувим Дегтярь. Москва: Русский духовный центр, 1994. С. 153–155.

вчення підпадають під ознаки ересі, а московський патріарх Кіріл Гундяєв виступає в якості її офіційного утверджувача, тобто ересіарха.

Із сектантських нетрів

Патріарх Кіріл Гундяєв не є автором цієї новоявленої ересі. Він – її продовжувач. Справжнім «отцем-засновником» цієї ересі є скандальновідомий сектантський діяч і самозваний «схиархиепископ» Херувим (Дегтяр) із Чернігівщини, який вперше запустив цей фейк у 1994 р. у сфальсифікованій і виданій у Москві книжці про прп. Лаврентія Чернігівського⁸. Належачи до сектантської течії «секачівців»⁹ і самозвано видаючи себе то за «схиархимандрита», то за «схиархиепископа», він був одним із перших, хто на початку 1990-х рр. почав поширювати в середовищі РПЦ МП псевдоправославні сектантські культи «святості» Івана Грозного та Григорія Распутіна. Також він був причетним до поширення всередині РПЦ МП сектантської антикодової та антипаспортної пропаганди. Крім цього, він був духівником російської екстремістсько-фундаменталістської чорносотенно-опричної організації «Союз православних хоругвеносців» (СПГ), яка, обравши своїм гаслом вислів «Православ'я або смерть», займалась пропагандою ідей «русского міра», православного фундаменталізму, расизму, неонацизму та українофобії.

Херувим Дегтяр неодноразово був фігурантом різноманітних скандалів, висвітлюваних у ЗМІ. Так, ще у 1985 р. в Чернігівській обласній газеті «Деснянська правда» у статті «“Праведник” із загребущими руками» розповідалося про шахрайство та психічно-сексуальні розлади цього чоловіка і повідомлялося, що з 1979 по 1984 рр. він мав довідку з психіатричної лікарні про те, що є психічно хворим інвалідом¹⁰. Також відомо, що у 1983 р. протягом одинадцяти місяців він проходив лікування у Чернігівській обласній психіатричній лікарні. А у 1984 р. був притягнутий до суду «за шахрайство», проте невдовзі звільнений зважаючи на інвалідність через психічне захворювання¹¹.

У 2013 р. українські ЗМІ повідомляли про викрадення з хати Херувима Дегтяря у Чернігові грошей на суму близько 1,5 мільйона доларів¹². А в 2019 р. набув широкого розголосу новий скандал, коли під впливом Херувима у його рідному селі Мощенка на Чернігівщині з могили вночі було викрадене тіло нещодавно померлого місцевого священника, яке після наруги таємно закопали у лісі посеред хачів¹³.

Із документів особової справи, яка зберігається в архіві Чернігівської єпархії УПЦ, відомо, що народився Херувим (Дегтяр Михайло Максимович) 2 лютого 1937 р. у селі Мощенка Городнянського району Чернігівської області¹⁴ (хоча сам він неодноразово приписував собі на 11 років більше, стверджуючи, що народився в 1926 р.). Освіту мав лише 7 класів сільської школи. У 1958 р. був рукоположений у сан диякона і до 1960 р. служив позаштатним кліриком Преображенського собору в Чернігові¹⁵. У тій самій справі повідомляється, що в 1962 р. диякон Херувим (Дегтяр) звільнився зі штату Чернігівської єпархії РПЦ МП і більше ніколи до неї не належав¹⁶. При цьому зазначається, що коли з 1969 по 1973 рр. правлячим архиєреєм Чернігівської єпархії був єпископ Володимир Сабодан (майбутній предстоятель УПЦ МП), то на неодноразові вимоги з'явитися до Єпархіального Управління Херувим ухилявся¹⁷. Самозвано видаючи себе за «ієромонаха», він на численні вимоги духовенства єпархії відмовлявся показати документ про своє рукоположення в сан священника. Через це у довідці Чернігівської єпархії РПЦ МП від 28.09.1969 р. зазначається, що «офіційно Єпархіальне Управління м. Чернігова не може підтвердити, що він дійсно ієромонах»¹⁸. Сам він пізніше стверджував, що начебто у сан священника його висвятив у 1962 р. в Алма-Аті архієпископ Алма-Атинський та Казахстанський Йосип (Чернов; 1893–1975). Проте з довідки митрополита Астанайського та Казахстанського Олександра (Могильова) від 20.05.2020 р. № 587/438 відомо, що «Дегтяр М.М. ніколи не

⁸ Там само.

⁹ Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархиепископ Херувим (Дегтяр) и внутрицерковное сектантство.

¹⁰ «Праведник» із загребущими руками. *Деснянська правда: Чернігівська обласна газета*. 1985. № 134 (17167). 16 липня.

¹¹ Там само.

¹² Грабіжники винесли з бідної хати монаха-відлюдника по 100 тисяч доларів, євро і гривень. *Телевізійна служба новин* (далі – ТСН). 06.08.2013. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/grabizhniki-vinesli-z-bidnoyi-hati-monaha-vidlyudnika-po-100-tisyach-dolariv-yevro-i-griven-305349.html>.

¹³ На Чернігівщині з могили зникла труна з тілом священника: хто і чому поглумився з покійника. *ТСН*. 15.11.2019. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/na-chemigivschini-z-mogili-znikla-truna-z-tilom-svyaschenika-hto-i-chomu-poglumisya-nad-pokiynikom-1444230.html>.

¹⁴ Архів Чернігівської єпархії УПЦ. Особова справа ієродиякона Херувима Дегтяря. Арк. 1, 10–12.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. Арк. 1–4.

¹⁸ Там само. Арк. 1–4.

належав до кліру єпархій Казахстанського митрополичого округу і тим паче не отримував священницьке рукоположення»¹⁹.

Відомо, що з 1970-х рр. Херувим Дегтяр належав до нелегальної внутрішньоцерковної секти «секачівців» (від імені засновника течії – колишнього священника Чернігівської єпархії РПЦ МП Геннадія Секача), лідери якої видавали себе за «єпископів» та «митрополитів», насправді такими не будучи²⁰. Вигадуючи про себе різноманітні «чудодійні» історії та фальсифікуючи документи, вони їздили по різних регіонах СРСР і займались нелегальним здійсненням релігійних обрядів. Серед ієрархів цієї течії відомі випадки, коли офіційно вони служили священниками на легальних парафіях РПЦ МП, а серед своїх послідовників по хатах служили як «таємні архиєреї» (о. Є. Жиганов, о. А. Лапін, о. А. Пілецький та ін.)²¹. Існує версія, що ця напівкатакомбна сектантська течія була створена за сприяння КДБ із метою забезпечення контролю над церковним підпіллям в СРСР та стримування антирадянських настроїв серед віруючих. Саме у цій секті Херувим Дегтяр наприкінці 1970-х рр. отримав рукоположення на «єпископа Чернігівського»²² від її лідерів – самозваних «схимитрополитів» Геннадія Секача та Феодосія Гуменнікова, які в 1960-ті рр. разом із ним були кліриками Чернігівської єпархії РПЦ МП²³. А на початку 1980-х рр. вони ж возвели Херувима в сан «архиепископа»²⁴.

Історія однієї підробки

Після того, як у 1993 р. в УПЦ МП був канонізований шанований на Чернігівщині місцевий подвижник архимандрит Лаврентій (Проскура), Херувим Дегтяр на імені святого спробував створити собі популярність та імідж «старця» і послідовника прп. Лаврентія. Із цією метою, видаючи себе за «учня старця Лаврентія», він береться за фальсифікацію його житія та повчань, які й видав вперше під власною редакцією в 1994 р. у Москві у видавництві «Російський духовний центр»²⁵. Згодом, маючи вже авторське право на текст, у 1996 та в подальші роки він видає цей сфальсифікований твір багатотисячними тиражами, який російські церковні книговидавці та перекупники поширюють по всіх єпархіях Московського патріархату, зокрема в Україні. За основу він взяв виданий ще у 1988 р. у Німеччині в російському емігрантському видавництві «Посев» збірник «Надежда», у якому вперше побачили світ «Життєписи та повчання схиархимандрита Лаврентія Чернігівського»²⁶. У 1991 р. цей текст без жодних змін був перевиданий у Києво-Печерській лаврі видавництвом «Свет Печерский»²⁷. І вже на основі цього видання самозваний «схиархиепископ» Херувим зробив власну версію, переробивши і доповнивши її своїми розповідями і вигадками. Так у виданій ним версії вперше з'явилась розкручена згодом російськими піарниками і нинішнім московським патріархом Кірілом Гундяєвим еретична фраза: «как нельзя разделить Пресвятую Троицу, Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так

¹⁹ Архів Канцелярії Київської митрополії УПЦ. Лист митрополита Астанайського та Казахстанського Олександра (Могильова) від 20.05.2020 р. № 587/438.

²⁰ Шумило С.В. В катакомбах. Православное подполье в СССР. Луцк: Терен, 2011. С. 133–134, 140, 193–196. Див. також: Яшунский И., иеродиакон. Наши катакомбы. *Вестник РХД* (Париж). 1992. № 166(III). С. 243–259; Нечаева М.Ю. Лжекнязь Михаил. Дебют самозванца. Екатеринбург, 2000. 19 с.; Слесарев А.В. Российская православная катакомбная церковь в Белоруссии: история и современность. *Минские Епархиальные Ведомости*. 2007. № 4(83). С. 68–70; Фирсов С.Л. Легенда о царском брате: великий князь Михаил Александрович – соловецкий патриарх Михаил. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2010. № 4. С. 209–225; Слесарев А.В. Основатель «серафимо-геннадиевской» ветви Катакомбной церкви «схимитрополит» Геннадий (Секач). *Сектоведение: Альманах*. Жировичи: Изд-во Минской духовной семинарии, 2012. Т. II. С. 112–147; Нечаева М.Ю. От «великого князя» до «архиепископа». Эволюция самозванца Михаила Поздеева в контексте церковной среды. *Религиозное многообразие Уральского региона*. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Оренбург, 2014. С. 168–181.

²¹ Яшунский И., иеродиакон. Наши катакомбы. С. 243–259.

²² Слесарев А.В. Российская православная катакомбная церковь в Белоруссии: история и современность. С. 68–70; Яшунский И., иеродиакон. Наши катакомбы. С. 243–259; Слесарев А.В. Доказательство «архиерейства» Херувима (Дегтяря). *Антираскол: сетевой журнал*. 2011. URL: <https://www.anti-raskol.ru/pages/1320>; Письмо епископа Афанасия (Савицкого) к последователям схиархиепископа Херувима (Дегтяря) от 27 декабря 2010 г. *Антираскол*. 2011. URL: <https://www.anti-raskol.ru/pages/1320>.

²³ Архів Чернігівської єпархії УПЦ. Особова справа священника Григорія Яковича Секача. 108 арк.

²⁴ Слесарев А.В. Доказательство «архиерейства» Херувима (Дегтяря); Письмо епископа Афанасия (Савицкого) к последователям схиархиепископа Херувима (Дегтяря) от 27 декабря 2010 г.; Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархиепископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектантство.

²⁵ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание / Сост. схиигум. Херувим Дегтярь. Москва: Русский духовный центр, 1994; Те саме: издание исправленное и дополненное. Москва: РДЦ, 1996.

²⁶ Житие и поучения схиархимандрита Лаврентия Черниговского. *Надежда: Христианское чтение*. Вып. 14. Frankfurt/Main: Посев, 1988.

²⁷ Житие и поучения схиархимандрита Лаврентия Черниговского. Киев: Изд-во Киево-Печерской лавры «Свет Печерский», 1991.

нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию. Это вместе святая Русь»²⁸. У жодному попередньому варіанті житій і повчань прп. Лаврентія Чернігівського цих слів не було.

З'явилися вперше з-під пера Херувима Дегтяря у московському виданні 1994 р. й інші безграмотні містифікації. Так, зокрема, Херувим приписав святому власні псевдопророцтва про те, що «Россия вместе со всеми славянскими народами и землями составит могучее царство. Окормлять его будет царь православный – Божий помазанник. В России исчезнут все расколы и ереси... Русского православного царя будет бояться даже сам антихрист. А другие все страны, кроме России и славянских земель, будут под властью антихриста»²⁹. Будь-який семінарист легко побачить, що такі уявлення докорінно суперечать православній святоотцівській есхатології та належать до «хіліастичної ересі». Проте звідки Херувиму, який мав лише сім класів освіти у радянській сільській школі, знати такі теологічні тонкощі... Однак саме ця ідея набула особливої популярності в середовищі російських пострадянських еліт КДБ–ФСБ.

У виданні 1994 р. Херувим додав й інші вигадки, зокрема із засудженням Київського патріархату (який при житті о. Лаврентія не існував і виник лише в 1990 р.), а також із осудом київського митрополита Філарета Денисенка (який відокремився від РПЦ МП у 1992 р.) і навіть Російської Православної Зарубіжної Церкви³⁰ (яка в 1990 р. оголосила про невизнання ієрархії напівкатакомбної течії «секачівців», серед яких назвала й ім'я Херувима як неканонічного «єпископа Чернігівського»)³¹. Таким чином, Херувим, фальсифікуючи життєпис і повчання святого, під виглядом лжепророцтв спробував помститись лідерам одразу трьох юрисдикцій (УАПЦ, УПЦ КП та РПЦЗ), які почали діяти на пострадянському просторі в 1990-ті рр. після розпаду СРСР.

Усі ці доповнення, яких не було в жодному з попередніх видань, свідчили про їх виникнення вже після 1992 р. Це підтвердила й проведена лінгвістична (авторознавча) експертиза тексту від 1994 р, яка засвідчила суттєву відмінність і невідповідність між стилями мовлення у більшій частині тексту з новими добавками, які з'явилися у виданні 1994 р. Більше того, у доповненнях 1994 р. присутні чимало термінів і мовних зворотів, які не використовувались у першій половині ХХ ст. і є характерними саме для 1990-х років.

Коли ця книжка вперше з'явилась у Чернігові, ще живі тоді старенькі монахині – учениці та пострижені прп. Лаврентія, – були вкрай обурені такою фальсифікацією, перекрученням і вигадками Херувима Дегтяря, якого чернігівські парафіяни-старожили добре пам'ятали як сектанта та самозванця. Автору цієї статті особисто доводилось чути від цих «лаврентівських» монахинь спростування понаписуваного Херувимом. Зокрема ігуменя Чернігівського Єлецького монастиря Амвросія (Іваненко; 1926–2006), яка з 1942 р. постійно була при прп. Лаврентії послушницею, а згодом монахиною, категорично заперечувала справжність вищезгаданих висловлювань, неодноразово називаючи це «Херувимівською ерессю». Таку характеристику про видану Херувимом книжку від неї чули чимало чернігівців, які спілкувались із нею. За словами духовної доньки прп. Лаврентія, він ніколи не заводив розмов про політику й загалом не висловлював і не поділяв подібних поглядів, оскільки це суперечило його внутрішнім переконанням. Він навчав, що монахи повинні бути осторонь від політики. Ба більше, всі, хто знав подвижника, свідчили, що він завжди в побуті розмовляв українською мовою і з великою пошаною ставився до української культури і традицій.

Не благословляв розповсюджувати цю книжку під редакцією Херувима у Чернігівській єпархії УПЦ МП і тодішній правлячий митрополит Чернігівський і Ніжинський Антоній (Вакарік; 1926–2003), який ще на початку 1980-х рр. заборонив допускати Дегтяря до співслужіння і причастя як сектанта і самозванця³².

Чи був прп. Лаврентій прибічником Московського патріархату?

Серед іншого зазначимо, що здійснену Херувимом підробку видає і приписаний о. Лаврентію (Проскурі) під виглядом удаваного «пророцтва» заклик від його імені «чтобы верны были мы Московской Патриархии и ни в коем случае не входили в какой раскол» (за текстом маються на увазі РПЦЗ та УПЦ КП)³³. Такі церковно-політичні наративи були досить популярними в середовищі РПЦ МП на початку 1990-х рр., коли чимало її парафій після розпаду СРСР стали переходити до РПЦЗ, УАПЦ, УПЦ КП та УГКЦ, що

²⁸ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание / Сост. схиигум. Херувим Дегтярь. Москва: Русский духовный центр, 1994. С. 153–155.

²⁹ Там само. С. 157–158.

³⁰ Там само. С. 153–155.

³¹ Архів Архиєрейського Синоду РПЦЗ, Нью-Йорк. Постановление Архиерейского Собора РПЦЗ от 2/15 мая 1990 г. (Протокол № 6). Справка Канцелярии Архиерейского Синода РПЦЗ за № 4/77/133 от 2(15).8.1990.

³² Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархиєпископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектанство.

³³ Поучения и пророчества старца Лаврентия Черниговского и Его жизнеописание. С. 156.

загрожувало повним розпадом всієї системи Московської патріархії. Водночас для післявоєнної доби, коли послідовники о. Лаврентія записали справжні його повчання, такі акценти взагалі були недоречними, оскільки в СРСР репресивні органи держбезпеки забезпечили повну монополію РПЦ МП на релігійне життя в країні, а всі альтернативні юрисдикції – заборонені та знищені фізично.

Більше того, у Держархіві Чернігівської області у матеріалах двотомної слідчої справи НКВС за 1936–1937 рр. збереглися протоколи допитів о. Лаврентія (Проскура) від 19 вересня 1936 р. та доноси і свідчення проти нього з боку кількох «сергіянських» священників РПЦ МП³⁴. Із цих документів дізнаємося, що святий насправді не визнавав влади Московського Синоду на чолі з митрополитом Сергієм Страгородським (майбутнім московським патріархом; 1867–1944) і був одним із лідерів опозиційного до Московського патріархату церковного руху «Істинно-Православна Церква» (ІПЦ) на Чернігівщині³⁵.

У документах НКВС прямо засвідчено, що о. Лаврентій (Проскура) був «стовпом ІПЦ» у Чернігові, не визнавав московського митрополита Сергія (Страгородського) і навіть якщо в якомусь із храмів чув, як поминають ім'я цього ієрарха, демонстративно «закривав собі вуха» руками, чим привселюдно демонстрував своє ставлення до прорадянського московського церковного керівництва РПЦ МП³⁶.

У роки німецької окупації він належав до автономної Української Церкви, яка так само не поминала московського патріарха Сергія, а її архиєреїв Московський Синод піддавав «забороні у священнослужінні». Після приходу радянських військ архимандрит Лаврентій хоч і змушений був увійти до складу РПЦ МП, але залишався в опозиції до присланого з Москви єпископа Бориса (Вік), за що неодноразово отримував образи, догани і погрози «заборони у священнослужінні»³⁷. Відомо, що деякі священники РПЦ МП у Чернігові в 1940-ві рр. називали о. Лаврентія «автокефалістом», застерігаючи своїх парафіян від контактів із ним³⁸. Ба більше, до самої смерті він продовжував таємно приймати і благословляти тих катакомбних істинно-православних християн (ІПХ), які не визнавали Московський патріархат і продовжували таємно молитись по хатах³⁹.

Отже, і з цієї сторони вигадані Херувимом у 1994 р. історії та висловлювання не знаходять підтвердження⁴⁰.

Таким чином, ми маємо справу зі здійсненою в 1994 р. цілеспрямованою і брутальною фальсифікацією та перекрученням як церковної історії, так і справжнього образу подвижника та сповідуваних ним переконань. Завдяки цій провокації шанованому в народі чернігівському святому було приписано політичні гасла та ідеї з метою їх подальшого просування та поширення серед віруючих від «його імені», штучно надаючи їм авторитет т. зв. «пророцтв» і тим «сакралізуючи» ці ідеї.

Саме ці вигадані та підроблені сектантським діячем Херувимом Дегтярем у 1990-ті рр. «висловлювання» і «пророцтва», які насправді ніколи не казав і не поділяв прп. Лаврентій Чернігівський, були взяті на озброєння при розробці новітньої імперсько-фундаменталістської ідеології «русского міра», яку тепер посилено нав'язує в РПЦ МП нинішній московський патріарх Кіріл Гундяєв.

Маніпуляції московського патріарха Кіріла

Як заявив на виправдання війни РФ проти України у проповіді від 4 листопада 2022 р. московський патріарх Кіріл, йому «пам'ятен день празднования 1020-летия Крещения Руси, когда в Киеве, на Крещатике, тысячи людей возглашали слова преподобного Лаврентия Черниговского: “Украина, Россия, Беларусь – вместе мы святая Русь!”». Это был многотысячный хор людей, которых объединяла единая вера, единое национальное самосознание. Какая сила была проявлена тогда нашим народом»⁴¹.

³⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8755. Протокол допиту о. Лаврентія (Проскура) від 19 вересня 1936 р. Арк. 25–26 зв.

³⁵ Докладніше див.: Шуміло В.В. Схиархимандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80; Шуміло В.В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... к.і.н.: 07.00.01. Чернівці, 2021. 246 с.

³⁶ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 8755. Протокол допиту о. Олексія Тичини від 19 вересня 1936 р. Арк. 23–23 зв.

³⁷ Шуміло В.В. Схиархимандрит Лаврентій і його время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). *Православная жизнь* (Джорданвилл, США). 2008. № 2(670). Февраль. С. 38–40.

³⁸ Шуміло С.В. Канонизированный при жизни... Исповедническое служение протоиерея Александра Макова (1881–1985) на Кубани и в Чернигове. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История РПЦ*, 2019. Вып. 90. С. 95–96.

³⁹ Шуміло В.В. Схиархимандрит Лаврентій и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). С. 38–40.

⁴⁰ Чепурний В. Чи був преподобний Лаврентій «малоросом»? *Svoboda.fm* – Чернігівський інформаційний портал. 21.04.2005. URL: <http://svoboda.fm/culture/literature/181341.html?language=ru>.

⁴¹ Слово патриарха Кирилла по случаю Дня народного единства России. 04.11.2022.

Що ж це була за подія, під час якої «многотисячний хор людей» у Києві «виголошував» такі гасла і яких нібито об'єднувало «единое национальное самосознание»? Йдеться про влаштований 26 червня 2008 р. рок-концерт на Хрещатику, під час якого тоді ще смоленський митрополит Кіріл Гундяєв вискочив на сцену і почав перед молоддю гучно скандувати цей слоган. Навколо на вулиці активно продавались спиртні напої й чимало з присутніх на концерті були у сп'янілому стані, залишаючи розпиті пляшки прямо під ногами... У натовпі було чимало молодиків у однакових футболках з російською символікою, які мов по команді з різних кутків слідом за митрополитом стали скандувати те гасло про «єдину святу Русь». Слідом за ними у стані якогось гіпнотичного екстазу цей слоган підхопили і деякі інші молоді люди у натовпі. Більшість із присутніх на концерті шанувальників рок-музики, належачи до різноманітних неформальних молодіжних течій (часто нехристиянського спрямування), навіть не розуміли, хто той дивний дядько з бородою, схожий на фантастичного толкінівського чарівника, чого він вискочив на сцену разом із рок-музикантами і що то за казкова «свята Русь», про яку він вигукує. Але Кірілу Гундяєву, схоже, це було байдуже. Головне було зманіпулювати перед телекамерами необхідну «картинку», щоб потім заявляти про те, що всіх присутніх там об'єднувало «единое национальное самосознание» та «какая сила была проявлена тогда нашим народом»⁴².

Пізніше на пресконференції у Москві митрополит Кіріл розповідав про цей свій перший експеримент у Києві: «Это напоминало встречу освободителей – такое ликование было среди украинцев»⁴³. Також він тоді зазначив: «Последние дни показывают, что и мы – украинцы, россияне, белорусы – понимаем важность сохранения единого цивилизационного пространства, которое называется святой Русью»⁴⁴.

Ставши через пів року, в січні 2009-го, московським патріархом, Кіріл Гундяєв протестовану ідеологію «русского міра» зробив офіційною доктриною всієї РПЦ МП. «Только сплоченный Русский мир может стать сильным субъектом глобальной международной политики, сильнее всяких политических альянсов», – заявив він на відкритті III «Ассамблеї Русского міра» у листопаді 2009 р.⁴⁵

З того часу маніпуляція гаслами про «єдину святу Русь», «єдиний цивілізаційний простір», «єдиний російський мір», «єдині духовні скрепи» і т. ін. набувають системного характеру, будучи прийнятими на озброєння не лише РПЦ МП, але й владними структурами та спецслужбами РФ⁴⁶.

У цій ідеології московський патріарх постійно апелює до термінів «свята Русь» та «єдиний історичний простір народів святої Русі» як до якоїсь історичної реальності, хоча насправді це є лише фольклорна метафора, уявний міф-мрія, який був штучно вигаданий книжниками з оточення Івана Грозного і згодом у вигляді апокрифічних казань перекочував у фольклор російського містичного сектантства. Отже, це не лише безграмотно з науково-історичної точки зору (адже реально країни чи держави із назвою «свята Русь» ніколи не існувало), але є свідомою маніпуляцією та підміною понять.

Антиєвангельська «теологія війни»

Друге дихання продукування таких ідей дістало після початку війни РФ проти України. Виправдовуючи її, за два тижні після початку, патріарх Кіріл заявив: «мы вступили в борьбу, которая имеет не физическое, а метафизическое значение»⁴⁷. У черговій проповіді від 18 жовтня 2022 р. він підкреслив, що ця «метафізичну боротьбу» веде Росія на території України, «чтобы силой Божией были искоренены из сознания людей, которые не стремятся к духовному единству святой Руси, все эти диавольские помыслы, чтобы все мы осознали ответственность за сохранение духовного единства Русского мира. ... Я со смелостью произношу в этих стенах слова “Русский мир”, хотя знаю, что некоторые силы на Украине их демонизируют. ... Мы употребляем это слово – с полной ответственностью, внутренним спокойствием и уверенностью в правоте нашей позиции. ... Мы единый на-

⁴² Слово патріарха Кирилла по случаю Дня народного единства России. 04.11.2022.

⁴³ Русская церковь заявляет, что не допустит канонизацию «раскольников». Сегодня – информационный портал. 29.07.2008. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/ruckajaja-tserkov-zajavljaet-chto-ne-dopuscit-kanonizatsiju-raskolnikov-119477.html>.

⁴⁴ Митрополит Кирилл: «Торжества по случаю 1020-летия Киевской Руси явили торжество Православия». 30.07.2008. Patriarchia.ru. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/443064.html>.

⁴⁵ Выступление патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира, 03.11.2009.

⁴⁶ Шумило С.В. «Православный шахидизм» та неоязичницька теологія війни московського патріарха Кіріла. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kyrylo-hundyayev-russkyy-myr-ideolohiya-viyny/32054793.html>; Шумило С.В. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила.

⁴⁷ Проповідь патріарха Кирилла в Неділю сыропустную в Храме Христа Спасителя. 06.03.2022. Patriarchia.ru. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>.

род – народ святой Руси ... единого исторического Отечества, именуемого Православной Русью. Об этом сегодня наши молитвы, и на это направляем мы сегодня свои труды»⁴⁸.

Згодом, 25 жовтня 2022 р., відкриваючи засідання XXIV «Всесвітнього російського народного собору» (ВРНС), московський патріарх заявив, що Росія буцімто бореться з «глобальним універсалізмом», без якого не з'явиться той, хто «будет претендовать на глобальную власть и с именем которого будет связан конец света» (тобто «антихрист»). А отже, як підкреслив Кіріл Гундяєв, «наша борьба не против плоти и крови, но против мироправителей тьмы века сего, духов злобы поднебесных»⁴⁹. А в проповіді від 6 листопада, повторюючи свій мем про «непорушну триєдність святої Русі» і побажавши «силами духа» «представителям гвардии нашей, Вооруженных сил и всем Вооруженным силам Российской Федерации», він додав, що «Россия сегодня есть некий столп и утверждение истины (см. 1 Тим. 3:15). Эти слова были сказаны в отношении Церкви, но наш верующий народ сам по себе является тем, чтобы быть столпом истины»⁵⁰.

Надихаючись такими «скрепними» пропагандистсько-мілітаристськими проповідями і настановами патріарха про «метафізичну боротьбу» проти «мироправителів темряви та духів злоби піднебесних», про «диявольські помисли» супротивників єдності «русского міра» та протистояння Росії «антихристу», впливові російські чиновники також почали заявляти, що «с продолжением специальной военной операции становится все более насущным проведение десатанизации Украины»⁵¹.

Так, із нагоди «дня народної єдності» експрезидент РФ та нинішній заступник голови Ради безпеки РФ Д. Медведєв того ж таки 4 листопада 2022 р. оприлюднив заяву, яка перегукується з останніми заявами очільника РПЦ МП. Зокрема, він публічно заявив, що «мы воюем за всех своих, за свою землю, за свою тысячелетнюю историю. Мы сражаемся против тех, кто ненавидит нас, кто запрещает наш язык, наши ценности и даже нашу веру, кто насаждает ненависть к истории нашего Отечества. ... Поднявшись против них, мы приобрели сакральную мощь ... Когда трухлявый мировой порядок рухнет, он погребет под многотонным спудом своих обломков всех его надменных жрецов. ... Мы слушаем слова Создателя в наших сердцах и повинемся им. Эти слова и дают нам священную цель. Цель остановить верховного властелина ада»⁵².

Усі ці параноїдальні заяви і висловлювання впливових російських чиновників не тільки перегукуються з заявами і проповідями московського патріарха, але й доповнюють та продовжують його псевдосакральну антиєвангельську «теологію війни». Власне Кіріл Гундяєв і є їхнім натхненником, а отже, разом з іншими кремльськими військовими злочинцями несе безпосередню відповідальність за розв'язану війну та тисячі жертв серед мирного населення. Водночас, як ми могли побачити, основу та головні гасла цієї фундаменталістської ідеології було запозичено не з церковної традиції, а із сектантських нетрів маргінальних течій – від відвертих самозванців та авантюристів зі схиленою психікою і нездоровою духовністю. Одним із таких сектантів і був самозваний «схиархiepіскоп» Херувим Дегтяр, який, як вже зазначалося, вперше на початку 1990-х рр. вигадав і розповсюдив єретичні ідеї, що лягли в основу сучасної ідеології «русского міра». Ба більше, вони є брутальною та свідомою підробкою, завдяки якій «від імені» одного з українських святих минулого століття (прп. Лаврентія Чернігівського) суто політичні гасла, ідеї та містифікації антихристиянського і єретичного характеру з метою їх «сакралізації» тепер екстраполюються в маси, ставши офіційною доктриною РПЦ МП. Ці фальшиві «про роцтва» використовуються для обґрунтування і виправдання як ідей відновлення СРСР / Російської імперії, так і загарбницької війни РФ проти України та здійснення геноциду українського народу.

Досить симптоматично, що російські пострадянські правлячі еліти (а це переважно офіцери колишнього КДБ, яке займалось в СРСР антирелігійними гоніннями і репресіями) та значна частина російського суспільства, все більше занурюючись у дурман патологічного войовничого божевілья, підживлюються та надихаються саме такими псевдодуховними сурогатами, вигаданими божевільним сектантом. Маргінальне сектантство і духовно-психічні відхилення лежать в самій їхній основі. Це явна ознака маргіналізації та

⁴⁸ Проповідь патріарха Кирила в день пам'яті святих Московських в Успенському соборі Московського Кремля. 18.10.2022. *Patriarchia.ru*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5968673.html>.

⁴⁹ Доклад патріарха Кирила на пленарному засіданні XXIV Всемирного русского народного собора. 25.10.2022. *Patriarchia.ru*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5971182.html>.

⁵⁰ Проповідь патріарха Кирила в храмі равноапостольного кн. Володимира в підмосковній Балашихі. 06.11.2022.

⁵¹ В аппарате Совбеза РФ считают все более насущным проведение «десатанизации» Украины. Заявление помощника секретаря СБ РФ А. Павлова. 25.10.2022. ТАСС. URL: <https://tass.ru/politika/16150577>.

⁵² «Мы восстали против властелина ада и приобрели сакральную мощь». Заявление заместителя председателя Совета безопасности РФ Д. Медведева. 04.11.2022. *Eurasia Daily*. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/11/04/medvedev-my-vosstali-protiv-vlastelina-ada-i-priobreli-sakralnuyu-moshch>.

виродження в сектантство як РПЦ МП, так і частини російського суспільства, яке готове сприймати і споживати псевдодуховні підробки. Учораšní атеїсти і гонителі віри, перефарбувавшись і мімікуючи під «православних», під проводом «чекістів у рясax» намагаються відновити «Вавилонську вежу». Патологічна лжа закладена в основу створеної ними ідеології «русского міра», просякнутої мілітаризацією церковної свідомості та «сакралізацією» вбивств і геноциду українського мирного населення.

References

- Firsov, S.L. (2010). Legenda o czarskom brate: velikij knyaz Mikhail Aleksandrovich – soloveczkij patriarch Mikhail [The Legend of the Tsar's Brother: Grand Duke Mikhail Alexandrovich – Solovki Patriarch Mikhail]. *Gosudarstvo, religiya, czerkov v Rossii i za rubezhom – State, religion, church in Russia and abroad*, 4, P. 209–225.
- Nechaeva, M.Yu. (2000). Lzheknyaz Mikhail. Debyut samozvancza [False Prince Michael. Impostor debut]. Yekaterinburg, Russia.
- Nechaeva, M.Yu. (2014). Ot «velikogo knyazy» do «arkhiiepiskopa». Evolyuciya samozvancza Mikhaila Pozdeeva v kontekste czerkovnoj sredy [From «Grand Duke» to «Archbishop». The evolution of the impostor Mikhail Pozdeev in the context of the church environment]. *Religioznoe mnogoobrazie Ural'skogo regiona – Religious diversity of the Ural Region*. P. 168–181. Orenburg, Russia.
- Shumilo, V.V. (2008). Skhiarkhimandrit Lavrentij i ego vremya: Ocherk czerkovnoj istorii Chernigovshhiny (1868–1950 gg.) [Schema-Archimandrite Lavrentij and his time: Essay on the church history of Chernihiv Region (1868–1950)]. *Pravoslavnaia zhizn – Orthodox life*, 2, P. 1–40. Jordanville, USA.
- Shumilo, V.V. (2019). Skhiarkhimandrit Lavrentij (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi tserkvy na Chernihivshchyni [Schiarchimandrite Lavrentij (Proskura) is a member of the True Orthodox Church in Chernihiv region]. *Sivrianskij litopys – Siverian chronicle*, 4–5, P. 67–80.
- Shumilo, V.V. (2021). Istynno-pravoslavna (Katakombna) tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. [True Orthodox (Catacomb) Church in Chernihiv region in the 20s and 30s of the 20th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Shumylo, S.V. (2011). V katakombakh. Pravoslavnoe podpole v SSSR [In the catacombs. Orthodox subfield in the USSR]. Luts'k, Ukraine.
- Shumylo, S.V. (2019). Kanonizirovannyj pri zhizni... Ispovednicheskoe sluzhenie protoiereya Aleksandra Makova (1881–1985) na Kubani i v Chernigove [Canonized during his lifetime... Confessional ministry of Archpriest Alexander Makov (1881–1985) in the Kuban and Chernigov]. *Vestnik PSTGU – Bulletin of OSTUH*, 90, P. 79–114.
- Shumylo, S.V. (2022). Ideia «russkogo mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarcha Kirila: do postanovky problem [The idea of «Russian world» as the theology of war of the Moscow Patriarch Kirill: before the problem statement]. *Sivrianskij litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 126–134.
- Slesarev, A.V. (2007). Rossijskaya pravoslavnaya katakombnaya czerkov v Belorussii: istoriya i sovremennost [Russian Orthodox Catacomb Church in Belarus: history and modernity]. *Minskije eparkhialnye vedomosti – Minsk diocesan reports*, 4, P. 68–70.
- Slesarev, A.V. (2012). Osnovatel «serafimo-gennadievskoj» vetvi Katakombnoj czerkvi «skhimitropolit» Gennadij (Sekach) [The founder of the «Seraphim-Gennadievskaya» branch of the Catacomb Church «schemetropolitan» Gennady (Sekach)]. *Sektovedenie: Almanakh – Sect Studies: Almanac*, 2, P. 112–147. Zhirovichi, Belarus.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Doctor of Theology (ThDr.), Director of the International Institute of the Athonite Legacy, Research fellow of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Associate professor of the Department of Humanities of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts at the Ministry of Culture of Ukraine, Honored Worker of Ukraine Culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

FALSE "PROPHECIES" OF CHERNIHIV "ARCHBISHOP" CHERUVIM DEGYAR AS THE BASIS OF THE MILITARY MYSTIFICATIONS OF MOSCOW PATRIARCH KIRILL

*The purpose of the article is to analyze the false «prophecies» about the oneness of Ukraine, Russia and Belarus which are falsely attributed to the Chernihiv St. Archimandrite Lawrence (Proskura; 1868–1950) and which the Moscow Patriarch Kirill (Gundyaev) laid as the basis for his fundamentalist ideology of «Russian world» and the sacred justification of the Russian invading war against Ukraine in 2022. The author **concludes** that in fact the words of the head of the Russian Orthodox Church Moscow Patriarchate are a deception and forgery, and that St. Lawrence of Chernihiv has never expressed the political ideas and slogans attributed to him. From the point of view of Orthodox theology these ideas can be regarded as heretical, since they encroach upon the basic dogma of the Orthodox doctrine – the unity of the Divine Tri-*

nity. The analysis of the texts and their origins showed that the real author of these pseudo-prophecies was a sectarian and self-appointed «archbishop» Cheruvim (Degtyar) from Chernihiv region who first launched this fake in 1994 in his falsified and published in Moscow book about St. Lawrence (Proskura) of Chernihiv. Belonging to the sectarian semi-katacomb trend of the «Sekachevites» and impersonating himself as «archimandrite» or «archbishop», he was one of the first who in the early 1990s began to spread among the ROC MP pseudo-orthodox sectarian cults of veneration of the «holiness» of Ivan the Terrible and Grigory Rasputin. The author analyzes and introduces into scientific circulation little-known archival documents concerning both Cheruvim Degtyar and Lawrence Proskura, reveals little-known facts of their biographies, views and activities. According to the conclusions of the author, after Lawrence Chernihiv canonization in UOC MP his biography and teaching in 1994 were significantly falsified and perverted by self-appointed «archbishop» Cheruvim Degtyar who tried to use the name of the saint to create the popularity and image of «disciple of the elder», attributing to the ascetic «statements» and «prophecies» that he never actually said or shared. This was a deliberate distortion of both church history and the true image of the ascetic and his professed beliefs. Through this forgery political slogans and ideas were ascribed to the revered Chernigov saint in order to further promote and spread them among the faithful on «his behalf», artificially attributing to them the authority of «prophecies» and thus «sacralizing» these ideas themselves. These fictitious and spurious «statements» and «prophecies» have been adopted in the development of the latest imperial-fundamentalist ideology of the «Russian world» and which is now being strenuously promoted in the Russian Orthodox Church Moscow Patriarch Kirill Gundeв. The author concludes that the ideology of the «Russian world» preached in the ROC MP is based on slogans borrowed not from the Orthodox Church tradition, but from the sectarian slums of marginal currents – from outright impostors and adventurers. These false «prophecies» are used to justify and to exuse both ideas of restoration of the USSR / Russian Empire, and the invader war of the Russian Federation against Ukraine and the genocide of the Ukrainian people.

Key words: Cheruvim Degtyar, Lawrence Proskura, Kirill Gundyayev, Russian world, Holy Russia, ROC MP, Moscow Patriarch, RF, Russian aggression, genocide.

Дата подання: 10 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Фальшиві «пророцтва» чернігівського «архієпископа» Херувима Дегтяря як підґрунтя войовничих містифікацій московського патріарха Кірила. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 157–166. DOI: 10.5281/zenodo.7747373.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2022). Falshyvi «prorotstva» chernihivskoho «arkhyiepyskopa» Kheruvyma Dehtiaria yak pidgruntia voiovnychkh mistyfikatsii moskovskoho patriarkha Kirila [False "prophecies" of Chernihiv "archbishop" Cheruvim Degtyar as the basis of the military mystifications of Moscow Patriarch Kirill]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 157–166. DOI: 10.5281/zenodo.7747373.

РЄЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Легенди Ніжина / Упоряд. і передм. С. Ю. Зозулі. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2021. 120 с.

DOI: 10.5281/zenodo.7747381

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Історичний текст української культури формується й відображається не так науковими монографіями чи художніми творами, як народними легендами та переказами. Водночас, на відміну від інших жанрів народної творчості, легенди, як правило, авторські. Зачасту в основі їх лежить книжна традиція, а далі легенда починає жити своїм власним життям, з часом повертаючись оновленою, переробленою і доповненою у книжну традицію, щоб знову почати свій рух у легенду.

Донедавна в українській історичній культурі побутовали легенди, записані ще в XIX ст. Згодом вони втратили зв'язок із живою реальністю, ставши відображенням далекої минувшини. Спроби ж більшовиків нав'язати «комуністичні легенди» зазнали невдачі, та й не могло бути інакше. В основі легенди лежить правда, дійсна подія чи факт (хай і сприйнятий через призму народного світобачення) вкоріненого коду культури, відповідно до національних архетипів та традицій. Навіть коли цими «дійсними фактами» є споруди чи якісь «старовинні руїни», а легенда спробує їх пояснити чи оживити, вона все одно буде відображенням дійсності, оскільки самі «руїни» реальні. Яку ж правду могли запропонувати окупанти – більшовики?

Однак й етнографи XIX ст., із їх переконанням про збереження українськості лише на селі, спотворили, точніше, перекосили в бік села й український фольклор, а з ним і перекази та легенди. Культура твориться в місті, яке з його надлишковим продуктом є першим споживачем витворів культури, зокрема фольклору. Період советської окупації зі знищенням, стиранням українського міського коду, позбавив і культурний простір українських міст власних легенд. Як наслідок, на сьогодні більшість українських міст, навіть старовинних, не мають свого історичного тексту, своєї історичної колористики, чому активно сприяла й сприяє уніфікована й безформна архітектура, позбавлена будь-якої місцевої української традиції. У якості винятку можна назвати Львів, частково Київ, Луцьк чи Кам'янець-Подільський або ж Одесу. Нарешті до цієї когорти винятків долучається й старовинний Ніжин завдяки зусиллям відомого українського історика Сергія Зозулі, який і виступив автором-упорядником «Легенд Ніжина».

Хоча «ніжинський хрест» і захистив місто від більшовиків, нацистів, а на сьогодні й від рашистів навесні 2022 р., та не врятував від знищення традицій. У більшості європейських міст та містечок можна натрапити на кав'ярні, пекарні чи перукарні, що існують упродовж сотень років як сімейний бізнес. У нас проте ні суспільство, ні муніципалітети, ні держава не захищають традицій. Усе віддано на «вільну конкуренцію», зачастую на шкоду національним інтересам, історичній пам'яті, культурі, врешті – самим містянам. Як наслідок, від ніжинської грецької кав'ярні чи галантерейної лавки Моні Тарнапольського збереглися хіба що легенди...

Міські легенди стають і найдієвішим туристичним магнітом. Чим же відомий назагал Ніжин? Безумовно – це місто Гоголя. Якщо казати про менш вагомні речі, то це також місто ніжинських огірків, а ще недавно ми замовляли друзям привезти легендарного ніжинського пива, якого вже немає. Ось і все... Але ж не може давнє місто Чернігівщини, український історичний процес на території якої має тисячолітню безперервність, не бути сповненим, навіть насиченим змістами і кодами минулого, зокрема казкового, фантастичного і легендарного. Наповнити життям, поєднати покоління в просторі міста й пропонує зазначена книга.

Невелике ошатне видання загалом містить 15 легенд. Про «нежатину ниву», завдяки відомій битві 1078 р., у якій загинув київський князь Ізяслав, усі, хто цікавиться історією середньовічної України, принаймні чули. Натомість Ніжин-озеро, розташоване на південно-східній околиці міста й назване автором «українською Атлантидою», залишається невідомим навіть для істориків-медієвістів. А воно сповнене середньовічної тасмніці, – немов би на його місті й розташовувався літописний Ніжатин. До епохи середньовіччя відносить читача й легенда про сріблярів Ніжати́на, що не скорилися монголам у 1239 р., хоча й загинули всі.

Природно, що найбільше ніжинських легенд сягають доби козаччини. На той час Ніжин був одним із найбільших міст лівобережної України й часто відігравав вирішальну роль у політичних подіях другої половини XVII ст. Ледей не кожен українець знає про «золото гетьмана Полуботка», однак скарби ніжинських полковників туманять голову небагатьом. Певно, не залишилось у славетних ніжинських полковників нащадків, що той скарб так ніхто і не шукає, адже знайти їх може лише «кривний родич Золотаренків». Десь у ніжинських підземеллях заховується й коштовний діамант Мотрі Кочубеївни – ігумені Меланії. Можна пошукати в Ніжині й скарби її коханого – гетьмана Івана Мазепи.

Ніжин – це й зразок мультикультуральності українського лівобережжя. «Адже якщо кажуть, що в Греції є все, то на ніжинському ярмарку, крім цього всього, є ще й греки», а ще євреї, поляки, чехи, вірмени і навіть асирійці. Навіть «міський бренд» – ніжинський огірок, як і місцевий будинок з привидами, веде свій початок від ніжинських греків. Повертаються у Ніжин і забуті традиції кави по-ніженськи та кави по-турецьки, а від традицій грецької кав'ярні залишилися хіба що побрехеньки, одна з яких оповідає про ніжинських греків, Тараса Шевченка та юного Миколу Гоголя – найпопулярнішого ніжинця, що став легендою подібно до його Хоми Брута.

Легенди поєднують минуле та сучасне з майбуттям, наповнюють реальну дійсність історичним змістом, вкорінюють культуру й народ у рідний ґрунт. Сподіваюся, що добрий почин Сергія Зозулі буде підхоплений колегами й минуле України, зокрема Чернігівщини, закарбоване в міських легендах, відобразиться в літературних творах, збагативши текст української культури.

Дата подання: 16 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 26 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : Легенди Ніжина / Упоряд. і передм. С.Ю. Зозулі. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2021. 120 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 167–168. DOI: 10.5281/zenodo.7747381.

Цитування за стандартом APA

Hordienko, D. (2022). *Retsenziia : Lehendy Nizhyna / Uporiad. i peredm. S.Yu. Zozuli. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M., 2021. 120 s. [Review : Legends of Nizhin / Edit. and prev. by S.Yu. Zozulia. Nizhin: Published by Lysenko M.M., 2021. 120 p.]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 5–6, P. 167–168. DOI: 10.5281/zenodo.7747381.*

Світлана Шуміло

**Каранда Марина.
Мандри літературними морями. Збірка п'єс та сценаріїв.
Чернігів: SCRIPTORIUM, 2021. 124 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7747385

© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Друга збірка п'єс Марини Каранди, кандидатки філософських наук, драматургині та художньої керівниці Чернігівського молодіжного аматорського театру EX LIBRIS, вийшла в чернігівському видавництві «Scriptorium» напередодні Широкої війни. Останні її примірники додруковувалися, коли на Чернігівщині вже йшли бої.

Збірка п'єс «Мандри літературними морями» є результатом кількарічного очолювання Мариною Карандою молодіжного театру EX LIBRIS, створеного при кафедрі філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка 2014 року. Тут об'єднана молодь від 17 до 35 років: старшокласники, студенти, аспіранти та випускники різних факультетів, проте традиційно більшість складають філологи.

Головна ідея представлених у збірці п'єс, як і головна інтенція цього театру, – це, треба думати, любов до читання, на що вказує й назва театру, і назва збірки, а також п'єси, яка поставлена першою, – «Букініст». Це одноактна трагікомедія за мотивами малої прози С. Цвейга, М. Булгакова та Р. Бредбері. Авторка поєднала три новели різних авторів однією ідеєю: для кожної людини в кожен складний момент її життя можна підібрати потрібну книжку, яка зможе розрадити або навіть врятувати у складній ситуації. Але для цього треба бути букіністом – тим, хто знається й на книжках, і на психології.

Такою людиною для своїх юних акторів є сама Марина Каранда, яка скромно приховує свій педагогічний талант за маскою напівміфічного букініста, а насправді від п'єси до п'єси підбирає для підопічних книжки, які зарадили б їм у цьому житті в їхні молоді роки.

Найгострішою соціальною драмою є п'єса «Потьмарення», друга в збірці, написана за мотивами роману Філіпа Кінреда Діка «Затьмарення». Головний герой п'єси, таємний агент відділу боротьби з наркотиками, який є водночас наркоторговцем і наркоманом, потрапляє до спеціалізованої клініки та згадує все те, що його сюди привело. На початку драми він показаний геть розгубленим: не хоче спілкуватися та взагалі не хоче жити. Поринаючи у світ минулого, він не лише з подробицями згадує власні переживання, жахи повернення з наркотичного трансу, горе розлучення з дружиною, марні намагання налагодити стосунки з дівчиною, плутанину між своїми двома «я»: агента та наркомана, але придивляється до обличч своїх колишніх друзів, які були поряд і які мали власну трагічну історію гри з наркотиками. Усі товариші показані в п'єсі дуже випукло та живо, кожен є непересічною особистістю, постає в уяві головного героя зі своїми особливостями характеру, милими та смішними звичками, але ближче до кінця п'єси вся унікальність переростає в одну велику галюцинацію, і спостерігати за ними стає швидше сумно, ніж смішно. Наприкінці драми перед героєм постає страшна у своїй наївності картина: діти граються на дорозі, і кожна машина готова їх збити, і зіб'є коли-небудь, але – не зараз, ще не зараз, тому вони застигають на мить, а потім розважаються далі. Проте усі друзі, про яких згадано у п'єсі, були збиті машиною під назвою «наркозалежність», їхні імена, дати та причини смерті звучать в трагічній розв'язці драми, і це стає для головного героя моментом катарсису: усі загинули, хто був дорогим, неординарним, смішним і милим, цього занадто, щоб продовжити цей перелік жертв, треба вижити, треба зупинитися.

П'єса містить біблійні алюзії, авторка парафразує у певних епізодах Гессе та Гете, що не є легким для сприйняття та гри акторів. Але драма про складне життя, і це вкрай актуально для молоді, яка є основним глядачем цього театру та потенційним читачем збірки п'єс.

Але не лише гострі соціальні конфлікти турбують акторку, вочевидь іноді хочеться чогось веселого, легкого та теплового. Такою є різдвяна лірична комедія «Мандарини» за мотивами новел О. Генрі «Фараон і хорал», «Дари волхвів» та «Ялинка з сюрпризом» – трохи «святочних оповідань», у яких душевна драма призводить до духовного зростання та оновлення, і це пов'язано з високими, але подекуди смішними переживаннями, гумором та передріздвяною атмосферою міста. Цю передсвяткову метушню авторка змальовує через дуже влучний, тричі між діями повторюваний сюжет зіткнення перехожого, який несе ялинку, із робітниками, які тягнуть ящик із мандаринами. Усі падають, мандарини розсіпаються по сцені, діти кидають їх разом зі сніжками одне в одного – і всі трохи роздратовані та водночас веселі, бо наближається Різдво. Думається, О. Генрі, любителю всього веселого, дуже сподобалася ця маленька урбаністична інтермедія, написана в суто українській бароковій традиції.

Духом літа, моря, романтичного кохання та трагічної насмішки над ним дихає поетичний мюзикл «Кораблі. Кораблі?», написаний за мотивами феєрії О. Гріна «Багряні вітрила». Асоль, головна героїня п'єси, наче губиться в людському морі, метафора якого в мюзиклі гармонує з метафорами корабля та червоних вітрил: перший рятує з моря людської байдужості, а другі змушують водночас покладатися саме не обіцянки людей та чекати-чекати... «Якого кольору вітрила?» – періодично питає Асоль у жителів свого містечка, і це дає їм привід згадувати всі ті кораблі, які описані у світовій літературі, та трохи булити Асоль, насміхатись з її очікувань, допоки нарешті хтось один не наважеться знищити її цноту. Сцена насильства проілюстрована простою популярною пісенькою, нищість, грубість, безнадійність наче беруть верх, і коли Асоль у розпачі хоче покінчити з собою, на сцені з'являється Грей – і метафора корабля-рятувальника нарешті втілюється в життя.

Є у збірці розділ, присвячений розвитку театрального потенціалу підлітків. Авторці вдається у дуже стислій літературній формі донести важливість таких понять як честь, гідність, вірність покликанню (мініатюра «Куля, яка була трохи пірамідою») або ерудиція, соціальна активність (мініатюра «Рюкзак із сюрпризом»).

Збірка містить не лише серйозні, «дорослі» п'єси, але й кілька сценічних мініатюр, розрахованих на показ і навіть постановочну роботу з наймолодшими глядачами та акторами. Усі вони містять елементи залучення дітей до ігор або окремих фрагментів вистави, присвячені тій самій темі – любові до читання.

Збірка п'єс та сценаріїв, окрім дарування естетичної насолоди, також задовольняє попит на спеціальну методичну літературу і буде корисна для творчого використання на практиці педагогами-організаторами, соціальними педагогами, керівниками театральних студій. Марина Каранда є не просто авторкою цієї збірки, усі п'єси та мініатюри апробовані нею в її молодіжному театрі, який багато років сприяє вихованню та зростанню студентів НУЧКА. Потенціал EX LIBRIS настільки великий, що на сьогодні вже троє його «випускників» стали професійними акторами і ще кілька отримують другу вищу освіту саме у сфері акторської майстерності. Бажаємо всім членам театру подальших успіхів, а шановній авторці – нових гарних п'єс, книжок та натхнення, яке так необхідно в наші непрості часи! І нових вистав.

Дата подання: 15 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Рецензія : Каранда Марина. Мандри літературними морями. Збірка п'єс та сценаріїв. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2021. 124 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 169–170. DOI: 10.5281/zenodo.7747385.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2022). Retsenziia : Karanda Maryna. Mandry literaturnymy moriamy. Zbirka pies ta stsenariiv. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2021. 124 s. [Review : Karanda Marina. Voyages through the literary seas. A collection of plays and scripts. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2021. 124 p.]. *Siverianskyi litypys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 169–170. DOI: 10.5281/zenodo.7747385.

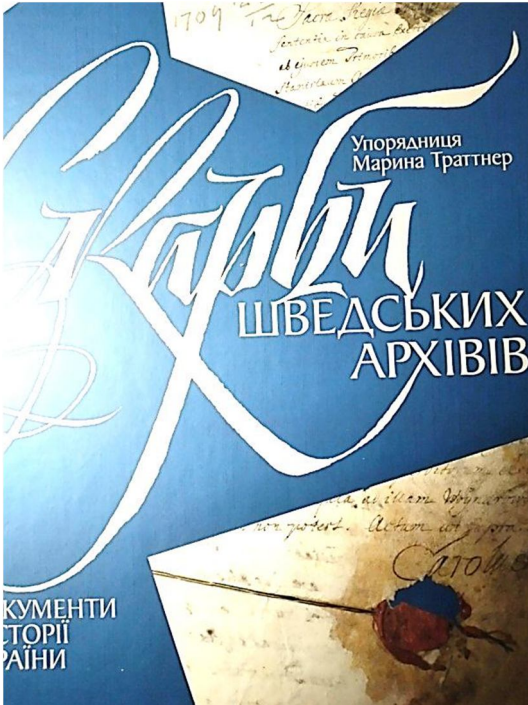
●

ФЕНОМЕН КНИГИ
«Скарби шведських архівів»¹

DOI: 10.5281/zenodo.7747387

© С. Павленко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Хто має право називатися істориком? Ставлю це запитання на початку рецензії, бо відповідь на згадане давно дискутується у соціальних мережах так званими «професійними істориками». А журналістка та юристка Марина Траттнер упорядкувала книгу історичних джерел... От хто вона? Чи має вона право забирати хліб у професіоналів своєї справи?

Ми знаємо, що дико чути словосполучення «професійний вчитель», «професійний філолог», «професійний банкір», «професійний продавець», «професійний юрист», «професійний комп'ютерник», «професійний лікар» чи «професійний пекар». Але натомість час від часу про себе у такому дусі заявляють окремі представники ЗМІ. У соцмережах часто демонструють свою зверхність «професійні журналісти» (мовляв, «ми ж на відміну від непрофесійних закінчували журфак!»). Трапляється така практика розрізнення й у середовищі літераторів. «Професійними письменниками» найчастіше називають тих, хто живе на отриманні гонорари.

Зрозуміло, що словосполученням

«професійний письменник, журналіст, історик» декому хочеться відокремити себе від армії аматорів, які щось там намагаються «творити» в історії, літературі, журналістиці. Його вживають переважно у творчій сфері. Але... ця словесна конструкція, на жаль, хибує на розмиті критерії у визначенні кваліфікації тієї чи іншої особи. Диплом історичного факультету ще не робить випускника справжнім істориком.

Важко назвати письменником графомана, який, закінчивши навчання на філфаці, щось там римує про осінь чи весну. У ЗМІ працює маса випускників журфаків з великим досвідом сидіння-байдкування на прес-конференціях, але водночас із відсутністю у своєму творчому доробку, – за роки роботи у редакційному колективі, – елементарних розслідувань, критичних матеріалів і т. п. У той самий час останнім протистоїть армія завзятих фізиків, інженерів, педагогів, які пишуть захоплююче на різні теми...

Практика, набуття досвіду, глибоке вивчення теми – це чи не основне у професійному зростанні журналіста. Це ж саме стосується й історика. Так, чудово, коли він захищає кандидатську та докторську дисертацію. Це серйозна основа для написання майбутніх історичних праць. Але наукові ступені не дають до рук автоматично архівні справи, джерела. Здобутий досвід під час дослідження однієї теми абсолютно нульовий в іншій тематиці. Це практично те саме, що фахівець з лікування зубів завтра перекваліфікується на хірурга... Але ж у нас викладач, який захистив дисертацію про роль, наприклад, історичної кафедри якогось університету в 20–30-х роках ХХ століття, запрошується у телестудію як «професійний історик» для інтерв'ю: сьогодні про І. Мазепу, завтра про С. Бандеру, післязавтра – про князя Володимира.

¹ Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.

Якщо школяр чи студент щось заримував, то він автоматично не стає поетом. Так і будь-яка людина, яка заглибилася у минуле і написала якісь враження про прочитане, не може одразу називатися істориком чи краєзнавцем. Це, швидше всього, початківець-пізнавач з низьким рівнем аналітики, найчастіше помилкової, легендаризованої. Як таких називати? Любителями? Аматорами? Кліофанатами? Кліофантастами? Мабуть, десь у такому дусі.

Історик – це автор унікального тексту, викладеного в результаті власного дослідження минулого. Але щоб його осмислити, необхідні фахові знання, які здобуваються нелегкою працею, – вивченням відповідної літератури, студій. Тільки у цьому разі творець історичної реальності на основі заглиблення у матеріали давнини, всебічного аналізу їх, роздобутого фактажу може мати успіх. Проблема у тому, що, однак, знання самі по собі не народжують істориків, які вчать фаху в інституті чи університеті. Істориків мало. Є багато компіляторів, популяризаторів історичних праць, які вони прочитали. Типовий приклад – автори багатьох вузівських курсів історії. Викладач кладе перед собою на робочому столі книги М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, Н. Яковенко, В. Борисенка, С. Плохія і, зазираючи то в одну, то в іншу, творить «модернізовану» історію, запозичуючи у попередників факти, сюжети, а також ляпи та міфологеми. Що з того виходить? Щось «своє», придатне для вжитку. У кращому разі не плагіат.

Так, це історія, але, так би мовити, другого сорту, компіляція.

У цьому зв'язку слід наголосити, що найважливішим, на мою думку, у праці справжнього історика є ПОШУК ПРАВДИ про події, особу, певну добу. Якщо немає цієї мети, то в такому разі народжуються спекуляції, компіляції, фальсифікації, піарні мильні бульбашки, викривлені, спотворені картинки минулого буття. Більшість радянських істориків важко назвати істориками, оскільки, швидше за все, це були ідеологічні бійці, які у своїх текстах підтасовували, «малювали» дійсність, запрограмовану ленінсько-сталінсько-брежнєвською ідеологією. У ній або зовсім не було правди (голод 1933, репресії), або панувала напівправа. Російські імперці теж грішав присвоєнням чужої їм історії, свідомим бажанням показати позитиви буття України лише в залежному статусі.

Пошук правди – це, зрештою, головний принцип-стрижень у роботі також кращих журналістів, юристів. Як і авторитетні історики, вони перебувають у постійному збиранні доказів, аргументів, фактів, документів, що підтверджують або спростовують винуватість тих чи інших осіб тощо. Документування слідчими злочинів рашистів у Бучі, Ізюмі – масових поховань людей – дуже подібне до праці археологів...

Вищезгаданий розтягнутий вступ у цих рецензійних нотатках ми робимо не випадково, а тому, що він дещо прояснює феномен книги «Скарби шведських архівів». Її появі завдячуємо насамперед Марині Траттнер, українці, яка проживає у Швеції. Пошук нею у шведських архівах матеріалів про Україну та її діячів дає привід писати про те, що історія – не закрыта наука для обраних, вона відкрита для тих, хто шукає джерела, прагне робити узагальнення на основі них. Фаховий правничий та журналістський досвід став їй у пригоді в пошуку історичної правди про минуле України. Заглиблюючись у давні джерела, пов'язані з Батьківщиною, М. Траттнер проявила себе як старанна, сумлінна та винахідлива дослідниця, яка не розчарувалася після перших невдач, а вперто, настирливо долала наявні перешкоди.

Зазначимо, що шведські архіви мають велику колекцію документів, присвячених українській темі. Однак дослідника під час їх вивченні чекають дві великі проблеми. По-перше, матеріалів про Україну настільки багато, що їх важко оглянути-скопіювати навіть за рік. По-друге, усе це архівне багатство представлено українською, німецькою, польською, шведською, латинською, французькою, англійською та багатьма іншими мовами. На жаль, будь-який історик з України, взявшись досліджувати шведсько-українські зв'язки, навряд чи зможе самотужки розібратися зі змістом більшості знайдених текстів.

М. Траттнер загалом успішно подолала та долає ці складні проблеми. Фактично уже майже два роки вона працює на волонтерських засадах у Держархіві Швеції. Її напористість, активність навіть надихнула штатних шведських співробітників, зокрема Яна Міспелаера, шукати у великому масиві архівних колекцій все, що пов'язане з Гетьманщиною, її діячами. До того ж, дослідниця залучила до співпраці перекладачів (Юрія Мицка, Максима Мешкового, Класа Гейрута, Ореста Зайця, Олександра Малишева), відомих фахівців-істориків. Отже, розшуканий документ одразу потрапляв на «конвеєр» аналізу, перекладу, оцінки.

Який вийшов результат?

На сьогодні маємо досить цікаву добірку документів, які проливають світло на життя України та українців у різні часи. Привертають увагу послання князя Костянтина-Василя Острозького до короля Сигізмунда III від 10 вересня 1596 р., лист Якуба Спенсія від

28 грудня 1618 р. про знаменитий похід козаків на Москву (голод у війську через брак харчів), нотатки упорядниці про першу згадку про монету Богдана Хмельницького (протокол засідання шведського Риксрода від 7 червня 1649 р.) тощо.

Родзинкою книги стали оприлюднені віднайдені матеріали доби І. Мазепи та про його прибічників після відомих подій 1709 р. Три листи гетьмана до каліського воєводи Франциска Галецького начебто малозначимі, не несуть якоїсь сенсаційної інформації-відкриття, але все ж вони цінні важливими деталями з буття володаря булави. Так, із листа Мазепи від 20 липня 1704 р. випливає, що під час служби покоевим у польського короля Яна Казимира він мав з адресатом «довіри у спілкуванні», дружні, приязні стосунки, а відтак хотів би до «точного відтворення давньої конфіденційності» (с. 69)². Влітку Ф. Галецький був призначений польським королем Августом II комендантом Львова. А оскільки Карл XII 12 липня 1704 організував вибір нового короля, Станіслава Лещинського, то деталі цієї політичної інтриги були цікавими для І. Мазепи. У цьому зв'язку він звертався до колишнього приятеля як «давній конфідент» (с. 71) з проханням «про надіслання відомості, який тепер стан речей після відходу його кор. mosti з-під Сокаля і яке актуальне становище в Речі Посполитій, також до якої цілі і якого кінця вони прямують» (с. 71). Крім того, правитель Гетьманщини чекав «на швидкі і, дай Боже, добрі з тамтешніх газет авізи від в. м., м. м. пана» (с. 71). Із цих промовистих деталей видно, як докладно гетьман збирав інформацію про політичну ситуацію в Речі Посполитій перед тим, як наважитися вийти на Карла XII з пропозиціями про союз.

У цих листах до Ф. Галецького, який 6 вересня 1704 р., після успішного штурму шведами Львова, потрапив у полон, є ще низка цінних історичних деталей. Мазепа інформував свого приятеля, що за проханням Августа II вислав йому на підмогу 400 запорожців, а також звернувся до переяславського полковника І. Мировича, «щоб послав туди дві з половиною сотні своєї піхоти до згаданого гарнізону» (с. 70). Львівський комендант з невеличким підрозділом так і не встиг отримати ні цієї допомоги, ні обіцяних полків від Августа II. Карл XII з трьома полками швидким рейдом захопив місто, змусивши львів'ян сплатити карколомну на ті часи контрибуцію. Зрозуміло, що такий успіх шведів і полон Ф. Галецького давали привід козацькому зверхнику серйозно задуматися про подальші перспективи гетьманців.

Розділ «Історична мозаїка джерел. Контакти Карла XII та Івана Мазепи» представляє низку документів 1705 р., що доповнюють картину налагодження таємної комунікації гетьмана з противниками Петра І. В історичній літературі відомі факти про те, як до гетьмана, який стояв восени 1705 р. з військом під Замостям, С. Лещинський послав свого агента, шляхтича Франца Вольського. Йому на руки дали інструкцію, якими аргументами схилити правителя Гетьманщини на свій бік. Мазепа надіслав їй та лист К. Піпера до С. Лещинського³ Петру І⁴, Ф. Головіну⁵, а послання, арештувавши⁶, залишив біля себе, мотивуючи тим, що його може перехопити противник⁷. Пропозиції ставленика шведського короля були цікаві («мне князство Малороссийское..., а Войску Запорожскому вдвое волностей прибавку»⁸), однак особа їх автора не викликала довір'я. Як повідомляв у Москву з Польщі князь Г. Долгорукий, С. Лещинський – «человек молодой»⁹ і в Речі Посполитой незнатной і кредиту не имеет, что не токмо иные поляки, но которые ближние ево в Полше свойственники, ни во что ево ставят и слышать о выборе его не хотят»¹⁰.

Разом із тим І. Мазепа, проінформувавши Петра І про пропозиції гетьману нового польського короля зрадити царя, водночас дав зрозуміти ініціаторам зміни статусу України, що їхні міркування взяті до розгляду. Про це ми дізнаємося з листа С. Лещинського до К. Піпера: «Щодо новини, яку я маю від Мазепи на цей момент, то повідомляю про неї Його Величності через Подавача цього листа, коли він матиме честь сказати Нашій Ясновельможності про те, про що говорить Прохач, котрий хоче посприяти своєю владою для того, щоб одна така велика праця була повністю завершена» (с. 78). Державний королів-

² Тут і далі в дужках вказуються сторінки рецензованого видання.

³ Станіслав Лещинський надіслав цей лист гетьману, аби переконати його, що шведська сторона прагне до співпраці з верхівкою Гетьманщини.

⁴ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепи до Петра І. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 216–218.

⁵ Письмо И. Мазепы Ф. Головину (18 октября 1705 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3. С. 1014.

⁶ Деталі арешту, допит Ф. Вольського докладно описав К. Кочегаров (Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»: Станислав Лещинский и гетман Мазепа в 1705 г. *Quaestio Rossica*. Т. 6. 2018. № 2. С. 336–342).

⁷ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепи до Петра І. С. 217.

⁸ Цит. за: Письмо Мазепы Ф. Головину (4 октября 1705 г.). *Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»...* С. 341.

⁹ Народився 20 жовтня 1677 р. у Львові.

¹⁰ Письмо Г. Долгорукого Ф. Головину (1704 г.). *Соловьев С. История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург: Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XV. С. 1295.*

ський радник Самюель Барк у листі від 18 жовтня 1705 р. до державного історіографа Улофа Хермеліна зазначив про започаткування таємних зносин із гетьманом: «Якби переговори з Мазепою пройшли позитивним чином, це була б головна лінія / межа» (с. 80).

Нові розшуки М. Траттнер та членів її команди показали (документи с. 81–83, 84–85), як С. Лещинський активно переконував шведську верхівку започаткувати з лідером гетьманців перемовини на основі вигідних для українців умов.

Не знаємо, на якому етапі призупинилися ці зв'язки. Проте гетьман отримав чіткий сигнал, що від нього та війська Гетьманщини чекають радикального вибору на користь Швеції у разі поновлення наступу каролінців на Московію. І. Мазепа згодом зустрічається під Дубном з рідною тіткою С. Лещинського польською княгинею Ганною Дольською, яка запросила його до Білої Криниці бути хрещеним її онуки, дочки краківського воєводи князя Вишневецького. Вона вела з ним «денные и ночные конференции»¹¹.

У 1707 р. контакти між гетьманом і польсько-шведською стороною поживалися. Роль посередника в переговорах сторін виконував ректор єзуїтського колегіуму у Вінниці Зеленський, якийсь священик «закоу тринитарского», капелан княгині Дольської та її довірені. З ними він зустрічався під Жовквою. Таємні посланці один за одним курсували від нього в Саксонію до короля Станіслава. Про одну з таких місій польський король повідомляв К. Піпера у додатку-меморандумі до листа від 3 червня 1707 р.¹² Переклад цього документа зі шведської М. Траттнер помістила у розділ «Реляція про Мазепу 1707 року». Тут йдеться про те, що український керманіч дав згоду перейти на бік шведів, якщо Карл XII почне похід на Московію. Цей важливий для історії України документ знайшов та опублікував, переклавши з латини, шведський історик Карл-Густаф Гільдебранд у 1935 р. Уперше представила його у повному обсязі українською мовою М. Траттнер. Отже, фактично лише після її перекладу ми маємо можливість ознайомитися з цим важливим джерелом у зручному для нас форматі (с. 91–92).

У Державному архіві Швеції на запит М. Траттнер у 2020 р. спочатку не знайшли цієї реляції, оскільки сліди її після реорганізації архіву 1935 р. загубилися. Але згодом Я. Міспелаєре таки виявив її у польських зібраннях джерел (с. 49, 96–97). Ця деталь вказує на те, що після архівних реорганізацій часто документи отримують нові шифри, назви, переміщуються в інші колекції. А тому до сучасних звинувачень Ілька Борщака у фальсифікації листа 1704 р. про буття Мазепи в Батурині¹³, мовляв, такого у переліку в Національній бібліотеці в Парижі не знайшлося, варто ставитися критично. Так само, якщо О. Субтельний свого часу також не зміг знайти в замку Дентевіля «Вивід прав України», це не означає, що цього документа там раніше не було. Ці зауваги важливі не тільки у зв'язку із вищезгаданим, а й загалом щодо джерел, сліди яких загубилися: не все знищено часом, війнами та пожежами. І може статися, що документ, оголошений неіснуючим (або навіть сфальсифікованим), буде віднайдений й уведений до наукового обігу. Що й підтверджує сумлінна та скрупульозна робота М. Траттнер у шведських архівах.

Велику цінність мають матеріали розділу «Нові архівні знахідки» з коментарями О. Кресіна та у перекладі О. Малишева, зокрема «Рішення священного королівського маєстату у справі Війська Запорозького ... 22 грудня року 1709-го» (с. 122–125). Це підсумковий документ дискусії щодо визначення, кому мали належати після смерті І. Мазепи вивезені ним кошти, коштовності з України. На жаль, Бендерська комісія підтримала аргументи племінника гетьмана А. Войнаровського та визначила його головним спадкоємцем цього багатства.

Ми вже присвятили у книзі «Військо Карла XII на півночі України» чимало місця Томасу Функу, спростовуючи той поголос, буцімто він зі своїм полком 10 грудня 1708 р. повністю спалив Терни з людьми (цим випадком жорстокого ставлення до населення: мовляв, знищено 1600 мешканців, постіжно спекулює російська історіографія!)¹⁴. Насправді все було куди прозаїчніше. «Господин полковник, – писав Петрові І 12 грудня 1708 р. московський офіцер, ад'ютант А.І. Ушаков. – Доношу милости твоей прежде сего,

¹¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 1/12 липня 1721 року. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упорядник Т. Таїрова-Яковлєва. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. С. 12.

¹² Реляція про Мазепу 1707 року. Коментар та переклад джерела, а також статті Карла-Густафа Гільдебранда Марини Траттнер. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 101.

¹³ Ададуров В. Конструювання Ільком Борщакм міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи – Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe*: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Український Вільний Університет; Східноєвропейський Інститут ім. В'ячеслава Липинського; Гарвардський Інститут Українських Студій; Канадський Інститут Українських Студій; Альбертський університет; Інститут Історії України НАН України; Мюнхенський Університет Людвіга-Максиміліана. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 111–112.

¹⁴ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 345–347.

что неприятель за нашим подъездом был к Терновая (Терни, Тернова, Терейська слобода – так називався цей слобожанський населений пункт у різних джерелах; у тих реаліях він не належав Гетьманщині та розглядався шведами як територія Московії. – С.П.), и оный, пришед, то местечко выжег. Тутешный народ засели было в замок и стрелялися часа с два, однакож неприятель силен: пришед пехотой с двух сторон, взяли оный замок и жителей несколько казнили, и то малое число. В неприятелей убили человек с двадцать, в том числе офицер, знатно, что не нижей. И я посылал того же числа сильную партию на сикурс к поэтому местечку, и неприятеля в том местечку малым чем не застали и гнали за ним, а догнать не могли»¹⁵.

Приємно, що книга, упорядкована М. Траттнер, присвячує цьому відданому соратнику Карла XII, його послу в Константинополі, кілька сторінок, зокрема представляє важливі настанови дипломата щодо відстоювання інтересів Гетьманщини. На переговорах 1711 р. з Туреччиною він мав «наполягати на тому, щоб ця Стаття, яка затверджує свободу України і всіх Запорозьців, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином вся Україна і Військо Запорозьке в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під керівництвом теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, щоб народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус незалежної Держави, і більше ніколи й жодним чином не був під послухом Царя чи його протекцією» (с. 183).

Окрасою видання є вміщена колекція карт давньої України зі шведських архівів.

Вищезгадані архівні скарби, докладно прокоментовані як упорядницею М. Траттнер, так і О. Кресіним, Я. Міспелаєре, О. Алфьоровим, О. Малишевим, І. Полуєтковим, тепер доступні й іншим дослідникам для подальшого аналізу та використання.

Які недоліки книги?

У змісті не відображені всі статті, дослідження авторського колективу. Напевне, крім іменного та географічного покажчиків, варто було б вмістити й перелік опублікованих документів. Так читачам полегшилося б орієнтування у цьому масиві матеріалів.

Портрети українських козацьких лідерів різного часу Наталії Павлусенко прикрашають книгу. Але якщо образи Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика вписуються у тематику віднайдених документів, то для чого тут зображення Івана Підкови, Івана Сірка, Северина Наливайка? Ці історичні портрети-версії не доповнюють нічого, вміщені, так би мовити, «для краси».

Маємо ще декілька непринципових зауваг. Так, у підсумковому документі Бендерської комісії фігурує слово «переступи» (с. 123) гетьмана І. Мазепи, що не дуже правильно. Коректніше було б перекласти це слово як «зловживання».

У двох документах володар булави називається «верховним Префектом Руського Народу» (с. 146), «Верховним Префектом» (с. 159). Словник пропонує переклад «Præfesi» як керівник, глава¹⁶. Отже, краще б у цьому контексті йшлося про «верховного Зверхника Руського Народу».

У «Реляції про Київ» «Moscus» (с. 154) перекладено як «Моск» («Моск претендує на столицю України місто Київ та намагається відокремити його від України не по праву»). У цьому разі перекладач не зрозуміло з якою метою Москву іменує по-іншому. Іноземці, як правило, називали жителів Московії московитами (у документі «Moscis», «Mosci»). Тож якщо у перекладі залишити назву народу, як в оригіналі («моски»), то слід би було й дати уточнення-пояснення, що це слово означає.

Напевне, наукова спільнота не буде в захваті від поєднання наукових розвідок, публікації архівних документів та текстів у формі репортажу-екскурсії, презентації, нотаток. Як би там не було, таке вільне впорядкування зібраних матеріалів в одне ціле можна виправдати лише тим, що перед нами все ж таки типовий «щоденник» історичної експедиції в шведські архіви з ретельним фіксуванням знахідок, оперативних вражень, оцінок побаченого, швидким перекладом текстів. Зроблений у науково-популярному дусі, він фактично став бестселером («Скарби» неочікувано зібрали майже 3000 передзамовлень, що є, мабуть, першим таким успішним видавничим набутком в Україні!).

Сподіваємося, що набутий досвід зі своїми плюсами та мінусами розслідування шведсько-українських архівних надбань дасть позитивний імпульс появі наступних томів видань згаданої тематики найближчим часом.

Дата подання: 20 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 грудня 2022 р.

¹⁵ ПБПВ: Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 1016–1017.

¹⁶ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. С. 794.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Феномен книги «Скарби шведських архівів». *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.7747387.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2022). Retsenziia : Fenomen knyhy «Skarby shvedskykh arkhiviv» [Review : The phenomenon of the book "Treasures of the Swedish Archives"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.7747387.

Віталій Шуміло

●

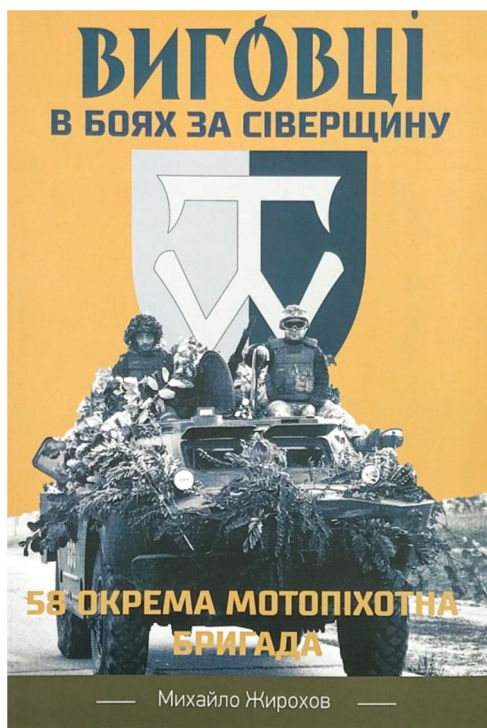
**ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ:
ОДНА ІЗ ПЕРШИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ КНИЖОК
ПРО БИТВУ ЗА ЧЕРНІГІВ.**

**Жирохов М. Виговці в боях за Сіверщину.
Чернігів: Княжий Вал, 2022. 96 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7747397

© В. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Михайло Жирохов – відомий військовий історик, який фахово займається історією Сіверщини періоду Другої світової війни. Тож не дивно, що майже з першого дня широкомасштабного вторгнення РФ в Україну він став військовим експертом, до чийої думки в Чернігові прислуховувалися й до якого зверталися телеканали різних країн, аби дізнатися правду про спротив нашого міста рашистам.

Пам'ятаю інтерв'ю М. Жирохова від 4 березня, яке він дав телеканалу «Настоящее время», що належить Радіо «Свобода» і редакція якого знаходиться в Чехії. Ішлося про жорсткий обстріл Чернігова 3 березня, конкретно – про бомбардування багатоповерхівок біля Кардіологічного центру, де від 500-кілограмової авіаційної бомби загинуло 56 цивільних громадян, 18 травмовано. У той день ворог скинув на місто щонайменше вісім авіаційних бомб ФАБ-500, двома із них було зруйновано 18-ту та 21-шу школи на Старій Подусівці: десятки приватних будинків знищено, багато людей постраждало, дев'ятеро загинуло, серед них молода сім'я – чоловік з дружиною та двоє дітей.

Це відбулося неподалік від нашого дома, а по 21-й школі літак стріляв, «зависши» над

нашим дахом, – ми тоді опинилися прямісінько під літаком і були контужені від того пострілу... Подробиці про трагедію біля КЦ дізналися із новин, а саме, з інтерв'ю Михайла Жирохова. Важливу річ він тоді сказав: «Чернигов стоит. Чернигов, который планировали взять на второй день войны, он стоит уже девятый день. ... Были попытки [росийських військ] зайти [в місто], они были отбиты. Были трофейные танки, были уничтоженные танки... Этот налёт никак не повлиял на оборону города. Люди стали только злее... Российская армия недооценила готовность наших людей воевать. Наше командование в первые же дни войны смогло собрать [військових] и Чернигов стал центром, где были собраны воинские части со всей области ... поэтому лёгкой прогулки для россиян не вышло»¹. Начебто й нічого особливого не сказано, але – Чернігів стоїть, він став центром спротиву на Сіверщині, є навіть трофейні танки... Це важливо було знати в ті дні.

Як історик М. Жирохов не міг не писати по гарячих слідах, і тільки-но рашистів було вибито з Чернігівщини, з'явилася ця книжка. А як справжній фахівець почав він не з 24 лютого 2022 р., а з 2014-го року – коли, власне, розпочалася російсько-українська війна

¹ Военный эксперт Михаил Жирохов – о том, что происходит в Чернигове. *Настоящее время*. Эфир 4 марта 2022 г. URL: <https://www.currenttime.tv/a/31735736.html>.

і коли було сформовано ті військові частини, які й стали на захист Чернігова та не допустили ворога з Білорусі на Київ: «Восени 2014 року, скориставшись тимчасовим перепопинком від активних бойових дій [на Донбасі], наданим Мінськими угодами, українська армія почала терміново нарощувати свій військовий потенціал. Так, протягом осені було створено сім нових бригад. Комплектувались вони як за рахунок виведення цілих підрозділів (як правило батальйонів) із уже наявних підрозділів ЗСУ, так і через зведення до купи сформованих із мобілізованих навесні – влітку 2014 року батальйонів територіальної оборони» (с. 4). І далі детально про історію формування та участь у бойових діях на Донбасі до початку Широкої війни 58-ї мотопіхотної бригади імені Гетьмана Івана Виговського. Цей цікавий і важливий для військової історії нашого краю розділ автор так і назвав: «Витоки». Складається він із трьох підрозділів: «13-й батальйон територіальної оборони «Чернігів-1»» (с. 7–18), «15-й батальйон територіальної оборони «Суми»» (с. 18–21) та «16-й батальйон територіальної оборони «Полтава»» (с. 21–22). За «Витоками» – ще три розділи, присвячені трьом ротаціям бригади протягом 2014–2022 рр. (с. 21–36).

На нашу думку, такий підхід автора не тільки виправданий, а й необхідний – читач з перших сторінок книжки дізнається, хто саме стояв в обороні Сіверщини, який бойовий досвід бригада мала до широкомасштабного вторгнення РФ тощо. Важливо, – і це буде використано автором протягом усієї книжки, – що сухі інформаційні (можна сказати – енциклопедичні) відомості підкріплюються цитатами із розповідей бійців та їх світлинами, і це робить дослідження М. Жирохова живим, а не просто інформативним, і дає змогу відчувати сам дух наших героїчних батальйонів.

Останній – найбільший – розділ присвячений безпосередньо бойовим діям на Чернігівщині наприкінці зими – весною 2022 р. і має чотири підрозділи: «Лукашівка» (с. 45–67), «Буди» (с. 67–71), «Количівка» (с. 71–73) та «Закінчення кампанії на Чернігівщині» (с. 73–76). У районі цих населених пунктів відбулися найголовніші події оборони Чернігова та звільнення Сіверщини від окупантів.

Автор зазначає: «найбільш драматичними не тільки для бригади, а й взагалі для оборони Чернігова стали бої за декілька населених пунктів Чернігівського району – а саме Лукашівку, Вікторівку та Буди. Станом на початок березня цінність Буд та Лукашівки для противника була очевидна – контроль над ними дозволяв перерізати фактично єдину на той момент дорогу з Чернігова до Куликівки і далі на Київ ... з великим проблемами, але росіянам на той момент вдалось навести переправу через Десну в районі Шестовиці, захопити плацдарм, перерізавши основну трасу Чернігів–Київ. Далі вони планували наступ в сторону обласного центру, який був зупинений 7 березня нашими військовими, в тому числі і танкістами 58-ї бригади в районі с. Количівка. Після чого російське командування спланувало активні бойові дії в напрямку Слобода–Лукашівка з виходом на Бакланову Муравійку і перехоплення автомобільної дороги понад Десною» (с. 45). Це був надзвичайно критичний момент, адже йшлося не тільки про захоплення обласного центру Сіверщини, – рашисти намагалися прорватися до Києва, відтак Чернігів водночас обороняв і себе, і українську столицю та загалом центральні області України.

Як уже згадувалось вище, М. Жирохов подає багато «прямой мови»: розповіді та спогади наших бійців про бойові дії, про підбиту техніку ворога, про оточення рашистами та вихід із нього. Дехто потрапив у полон, пережив тортури та зміг втекти... Усе це не тільки надає книжці документальної достовірності, а робить її «живою», справжнім літописом боїв за Сіверщину та Україну ХХІ століття.

Я не буду переповідати всю книжку, запрошую її прочитати – документальних фактів в ній стільки, що навіть в інтернеті не всі вони є (автор спирається, окрім іншого, на інтерв'ю з бійцями, які він брав у них після цих подій). Але хочеться додати кілька власних штрихів до розповіді про героїчну загибель під Лукашівкою братів Романа та Леоніда Бутусіних – синів уссурійського козака Олега Леонідовича Бутусіна, який з 2014 р. воює за Україну та її волю проти рашистського «необільшовицького режиму РФ». Він із родиною (дружина та дванадцять дітей) переїхав з Приморського краю ще на початку російсько-української війни, щоб стати на захист України: спочатку в лавах Правого сектору, потім – ЗСУ, воював на Донбасі. Його сини, тоді ще зовсім юні, зростали в любові до України та мріяли про «звільнення Росії від більшовиків» (нащадками яких є путінський режим), тому разом із батьком 24 лютого 2022 р. вони вже були на фронті. Так сталося, що обидва брати загинули, боронячи від рашистів Чернігів.

До Широкої війни я не був знайомий особисто з Олегом Бутусіним, але у нас багато спільних друзів, тому я знав про росіянина, який після Революції Гідності приїхав в Україну, щоб зі зброєю в руках боротися з чекістським кремлівським режимом. Час від часу я заходив на його сторінку у Фейсбуці. 24 лютого він розмістив відеозвернення до своїх співвітчизників: «Кто ещё считает себя русским человеком, тому задача – бить путинские войска с тыла, сжигать их склады, уничтожать живую и технику противника. С Бо-

гом до победы!» У той самий день – фото синів у формі ЗСУ і надпис під ним: «На антипутинском фронте». На правій руці молодшого, Леоніда, під українським прапором – шеврон РОА (Российская освободительная армия). Захищаючи Україну, вони билися й за свободу власної Батьківщини. Цей шеврон, обгорілий в бою, батько збереже як найбільшу святиню... Потім були інші пости Олега, не всі я мав змогу дивитися, бо у нас дуже скоро не стало світла й ми берегли заряди на смартфонах, але повідомлення від 9 березня закарбувалося в пам'яті назавжди: «Прошу молитв за моих дорогих сыновей Романа и Леонида. У них жарко. Не сдаваться никогда!», і трохи згодом допис матері під світлиною синів: «Мои любимые мальчишки. Я прошу помолиться. Идет бой с путинской ордой. Разве бо Тебе иного не вемы, животомъ и смертію владычествующа, спаси яко Человеколюбецъ». 10 березня Олег написав: «Пресвятая Богородице, покрой Своимъ Покровомъ сыновей моихъ Романа и Леонида! Святителю отче Николае, помоги имъ выйти изъ окружения!» Роман і Леонід загинули 9 березня, але батьки та всі ми ще довго не знали про це й молилися, аби хлопці вижили. 28 березня допис: «Двадцатый день никаких вестей. Господи, Помилуй!», а 30-го – відео Олега з бійцями тероборони десь у болотах Чернігівщини по дорозі на Лукашівку; серце батька не витримало, він зібрав сміливців і рушив на пошуки синів. У тому відео такі слова: «Мы идем широкими полями на бой с большевиками (слова з гімну РОА часів Другої світової війни – В.Ш.). Эта война против антихриста Путина – война героев и святых. Нам нужно стремиться к святости, а иначе мы не сможем его победить. И не надо кричать постоянно, что герои не умирают. Герои умирают прежде всего и очень даже просто. А не-герои остаются. Сейчас время героев. Присоединяйтесь. С Богом!» Для православних батька та синів Бутусіних ця війна – не тільки за свободу України та Росії, це – священна війна Бога з дияволом, де Путін та рашистська армія – слуги антихриста. Так і є! Без урахування релігійної складової цієї війни її безглуздість важко зрозуміти. Натомість, якщо правильно розставити полюси, все стає на свої місця: Путін та його головний ідеолог Кіріл Гундяєв – люди віруючі, для них ця війна – релігійна, от тільки служать вони не Богу, а дияволу (антихрист, за православним вченням, – це не тільки той, хто *проти* Христа, але одночасно й *замість* Христа, тобто той, хто, використовуючи християнську риторику та символіку, насправді поклоняється дияволу). І добре б це усвідомити вільному світові й усім нам...

31 березня: «Нашим действием, Божьим Содействием Слобода наша! Вашими молитвами, заступлением святого Алексия Человека Божия потерь среди л.с. [личного состава – особового складу] передового отряда нет. Братья, вы все Герои, ни одного труса! Обнимаю!» Лукашівку звільнено. А наступного дня, 1 квітня, над світлинами синів та обпаленого у жорстокому бою шеврону РОА стриманий допис: «Со Святými упокой, Христе, души убиенныхъ воиновъ Романа и Леонида, моих дорогих сыновей».

Роман і Леонід лежали поряд, їх тіла були зрешетені кулями, усе навколо посипано гільзами, прошитими кулями різками автоматів, спусковими важелями гранат... Брати билися до останнього: спалили дві одиниці ворожої бронетехніки й відправили до пекла біля 20-ти путінських терористів. Останній дзвінок, який вони встигли зробити, був місцевому фермеру Григорію Ткаченку, який привозив бійцям їжу: «Ми не втримаємо село, їх дуже багато. Ідемо в останній бій, рятує свою сім'ю» (с. 48).

На місці їх загибелі військові ЗСУ встановили хрест із шевроном РОА. Землю, яка всотала кров захисників України, батько зібрав і разом з тілами своїх загиблих синів перевіз у м. Калуш на Прикарпатті, де з 2014 р. мешкає родина Бутусіних. Там героїв з почесними поховали: калушани ставали на коліна, проводжаючи в останню путь росіян, які віддали своє життя за свободу України.

На щастя, не всі українські бійці загинули під Лукашівкою, деяким вдалося вийти з оточення й болотами дістатися до своїх. Але були й ті, хто потрапив у полон. М. Жирохов пише: «в полон к росіянам попало декілька бійців бригади ... Історія [одного з них – Максима] може служити таким собі стандартом того, як окупанти ставляться до наших військовополонених» (с. 59). Це історія про знущання над людською честю та гідністю та про жорстокі фізичні тортури. У книзі багато цитат із розповіді Максима, якому, дякувати Богу, вдалося вижити й повернутися додому: «[рашистів] розлютило, що ми не здалися. Ко-

Олег Леонидович Бутусин
3 мин. · 0

Со Святými упокой, Христе, души убиенныхъ воиновъ Романа и Леонида, моих дорогих сыновей.

мандири готували їх до теплого прийому, розповідали, що в Україні немає армії, а український народ придушено. Ми для них фашисти, бо обрали власний шлях, а не Росію. Російські солдати насолоджувалися тим, що ми потрапили до них у полон і у них є можливість над нами знущатися» (с. 61). Прочитайте ці спогади, маємо знати про це. Адже такі епізоди також є вагомим штрихом історії Широкої війни за Україну.

Підрозділи «Буди» (с. 67–71) та «Количівка» (с. 71–73) майже повністю побудовані на спогадах бійців та офіцерів. Ось, наприклад, один із епізодів боїв у Будах, розповідає Віталій Дерев'яно: «Перші три доби нас просто місили. Заскочимо в укриття, пересидимо, знову вискочимо, аби копатися. Після того темп обстрілів почав знижуватися. І виявляється: там [у селі] декілька людей є. Всі різного віку, цілі родини лишилися. Частина ми вивезли в Куликівку. Але вісім чоловік все ж лишилося – це ті, які не хотіли нікуди їхати. Вони не заважали. Підказували, де що є в селі. ... Дня не було, щоб авіація не працювала в тому районі. Перестала днів за три-чотири до звільнення чернігівського напрямку. Воронки є такі – два КрАЗи туди можна загнати. Бомбили просто все підряд» (с. 70–71).

А ось розповідь про те, як рашисти тікали з Сіверщини, так і не захопивши Чернігів і не зумівши прорватись до Києва, розповідає командир 1-ї механізованої роти Роман Гришак: «Те, що вони виходять, ми зрозуміли по їхніх діях. Це був постійний хаотичний арт-обстріл Буд, валили в північну точку Буд, де нікого наших не було. Робили вони це для того, щоб ми не зрозуміли, що відбувається. Але ми підіймали БПЛА, бачили, що вони швидко збираються. ... Момент виходу ми зняли на відео. Тиждень до виходу ворога ми готувалися до штурму Слободи. Але там було настільки густо засаджено їхньою технікою, що нереально було захопити населений пункт, ми б мали значні втрати. Тоді вирішили планово артилерією знищувати ту техніку, поки її не буде стільки, що ми вже сміливо зможемо іти на штурм. Коли ми побачили, що вони збирають речі, шикують колони на вихід, одразу швидко зайшли в село. А бригадна артилерія працювала по тих колонах» (с. 74).

У книжці є три додатки, які суттєво доповнюють її зміст: «Додаток № 1. Військово-службовці 58-ї окремої мотопіхотної бригади, яким присвоєно звання Герой України (станом на 26.08.2022)» (с. 77–89), «Додаток № 2. Військовослужбовці 58 омпб, загиблі в боях на території Сумської та Чернігівської областей з 24.02.2022 по 01.04.2022» (с. 90–94) та «Додаток № 3. Військовослужбовці 58 омпб, загиблі в боях на території Луганської та Донецької областей з травня по серпень 2022 р.» (с. 95–96).

Герої, на жаль, вмирають. Вмирає і пам'ять про них у недбалих та невдячних нащадків... Будемо сподіватися, що кров усіх загиблих у цій війні за свободу нашого народу і нашої країни – то кров мучеників, жертвою яких відродиться вільна й демократична Україна. А це вже наша задача та наш обов'язок – усіх тих, хто залишилися живими, бо знайшлися ті, для кого слова Христа стали сенсом і підсумком їх – часом дуже короткого – життя: «Більшої любові ніхто не має за ту, коли хто душу свою кладе за друзів своїх» (Ін. 15:13).

Дата подання: 20 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Рецензія : Літопис Самовидця: одна із перших документальних книжок про битву за Чернігів // Жирохов М. Виговці в боях за Сіверщину. Чернігів: Княжий Вал, 2022. 96 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 177–180. DOI: 10.5281/zenodo.7747397.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2022). *Retsenziia : Litopys Samovydtisia: odna iz pershykh dokumentalnykh knyzhok pro bytvu za Chernihiv* // Zhyrokhov M. *Vyhotvsi v boiakh za Sivershchynu*. Chernihiv: Kniazhyi Val, 2022. 96 s [Review : The Samovidets Chronicle: one of the first documentary books about the battle for Chernihiv // Zhyrokhov M. *Vygovtsi in battles for Sivershchyna*. Chernihiv: Knyazhiy Val, 2022. 96 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 177–180. DOI: 10.5281/zenodo.7747397.

Наукова хроніка

ЕКСПЕДИЦІЯ НА СВЯТУ ГОРУ АФОН: ПОШУКИ ЗАГУБЛЕНОЇ КЕЛІЇ ПРП. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

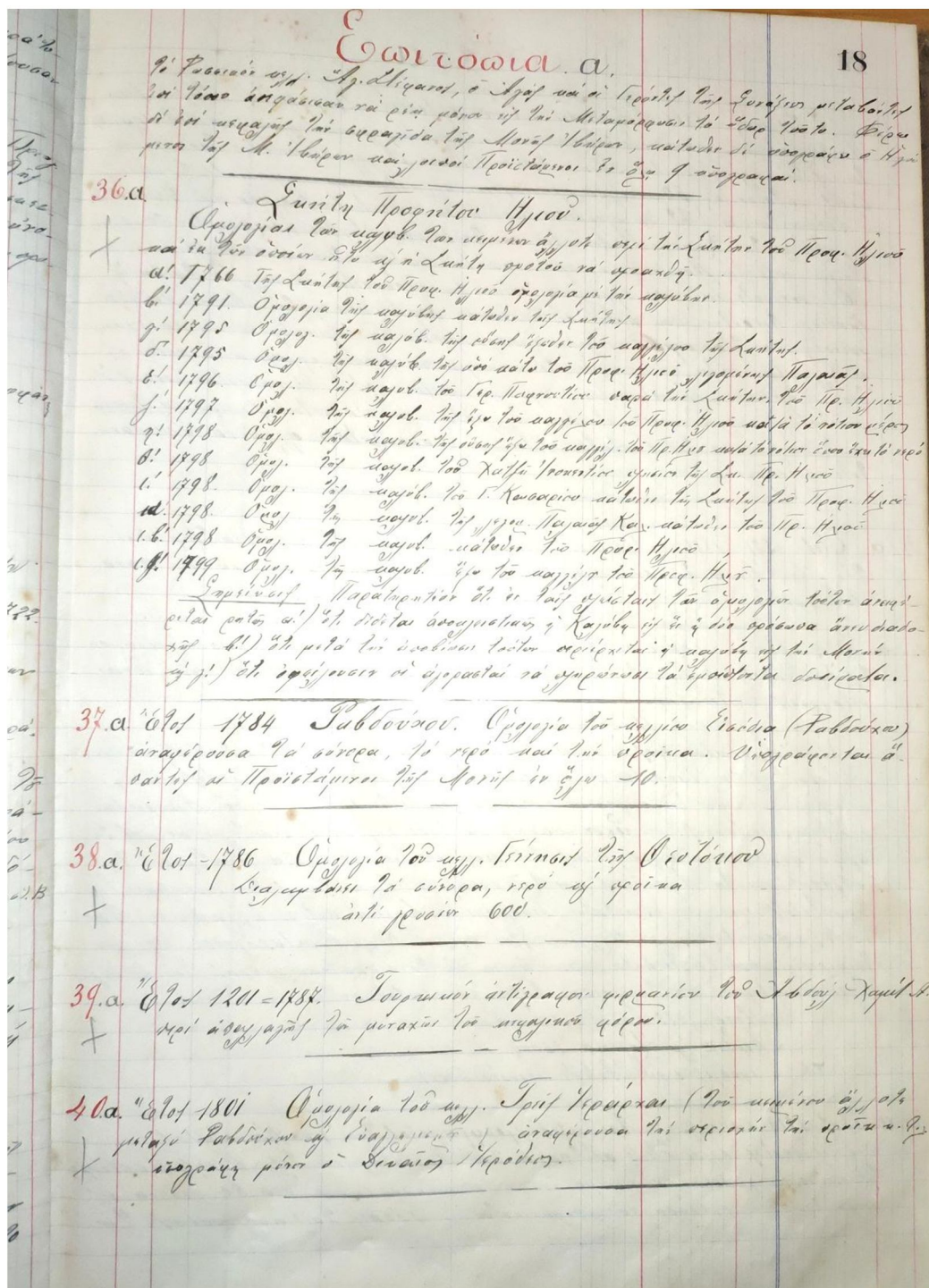
З 26 листопада по 2 грудня 2022 р. за сприяння та підтримки Консульства України в Салоніках Міжнародним інститутом афонської спадщини (МІАС) здійснено наукову експедицію на Святу Гору Афон у Греції з метою організації святкування 300-річчя від дня народження українського святого, церковно-культурного діяча й письменника прп. Паїсія Величковського (1722–1794) та продовження обстеження українських чернечих осередків XVIII–XIX ст. на Афоні. Зокрема, 28 листопада в колишньому українському «козацькому» Іллінському скиті, заснованому прп. Паїсієм у 1757 р., організовано урочистості з нагоди дня пам'яті та ювілею українського святого. Під час урочистої церемонії від імені МІАС виступив його директор С.В. Шумило з вітальною промовою, у якій зазначив історичну, культурну та духовну роль прп. Паїсія та заснованого ним на Афоні Іллінського скита в історії Української Церкви та зв'язків України з Афоном.

Архімандрит Філімон, настоятель Іллінського скита, що з 1992 року належить до юрисдикції Константинопольського патріархату, зачитав Слово Вселенського патріарха Варфоломія, у якому патріарх порівняв страждання українського народу зі стражданнями біблійського Іова, засудив геноцид народу України та висловив надію на його воскресіння.

По завершенні святкового богослужіння ігумен Пантократорського монастиря архімандрит Гавриїл та настоятель Іллінського скита архімандрит Філімон відслужили панахиду по всіх загиблих в Україні від російської військової агресії, зокрема й по всіх, хто в цій війні віддав життя за свободу та незалежність Батьківщини. Також афонські ченці воз-

несли молитви за звільнення України та мир у ній, висловивши духовну й молитовну солідарність зі стражденим українським народом.

Представники МІАС разом з очільниками Іллінського скита та Пантократорського монастиря обговорили питання співпраці щодо досліджень та популяризації спадщини духовно-історичних зв'язків України з Афоном. В Архіві Пантократорського монастиря оглянуто 12 документів за 1766–1799 рр., а також за 1839, 1871–1883, 1892 та інші роки, які стосуються українського чернецтва в Іллінському скиті. Серед цих документів особливо цінною є омологія, підписана єпітропами Пантократорського монастиря на ім'я диакєя Іллінського скита від 1798 р.

Під час перебування на Афоні вдалося вперше попередньо обстежити й сфотографувати нещодавно знайдені залишки обителі, де у XVIII ст., імовірно, подвизався прп. Паїсій Величковський. Донедавна ця обитель видатного українського святого вважалась втраченою. Її історична назва – «калива Кіпарі». Саме вона стала першим місцем проживання та

подвижництва прп. Паїсія на Афоні. Він відбудовував її власними силами й на перших порах перебування на Святій Горі жив у ній у повному усамітненні з 1746 по 1754 рр. Тут він прийняв чернечий постриг з ім'ям Паїсій, зібрав навколо себе перших учнів і поклав початок своїй літературно-перекладацькій діяльності. Ця обитель є унікальною історичною пам'яткою, що пов'язана з діяльністю нашого видатного святого та була осередком українського духовно-культурного життя на Святій Горі. Розташована вона на території колишніх монастирських садів Пантократорського монастиря, від чого й мала назву «Кіпарі» (від грецького слова «κηπουρός» – садівник). Ця калива була невеликою кам'яною чернечою хатиною, що використовувалася як житло для монастирського садівника. Тепер від неї залишились руїни. Розташована вона у важкодоступній місцевості. Її нещодавно випадково було виявлено афонськими ченцями під час вирубування густих і непролазних чагарників монастирського лісу. Побачене збігається за багатьма ознаками з описами каліви прп. Паїсія Величковського, та впливає, що це і є житло видатного українського подвижника, проте це потребує додаткового дослідження.

На запрошення ченців Пантократорського монастиря представники МІАС разом із консулом консульства України в Салоніках Олександром Сосонюком відвідали це місце подвигів нашого святого. Щоб пробратися до нього, доводилося прорубувати собі шлях в чагарниках. Під час відвідин святині вдалося здійснити її попереднє обстеження та сфотографувати руїни обителі з різних ракурсів. Надалі належить продовжити дослідження, а можливо, і її відновлення, якщо буде доведено, що це є саме келія прп. Паїсія Величковського.

Після відвідин Афону в м. Салоніки проведено зустрічі та переговори про співпрацю з директором Центру Святої Гори в Салоніках п. Анастасіосом Доуросом, з багаторічним експертом Центру зі збереження святогірської спадщини (КЕДАК) п. Фейдоном Хаджіантоніу, з почесним президентом Всесвітньої конференції асоціацій богословських інститутів (WOCATI) та президентом Центру екуменічних і місіологічних досліджень (CEMES) проф. Петросом Вассіліадісом. Також обговорено питання співпраці з консулом України в Салоніках Вадимом Саблуком та консулом Консульства України в Салоніках Олександром Сосонюком. За результатами обговорень намічені нові спільні науково-дослідні проекти та плани.

М.С.

Літопис Широкої війни

СЛОВО ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Із цього номера нашого журналу відкриваємо нову рубрику, яка не є академічною, хоча має цілком наукову мету: збирати свідчення про війну, яка триває в нашій стражденній країні. Особливості теперішніх часів такі, що будні перетворюються на історичні події на наших очах, вони страшні у своїй історичній значущості, але не повинні бути загублені, про них ми не маємо мовчати.

У цьому номері зібрані спогади про найжахливіші місяці Чернігово-Сіверщини – лютий та березень 2022 р. Переважно це спомини простих жителів, не військових – для військових, на жаль, ще не настав той момент, коли найстрашніше відійшло в минуле, їхні спогади ще попереду. Ми ж переконані, що враження мирних людей, які пережили окупацію або облогу, або втратили рідних у перші ж дні бойових дій, або є батьками загиблих солдатів, є надважливим матеріалом для історії цієї війни. Вони є живим свідченням про те, що сучасна війна – це однозначно геноцид, нищення цілої нації, що окрім безпосередніх втрат у бойовому складі, є стільки зламаних доль, стільки трагедій, які ніхто ніколи не порахує, ніхто не зможе навіть уявити собі розмах цієї катастрофи, яка спіткала Україну, розмір цього страшного злочину. І, на наше глибоке переконання, саме конкретні свідчення випадкових людей, які змогли записати свої смс із близькими, пости на фейсбуці, вести щоденникові записи та просто знайшли в собі мужність зафіксувати свої спомини, – саме це сприяє усвідомленню трагедії.

Описати глибину катастрофи не означає занурити нас усіх у негативні емоції, як, мабуть, це може здатися читачам на перший погляд. Це необхідно для того, щоб засудити те, що сталося, грамотно та науково довести світові провину агресора, як це колись було зроблено у Нюрнберзькому трибуналі, оскільки для того, щоб злочин не повторювався, його треба правильно назвати та засудити. Недаремно в РФ зараз можна отримати тюремний строк за те, що назвав «воєнну спецоперацію» війною, ворог боїться правильних визначень, як боятиметься і судового процесу, бо цей ворог боїться правди. Наша рубрика – це одна цеглинка в споруді історичної правди, задля збереження якої ми не шкодуємо свого часу, нервів (редагувати цей том журналу було дуже нелегко, адже наші рани ще занадто живі), і до того самого закликаємо і вас, наших читачів, – рубрику буде продовжено.

Ми не маємо допустити забування жахливих сторінок нашого сучасного літописання. Запрошуємо всіх до співпраці над збереженням живих свідчень про воєнні злочини агресора та про відданість захисників і волонтерів, мужність батьків, які чекають на дітей-військових, витримку вдів та сиріт і тих людей, хто їх підтримує, – чекаємо на ваші записи про те, якою є ця війна насправді.

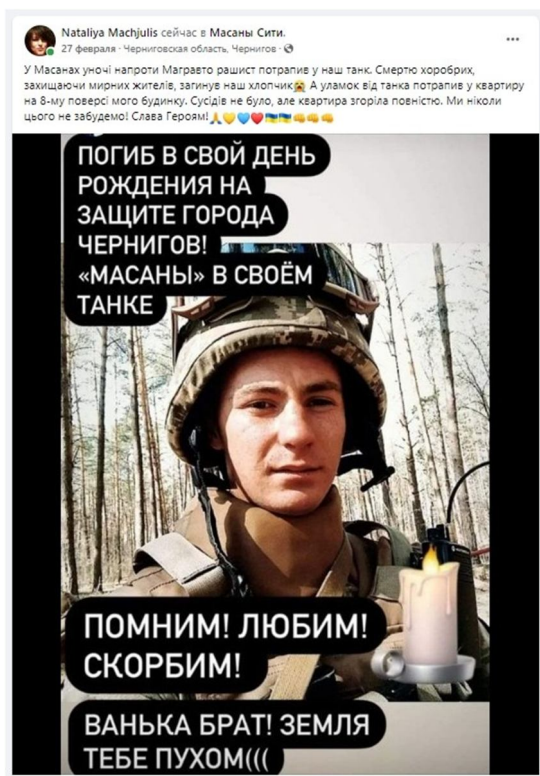
Світлана Шуміло

Батько хлопця, який згорів у танку біля «Магр-Авто»: «ПОВОЮВАТИ ВІН ВСТИГ ТІЛЬКИ ТРИ ДНІ, ЗАГИНУВ У СВІЙ ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ»

2022-07-28

Володимир Коваль ростив сина Івана сам. Так трапилося в житті, що його колишня дружина віддала немовля батьку одразу ж після повернення з пологового, а сама подалась

шукати веселого життя. Можна тільки уявити, чого вартувало піднімати чоловіку самотужки дитину, та ще в селі. Позбавлений материнського тепла, хлопчик між тим ріс незлобливим, з широко відкритою душею. Допомігав батьку по домашньому господарству, мав багато друзів, навчався в музичній школі, шукав своє місце в житті. У 18-річному віці підписав контракт на службу в Збройних силах і став танкістом-навідником. Служив у Гончарівському, восени 2021 року підписав другий контракт.

— А повоювати він встиг тільки три дні, — витирає сльозу згорьований батько. — В його танк, екіпаж якого стояв на обороні Чернігова на Масанах, 27 лютого влучила ворожа ракета. Весь екіпаж загинув. Тіло командира, схоже на шматок м'яса, казали очевидці, вибуховою хвилею викинуло через люк. А від мого Вані й від механіка Капліна самі голівки залишилися. І в труну не було що покласти — мені привезли два мішки попелу через два місяці після того, як син загинув.

Чернігівська журналістка Наталія Мачюліс, будинок якої стоїть навпроти будівлі «Магр-Авто», розповіла, що на Масанах тоді стояли декілька танків.

Той танк, у якому загинув Іван Коваль, базувався як раз під автоцентром. Вона розповіла, що 27-го лютого, коли росіяни влучили в танк, де були 25-річний навідник Іван Коваль, 24-річний старший лейтенант командир танку Максим Білоконь (Сумщина, м. Ромни) та 33-річний молодший сержант механік водій танкового екіпажу Дмитро Каплін (Полтавщина, с. Ковалівка), екіпаж загинув, а уламок від снаряду попав у квартиру на 8-му поверсі, яка через це повністю вигоріла. Власники квартири в цей момент у ній не перебували.

У батька в очах застиг вічний біль. Він переймається, що ніяк не може згадати, як же саме звали механіка Капліна, хоча той товаришував з Іваном, неодноразово приїжджав у Хрипівку, що під Городню, на гостини. Ваня запрошував колег по службі до себе в село досить часто — і хлопцям відпочинок, і батьку веселіше дивитися на те, як оживав його самотній двір.

— Я його не Ванею, а Івашкою звав, — ковтає спазм у горлі Володимир Іванович. — А він мене не «папа», як у нас у селі заведено, а татом кликав... Сім подяк і дві відзнаки мав — Козацький хрест першого ступеня і медаль «За особливу службу» третього ступеня. А загинув мій Івашка у свій день народження. Двадцять п'ять років йому отак виповнилося... Сам я тепер, як билина у полі. Тільки щоночі синок у сні мої приходить. Я кричу, кричу, а допомогти своєму дитяті вже нічим не можу...

*На фото – згорілий танк у лютому 2022-го, де перебував екіпаж Івана Коваля.
На цей час танк вже прибрали*

Підбили два танки ворога

У своєму останньому бою Іван Коваль разом зі своїм екіпажем знищив ворожу диверсійно-розвідувальну групу та два танки противника. Очевидці казали, що, відчуючи нерівність сил і перевагу ворога, хлопці встигли відвести свою машину з району багатопверхівок – щоб не ставити під удар мирних жителів.

*На фото екіпаж загиблих танкістів, зліва направо:
Максим Білоконь, Іван Коваль, Дмитро Каплін*

Розповідаючи про свій душевний біль, який не вщухає ані на мить, батько з подивом згадує, що невідома сила немов попереджувала його про біду:

– Коли Ванина матір загинула, у той день я порався біля худоби, готував корові їжу. І раптом у казані з'явилась велика дірка. Прогорів казан. А незабаром повідомили, що Елміра замерзла у сніговому наметі – такий спосіб життя вона вела, так його скінчила. А в день, коли вбили мого сина, я сир варив з молока корівчини, то в каструлі ні з того ні з сього теж дірка утворилась. Я так і подумав, що не до добра це. Але й приблизно не міг зрозуміти, що з Івашкою біда...

Чоловік сидить, не підводячи очей і тримаючи в руках Іванові відзнаки. Говорить, говорить, говорить, наче через слова хоче вилити біль з душі й серця. Але не виходить. Роз-

повідас про те, що син пройшов через горнило війни ще в зоні АТО, під час першого контракту. Каже, те, що Ваня повернувся звідти живий і неушкоджений, приспало його батьківську пильність і вселило надію, що й цього разу доля пошкодує його хлопчика. Не пошкодувала.

«Тату, все буде добре»

За лічені дні від початку війни і до своєї смерті Іванко встиг тільки один раз подзвонити татові й почути його голос. З тієї розмови Володимир Іванович зрозумів, що перший бій син прийняв на Ріпкинському напрямку, коли танкісти відбивали нашу піхоту з оточення. На запитання, чи не голодний, відповів: «Не хвилюйся, тату, нас тут люди годують». Син також розпитував, у якому напрямку рухаються ворожі війська, скільки їх, і наостанок запевнив: «Тату, все буде добре»...

Батько опускає голову на руки й не може вгамувати зрадницьке тремтіння плечей.

– Я речі поїхав забрав синові з Гончарівська, з квартири, яку вони з товаришем винаймали. Стоять тепер у кімнаті. Я до них підійти не можу – Івашкою пахнуть, – ділиться Володимир Іванович. – Подивлюся в селі довкола – кругом люди ходять, діти бігають. А я сам. Довіку сам. Один у мене Ваня був... Як так могло трапитись, що той проклятий путін за день дійшов від кордону до Чернігова, щоб убити мою дитину? Я такий вдячний хлопцям з магазину «Континент», яким відніс Ванин ноутбук, щоб відремонтували. Вони й грошей за це з мене не взяли. А в мене там тепер є синові фотографії. Ото сиджу й переглядаю, згадую кожну його посмішку, кожен погляд... Кажуть, виплати якісь я там отримую... Та навіщо мені ті гроші, хіба вони мені дитину піднімуть? Івашка мені всім допомагав – і зуби поставив, і казав, що грошей дасть на операцію катаракти... Нащо мені той зір тепер? Все довкола стало чорним.

Батько застиг у своєму німому горі. А з ним – і увесь білий світ. Тільки Ваня дивиться світлим поглядом з фотокартки у танкістському шоломі. Хлопчик, який віддав своє життя за майбутнє. За кожного з нас.

Схиляємо голову перед тобою, солдате. Твій подвиг не забудеться. Бо ти своїм серцем закрив Україну!

Джерело:

Gorod.cn.ua – Портал Чернігова.

URL: https://m.gorod.cn.ua/news_138284.html

Людмила Студьонова

НОТАТКИ ЛЮДИНИ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ.

24 лютого – 30 березня 2022 року, м. Чернігів

Спогади. Мемуари

*Старі оголошують війну,
а вмирати йдуть молоді.*
Герберт Гувер

*Війна – варварство, коли нападають
на мирного сусіда, але це священний обов'язок,
коли захищають Батьківщину.*
Гі де Мопассан

На державному рівні у РФ було оголошено про військову спецоперацію з метою демілітаризації та денацифікації України. Трагедія сталася 24 лютого 2022 року о 4 годині ранку без оголошення будь-яких військових операцій. Як тільки стало про це відомо, я почала вести своєрідний нотатник. Записувала день за днем. Моє положення ускладнювалося тим, що я опинилася на одинці сама з собою в інвалідному візку. Я навчилася не їсти, практично не спати, вживати воду тільки з ліками (інколи, коли вона була в достатній кількості, ставила чайник на плиту, аби випити кофе і зігріти руки), багаторазово не відвідувати туалет, бо, як тільки у мене з'являлося бажання туди зайти, починався обстріл. Будинок здригався, блимало світло, з'явився страх загинути в туалеті під його уламками. Вірніше, не загинути, а довго конати під ними, адже всі ховалися у підвалах, і до мене нікому не було діла.

Моїм особистим психологом весь час, коли не зникав телефонний зв'язок, був мій племінник. Я відволікалась, поки не починалась тривога. Зв'язок обривався. І так усі дні. А він, його дружина, їхній син, моя сестра шукали будь-які шляхи для моєї евакуації. Нижче я розповім, як усе-таки вдалося моїм рідним, їхнім знайомим та волонтеру Максиму Богомазу вивести мене з міста.

Вирішила написати про свою історію не тому, що вона виняткова. У приміських селах, у самому Чернігові живуть люди, які перенесли жахливіші драми і трагедії. Пережите мною вкладається в загальну картину так званої військової спецоперації.

Отже, відкриваю свій зошит:

24 ЛЮТОГО 2022 року. Четвер. Приблизно сьома година ранку. Моя помічниця зашла до мене в кімнату зі словами: «Війна! Росія напала на нас! Моя дочка прислала на телефон фото. Подивіться. Біля нашого будинку танки». Не вкладалася в голові ця новина. Гадалося, що це дня на два і все буде так, як було. Проте з кожним часом події набували тривожного оберту.

На **10 год. 55 хв.** стало відомо про обстріляний аеродром у Ніжині, російські танки увійшли до Грем'яча, Сеньківки, Городні. У Чернігові поки що пострілів не було чути. Моя помічниця пішла до крамниці за продуктами. Повернувшись і розповіла: купила те, що потрапляло під руку – фруктові консерви, хліб, олію, сіль, туалетний папір, ще щось – не пам'ятаю. Людей у супермаркеті було багато. Скупляли продукти харчування і товари хатнього вжитку.

Телебачення України перейшло на інший формат інформаційних програм. Всі канали об'єдналися в єдиному пориві і почали цілодобово розповідати про події на даний конкретний час. Тому вдень 24 лютого ми знали, що російські льотчики бомбардували Одесу, Харків, Дніпро, а російські пропагандисти розповсюджували дезінформацію про взяття збройними силами РФ міста Щастя. Точаться бої на Донеччині. Упродовж кількох годин воїни ЗСУ збили п'ять літаків і підбили 2 танки РФ, кілька вантажівок і 50 військовослужбовців.

Тележурналісти повідомляли про бої на Харківщині. Воїни ЗСУ спалили 4 ворожі танки і збили 6 літаків.

Стало відомо, що Чернігівщину обстрілюють з території Білорусі. У Чернігові електропостачання, мобільний зв'язок, продукти харчування, паливо на заправках поки що є.

14 год. 30 хв. У бік Чернігова летіли 2 літаки. Прогула сирена, і вони повернули геть.

16 год. 25 хв. Надійшла інформація про бої в Рівнопіллі та в Півцях (на підступах до міста). Спекотно і на Ріпкинському напрямку.

17 год. Стало відомо, що українські воїни знищили 20 одиниць російської військової техніки, 24 танки та 7 гелікоптерів. У Сновськ прорвався російський танк. Його підбили, він запалав. Місцеві жителі витягли з вогню танкіста. Сказали, що потім віддадуть його матері.

25 ЛЮТОГО. Російські танки зупинилися поблизу Конотопу. Танкісти вимагали у місцевих жителів їжу і пальне. Зафіксовано мародерство в закладах торгівлі. На околицях близько 40 одиниць спаленої техніки.

11 год. 14 хв. 3 Городні 300 танків рухаються на Чернігів.

13 година. Удар по дитсадку по вулиці Доценка в Чернігові. Чути вибухи.

16 год. 35 хв. 3 повідомлення Укрінформу: спроба прорватися в Чернігів росіянам не вдалася. ЗСУ підбили два танки і захопили ворожу техніку.

17 год. 07 хв. Повідомлення у Фейсбуці чернігівського журналіста Василя Чепурного: при штурмі Чернігова знищено 2 танки. Знову чую потужні вибухи. У Чернігові зруйновані дачі містян. В Олександрівці зруйновано об'їзну дорогу. Українські воїни спалили ворожий танк. На вулиці Пухова після обстрілів зазнали руйнувань багатоповерхівки. Чоловіки вручну розгорнули ворожу механізовану колону на в'їзді у районний центр Ічня.

19 год. 15 хв. Короткий відпочинок «визволителів», і знову бахнуло. Відчуття – в мою стіну. Я сама. Помічниця ховається у підвалі. Вранці вибігла за ліками до аптеки. Почався обстріл з літака. З'явилися жертви. Вона ледь встигла забігти до нашого під'їзду – благо це навпроти. Тепер постійно у підвалі. Пошкоджено лінію «102». Щойно повідомили – її відновлено. Увімкнула настільну лампу і одну лампочку люстри. Штори затягнула. Світломаскування. Зараз 20 година. Мені лячно.

21 год. 20 хв. Проінформовано по телевізору про те, що систему оповіщення знищено. Треба прислухатися до церковних дзвонів.

21 год. 35 хв. На екрані телевізора один із перших полонених російський капітан поліції з Новокузнецька. Отримав поранення руки і лівої ноги. Обидві кінцівки перев'язані. Обличчя теж постраждало – око, губи, підборіддя. Це російська гвардія.

21 год. 40 хв. Звернення губернатора Чауса: ніч складна, ворог стягнув під Чернігів велику і міцну техніку. Але є чим відповісти.

Підсумки дня. Підрозділи «Північ» знищили ворожу техніку у напрямку Мени та Ріпок. Це близько 20 одиниць танків на Менському напрямку. Втрати живої сили уточнюються. З боку Ріпок на Чернігів просувались до 15 одиниць різної механізованої техніки. Вона була ліквідована.

26 ЛЮТОГО. 10 год. 55 хв. Росіяни обстріляли Седнів.

11 год. 30 хв. Чутно вибухи в Чернігові. У районі Олександрівки і Котів. Навіть мій будинок сколихнуло, хоча відстань чималенька. Я сама. Моя помічниця у підвалі сусіднього будинку. Оголошено тривогу.

12 год. 45 хв. Вибухи тривають. Використовуються гради. Зруйновано Епіцентр. Мій дім знову сколихнуло. Підлога в кімнаті на другому поверсі під моїм інвалідним візком затремтіла. Хоча вибух стався далеко.

13 год. 55 хв. Стан на цей час наступний: постраждали від обстрілів обласна лікарня, міська лікарня № 2, верхні поверхи будинку по вулиці Белова. Бої точаться в Мені, Городні. Знищено близько 20 одиниць ворожої бойової техніки. У Мені знищено понтонну переправу. У селі Велика Дорога Ніжинського району – 15 одиниць бойової техніки. У районі Городні українські військовослужбовці вдарили по ворожій колоні, внаслідок чого окупанти втратили 20 одиниць бойової техніки, отримали багато поранених.

Підсумки дня. Російські війська пошкодили 40 об'єктів цивільної інфраструктури. Українські ППО збили російську ракету, націлену на дамбу Київського водосховища. Кияни коктейлями Молотова зупинили загарбників: жоден танк не пройшов. Метро Києва перейшло у режим укриття. Інформаційні телеканали повідомили про загибель 198 людей, з них – 33 дитини, 1115 осіб поранено. У Гостомелі диверсанти вдерлися до частини української нацгвардії. Переодяглися у форму гвардійців та зникли. Повідомляється про 3500 вбитих російських солдатів. Секретар РНБО Данилов сповістив про 17 військових 150-ї мотострілецької дивізії російської армії, деморалізованих і без бойової техніки, що повернулися з України додому. За добу росіяни втратили три СУ-30СМ, 11 вертольотів і ще один літак (не встигла за тележурналістом записати, який саме).

27 ЛЮТОГО. 9 год. 38 хв. Президент України Володимир Зеленський звернувся до білоруського народу. Чотири дні тому, за словами українського президента, з Республіки Білорусь на нашу територію пішли крилаті ракети. Пізніше президент Білорусії Олек-

сандр Лукашенко визнав той факт, що з півдня його країни було випущено від 2 до 4 ракет. Сьогодні вранці над Києвом збито крилату ракету, хоча Лукашенко заперечував, що вони запускалися на Київ. День був наповнений тривожною тишею.

28 ЛЮТОГО. У Седневі наші завдали удару по скупченню росіян. Вони палили свої групи в крохмальному заводі¹. Виявлено двох колаборантів. Один з них допомагав ремонтувати їм танк, другий заводив їх на дах і показував напрямки.

Цього дня воїни ЗСУ збили 5 винищувачів СУ-30 та СУ-35, крилату ракету та один гвинтокрил. Наші штурмовики СУ-25 завдали чотири бомбові удари по танкових і механізованих колонах ворога на Чернігівщині та поблизу Бердянська. Байрактарами знищено танк та 23 РК «БУК».

1 БЕРЕЗНЯ. Перший день весни. Йде сніг, якого давно не було. Вночі у передмісті Чернігова з'явилися російські ДРГ з бронетехнікою. Наші їх знищили. Над Півцями і ЗАЗом вночі скидали якісь предмети – начиння з мінами. На вулиці Любецькій, 11 немає води. Водоканал контролює ситуацію. Київку² на відстані одного кілометра від Чернігова обстріляли касетними боеприпасами, які заборонені міжнародними угодами. Зруйнована водогінна мережа. Багато поранених і вбитих.

8 год. ранку. У нас лунає тривога. Моя помічниця побігла у підвал. Відбій. Вона повертається. Сидимо, чекаємо, віримо нашим воїнам. Знову тривога, і я знову сама. Чую по телевізору: у Києві дуже складно. Сунуться колони росіян.

11 год. 25 хв. Повідомили, що на Чернігівщині з'явилися білоруські війська. Інформація уточнюється.

11 год. 50 хв. Інформація підтвердилась. Білорусія вступила у війну³. Кілька годин нас обстрілюють. Немає світла. Батареї холодні. Вода поки що є. Гримить десь близько – так здається. Тільки що дали світло. Не було, мабуть, хвилин тридцять.

14 год. 07 хв. Повідомлення на Фейсбуці від ОДА: «О 13 годині окупанти обстріляли з градів Масани та проспект Миру на виїзді з Чернігова у напрямку Ріпок⁴. Наразі там працюють рятувальники».

Інформація за день. У Гнідинцях⁵ російський солдат здався у полон. Андрій Чеботаревський, 2001 року народження, з міста Каргат Новосибірської області. Дали йому подзвонити додому. Російська колона минулої ночі ночувала у Великому Щимелі⁶. Через Смяч йшли. Один місцевий житель кинув суміш в автівку, а там снаряди. Стався вибух. Окупанти застосували стрілецьку зброю. Жертв немає. Колона курсує між Щимелем і Займищем. Зазнав бомбардувань аеродром у Ніжині. Жертв немає. У місті працюють магазини, сімейний лікар і черговий стоматолог. Обстріляли машину заступника чернігівського мера. Військова операція в Україні має назву «механический апельсин».

2 БЕРЕЗНЯ. 10 год. 35 хв. Тільки що мер Чернігова Атрошенко по TV сказав про можливість вуличних боїв у місті. Звернувся до чоловіків. Зник мобільний зв'язок.

Наступні години. У Фейсбуці фото і текст: «Жутко – еврейские солдаты в украинской армии молятся между войной и войной. Да пребудет с нами Бог». Фейсбук, від чернігівського журналіста Василя Чепурного: «У Гончарівському взяли попа московського патріархату – підозрюють, що він був наводчиком для ударів по військовому містечку. Недарма ж він був замполітом советської армії». Є дані про допомогу окупантам від борзнянських і носівських попів московського патріархату.

12 год. 30 хв. Удар двома ракетами по Чернігову в районі політеху, районної лікарні і поліції. Там були люди. Наразі даних про постраждалих немає. Райлікарня серйозно пошкоджена. Зруйновані десятки житлових будинків.

14 год. 50 хв. Генштаб України повідомив: станом на 12 год. пересування окупантів на Чернігівському напрямку зупинено. Але просунулися вони до Козельця і Нової Басані⁷. Обійти Київ із заходу не вдалося. Знищено у Сіверському оперативному районі командира 11 десантно-штурмової бригади Росії. З Прилук російські танки не можуть вирватися на Київ. Нишпорять по селах. Заступник чернігівського мера Олександр Ломако по телевізору сказав, що колони ворога рухаються навколо Чернігова.

16 год. 35 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: «Вночі солдати пограбували в Корюківці по вул. Шевченка магазин одягу. В іншому магазині на заправці

¹ Після визволення Седнева місцеві жителі цього факту не підтвердили.

² Село Чернігівського району.

³ То був не фейк, а повідомлення деяких інформаційних каналів.

⁴ Повз мій будинок по вулиці Чорновола, яка пролягла від проспекту Миру – площі Дружба Народів до Старобілоуської.

⁵ Село Варвинського району.

⁶ Село Сновського району.

⁷ Село Бобровицького району.

“Оазис” забрали стратегічну зброю – горілку і пиво. Також пограбували магазин на вул. Садовій». Повідомлення на Фейсбукі чернігівського журналіста Сергія Павленка: у Чернігівській райлікарні померла одна людина, п’ять отримали травми.

Підсумки дня. Тривога оголошувалася десять разів у Чернігові. У бомбосховищах міста народилося понад сорок дітей.

3 БЕРЕЗНЯ. 1 год. (ймовірно, ночі). Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: «Восьмий ранок Широкої війни. Тиша здається підозрілою, але Генштаб повідомляє, що станом на 6 ранку “на Сіверському напрямку російські окупанти, не маючи успіху в українських містах Чернігів, Ніжин та Суми, Лебедин та Охтирка, уникаючи бойових зіткнень зі ЗС України, намагаються дістатись північних околиць Києва”. Далі Генштаб повідомляє, що ворожі частини зосереджені в районі Любеча та Нової Басані. “Частиною сил до БТРгрупи зі складу 200 омсрб 14 АК Північного флоту ЗС РФ, яка фактично втратила боєздатність, здійснює перегруповування та намагається наступати у напрямку на Бровари і Київ”. Через 104 роки під Крутами знову відбувся бій три дні тому – і цього разу українці перемогли. Крутівська громада повідомляє про приблизно 200 російських трупів, які окупанти вивозили камазами... Під Крутами загинув прекрасний патріот – ніжинець Станіслав Прощенко... У Київці був поранений Олександр Тарнавський, що мав у підвалі «Просвіти» псевдо «Школа».

2 год. (теж, ймовірно, ночі). Фейсбук, чернігівський журналіст Олександр Ясенчук: «Захисники незламного Чернігова – залізни!!! Вчора супротивника відтіснили по дорозі Чернігів–Сосниця до розвилки на Городню, і цілком закономірно їх тут очікує оточення і знищення. На півночі міцно утримують Халаявин. Вчора у полоненого під Черніговом російського офіцера вилучили карти, по яким вони орієнтуються, це виявилися старі радянські карти 1989 р., на зразок тої, що використав як ілюстрацію. Тож і не дивно, що росіяни поперлися на аеродром у Шестовицю⁸ – думаючи, що оволодіти ним дуже важливо. Внаслідок чого, героїчна Перша окрема танкова Сіверська бригада разом з теробороною затиснули їх – з часом вони здадуться, бо позаду Десна, з боку торф’яники, де вже застрягло декілька їх машин. Підвозу пального до них немає, тож кінець їхній закономірний – капітуляція, бо танки, які треба прогрівати два рази на добу, пожирають масу пального. Отож до нас потраплять трофеї у вигляді танків та понтонних мостів. Гончарівськ в наших руках, там чатують спеціально навчені бійці. Щодо білорусів, то кажуть, вчора їх зайшло три батальйони – їх накрила наша артилерія, вони образилися і повернулися додому. Перемога буде за нами!»

8 год. 10 хв. Окупанти влучили в Чернігівську нафтобазу. Горить 5 тис. т. продукції. Тушать пожежу. Ніч була тривожною.

11 год. ранку. Збито ворожий літак СУ-30. Учора – 2 літаки, 1 гелікоптер. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: днями під Сновськом окупанти віджали «Жигуль» у цивільного чоловіка, аби наздогнати свою колону. Але колона жажнула по ним, бо вирішила, що тарактайка «байрактарчик». Четверо – на тому світі. «Жигуль» вижив неушкоджений. Дядько дотягнув його додому, вивантаживши трупи мародерів.

13 год. 50 хв. Понад годину нас бомблять. Поруч, російський літак вцілів у 16-поверхівку. Гора трупів. Наш будинок сильно захитався. У моєму під’їзді є пошкодження. Я трусюся. Чекаю на нову хвилю. Дуже лячно. Помічниця в підвалі.

15 год. 30 хв. За даними ДСНС у районі вулиці Чорновола, де я живу, 22 людини загинули. Після обіду в Чернігові загинули 9 і травмовані 4 людей. На Старій Подусівці ворог скинув бомби на 21 і 18 школи. Попередні дані: постраждали 2 цивільні людини і 4 військових.

19 год. За останніми даними на вулиці Чорновала 28 загиблих, 18 постраждалих осіб.

20 год. Нове уточнення – загинули 33 людини. Помічниця з підвалу вночі написала у Вайбері, що у подумках зі мною. До ранку вибухи. Потім короткий відпочинок. Помічниця якось дісталася до свого приміського села. Сповістила про це телефоном, коли підходила до власної хати. Більше ми з нею не бачилися ніколи. Я залишилася зовсім одна зі своєю подругою інвалідною коляскою.

4 БЕРЕЗНЯ. 9 год. 30 хв. Оголошено тривогу.

9 год. 45 хв. Чернігівська ОДА повідомила: 3 березня 2022 р. на території Чернігова загинуло 47 осіб – 38 чоловіків та 9 жінок, врятовано 18 осіб. На вулиці Чорновола, де я живу поруч з епіцентром трагедії, зруйновано ворожою авіацією будинки № 11, 13, 15.

⁸ Село Чернігівського району за 20 км від Чернігова. До 2002 року тут був цивільний аеродром. Перебувало під російською окупацією з 28 лютого по 31 березня. Російські військові убили щонайменше 2 мешканців села. Окупанти вибрали всю воду з криниць. Забирали у селян машини, відібрали техніку місцевого фермера, спалювали хати.

Уночі гатили в районі ЗАЗу. Губернатор Чаус по телевізору каже, що сьогодні знову будуть бити по місту. І вже чути вибухи.

11 год. 11 хв. Інформація від чернігівського журналіста Василя Чепурного на Фейсбуці: б'ють по Подусівці, 44 жертви, по області 135 людей, 66 пожеж, 200 сіл не мають електрики. Вночі гримів бій у районі Количівки. У Ягідне окупанти не прорвалися.

14 год. 45 хв. Чернігівська ОДА: обстрілюють з ранку південно-східні та південно-західні райони Чернігова. Пожежі.

16 год. 05 хв. Телевізор. Губернатор Чаус: обстрілюють об'єкти інфраструктури, авіаудари періодично поновлюються. З мером Чернігова В. Атрошенко працюють над зеленою зоною. Колонами не можна відправляти людей. Траса Чернігів–Київ під прицілом ворога. До створення зеленого коридору закликав залишатися в підвалах.

16 год. 45 хв. Повідомлення TV: тривогу скасовано, збито літак, який бомбив Чернігів – СУ-35 з пілотом.

17 год. 45 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний підтвердив цей факт. Літак збив вчорашній клерк Сергій Чижиков. Пілота спіймали на Олександрівці. Він отримав важкі травми під час падіння. Ця інформація теж на Фейсбуці від Геннадія Криська – завідувача міським архівом. Додав, що люди говорили, і про збитий російський гвинтокрил.

5 БЕРЕЗНЯ. Ранок. Чути вибухи недалеко від мене. Ніч була страшною. З 2 год. ночі до 3 год. 16 хв. ранку російський літак бомбив будинки, пролетів над моїм будинком. Жаливо було, але пронісся далі. Поки не знаю, в якому районі міста його збили.

11 год. 50 хв. Повідомлення ЧОДА у Фейсбуці: наші збили штурмовик, який кидав бомби ось зараз. Пілот приземлився на приватний сектор, парашут зачепився за дах. Нове повідомлення: пілотів двоє. Їх шукають. Знайшли. Один мертвий, другий – вже полонений. Годину тому збито гвинтокрил. Дивлюся відео з Мелітополя. Жителі голими руками намагаються зупинити колону окупантів. Чоловік ліг під колеса. Вони все-таки прорвалися.

12 год. 18 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: вдарили по Слабину. Згоріла хата. Вчора тут два снаряди не розірвалися. Щойно удар по Гончарівську. На початку війни тут загинули 4 людини. Надійшла до Чернігова фура з медикаментами, кілька вантажівок з продуктами. Генштаб готує подарунки жінкам до 8 березня. Деталі поки не розповідають. Літак, який збили над Черніговом 5 березня, обстрілював місто фугасно-авіаційними бомбами ФАБ-500. 500 – це вага, бомби важать півтонни.

Не зафіксувала час. Чернігівська ОДА: ЗСУ збили 2 літаки СУ-25 (штурмовик), ПЗРК «Ігла». Один з них впав у районі Корюківки–Мени, інший – на околицях Чернігова.

16 год. 35 хв. Повітряна тривога. Більше години щось бухало. Десь поруч.

18 год. 08 хв. Знову вибухи. На Фейсбуці повідомлення: біля шостої ранку вбито начальника відділу кадрів Чернігівської ТЕЦ Гудзія Володимира Олексійовича по дорозі на роботу – 57 років. Вбито уламком снаряду.

6 БЕРЕЗНЯ. 8 год. 55 хв. З третьої години ночі майже до світанку гула сирена. Літаків не було чути. Кажуть, що били ворожих автоматників. Зараз якась неспокійна тиша. За один день українські війська збили 9 російських літаків і взяли в полон льотчиків. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: білоруси в Михайло-Коцюбинському. Забрали у селянина коня. Вбили, зварили і з'їли. (?!).

9 год. 50 хв. Оголошено повітряну тривогу.

11 год. 00 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Владислав Савенок: за даними на 5 березня загинули 32 дитини, 70 поранених.

12 год. 00 хв. Коротка перерва, і знову повітряна тривога. Чути артилерію. Сподіваюсь, наша. Дай Боже! Фейсбук, повідомлення щодо 1 отб Сіверська бригада: 27 лютого під час оборони Чернігова загинули командир танку старший лейтенант Максим Білокінь, навідник-сержант Іван Коваль та механік-водій молодший сержант Дмитро Каплін. Знищили ворожу ДРГ та 2 танки.

12 год. 30 хв. Фейсбук, Анжела Савченко: у Ріпках окупанти вбили 2 місцевих. Забрали трактор і камаз. Зігнали жителів. Їхній полковник вимагав авто і трактори. Люди показали йому фото загиблих. Він – даних о потерях у нього нет. Погрожував артилерією. Люди, співаючи гімн, пішли, але спочатку послали його...

12 год. 45 хв. Гупнула артилерія десь недалеко. Лячно. Гупає... Гупає...

14 год. 05 хв. Фейсбук: Київ. За день ліквідовано 52 ворожих диверсанта. У Хорошому Озері на Борзнянщині наші побили колону окупантів. Під Харковом розбито Таманську дивізію. Скасовано повітряну тривогу.

15 год. 00 хв. Знову вибухи. Тривають з періодичністю. Тривогу скасовано. По телевізору Денисова (з прав людини) сказала, що в чернігівських лікарнях 300 поранених.

Вечір. У мене істерика. Окупанти обстрілюють школу № 19. Сталася пожежа. Це далеко від мене. Трясе будинок. Цілили й у школу № 20. Припускають, що одну із шкіл обстрілювали по наводці – там були речі для тероборони.

7 БЕРЕЗНЯ. Учора в Чернігові наші ППО збили ще один російський літак. За два дні збито 3 літаки між Корюківкою і Меною. Російські танки увірвалися в Іванівку⁹ 5 березня, почався грабіж місцевих людей.

10 год. 30 хв. Фейсбук, з газети «Новини Городнянщини»: Сьогодні вранці група озброєних російських військових заблокували дорогу до мерії. Мера і заступника не пропустили у приміщення. Пропонували співробітництво. Мер на це відповів так: поки над мерією буде український прапор, вони будуть забезпечувати життя міста. Окупанти попередили, що стрілятимуть в разі опору. Фейсбук, дивлюсь ролік: російський священик вкрадливо розповідає прихожанам, що в Україні все нормально. Вони брешуть про війну. Наприклад, у Харкові виносять з моргів мерців і розкладають їх по місту начебто вбитих. У будинках в Україні засіли наркомани, бандерівці і стріляють по своїх людях. Дослухати цю маячню до кінця не вистачило сил. У Запоріжжі кадирівці на танках розстріляли листонош, які розносили пенсії.

12 год. 37 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: постраждав від учора музей Коцюбинського. Пробита меморіальна спальня подружжя, вивалені книги з бібліотеки письменника. Окупанти гатили по цьому району. Бомбардуванням України командує главком повітряно-космічних сил РФ Суровикін. Він же командував колоною техніки за завданням ГКЧП у 1991 році.

3 повідомлення оперативного командування «Північ». У Чернігівській області російські військові почали викидати свої документи та тікати. Знайдено документи офіцерів з РФ. У Ніжинському районі збито російський безпілотник.

Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: в окупованому Седневі військові РФ встановили мобільний крематорій і палять своїх, підключившись до газової труби крохмального заводу. За інформацією на Фейсбуці Анатолія Потапенка, в Конотопі спалили 500 трупів.

18 год. 48 хв. Фейсбук, чернігівський журналіст Віталій Назаренко: «А ті мешканці мікрорайону Бобрівця¹⁰, які сьогодні тачанками вивозили все з розбитого АТБ, нічим не кращі за ватників, що жруть млинці з лопати».

20 год. 00 хв. Над Києвом збито 2 ворожі літаки.

8 БЕРЕЗНЯ. Пів дня більш-менш спокійно. Однак вибухи чути. Зелений коридор діє у Сумах. У нас питання вирішується.

21 год. 00 хв. Оголошується тривога. Чути вибухи.

9 БЕРЕЗНЯ. Після другої години ночі не стало світла. Згодом дали. З'явилася гаряча вода, але батареї холодні. Холодно в квартирі. Навіть обігрівач не рятує. Зараз бухає. Уніч на 9 березня росіяни обстріляли одну з центральних вулиць Чернігова.

10 год. 00 хв. Козелець наш. Чернігів на автономному живленні електроенергії.

Після 11 год. ранку. Фейсбук, чернігівський журналіст Василь Чепурний: практично знищені Количівка, Іванівка, Ягідне. Саме тут окупанти намагалися перерізати Чернігову постачання продуктів і медикаментів. Це робить 41-а армія, начштабу якої генерала Герасимова ЗСУ знищили під Харковом. Взяти Чернігів у блокаду їм не вдається. Окремі люди на свій страх і ризик виїждять з міста обічними дорогами. Про гуманітарний коридор не йдеться. Сьогодні вночі обстріляли села Новобілоуської громади Чернігівського району. Десять пожеж зафіксовані. Кількість вбитих і поранених невідома. Точаться бої в районі Ніжина, Іваниці, Семиполків.

14 год. 55 хв. Бухає. Це відчуває моя підлога.

15 год. 00 хв. Пресконференція російських полонених, які чотири доби блукали лісом. Здорові хлопці. Каються. У деякого сльози в очах. Благають вибачити. Збитий над Черніговом льотчик Красноярцев зізнався, що українські міста бомбардують некерованими авіабомбами, а не високоточною зброєю. Учасники пресконференції:

ГАЛКІН Сергій Олександрович – командир відділення.

РАССКАЗОВ Володимир Васильович.

ЯКОВЧУК Олександр Геннадійович – водій трала.

ЧЕРНІК Максим Віталійович – старший розвідник.

НІКОЛАЄВ Денис Сергійович.

⁹ Село Чернігівського району. Населення перебувало в окупації 25 днів. Зруйновано 27 будинків. Пошкоджено 300 будівель. На кінець червня 2022 р. село все ще було відрізано від Чернігова. Людям надавали гуманітарну допомогу волонтери.

¹⁰ Мікрорайон в місті Чернігові.

ДЕМ'ЯНОВ Максим В'ячеславович.

ГЕРАСИМОВ Віталій Васильович – командир 15-ї бригади миротворчих сил в Криму в 2014 році. Не допускали українських військових. Потім – Луганськ. У 2017 році бригада перебувала в Сирії. У 2020 році бригада знову зайшла в цю країну під виглядом поліції.

Розповідь командира відділення Галкіна Сергія Олександровича: Зайшли в Унечу¹¹. Перед виходом всім видали промедол¹² і сказали, що в Україні фашисти. Потім три дні перебували в Брянських лісах. Звідти – ліси Курської області і територія України. Дісталися Чернігівської області. У нас зламався трал. Почали чекати допомоги цілу добу. Потім почули стрілянину. Побачили мертвих. Вирішили спалити БТР, залишили трал і рушили додому. Але потрапили у болота. Блукали чотири дні та раптом вийшли на озброєних місцевих. Їм здалися. Привезли всіх у поліцію. Звідти – в госпіталь. Там чули вибухи.

Найстарший з танкістів Чернік Максим Віталійович, 37 років: Підтвердив той факт, що коли була перестрілка з місцевими жителями, то вирішили їм здатися.

Про що розповіли інші танкісти. **Чеботаревський Андрій Ілліч, молодший сержант, 20 років:** Відправляючи, не сказали, куди везуть. Зізнався, що боїться повертатися додому. Свої розстріляють. Хочє залишитися в Україні. Рідні отримують похоронки.

Пальнов Валерій Володимирович, 23 роки: Мамі сказали, що він на військових навчаннях у Воронежі.

Смирнов Євген Іванович, 21 рік: Підняли о 2-й години ночі. Забрали документи. Сів за кермо. До 9 години ранку перетнули кордон України і просунулися до Ахтирки¹³. Їх обстріляли ЗСУ. Здався у полон. Хочє залишитися в Україні. Вдома посадять, або розстріляють. Батькам поки не телефонував.

Бабикін Олексій Дмитрович, рядовий, 19 років: Чув бомбардування. Хочє залишитися в Україні.

Кузьмич Михайло Євгенович, 18 років: Говорив з мамою. Вони щось роблять проти війни.

Всі ці хлопці несли строкову службу. Погрозами їх змусили підписати контракт. Після чого вони опинилися в Україні.

10 БЕРЕЗНЯ. О 4-й ранку в нас гатили ракетами. Холодно. Немає тепла і гарячої води. Зараз гупає. Попереду холодна ніч. Сиджу поруч з обігрівачем у кімнаті.

13 год. 55 хв. Зникло світло. Чути вибухи. Минула година. Зник телефонний стаціонарний зв'язок. І це по всьому місту. Я сама. Дуже страшно. Тягне у сон. Напевно, захисна реакція організму. Минула ще одна година. Становище на краще не міняється. Виє сирена. Приготувала свічку. Постукала сусідка і сказала, що ці фашисти б'ють на городнянському напрямку. Артилерія наша та їхня.

16 год. 45 хв. Припиняється постачання води в місті тимчасово з технічних причин.

11 БЕРЕЗНЯ. 9 год. 06 хв. ранку. Цілу ніч бої. Вода холодна і гаряча, світло, тепло відсутні. Телефонний простий та мобільний зв'язок теж відсутні. Я не знаю, що робиться в місті. Вночі так дрижали вікна, що здавалося – зараз звалиться будинок. Вибухи не вщухають і зараз. Вбивають нас, але нікому немає діла до страждань українців. Наші говорять і показують по телевізору, що окупанти деморалізовані, здаються у полон. На мій погляд, мають місце поодинокі випадки, які подаються системними. Дуже холодно. Мерзнуть руки. Намагалася погрітися на сонці біля вікна на кухні. Але світило якесь холодне, не безрезневе, зимове. Як лячно сидіти самій, поруч нікого і чекати – або відродження комунальних послуг, або смерті під завалами будинку. Я чекаю.

10 год. 30 хв. До мене приїхали волонтери Максим і Роман, з якими мій племінник вчора по Інтернету встановив зв'язок. Привезли консерви і печиво. Залишили телефон. Однак зв'язку досі немає. Води і світла теж. Газ є. Буду читати книгу Данила Яневського «Бандера, Шухевич... портрети на тлі епохи». Придбала її напередодні війни. Дуже талановита книга. Приходила Юлечка Супрун – моя колега. Принесла хліба, мінеральної води. Гроші не взяла так само, як на другий день війни, коли купила мені ліки у такій кількості, що їх вистачило надовго. У Юлечки та Ірини Каганової, керівниці нашого відділу, Київстар, а у мене Лайф, який втратив свої функції. Я не можу до них дозвонитися, а вони між собою можуть. Юлечка тому і прибігла до мене під гул сирени, аби дізнатися, як я. Моя подяка безмежна. Все також немає води і світла. Періодично в далені бухає.

12 БЕРЕЗНЯ. Два дні без світла, тепла і води. Сусідка сказала, що ці супостати розбили готель «Україна» в центрі міста. Я не маю ні радіо, ні телебачення, ні мобільного

¹¹ Місто Брянської області. Раніше входило до складу Чернігівської губернії.

¹² Промедол – анальгетичний наркотичний засіб. Поступається по активності морфіну.

¹³ Ахтирка – місто Сумської області. Виникло на місці стародавнього городища Новгород-Сіверського князівства. У 2022 році за опір вторгненню Росії в Україну Ахтирку відзначено званням «Місто-Герой».

зв'язку. **О 3 год. 26 хв. ранку** був обстріл. Цілий день бухає з періодичністю. Дуже мерзнуть руки. У квартирі +10. За вікном сильний вітер, який лізе у всі щилини. Відчуття протягу. Намагалася так саяк прибратися. Світло дали. Учора ввечері хвилин на 15 дали. Нервуюсь, а від цього у вухах гуде, наче щось забивають у передпокої.

12 год. 50 хв. Стационарний телефон замовк, вочевидь, назавжди. Спробую читати.

15 год. 30 хв. Десять хвилин тому дали воду. Бурого кольору, але все-таки вода. Стече і буде світла. Тепер би електрику дочекатися. Дуже неспокійна тиша зараз. Дивлюся у вікно на кухні, як люди швидесенько, поки не гуде сирена, бігають кудись і назад з пакетами.

14 БЕРЕЗНЯ. Учора не писала. Навела порядок у квартирі, поки є вода. Сьогодні пишу і за вчора. Було затишшя. Що насторожувало. Ввечері почалося. Десь неподалік від мене. Вночі бухнуло сильно десь поруч. Щось брязнуло і пролунав жіночий крик. Подумала про сусідній під'їзд. Але поки достовірної інформації не маю. Бухало вранці. Зараз чути віддалений гул.

Учора прослухала на ютубі записану співробітниками СБУ розмову окупанта на Сумщині, вірогідно, з родичкою. Він захоплено, з добірними матюками, розповідає жіночому голосу про неймовірне смачне морозиво і соки, що коштують 13 грн. (40 руб.), яких він у своєму житті не вживав. Вона питає, звідки взяли? Він – пограбували магазин. Ці люди розмовляють між собою лише матюками, навіть з матерями.

Вночі наші збили 3 літаки. Один прямував на Чернігів. Зараз десь в лісосмузі. Начебто, й гелікоптер.

Ще одна підслухана співробітниками СБУ розмова окупантів на ютубі: він – немає що жерти, багато загинилих, яких ховають не відразу. Навіть трупи додому не відвозять. Вона: по телевізору зовсім по-іншому розповідають. Передали лише про 6 загинилих і похованих вдома.

Українські втрати: 1300 військових – попередні і неповні підрахунки, 85 дітей загинуло.

13 год. 25 хв. Чути вибухи. У Фейсбуці кілька хвилин тому Василь Чепурний повідомив про знищення окупантами насосної станції в Чернігові. Обстріляли міське кладовище "Яцево", цвинтарну церкву, де ховалися люди. Що з могилами моїх рідних, я не знаю. Вночі до Чернігова рвалися 2 бригади, але воїни ЗСУ їх ліквідували. Бомбили Ніжин.

15 БЕРЕЗНЯ. 9 год. 30 хв. Десь неподалік вдарило так, що на першому поверсі нашого під'їзду посипалася зовнішня стіна. Чорний дим пройшов повз мій балкон, який захитався після вибуху. Інформації точної не маю. Ірина Каганова написала, що біля готелю «Градецький», на малій відстані від мене, загорілися дві машини. Пожежу гасять, тому чорний дим. Однак, чому вибухи, я так і не знаю. Наші збили 4 гелікоптера, літак, крилату ракету.

11 год. 45 хв. Не стало світла. Я знову без жодного зв'язку.

14 год. 15 хв. Дуже мерзну. Світла немає. Вода, мабуть, є – не перевіряла більше. Сама самісенька. Гупає. Лячно – сил вже не вистачає. Підлога дає знати, що йде десь у місті бій. Наші гонять цих шкурів, а вони все лізуть і лізуть. Не стало води.

16 БЕРЕЗНЯ. 9 год. 20 хв. ранку. Я добу в ізоляції – ні води, ні світла, ні жодного зв'язку. Увесь вчорашній день і ніч окупанти гамселили по місту. Наші стійко обороняються. Рано вранці забігла сусідка з підвалу і сказала, що наші збили літак і ракету. У передбаннику у нас посипалася стеля від вибухової хвилі. Зруйнували Укрсимбанк через дорогу від нашого будинку. Про це сказала мені сусідка. Холодно. Я на кухні. Тут сонячно. Таким чином гріюся. До речі, небо якесь неприродно чисте і синє. Нагадало, як було після аварії на ЧАЕС у літні місяці. Вночі приходила моя мама – у вісні, звісно. Щось говорила, не пам'ятаю, і вкривала мене. Я прокинулася, а за вікном вибухи. Моя матусенька... Сиджу, чекаю. Рідна сестра та її син, а мій племінник, не мають можливості зв'язатися зі мною. Без світла – нікуди.

10 год. 00 хв. Вибухи не вщухають. Мені здається – подалі від нашого дому. Птахи у паніці літають між моїм і будинками навпроти. Значить, зараз неподалік станеться вибух. Здається, вчора мер Владислав Атрошенко звернувся до чернігівців з проханням самим прибирати у під'їздах, бо комунальники з причин обстрілів не можуть виконувати свою роботу. Всі ліфти в будинках відключають.

11 год. 30 хв. Сирена. Вибухи. Нічого на краще не змінюється. Настрій важкий. Це відчай від самотності. Гріюся на сонці біля кухонного вікна. Кілька хвилин тому заходила сусідка Тетяна з другого під'їзду. Сказала, що моєму племіннику інколи вдається через СМС з нею зв'язатися. Він дуже за мене переживає. Робить все, аби мене вивести в Таллінн. Але, як сказав йому естонський посол в Україні, відсутній зелений коридор. Тая

розповіла, що в АТБ завезли хліб – один буханець в руки. Я так хочу до свого племінника. Чи побачимось... Пишу, а за вікном бухає. Жодних змін у зв'язку. Хоча б стаціонарні телефони запрацювали. Нічого не відомо про наміри і рішення місцевої влади. Вже півдня минуло. Знову насувається холодна страшна ніч, вибухи, удари по будинку.

13 год. 00 хв. Хотіла записати – затишшя, а воно знову бухає. Перевіряла наявність води – відсутня. Олексій Арестович, військовий оглядач, розповідав по телевізору, що окупантів не цікавить вже Чернігів, Київ, Суми. Вони переформуються на Південь. Щось не відчутно. Гуркочуть вибухи.

15 год. 30 хв. Знову вибухи. Хочеться сподіватися, що це «музика» нашої ППО.

16 год. 15 хв. Без змін. Короткий відпочинок – і вибухи. Звуковий ефект торкається моєї кімнати. Не по собі. Буду вкладатися, аби зігрітися. Сьогодні було багато сонця, і це неабияк рятувало. Молю Бога про світло. Тоді з'явиться мобільний зв'язок.

17 БЕРЕЗНЯ. 9 год. 43 хв. Ніч була більш-менш спокійною. Ні води, ні тепла, ні світла.

10 год. 00 хв. Бахнуло у нас у стіну під вікном на кухні. Я була там. Був дим між моїм будинком і сусіднім. Вікна у мене цілі. Вірогідно, постраждав наш будинок з іншого боку. На небі з'явилися хмарки. Закривають сонце. Погрітись не можна. Я сама. У повній мерзенній тиші. Поки знову не бабахне. На цей раз може влучити і в мою квартиру.

14 год. 00 хв. Від самотності потягло ось на це:

Сиділа бабуся край вікна.

Співала пісню коху.

Ніхто не чув, не чув єя,

Ніхто не приголубив.

А за вікном літак гуде –

Москаль наш край бомбує.

Війна іде, війна іде –

Нікого не шкодує.

За вибір наш і за життя

Воюють наші діти.

Весна прийде, весна прийде,

І будемо радіти.

По чарці вип'ємо вина

За Перемогу, браття.

А навкруги бузок буя.

І сміх дітей від щастя.

15 год. 00 хв. Дали світло. Я помолилася, і мене почули. Зв'язалася із сестрою і племінником.

19 БЕРЕЗНЯ. Втратила рахунок дням. Знову немає світла, тепла, води. Окупанти завдали ударів по ТЕЦ. Учора, верніше позавчора, ворожий снаряд влучив у перший поверх мого дому з боку під'їзду. Але цей удар відчула і я, коли сиділа на кухні біля сонячного вікна. Відскочила на своїй колясці тільки так. Сусідку поранено осколками. Я вчора впала всім тілом на паралізовану праву ногу. Щось хряснуло. Гадаю, розірвалися зв'язки на коліні. Біль нестерпний. Довелося повзти до кімнати через увесь коридор. На моє щастя, прийшла Юлечка Супрун. Знайшла на вулиці незнайомого раніше Льошу, і вони мене підняли з підлоги на коляску. Спасибі їм велике. Коліно міцно перев'язала еластичним бинтом. Сьогодні сусідка Оля занесла гарячого супу. З евакуацією – нуль. Жодного зв'язку знову.

14 год. 45 хв. Жодних змін у розумінні світла, води, тепла. Грілася на сонці на кухні. У кімнаті відкрила балконні двері, щоб надійшло тепле повітря, поки затишшя. Хоча чути вибухи на відстані. Не знаю, що твориться у світі. Інколи мені здається, що я чую розмови, гімн України. В оточенні дзвінкої тиші.

16 год. 05 хв. Вибухи почастишали ближче до нас. Чути сирену.

20 БЕРЕЗНЯ. 11 год. 50 хв. Все без змін. Тяжко. Сил не вистачає. Півдня минуло. Вночі стріляли довго на відстані. Зараз – раз у раз. На дворі сонячно, гріюся на сонці.

16 год. 03 хв. День добігає кінця. Чути сирену. Не знаю, що мені робити. Цей вакуум приведе мене до божевілля.

29 БЕРЕЗНЯ. Дев'ять днів не записувала. Виїздила з Чернігова. Намагатимусь розповісти, як все було. Сталося так, що мій племінник через Інтернет встановив зв'язок з чернігівським волонтером Максимом Богомазом. До мене він заїхав з колегою Романом. Обличчя Максима здалося мені знайомим. І тоді я згадала, що читала статтю про нього в газеті «Деснянка», здається, а там була його фотографія. Я сказала йому про це, а він мовч-

ки посміхнувся. Максим повідомив про розмови з моїм племінником, який турбується і просить його допомогти вивезти мене з міста. Пообіцяв йому, що за кілька днів це можна зробити. Хлопці залишили деякі продукти. З Максимом обмінялися телефонами. А потім я зламала ногу. Мобільного зв'язку не стало. Під тривожну сирену до мене прибігла моя колега Юлечка Супрун. Перед цим її супроводжував наш співробітник Кость Герасименко. На цей раз він не зміг цього зробити з об'єктивних причин. Колежанка принесла води і хліба. Почулися вибухи. Стало лячно за Юлечку – як вона бігтиме додому. Слава Богу, все обійшлося вдало.

Минуло два дні. Від Максима жодної інформації. І знову з'явився мій добрий янгол в особі Юлії Супрун. Керівниця нашого краєзнавчого відділу Ірина Каганова мешкає в районі заводу «Жовтневий молот», який інтенсивно обстрілювався росіянами. Вибратися їй в центр міста, де я жила, практично було неможливо. Тому на прохання Ірини Яківни і по душевній доброті своїй мене опікала Юлечка Супрун. Квартирні двері я не зачиняла.

Вечорами телефонували співробітники бібліотеки Наталя Карбовська, Ніна Романчук, Наталя Фурнікова, Наталя Гонза, названий брат Дмитро Михайленко, керівник Чернігівського районного осередку краєзнавців Андрій Курданов, який сподвиг мене на коротке інтерв'ю для радіо. Воно вийшло занадто емоційним¹⁴. Телефонували інші знайомі, які підтримували добрим словом. Адже дістатися до мене було вкрай небезпечно.

Завдяки знову-таки Юлії вдалося через Vodafone зателефонувати Максимові. Він здивувався, почувши мій голос. Гадав, що мене вивезли. Сталося якесь непорозуміння. Сказав, що десь між другою і третьою годинами дня приїде за мною. За допомогою Юлечки я почала збиратися. Сильно заважала зламана нога. Жодне взуття не підходило. Довелося натягти по дві пари теплих в'язаних шкарпеток на обидві ноги. Інвалідний візок не давав змоги надіти мехову куртку або шубу, тому скористалася легкою весняною курточкою. Думала про Максима і Романа, яким дісталось виносити мене з квартири у цьому ж візку. Було б дуже важко. Встигла взяти ліки і документи. Все в одному кульку. І от настав момент істини. В останнє дивлюся на свою квартиру. Хлопці виносять мене, Роман кладе ключ під килимок поруч з дверима, щоб Юля могла заходити до моєї оселі.

Біля під'їзду невеликий автобус. Навкруги розбите скло – сліди від недавнього вибуху. Максим з Романом заносять мене в машину ближче до стіни від кабіни, встановлюють візок так, щоб він міцно стояв. Максим попередив, що дорога буде дуже складна – з вибоїнами. Доведеться об'їжджати асфальт. Рушили за іншими людьми. Нас стало дев'ятеро. Мене обклали валізами, аби я не впала по дорозі. За нами їхав інший бус. Максиму довелося кілька разів тягнути його на буксирі. Їхали ми майже одинадцять годин. Нас кілька разів зупиняли військові. У чоловіків перевіряли документи. Жінок не чіпали. Вказували більш небезпечний об'їзд. Чулися вибухи з боку Києва.

Розтрусило мою травмовану ногу. Приїхали ми, як я потім зрозуміла, до котеджного містечка десь під Києвом. Точно не знаю. Була друга година ночі. Нас, пасажирів Максимова буса, розмістили у себе в котеджі подружжя Ірини та Віталія Григорів. Я дуже перемерзла, бо одягнута була не по погоді. Повіяло фантастичним теплом і домашньою їжею, але їсти мені не хотілося. Людей іншого буса, яким кермував Дмитро, розмістили у будиночку неподалік. Там же розмістили і Максима з дружиною і двома крихітними донечками. Вони їхали з ним у кабіні нашого маленького автобуса.

Протестантська родина Григорів, Ірина, Віталій, їхній син Гліб, чекали на нас. Гадаю, завдяки Максиму. Всі з дороги прийняли душ, були нагодовані, для всіх знайшлися спальні місця. Все це за рахунок протестантської церкви. Наступний день минув у очікуванні подальшого виїзду. Травмована нога позбавила мене вільного пересування. Побутові умови для мене особисто значно погіршилися. Але завдяки Ірині я їх долала. Навіть голову помила за її допомогою і однієї жінки, яка теж виїхала з Чернігова. Це було велике полегшення, бо з 26 лютого я жила з немитим волоссям, а на дворі вже 23 березня. Увечері мені дозволили бути присутньою на молитві. Незвично, цікаво, душевно і дуже тепло. Вранці чулися вибухи. Чоловіки казали, що то наша артилерія відганяє «визволителів».

Максим розповів мені про останню розмову з моїм племінником. План був такий: поїздом з Києва відправити мене на Варшаву, де я зустрінуся з племінником та його дружиною, а потім разом вилетимо у Таллінн. Проте наступного дня стало відомо, що потяги з Києва до Польщі вже не курсують. Єдиний вихід – дістатися Львова. Звідти до польського кордону рукою дотягнутися. Мій племінник сказав Максимові, що там є можливість подальшої домовленості щодо мене. На жаль, Максиму не вдалося вивезти мене до Львова. Зранку і вдень він відвозив кілька сімей на Київський вокзал, які мали виїхати на Терно-

¹⁴ На жаль, той запис не зберігся. День тоді був дуже важкий. Журналісти влаштувалися в бомбосховищі, звідти й записали інтерв'ю... Я тоді була така розлючена, емоції зашкалювали, тому жодного слова не можу згадати. Але суть була одна – ненависть і віра в ЗСУ.

пільщину та Хмельниччину до своїх родичів. Потім щось сталося з автобусом. І от усі роз'їхалися, а я залишилися у Григорів. Кілька разів телефонував мені племінник, який шукав будь-який вихід. А Віталій Григор, який організовував доставку гуманітарного об'їдання до Хмельницька на іншому бусі протестантської церкви, запропонував мені виїхати на ньому. Я зраділа і зателефонувала племінникові.

Водій Сергій. Свою сім'ю він встиг відправити до Німеччини. Ми з ним рушили до Львова. Їхали понад шість годин через Київську, Черкаську, Хмельницьку, Тернопільську, Львівську області. Мій подальший переїзд до Варшави влаштували племінник, його дружина, їхній син, польські друзі. Завтра допишу. Цієї ночі росіяни бомбили район ремзаводу в Чернігові. У Ірини Каганової знищений балкон. Уявляю, який жах вона перенесла.

30 БЕРЕЗНЯ. Продовжую свою розповідь. Отже, завдяки Григорам мене вивезли до Львова. Доїхали ми до місця призначення за сім годин. Я дивилася у вікно машини і дивувалася зораним полям. Українські селяни справжні господарі на землі. Будиночки охайні, наче казкові. На деяких з них об'яви «продається». Головним чином котеджі. Навколо них все охайно, привабливо. І от ми у вечірньому Львові, у будинку протестантського пастора Юрія. Моя нога зробила мене залежною від допомоги інших людей. Я її тут отримала. Чоловіки занесли мене у приміщення. Відразу ж підійшла красуня Сніжана, років дев'ятнадцяти, і сказала, що допоможе мені помитися у душі. Чоловіки занесли мене у душеву кабінку, всадили на стілець, обгорнутий скотчем. Так разом із Сніжаною я вперше за місяць по-людськи помилася. Дали чистий одяг, спальне місце на дивані за ширмою на прохання Ірини Григор, вечерю. Опісля всі зібралися у великій кімнаті, де на чистій, до жовтізни помитій дерев'яній підлозі лежали понад десять матрасів з білосніжною білизною, на яких спали біженці з дітьми. До речі, Сніжана з Житомирщини. Маму з молодшими братами і сестрами їй удалося евакуювати за кордон. Сама залишилася у Львові, у пастора Юрія, який справив на мене величезне враження своїм ставленням до тих, кого прихистив. Як і в родині Григорів, я залишилася на вечірній протестантській молитві. Гарна проповідь, гарні пісні.

О сьомій ранку рушили до польського кордону. Точніше, Сергій, який віз мене сюди, Вадим, Світлана та Анна (всі троє одна сім'я – батько, мати і дочка) стали моїми перевізниками. На цей раз за кермом сидів Вадим. До польського кордону ми доїхали десть за годину. З чоловіками довелося розпрощатися, бо їм далі не можна було йти. Жінки залишилися зі мною. Везли в інвалідному візочку з моїм українським паспортом до української спочатку, а потім до польської митниці. Все вирішилося позитивно, і от – я на польській стороні. До нас підійшов чоловік з телефоном у руках. Польською мовою запитав, показуючи фото, чи це я. Так, на фото була я. З'ясувалося, що цим чоловіком був пан Дарек, представник благодійного фонду з власним авто, якого знайшло знайоме подружжя моїх рідних. Із Світланою та її дочкою Анною я простилася та обійнялася. Пан Дарек підняв мене на руки і дуже обережно заніс до машини, облаштувавши місце для травмованої ноги. Ми рушили до Варшавського аеропорту. Там на мене мали чекати племінник з дружиною. У дорозі спілкувалися так: він – польською, я – українською, добре розуміючи один одного. Пан Дарек зробив зупинку, аби щось купити для мене з їжі. А головне – води. Приніс великий кульок з піріжками і пляшку мінералки. Їсти не хотілося. Щоб не образити добру людину, відщипнула шматочок. Він заборонив мені називати його паном, бо він простий водій. Я подякувала Польщі за допомогу нашій країні. Дарек сказав, що колись, у далекі часи, між нами були різні тертя, але то було давно, без нас. Сьогодні Україна в біді, яка може торкнутися і польського народу. Тому треба допомагати один одному.

Поки ми їхали, син мого племінника виходив на відкритий зв'язок з Дареком англійською мовою. Потім сказав, що батьки вже в аеропорту Варшави. І от нарешті довгоочікувана зустріч з рідними та їхніми знайомими, дивовижним польським подружжям. Прощання з Дареком, який, мабуть, образився, що я не забрала піріжки. Короткий відпочинок, і ми в літаку до Талліна. Що відбувалося з ногою і зі мною під час польоту, писати не буду. Скажу лише, що вона постійно травмувалася. Отже, о третій годині ночі на п'ятницю 25 березня ми були вдома. Поки дісталися квартири, я волала від болю на всю естонську столицю, коли діти витягали мене з машини і пересажували на інвалідний візок.

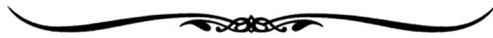
Наступного дня племінник знайшов координаційний Центр допомоги біженцям з України. Викликали швидку. Приїхала молода, симпатична лікарка на ім'я Еля, яка говорила російською мовою, підбираючи слова. Вона уважно подивилася мою ногу. На її думку, має місце тріщина нижче коліна. Але треба зробити рентген і МРТ. Медбрат поставив проти болю крапельницю. Опісля поїхали в лікарню. Так, мила лікарка Еля правильно визначила мою травму. Наклали гіпсовий лангет. Приїхала додому на вантажному таксі, бо нога диктувала свої умови. Тепер чекання до 11 квітня консультації лікаря.

А тим часом схвильовані телефонні розмови з сестрою, яка наполягала на моєму виїзді до неї. Однак це вже зовсім інша історія...

P. S. А тепер про те, чого я тоді не знала. *«Коли вивозили людину з інвалідністю, – це був ще той квест»,* – слова Максима Богомаза, чернігівського волонтера, двадцятидів'ятирічного політика, підприємця, неординарної людини. В інтерв'ю газеті «Сім днів» від 19 травня 2022 року він розповів, що волонтерством займається з 2014 року. Коли почалося повномасштабне вторгнення в Україну російських військ, Максим зателефонував своєму другові Дмитрові, і о десятій ранку вони поїхали прибирати у бункері для прийому людей. Спочатку команда складалася з Максима, його мами і Дмитра. *«Всіх, кого знав, – за його словами, – покликав прибирати у підвалі. Зібралися десь до десяти людей. Потім приєдналися люди з української волонтерської служби. Коли Чернігів опинився у блокаді, ми роздруковували листівки та плакати, що надаємо допомогу, клеїли їх на під'їзди. Люди дзвонили або надсилали смс із запитами. Кожного вечора ми їх розбирали, а наступного дня розвозили потрібне. Ми відповідали за район від Красної площі до Політеху».* Допомагали цивільним і військовим. Продукти привозили головним чином з Києва. Коли мости були зруйновані, команда Максима отримувала допомогу від військової адміністрації. Вкрай необхідним був автомобіль. Максим мав знайомого у компанії Vodafone. Після телефонної розмови з ним за п'ятнадцять хвилин машина була у волонтерів. Ще одне авто вони отримали від компанії ОККО. Співпрацюють з Сергієм Притулою, телеведучим, актором, творцем Благодійного фонду. Максим та його колеги представляють цей фонд у чернігівському регіоні. Завдяки цьому українські військові отримали багато дронів.

На запитання журналістки, які випадки зачепили його серце, Максим відповів: народження двох дітей в укрітті, відправка однієї з мам за кордон (навіть заплакав), коли вивозили з Чернігова людину з інвалідністю, тобто мене. До кінця свого життя пам'ятатиму цю людину з безмежною вдячністю. І сьогодні Максим Олександрович Богомаз виконує шляхетну місію, виправдовуючи своє прізвище – «Богом помазаний».

Свій же душевний стан визначу словами Петра Одарченка: *«Минають роки, на віку, як на довгій ниві, всього буває: і радості, і горя, і страждань. Минає все... Тільки до самої смерті не зникає туга».*

Валентина Мастєрова

ЩОДЕННИК

3.03.2022 р.

Кажу йому:

– Синку, будеш вертатися додому – купи по дорозі десь кави, бо у нас уже закінчується.

А він лише усміхнувся, мовчки обняв мене і пішов.

10.03.2022 р.

Сьогодні на світанку злякалася не градів і снарядів, а тиші. Такої несподіваної, ніби і справді мертвої. І тут уже не сховаєшся ні в погреб, ні ще кудись від того болю, що в такій тиші накочується дев'ятим валом і розриває душу за кожну смерть дитини, воїна, родини... Я не вмію рятувати свою душу. Ніколи не вміла – все, чим Бог її наділив, віддала слову. Там сьогодні й знайшла краплиночку заспокійливого.

12.03.2022 р.

Вчора увечері світ вкотре розколовся над головою: і не було від того порятунку. Земля здригалася, здригалася й саме небо, запалало сусіднє село навпроти мого дому, всього через невеличке поле. Напевне, ту пожежу було видно далеко. Заціпеніння минуло аж під ранок, а запах гару і досі вітер не розвіяв.

13.03.2022 р.

Собаці переварила всі свої запаси круп – вівчарку будь чим не нагодуєш. А ще і сусідська з цуценятами. Помер чоловік тих людей, що відповідальні за цю тваринку. А що нести, коли вже й своєму Вулкану скоро нічого буде давати. Поділила. Мало. Дістала кусник хліба, розкришила – буде тривкіше. Завтра наварю картоплі. А з чим?

15.03.2022 р.

Вночі було кілька сильних ударів. Напевне, гарматні установки десь зовсім поруч, бо здалося, що на світанку хтось під самими вікнами увімкнув пилораму. Зателефонував син – хвилюється. Каже, що вчора дуже бомбили Чернігів.

16.03.2022 р.

Хоч би однесеньку ніч поспати без обстрілів.

19.03.2022 р.

Сьогодні не перестаю думати про того пілота, що на світанку скинув бомби на моє село. Убив чоловіка, залишив без сина і без хати 90-річну лежачу жінку. У голові так багато запитань, і жодної відповіді.

21.03.2022 р.

Я вивчила розпорядок нальоту ворожих літаків: увечері з 11 до 12 ночі, а вранці було що й 3.30, потім о 4, а в останні дні біля 5 години. Той, що вперше летів бомбити Київ, летів прямо над моєю хатою. Тоді мені здавалося, що понесе за собою не лише хату, а й добрий шмат нашого світу. Летів, сволота, дуже низько. Сьогодні о 4.45 я вже була на вулиці (в хаті залишатися небезпечно), переслухала усіх сільських півнів, а він не прилітав. Зраділа, думала, що увечері, коли прилітав бомбити наші села – відлітався, аж ні: о 5.15 ранку загуло, ніби з пекла. По ньому били наші, та не вцілили, а він кинув не то ракету, не то бомбу (я не розбираюся) неподалік, під селом, і полетів у бік Чернігова. Я стояла, втиснувшись у цеглу свого дому, і спостерігала, як в небі, над моїм подвір'ям одна за одною спалахували й гасли великі іскри, ніби падаючі зорі. І що цікаво, після того удару не було чути ні собак, ні півнів. Така тиша настала, наче перед чимось неймовірно страшним. Аж – ні. Сьогодні Бог милував.

23.03.2022 р.

Найстрашніше, коли ти знаєш час і знаєш точно, що він прилетить тебе убивати. Прилетить, як прилітав учора й сьогодні. Прилетить завтра. Ти дослухаєшся до звуків, аж поки знову по годиннику твій слух уловлює звук того, що летить тебе вбивати. Ти знаєш і він знає. У нього ракети і бомби, а в тебе маленький клапчик землі, в який ти втискаєшся, болісно беззахисний, з однією думкою, щоб і цієї ночі Господня сила уберегла тебе, і щоб почути, як стихає віддалік ревище твого убивці. А вранці сходить сонце. Як сходило вчора.

ра і як зійде завтра. Величезне сонце, світла і тепла якого вистачає на всіх. І ти радієш цьому світлу, радієш новому дню, проліскам, що ніби солдатики стоять у два ряди у твоєму саду і так квітують... І з жахом думаєш про ніч, коли знову прилетить твій убивця.

24.03.2022 р.

Минула ніч видалася дуже важкою. Поле перед моїм домом дві години було під перехресним вогнем. А ще «градами» ворог бив по селу за 5 км за моїм і де спинилася військова колона, в якій (я знаю) і мій син. Здавалося, усе, що вбиває і палить, ревно, спалахувало і розривало на шматки землю. Я тулилася до цегли свого дому, а він здригався раз по раз, ніби жива істота. Вікна самі розкривалися, а в сусідніх будинках вилітали прямо з рамами. І часом важко було зрозуміти, чи то гуде снаряд(ракета), чи виє неподалік собака. Нехай спалахувало, неначе від гігантських блискавок. І світло було криваво червоним, від землі до зір. А вони сяяли, як ніколи! Я молилася і весь час дивилася на зорі, не в змозі осягнути того, що відбувається на землі. І в цей момент наді мною закричали дикі гуси! Вони летіли в саме пекло, туди, де горіла не лише земля, а й спалахувало небо. Я вже не молилася, я гукала до птахів і до Бога, аби вони завернули в інший бік. Гукала у відчаї – все в мені кричало до Неба! Не знаю, чи хто почув мій крик-молитву, але птахи повернули і полетіли в протилежному від вогню напрямку.

Ранок 24.03.2022 р.

Цей текст я покажу лише після нашої перемоги. У заростях, неподалік від моєї хати, сю ніч стояла наша військова техніка. А самі військові ночували у сусіда. Бідність сьогоднішнього холодильника опечалила. Але не так давно пекла млинці й усе напечене поклала в морозилку на випадок, якщо несподівано повернеться з війни син. Днями Оля Никоненко, наша сільська листоноша, принесла молока і сметани – вона розносить односельцям безкоштовно. Молоко розійшлося, а сметана зараз дуже згодилася. Розігріті млинці пахли, ніби тільки напечені. А ще згодилося усе найсмачніше з консервації, що зберігалось у погребі друзям на гостинці. Хоча мені й не можна піднімати важкого, але я несла важущу сумку і ніби то несла не я. Синочки на подвір'ї пили каву, про щось жваво розмовляли, жартували й сміялися. Я сусідові передала сумку й швиденько пішла, щоб не заважати, хоча мені дуже хотілося підійти до кожного, вклонитися й обняти. Вже, коли вийшла з вулички, спинилася, перехрестила те подвір'я і попросила за всіх Бога. І так мені стало радісно, так тепло, ніби я перебралася і пригостила свого сина.

24.03.2022 р.

Зателефонував син. Сказав, що їхню колону вночі дуже накрили російські фашисти, бо хтось із місцевих, де вони зупинилися, здав їх. 200-тих слава Богу немає, але є 300-ті, яких повезли на Київ. Щоб я зробила із тим зрадником – не знаю. Сьогодні у мене зовсім немає сили.

25.03.2022 р.

Нарешті вдалося виспатися. Не те щоб, але не було літака з бомбами, а обстріл почався лише після 4 години ранку.

25.03.2022 р.

Чекаю хоч якогось повідомлення від сина. Вчора він з обуренням сказав, що коли стояв на кордоні одного з чималих міст, бачив, скільки приватних автомобілів виїжджало з міста і їхало по трасі далі. Колони. І в усіх чоловіки призовного віку. Дивувався їхньому тваринному інстинкту – рятувати свою шкуру, а не свою землю і свою країну.

25.03.2022 р.

Трошки гумору для підняття настрою вам, дорогі фейсбучні друзі. Учора моя вівчарка й кіт об'явили бойкот тому харчуванню, яким нині змушена годувати. Обоє посідали біля холодильника – собака мовчить, а кіт, нахабний підкидиш, голосно вимагає смачного. Я розсердилася, кажу: «Їжте те, що є, бо скоро й цього може не бути». Ніхто нічого не взявся їсти. Ну, й нехай. А вранці Умка (так звати кота), ще не благословлялося на світ, попросився на вулицю. Уже коли більше розвиднилося, виводжу собаку, а на порозі лежить величезна польова миша. Мовляв, хазяйко, не бійся, зі мною з голоду не помремо.

27.03.2022 р.

Буря. Цілу ніч. І хоча спочатку все у середині стискалося за кожним поривом, бо важко було розрізнити, чи то гуде вітер, чи десь, неподалік, – снаряди, все ж вдалося поспати. І наснилося, ніби я у магазині купувала хліб.

27.03.2022 р.

Ну от, друзі, і перша спроба літературного осмислення війни.

ДВНАДЦЯТЬ АПОСТОЛІВ

Це хлопці так жартують, бо нас дванадцять і командир – Козак: і за своїм позивним, і за своєю вдачею. Ми невелика бойова група по зачищенню живої сили ворога. Сю ніч на нас пре величезна колона важкої техніки. Командир попередив, що буде спекотно, але потрібно зупинити ворога. За будь яка ціну. Ціна тут одна – наші життя. Перед тим, як розійтися й окопатися, ми мовчки всі обнялися. Дванадцять апостолів. Серед нас двоє жовторотиків – їм по дев'ятнадцять. Я тут за віком майже дід. Тільки дід із мене не виходить, бо хлопці відпускають бороди, а я при першій можливості голюся.

Зоряно. Так зоряно, що віддалік видно силуети хат незнайомого села. Здається, і хати причаїлися, втискаються у землю і злякано дивляться на нас темними вікнами. А ще я відчуваю, як пахне, за день розігріта на сонці, земля. Який солодкий цей запах!

Мої побратими теж напружено вслухаються у тишу. Жовторотики точно думають про своїх матерів, хоча і я зараз думаю про тебе, мамо. Коли чесно, мені дуже страшно. Хочеться схопитися на ноги й чкурнути від цієї траси і наростаючого двигіння землі. Але ти не бійся – я не побіжу, бо ти навчила мене витримки. Ця твоя наука зараз дуже згодилася. Мамо, вибач мені, бо я вчора тобі збрехав, що не стріляв і ще нікого не вбив. Мамо, я стріляв.

Ще хвилина, і спрацюють наші соколики. Це така нова зброя. Саме ніколи пояснювати. Ти, головне, не бійся, якщо я завтра не озвуся – просто у полі немає електрики, мамо.

Валентина МАСТЕРОВА, с. Красилівка

28.03.2022 р.

Сьогодні, коли ходила підгодовувати сусідську собаку, бо ж із цуценятами, спостерігала картину: цуценята повибігали з будки і теж намагалися лизнути те, що в каструлі. Та, коли починало дуже гриміти, вищали й бігли ховатися в будку. Їхня мама тільки зиркала їм услід і намагалася швидко все з'їсти. При цьому, страшенно тремтіла, а колінця підгналися.

29.03.2022 р.

Буває, друзі, скажеш не те, зробиш не так, вийдеш не вчасно, а потім картаєшся. Я теж сьогодні картаюся – вийшла невчасно. Два великих сірих зайчики їли, ще й досі зелену, якусь особливу капусту на сусідській грядці. Та грядка поруч із моїм садом. А я почистила від сажі котел і нечиста сила сподвигла мене винести ту сажу на город. Як вони злякалися, як вони бігли, два сірих красені! Як тікали, ніби від лютого ворога, а я ж ту капусточку сьогодні обдивилася й порадила, що зайцям буде ще чим підгодовуватися. Ех... Скажете – війна, не про те пишу. Може й, так.

29.03.2022 р.

Іде ворожа техніка по Олишівській дорозі на трасу Київ–Чернігів. Наче трохи збоку погриміло (там стоять наші соколики) і вже з-за дерев видно стовпи диму: один, два, три, чотири... А ще коли горить стільки й на Київській трасі – на душі робиться святково. І чомусь весь час згадуються слова з української народної казки «Про котика й півника»: «Цок та в лобок, та в писану торбу». А сьогодні із самого ранку ворог обстрілює позиції ЗСУ. А у відповідь ні звуку. Зате російські фашисти гатять по тій ділянці безперестанку та ще й так, що моя хата ходором ходить. І я ходжу, не знаходжу собі місця. Не витримала, пішла до чоловіка, що знає більше від мене. Кажу: «Щось, напевне, трапилось – по наших стільки часу б'ють, а вони не відповідають». Чоловік байдуже махнув рукою: «Нехай б'ють – наших там уже два дні як немає».

30.03.2022 р.

Вдарило рівно о 12 ночі. Була одягнута й обута, тому відразу вискочила на вулицю, щоб зрозуміти, звідки б'ють і в яку сторону бігти. Цілу годину простояла на колінах за безпечною стіною своєї хати, уголос молилася й уголос плакала. А коли трохи стихло, сіла на лаву у дворі й довго дивилася, на криваве зарево над Черніговом. І спалахи на все небо за кожним ударом ворога. Цілковите знесення й оціпеніння не покидало навіть тоді, коли зовсім близько стало чути автоматні черги – ворог намагається прорватися у село, що стало порогом, через який рашистам не вдається перейти, щоб рухатися далі на Київ – усі п'ять попередніх сіл розстріляні й спалені.

Нічний холод все ж змусив підвестися й зайти до хати. Але не надовго. На світанку спочатку побачила спалахи у своєму вікні, а вже потім почула вибухи. На цей раз вибігла без верхнього одягу і босоніж – була надія трохи поспати.

Те, що відбувається з тілом людини в такі моменти – важко описати. Буває по-різному. І не завжди себе можеш контролювати. А душа... Сьогодні моя душа закричала маленьким віршем.

*В моїм серці холонуть літа
І сумує пора вечорова.
Відлітає життя, відліта...
Лише біль повертається знову.*

*Хтось випалює стежку мою
І затягує хмарами небо.
А я денно і нічно молюсь:
«Миру, Господи, миру нам треба!»*

31.03.2022 р.

НАЗАРЧИКОВА ПОДУШЕЧКА

У перші дні війни в селі об'явили про збір теплих речей для нашої армії. Син тоді був удома, то заходився пакувати ковдри, що лежали у його шафі, а я передивлялася теплі речі. Під руку весь час попадала маленька подушечка, яку торік купила онуку Назарчику в Харківському книжковому видавництві «Клуб сімейного дозвілля» – їхні працівники регулярно «діставали» своїм: «У нас спеціально для вас є цікава пропозиція...» Того разу я купила подушку. Вона виявилася подушечкою, значно меншою, ніж заявлено, але м'якенькою і зручною. Онук відразу облюбував її і, коли приїжджав, спав лише на ній. І ось ця подушечка, буквально лізла мені перед очі. Поклала я її до відібраних речей. «Мамо, ну нащо? – обурився син. – Кому на війні потрібна твоя подушечка!»

– Ти запакуй, – попросила я, – не згодиться, то викинуть. А, може, танкіст покладе під голову, коли матиме хвилинку відпочинку. Чи й так згодиться комусь в підголів'я, або й не в підголів'я.

Син, хоча й «зі скрипом», та запакував. І ось учора телефонує:

– Мамо, ти знаєш, на чому я спав сьогодні?

– Певно, на кулаці, – радію, що чую його голос.

– Не на кулаці. А на Назарчиковій подушечці.

– Що?

– От тобі й «що?». Сьогодні після важкої роботи (спасибі Езопу, за його мову), у нас був перепочинок. Тут трохи машинок нових з'явилося – я заліз у кабіну однієї, бо холодно, а водій мені подає подушечку, точно таку, як ти передала, хоча вже й засмальцьовану. Каже: «Поклади під голову. Вона хоч і маленька, та дуже зручна. То нічого, що така – знаєш, скільки хлопців на ній переспало...»

3.04.2022 р.

Сю ніч майже не спала. І не через обстріли, а через тривогу за сина. Друзі, у нас війна не скінчилася, просто у деяких районах і містах ворог відступив і побільшало тиші. Прошу всіх, хто може – молимося і далі за наших воїнів, молимося за всіх і за кожного, молимося до Перемоги, аж поки останній «асвабадітель» не піде з нашої землі.

5.04.2022 р.

Останні два дні мовчки молилася, щось мовчки робила, мовчки витирала сльози, пила корвалол. Вночі виходила на вулицю – сю ніч було дуже зоряно. Я боюся зоряних ночей, але це окрема тема. Мовчки дивилася на зоряні Небеса. А на світанку, коли стала до молитви, все, що мовчки карало – вибухнуло, закричало уголос, застогнало мукою закатованих, розстріляних, згвалтованих діточок, замордованих у Бучі й Ірпені. Я кричала. Я вперше так кричала за все своє життя.

6.04.2022 р.

Сьогодні удосвіта вийшла з хати. Затягнуте хмарами небо здавалося не по-весняному похмурим, холодним і непривітним. Стояла і вдивлялася туди, де лежало моє, зранене війною, місто. Подивувалася, бо над Черніговом аж сяяла чиста-пречиста небесна блакить. Отакий величезний світлий розрив між темними і неповороткими хмарами.

7.04.2022 р.

Під час війни проявилися характери не лише в людей, а і в тварин. Деякі під час обстрілів зривалися з ланцюгів. У деяких не витримувало серце. Деякі гули на все село, аж волосся на голові ворухилося. Мій кіт Умка завжди тікав з дому перед пекельним обстрілом, чи перед нальотом ворожого літака. Я по ньому орієнтувалася, ніби по барометру перед бурєю. Зате Вулкан (пес) не подавав жодної ознаки тривоги, особливо, коли я була поруч. На всяк випадок у холодильнику лежала велика кістка, якою мала заманити вівчарку в погреб. І ось той випадок – ворожий літак скидає бомби на село. Здається, ніби світ від землі до неба з гуркотом розколюється. Я миттєво одягла на Вулкана повід і вхопила з холодильника кістку. Пес побіг за кісткою і навіть спустився три сходинки вниз. А далі

вперся, мов той віслик, а потягти собаку, зростом з теля, зовсім не маю сили. Даремно я кричала, просила, махала перед його носом тією здоровезною кісткою, а в результаті він і я опинилися на поверхні. Ледь вдалося його запхати до хати. Спересердя щось крикнула й сама побігла ховатися в погреб. І коли упала бомба (то була остання – решту я провозила з собакою), коли погреб захитався, затріщав і почала випадати цегла, подумала, що це кінець. Лише тоді зрозуміла, чому Вулкан не дався завести його – ще одна бомба неподатлив, і погреб міг стати для нього й для мене могилою.

9.04.2022 р.

Розумію, що не на часі подібні тексти, але чимсь же треба рятувати душу від щоденного пекельного болю.

Сьогодні відкрила пачку кави, подаровану сільським волонтером – ім'я і вдячність за величезну підтримку я напишу після війни. І не лише йому. От лише місцевій владі дякувати немає за що. Але і про це пізніше. Та про каву. Коли реальною стала небезпека окупації села, ховала якомога далі свої книги, архіви, ноутбук, документи й ту пачку кави. Наш волонтер якось запитав: «Ну, що – добра кава?» Кажу: «Я ще боюся відкривати й заховала подалі». А він засміявся: «Та ці... не всі й знають, що таке кава. Вони горілку шукатимуть, а не вашу каву. Пийте на здоров'я». Сьогодні заварила. Кава пахуча і смачна. Хочеться радіти весні. Не радіється.

10.04.2022 р.

Останнім часом ловлю себе на тому, що постійно плачу. Наплакані очі почали боліти й таке відчуття, ніби в кожне насипано піску. Намагаюся себе контролювати. Виходить не завжди. Учора в нашому селі волонтери здалеку розвозили гуманітарну. Мені підвезли під самий двір. Я дякувала: від чогось відмовлялася, бо уже маю, чомусь раділа. А потім побачила на одязі одного з волонтерів «лейбу» «Маріуполь». Думала, що стримаюся, і не змогла. А волонтери дивувалися, перепитували – може, щось не так. Якби ж я могла пояснити.

20.04.2022 р.

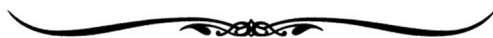
Увечері зателефонувала донька з Києва і попередила, що її програма в телефоні показує, що зараз уся Україна червона, тобто є небезпека обстрілів і бомбардування по всій нашій території. Першим зреагувало тіло – нудота підступила до горла, як тоді, коли ворожий літак прилітав бомбити село(села). Страх і відчай, і небажання вірити, що знову все повторюється. Треба було швидко вдягатися, виходити з хати й десь ховатися. Одягалася, а руки тремтіли, гудзики не давалися застібнути. І тут знову телефонує донька: «Мамо, відбій тривоги. Ти ще в хаті?» Я була в хаті. Але то вже ніби й не я. Моє власне «я» зіщулилось в маленьку беззахисну істоту, яка вкотре опинялася сам на сам з усім, що падає і вбиває.

27.04.2022 р.

Сьогодні прокинулася і відчула, що не хочу в реальність. Не хочу у свою немічність, фізичний біль і біль душевний. Не хочу новин про смерть дітей, про закатованих, про героїчну загибель українських воїнів, про знищені домівки... Чаша горя переповнена. Ранок починається із власної безпорадності, відчуття власної нікчемності й розпачу.

Post Scriptum від 16.01.2023 р.

Щоденник мій на тій даті закінчився. Син мій Максим зараз у Бахмуті. Там і племінник Славик. Назарчик у Києві. Постійні обстріли дуже виснажили його, і він хворіє. Ось такий мій нинішній «щоденник»...

ЛИШАТИСЯ ЖИВОЮ

Біда, лихо не бувають очікуваними, усе стається раптово-жахливо. Ще 22 лютого 2022 р. ми з колегами жваво обговорювали результати XIX студентської науково-практичної конференції «Актуальні питання культури мовлення» (м. Вінниця), де наша студентка-філолог Вакула Марія виступала на пленарному засіданні з темою «Формування мовленнєвої компетентності старшокласників у процесі створення фанфіків на уроках української літератури». Усі були вражені ґрунтовністю її виступу та загальною фаховою підготовкою. Тому було приємно чути схвальні відгуки про неї та інших доповідачів на секційних засіданнях. Мир, спокій, трохи розчарування, що covid-19 унеможливив наші зустрічі офлайн.

24 лютого 2022 р., як завжди, я бігла зранку о шостій провідати батька та брата. Ще нічого не знала, не слухала новин по радіо, не переглядала Google у телефоні. Збентежила величезна черга на заправці, шалений рух автівок та пересування людей з валізами, клунками, торбами (хоча зазвичай о цій порі штиль!!). Біля під'їзду сусіди закидали речі в мікроавтобус. Запитала: «Відпочивати?» Вони презирнулися і здивовано відповіли: «Так війна ж почалася!» Забігла до квартири, рідні ще спали. Кинулася наливати воду у ванну. Я навіть потім не змогла собі пояснити, чому це зробила, якось інтуїтивно, але згодом це мені допомогло. Поклеїла стрічкою вікна в кімнатах. Повикручувала всі скляні дверцята із шаф, познімала порцеляну з полиць. Будинок стоїть на розі, тому перегляд фільмів та додатковий диплом «медсестра цивільної оборони» в університеті підштовхнули до таких запобіжних заходів. Доглядальниця-помічниця на телефонні дзвінки не відповідала. Тож треба було приймати рішення миттєво – переходити жити до батька з братом. Батько та брат лежачі інваліди, прикуті до ліжок, залежні від ліків, не спроможні самостійно себе обходити, одягнені в памперси, тобто немічні. Збігала до аптеки, там шалені черги, тож запастися ліками та памперсами – марна справа.

Надвечір почалися бої. Під вікнами на дорозі хлопці в цивільному зробили потрібні укріплення – пісок та шини. Увечері розбило віцент балконні вікна, скло розлетілося на дрібні скалки та врізалось у двері та раму кімнатного вікна. Ніч і ранок – потужні бої, усе тремтить від вибухів, уздовж вулиці їздять танки – невідомо, наші чи ворожі. Будинок стогне від вибухових хвиль. Обладнала собі гніздечко для відпочинку в коридорі біля входних дверей, назносивши усього, що знайшла, – дитячий матрац, старі пальта, куртки. У цьому кутку таборилася до квітня. Навіть коли вже віцухли активні бойові дії, не могла змусити себе спати в ліжкові, бо тваринний страх тримав біля дверей. З мешканців під'їзду через тиждень з п'ятиповерхівки лишилися три квартири. Усі виїхали. У під'їзді вибило вікна на горішніх поверхах, то спільними зусиллями з сусідами забили коробками та шматками клейонки. За день вже не було води. За три дні зникло світло, Інтернет, телефонний зв'язок, тепло, ледве жеврів газ. Прати після двох лежачих у трьох літрах води, гріти на газу воду та заливати у пластикові пляшки через дві години, бо з рота йшла пара, температура опустилася до шести градусів, а рідні знерухомлені... Бігати з чотирма відрами по воду під обстрілами до колодязя у приватний сектор, а коли зник на два дні газ – готувати у дворі. Певно, це було не найважчим, страшно, коли вночі над будинком гудуть літаки, чути вибухи, від страху тремтить усе тіло і відбирає мову, а ще ти думаєш, як витягатимеш рідних, якщо в будинок потрапить снаряд чи бомба.

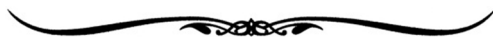
Навколо понівечені будинки, під під'їздом уламки ракети, що не долетіла, гуркіт наших САУ, БТРів і танків, безкінечні погонювання будинку від зворотної хвилі вибухів. До підвалу не спускалася, вірила в силу Слова Господнього – збереже мене та рідних. А потім... Захворів батько, далі брат. Ліків немає, аптеки не працюють. Знайшла прострочені ампули антибіотиків ще 90-х років, поділила навпіл і колола одним шприцом обом. Потребувала хоч якоїсь підтримки духу, тож молилася, молилася, молилася, бо вийти на зв'язок – надзавдання. Повідомлення, які відправляла знайомим, близьким, надходили до них із запізненням на два–три дні. Як розповідала подружка, що, коли вона тоді їх читала, розуміла, я жива, борюсь. І сталося диво – з'явилися добрі люди, навіть через відсутність постійного зв'язку вони знайшли, допомогли, і я збагнула – темрява відступає, я не самотня.

Води, тепла і світла так і не було до середини квітня. У березні другий брат, який приходив до мене, брав їжу, бо в Олександрівці гатили ще гірше, ніж у нас, виїхав при нагоді

з малолітніми дітьми з міста, бо в будинок, де він жив, потрапили уламки від ракети, вибило вікна, сусідній будинок завалило, ще один – згорів вицент. Заряджати телефон ходила в чергу на «Шиномонтаж». Хлопці просили тільки не створювати натовп, бо з дронів відстежать і розстріляють, як сталося із чергою по хліб біля «Союзу». Комендантська година обмежувала, тому, коли почали возити бочкою воду із «Зеленгоспу», домовилися, щоб чергу займала одна людина, яка мешкала у сусідньому будинку, поряд з місцем приїзду трактора з бочкою, потім її підміняли. 12 літрів води в одні руки, коли в тебе ще двоє вдома, то забавка не для слабкодухих.

Аби зовсім не збожеволіти від невідомості та самоти, щодня виділяла літр води і мила підлогу в під'їзді. Зиму якось пережили. А далі прийшла весна – треба саджати городи, бо щось маємо їсти, адже за час облоги міста з харчами було сутужно. Вижили завдяки волонтерам та допомозі друзів, бо піти до магазину – подвиг, адже треба вистояти чергу, а думками вдома: як там рідні, бо якщо з тобою щось станеться, то про них ніхто не дізнається. В усі кишені собі та рідним поклала записки зі своїм та їхніми прізвищем та ім'ям, адресою, бо всяке може статися, коли навколо щодня обстріли та ракетні удари. Завдяки друзям переїхала вже в червні з батьком та братом до приватного будинку, звідки виїхав другий брат. Трохи підрихтувала, вставила вікна – можна жити. Від пережитого, певно, в усіх піднявся емоційний фон, тому проводити пари, навіть на платформі ZOOM, було нестерпно важко – могла лише плакати.

Чому навчила війна чи що я зрозуміла під час цього вимушеного відлюддя? **Світ наповнений добром.** Доброта та людяність завжди візьмуть гору, інакше не може бути!! Добрих справ не буває забагато чи замало, вони не вимірюються літрами, метрами, тоннами... Думаю, має бути такий безперервний ланцюг, коли в одній місцині починається, а в іншій підхоплюється, і тривалість таких проєктів добра постійна, бо люди потерпають від ворожих злодіянь і прагнуть доброти, горнуть до добрих людей. Ми живемо і працюємо для ДОБРА))

СОРОК СЕКУНД

Сорок секунд между залпами миномёта. Сорок секунд, чтобы выскочить из подъезда, добежать до импровизированной печки, заглянуть под крышку – кипит ли, и убежать обратно. Потом снова: бух! – шварк! – бегом к костру – кипит! – хватаешь котелок – и в подъезд. Так мы жили почти полтора месяца. Практически на передовой, когда противник стоял в километре от нашего дома и обстреливал наш район – иногда по 70 прилётов за один раз. Из почти 500 человек, проживающих в доме, сначала осталось около 100, тех, кто не успел или не мог выехать. Потом нас было 60... Мы все практически жили в подвале своего дома. Ночи точно там проводили. Спали вповалку на песке на пенопластовых пластинах, которые были заготовлены для утепления дома, вместе вздрагивали от взрывов, прислушивались к гулу самолётов, вместе гадали, куда прилетело так, что земля гудит и дом шатается, вместе молились, надеялись... Днём бегали при бесконечных воздушных тревогах по бесконечным ступенькам вниз, на третий этаж, в тамбур соседки, где «две стены» и не так страшно, как у нас наверху. Не успевали подняться, задыхаясь от постковидной одышки, как снова тревога и снова нужно бежать вниз... Тогда у нас была одна цель – выжить.

Дважды прилетало к дому. Один раз только чудо спасло тех, кто вышел из подвала подышать. Снаряд упал в трёх метрах от подъезда. Спасло то, что дорожка идёт под уклон и осколки улетели вверх, выбив окна и разрушив ближние балконы. Другой раз несколько мин прилетело с противоположной стороны, в торец. Потом долго трепыхался на ветру огромный кусок утепления дома, позже подсчитали – 80 кв. метров, а вокруг, как снегом, всё засыпало пенопластом и осколками наших окон. Когда обстрелы затихали на несколько часов, жильцы выходили, прибирали пенопластовый «снег», стёкла и даже высаживали кусты, а когда потеплело, цветы. Жизнь продолжалась...

Более двух месяцев первобытного существования. Газовую трубу разрубило осколком чуть ли не в первый день. Затем исчезли остальные «блага цивилизации». Как мы радовались дождю, когда можно было набрать в потоках и лужах воды. Как строили деревянный туалет, сооружали печи, заряжали мобилки на улице от генератора, который, на счастье, оказался у соседа...

Связь иногда пропадала совсем, иногда приходилось прижиматься к трубам коммуникаций, чтобы поймать хоть один «пенёк» на значке уровня сигнала, чтобы узнать, снята ли тревога, что сын и его семья в другом районе города живы... Что друзья тоже живы и выходят на связь. У нас была ежедневная переключка. А в свой день рождения, в марте, я целый день проплакала – поймали новость, что к магазину, где обычно сын покупал хлеб, в тот день в очередь за хлебом прилетел снаряд и убил сразу 14 человек. Сын три дня не выходил на связь. Что я могла думать?!!

Больше всего потрясло волонёрство – героизм и пассионарность нашего народа. Волонтеры под обстрелами, среди взрывов и пуль привозили к нам, на окраину города, сначала горячую еду – похлёбку, каши, хлеб. Потом стали возить воду, продукты, предметы гигиены. Особенно удивили волонтеры из Ровно, которые за столько километров, тайными тропами, под обстрелами, ежеминутно рискуя жизнью, везли продукты, домашние заготовки, тёплые вещи, собранные простыми людьми там, в Ровно... Волонтерство приобрело массовый характер. Тогда я поняла: наш народ не победить. Мы обязательно выстоим и дождемся Победы.

Сейчас, почти через год, многое стало забываться. Память услужливо стирает самое страшное. Но остались документальные записи – переписка с сыном, которая сохранилась на Телеграме. Его я установила только 11 марта, поэтому записи – с этого числа. Вайбер, к сожалению, где до этого мы переписывались, ничего не сохранил. Представленная переписка охватывает месяц. Месяц страха, колебаний, маленьких радостей и слёз.

11 марта

О.Г.: Я зарегистрировалась тут.

Сбылись мои видения начала 2000-х годов:

1. Варим еду на кострах возле дома. 2. Танки на ул. Шевченко. Всё случилось...

12 марта

O.G.: Сына, как вы?

S.: Без света и воды, дали связь только вот.

O.G.: Где варите еду? Есть еда?

S.: Еда есть пока, где варить, тьфу-тьфу-тьфу, тоже.

O.G.: Хорошо. Без эл-ва?

S.: Нужен свет... И вода. Где набрать воду есть, а вот без света туговато, конечно. Сегодня нашёл лужу, наколот льда пару тазов, ведер и здоровенную бабушкину кастрюлю (которую нашёл в сарайчике) – лишних литров 20 не помешает, хотя бы унитаза сливать))))). А то приходится, пардон, в кулёчек ходить))))). А вчера встретил соседа с верхнего этажа, у них вообще с этим проблема, он сказал, что так натренировался, что уже практически с закрытыми глазами попадает в спичечный коробок))))).

O.G.: Ас!)))

Написали, что вам воду дали.

S.: Нет её. Кран булькает. И всё. Пока выпал снег, я ещё трёхлитровую банку натолкал его :-)

13 марта

O.G.: Как вы? У нас так шарахнуло, что думали, дом упадёт.

А вы окна скотчем поклеили? Это на тот случай, если стёкла взрывной волной выбьет, чтобы никого не зарезало. У нас выбило окно осколком мины.

S.: У нас тоже шваркает ого как!

Перестрелки и взрывы где-то. Не пойму, что происходит, видимо, уличные бои начались... Не высовывайтесь!

O.G.: Варим чай на костре))))).

O.G.: «Президент Росії Володимир Путін в наступні 72 години ризикує бути усуненим від влади ключовими людьми в Кремлі, зазначив колишній глава МЗС Росії Андрій Козирев. На його думку, оскільки російські війська застрягли в Україні і Росія стає все більш ізольованою через санкції, Путін може заплатити ціну “збройним конвоєм або до могили, або до пенсії”, повідомляє видання The Times.

“Багато російських царів було вбито, багато були усунені у той чи інший спосіб... Навіть у Радянському Союзі були випадки: говорили, що Сталіна отруїли, Хрущова вивезли з Кремля... Щодо Путіна, я дуже очікую, зросте опір і невдоволення, які так чи інакше будуть вирішені. Не знаю яким шляхом, але російська історія сповнена несподіваних результатів”, – зазначив він».

S.: Похоже на очередную успокаивалку. Вот бы это произошло, да поскорее!!! Быстрее бы что-то решилось, и в нашу пользу :-)

Сегодня утром нас конкретно пытались атаковать. Город...

O.G.: Так и сейчас пальба стоит возле нас из тяжёлых орудий...

S.: Только что была стрельбина автоматами, недалеко.

O.G.: У нас из танка в сторону деревни, через которую ездим на поля. Так жахает! Дом вздрагивает.

O.G., пересланное из *Тим часом Україна*: «Член свинособачої делегації Леонід Слуцький також заявив про позитивну динаміку переговорів: “Якщо порівнювати позиції РФ та України на переговорах на самому їхньому початку і сьогодні, то ми побачимо суттєвий прогрес... на мої очікування, прогрес може перерости в єдину позицію обох делегацій, у документи для підписання”».

Завтра переговори, вот потому палят...

14 марта

S.: У нас света до сих пор нет, вода еле-еле сочится из крана.

O.G.: У нас ничего нет, варим на кострах под миномётным обстрелом.

S.: У нас вода уже не течёт.

O.G.: Проверьте на первом этаже. Просите у них, потом оплатите.

S.: Где добыть воду, я знаю, вчера запасаю, хоть и была.

O.G.: Вчера начали говорить про зелёный коридор. Наверное, надо выбираться, это на долго...

S.: Не знаю...

15 марта

O.G.: Сыне, как вы?

S.: Вчера под вечер газ пропал... Первобытно-общинный строй :-) Живём в пещере, еду будем готовить на огне, вокруг опасность...

O.G.: У нас газа нет с первого дня.

O.G.: Николаич выехал, сейчас в Черкасской области. Выезд из Старого Белоуса, вывозят детей. Они пристроились к автобусу.

Но сейчас губер пишет, что этот зелёный коридор блокирован. Обстрелы.

S.: Мы пока решили не рыпаться.

O.G.: Мы тоже.

O.G., пересланное из *Суспільне Чернігів*: «Біля Чернігова наші військові виявили батарею РСЗВ ворога, яка обстрілювала житлові квартали міста. Спостерігачі помітили, як батарея почала розвертатися для проведення обстрілів. Про це повідомляє ОК “Північ”. За 10 хвилин роботи української артилерії батарея була ліквідована.

“Тепер на тому місці буде клумба. Вірте в своїх захисників”, – написали в ОК “Північ”».

O.G.: Видела, как сбили ракету высоко в небе с восточной стороны. Была вспышка, а потом такой чёрно-белый грибок. Сфоткать не успела, только облачко.

16 марта

O.G.: Сына, откликнись!!!

19 марта

S.: Сегодня встретил в очереди Дрона и Таньку. Дрон сказал: «Не стоит расстраиваться, как бы там ни было – в любом случае Крым будет наш» :-)

S.: С Днём рождения :-)

S.: Вчера, 16-го, вечером была атака на нашу часть города, лупили совсем рядом, обстреливали, наверное, час... Наши попрятались, потом пошли в контратаку ночью, возможно, перебили наступавших. Сейчас утром опять стреляют. Связи с 15 числа нет до сих пор, если появится сообщение, значит, «проскочило».

Говорят, ваш район выгоняют-выселяют – это правда? (Узнал об этом по слухам сегодня, 18 числа).

O.G.: Не, неправда.

S.: Это хороший знак, думаю.

20 марта

S.: Привет, самолёты чё-то летают за городом... Бомбы там ухали... В городе в 6 утра тоже что-то вибухнуло. Ночью и вечером летали, но далеко и мимо вроде как...

O.G.: На Малиновского утром упала бомба, сейчас отбой повитряной тревоги. Вроде ничего не горит...

O.G.: Почему молчишь? Опять связи нет?

S.: Телефон зарядить не мог, только к 4 вечера удалось.

21 марта

O.G.: А где ты заряжаешь?

S.: Через Игора удалось 1 раз.

22 марта

O.G.: Мэр сказал, что выехало 155 тыс. Инфраструктуру восстанавливать некому, света нет во всём городе и некому восстановить. Воду без света не поднять. На севере орки получили подкрепление. Надо куда-то выбираться. Скооперируйся с Игорем, пока он не уехал. На двух машинах можно попробовать выбираться. Не знаю, куда.

Мэр сказал, что в основном остались те, кто «не може дати собі раду».

O.G.: Танюшка уехала в Неж. Там в разы спокойнее, есть все коммуникации.

23 марта

S.: Думаем, что надо двигать, появилось чувство, что что-то не то... Но тут, как на грех, автомост взорвали... Как быть, как ехать?

O.G.: Надо через пешеходный мост выбираться.

S.: Сейчас, не спеши, ещё есть пару часов что-то решить или хотя бы разобраться, как быть.

Как бы там ни было, вам точно надо двигать из вашего дома. Машиной и великами. На них можно будет за водой ездить.

O.G.: Послала номера волонтеров, которые вывозят.

S.: Номера вижу, звоню, потом перезвоню вам.

O.G.: Если не дозвонишься, значит я в таком месте, что нет связи. Набирай позже или пиши сюда. У нас связь очень плохая.

Звонила Галине Ив. в Киев, она говорит, ехать сейчас в Киев – это безумие.

S.: Надо вам перебраться сюда, ближе ко мне. Это в любом случае безопаснее будет. Там, наверное, и газ есть, водой я запасаюсь... Вокруг сооружают блокпосты и руют окопы...

O.G.: Пока сидим дома, обстрелы с двух сторон, не сунешься. Папа против. Мол, наш дом бетонный, надежнее, хороший подвал...

Узнала от Наталки, что из Киева идут эвакуационные поезда. Она за сутки добралась до Богуслава, при этом ночь сидела на вокзале из-за комендантского часа, который длился трое суток.

Мои сомневаются. Особенно папа: опасно.

Мы с Олей практически готовы в путь.

S.: Мы тоже насобирались, но не знаем, как быть... И какие поезда и откуда. Нам можно в Золотоношу, там обещали принять и разместить.

Папа насчит дом прав, но то, что у вас в первую очередь будут бои – это наверняка.

В 14-м окна даже внутрь города, а не наружу. Рядом я, с запасом воды и еды. Там газ может быть.

O.G.: Поезда из Киева во все стороны. Бесплатные.

O.G., пересланное из *Суспільне Чернігів*: «Бомбардування автомобільного мосту через Десну у Чернігові може означати перехід російських військ до спроб штурму міста. Про це Суспільному повідомив завідувач філії обласного історичного музею у Чернігові та військовий оглядач Михайло Жирохов. З його слів, спроби руйнування автомобільного мосту були протягом останнього тижня.

“Руйнування мосту – це завершення другого етапу. Третій етап – це повноцінний штурм. Це було зрозуміло, що вони його знищать, але було питання, коли. Відповідь ми отримали. Тому наступні два тижні будуть вирішальними. Вони вплинуть на стратегічну обстановку».

O.G.: Ты что-нибудь уточнил? А то мы собрались к тебе идти.

Сына!!! Не могу дозвониться.

Нам нужно знать, нет ли выезда на завтра? Тогда мы придем к тебе, чтобы вместе отправиться. Пока тихо, пошли бы.

Я договорилась с волонтерами. Нам перезвонят. Дала и твой номер. Через пешеход.

S.: Пока ничего не уточнил. Вы перебрались или остались?

На завтра неизвестно, некоторые пытались сегодня, но вернулись... Не пошло что-то.

Со мной на Киев ещё хотели бы ехать, но не знаю. Да и сами пока не знаем... Ближе к вечеру как-то успокоились. Слышал хорошие новости в плане того, что к нам пришла хорошая подмога. Но что и как будет в городе, сказать трудно.

O.G.: Мы дома. Я договорилась не на Киев, а сразу на запад. Будут завтра-послезавтра звонить.

S.: Мне кажется, мы уже прохлопали момент и сейчас лезть за город крайне опасно...

O.G.: Возможно. Что будем делать?

S.: Давай, наверное, подождём до завтра-послезавтра и по обстановке (ну, до завтра нам уже и так ждать придётся)...

Город наш явно в опасности... Всё-таки, мне кажется, надо что-то делать.

O.G.: Закройте плотно окна, взорвали аммиак.

S.: У нас?

Закрыли.

O.G.: Да, на пивзаводе. Пока не на нас несёт.

O.G., пересланное из *Молния*: «Российские солдаты обстреляли район расположения одного из пищевых предприятий города, сообщил глава Черниговской ОВА Вячеслав Чаус. В результате попадания снаряда в машинный зал произошло повреждение магистраль-

ного аммиакопровода и осколочное повреждение одной емкости. Концентрация испарений аммиака в пределах допустимой нормы. Жертв и пострадавших, предварительно, нет. Продолжается пожар на складе готовой продукции и тары, идут спасательные работы».

О.Г.: Дышать через тряпки, маски, смоченные лимонной кислотой или уксусом. Уксус развести в воде! Не чистым! Он не ядовит, но если долго дышать, можно обжечь дыхательные пути. Раствор лимонной кислоты 0,5%. Но это если слышишь запах аммиака.

С.: Понятно.

Как думаешь? Мотать надо однозначно?

У тебя там тихо сейчас? У нас тут попухкивают, так уже бывало.

О.Г.: Думаю, да. Но и страшно. Постреливают.

С.: Мне не столько страшно, сколько хату бросать жаль... Но если убивать будут, то уж куда тут сомневаться...

О.Г.: Хату жаль. Но и страшно наткнуться на орков.

С.: Страшно, а если сюда полезут? Что тут начнётся? Лучше уехать, хоть куда.

О.Г.: Рюкзаки тревожные давно собраны, с собой таскаем.

С.: Ну, если ты говоришь, что есть куда и чуть ли не ждут там, то тогда можно рискнуть, ежели явно шуметь начнут...

Тут по обстановке и активности чувствуется, что что-то поменялось и какое-то напряжение в воздухе снова повисло...

О.Г.: Да, сегодня лупили рядом, как вначале, дома горят через дорогу.

С.: Во-во!

О.Г.: Потом с другой стороны.

С.: Не знаю, отобьются ли наши, должно получиться, но чё-то мне тревожно со вчерашнего вечера стало... Мне как-то было до этого относительно спокойно и чувствовалось, что справимся, а сейчас, видимо, зреет то, что предварительно 20-го должно было быть. Про то, что «перенесли на 24-е», вчера слышал в очередях, утром мост... Вырисовывается какая-то тревожная тенденция, и всё пока как вроде по услышанному совпадает и идёт...

И 24-е вот уже на носу... Заметны какие-то изменения, «витающие в воздухе». Впервые начали посещать мысли о том, не пора ли мотать...

О.Г.: Поздно начали посещать.

С.: Насчёт езды тоже не уверен на 100%, но почему-то сейчас начал волноваться. Раньше я чувствовал, что всё будет хорошо. Оно так и было. Как быть сейчас, не знаю.

О.Г.: Мы тоже мучаемся. Никто не знает. Но мне диспетчер Инна говорила: всё хорошо, не волнуйтесь. У вас трое деток, им нельзя показывать, что вы взволнованы.

С.: Не показываем, но сообщили, что, может, придётся ехать.

Завтра посмотрим, Олеся засомневалась надо ли ехать, сейчас это стало ещё опаснее, чем было на днях... Сам пока не знаю, утром по обстановке станет понятнее.

С.: «Міський голова Чернігова Владислав Атрошенко повідомив, що виїзд з міста у бік Києва замінований. Водночас, за його словами, гуманітарна допомога все ж таки доїжджає до Чернігова. Про це він повідомив у інтерв'ю виданню LB.

“Я можу підтвердити, що прямий виїзд у бік Києва – через Количівку, Іванівку, Ягідне – в багатьох локаціях замінований”, – наголосив Атрошенко й додав, що гуманітарні вантажі доїжджають до міста попри обстріли російських окупантів. Він зауважив також, що околиці Чернігова знищені на 60–70%. Однак дерев'яна забудова міста частково вціліла».

Вот ещё что... Поди выберись, даже если бы мост был...

24 марта

С.: Ну, что будем делать?

Ночь, на удивление, была тихой.

Олеся сегодня всячески волнуется и даёт понять, что ехать не хочется ей, боится...

О.Г.: Пока ждём звонка.

Уже где-то сильно бухает.

Если повезут, поедem, хоть недалеко.

Стреляют из тяжёлых орудий.

С.: Недалеко – это куда? Это погибель.

Если ехать, то на западную, где, как ты говоришь, чуть ли не хата ждёт, или в Золотоношу.

S.: Да, грохот земли и гул я тоже слышу. Там такой грохот, что за город страшно вылазить...

Только что встретил знакомую, пыталась выехать ещё вчера, говорит, что пешеходка под обстрелом... Перебраться невозможно.

O.G.: Значит, не едем.

S.: Есть другие волонтеры. Везут до Киева. Заявку подаю? Напишу, что нас 9. Я вас записываю. Отказаться всегда успеете.

O.G.: Хорошо! Но это тоже через мост, наверное... Смотря какой обстрел, если минометный, то можно переждать, а если снайпер, то...

S.: Если получится, то сообщу. Позднее напишу или позвоню.

O.G.: Можешь звонить, я зарядила телефон.

S.: Где и как? Там, где удалось мне, уже пропал свет.

O.G.: Включали генератор. Но уже сел до 37. Холодно. Ночью не выключала, чтобы не проворонить тревогу. Ночевали дома.

S.: Понятно... Мне надо подзарядиться, осталось 23%

O.G.: На Шевченко заряжают от солнечных батарей. Можно попроситься.

S.: Надо туда наведаться, а там в доме есть свет или где-то на улице?

O.G.: Нет, только у одного человека с батареями. Но он всем заряжает.

S.: «Після того, як розбомбили міст у Чернігові, будь-які виїзди місцевого населення з Чернігова припинили. Про це в інтерв'ю Liga.net розповів голова Чернігівської ОВА В'ячеслав Чаус».

Схоже, сидимо на дупі рівно.

25 марта

S.: Что насчёт поездки? На мосту очередь была, говорят, чуть ли от Вала. Я записался на выезд, включая вас. Попросил от дома нашего, запрос принят, сказали, что сообщат детали.

А так, если через мост – сегодня от людей слышал, что там был убит 13 лет парень, ещё один человек ранен... Трудно сказать, что лучше: попасть за городом под обстрел или при выходе из него, или как-то пересидеть в самом городе...

O.G., пересланное из *Суспільне Чернігів*: «Через обстріли росіян пішохідний міст у Чернігові в аварійному стані. Рух по ньому закритий, як піший, так і автомобільний. Про це 25 березня у зверненні розповів голова Чернігівської ОВА В'ячеслав Чаус.

“Сьогодні ніхто, нікуди не йде і не їде. В нас давні потужні корні. Згадайте Антонія Печерського, який вирив шляхи з Чернігова, в тому числі й до Києва. Згадаємо древній Любеч, згадаємо Чернігів. І я вас запевняю, в нас є план, ми над ним працюємо”.

Також за словами Чауса, ситуація в області майже без змін. “Ми втомлені, але ворог втомлений ще більше. Нам холодно, але москальській мразоті холодно ще більше. Ми знаходимося на нашій землі, яка дає нам сили, ворог знаходиться на чужій йому землі – вона його вбиває. Тому, будь-ласка, терпіння. Набираємось мужності. Ми все робимо для того, щоб якомога швидше перемога була за нами”».

Приехали, точнее, уехали...

O.G.: Значит, нам нужно быть там, где должны.

S.: Я нашёл свет, заряжаюсь, нахожусь возле Стрижня, тут есть и вода ;-)

Спокойной ночи всем нам.

26 марта

S.: Олеся только что созванивалась с тёщиным человеком, не может он пока. Говорит, что к городу подобраться невозможно – лупят постоянно, есть погибшие. Там ещё и мины, говорят.

O.G.: Так и есть. Цаплиенко с центр ТВ не смог приехать, получил ранение в Анисове. Вернулся.

Значит наше место здесь.

S.: Думаю, да. Он сказал, что в городе сейчас безопаснее, чем снаружи. Еда, вода пока есть. Будем держаться здесь. Может, вообще, глядишь, и надобности ехать не будет.

O.G.: Появилось ощущение, что скоро всё неожиданно закончится. Это же написал на фб Валентин Гаденов.

S.: Дай Бог, а то уже задрали они. Пусть велят к себе за Урал.

S.: Пересланное из *Молния*: «Глава ГУР МО Кирилл Буданов заявил, что у Украины много информаторов в РФ. “У нас много информаторов в российской армии, и не только

в российской армии, но и в их политических кругах и их руководстве. В ноябре мы уже знали о намерениях россиян. Что касается даты, то она менялась несколько раз», – рассказал он.

То-то я именно в декабре видел, как тянут танки... И поезда с военной техникой стояли тоже в декабре. Они уже всё знали. Странно, почему сразу на приграничных территориях не смогли задержать и враг прошёл так далеко вглубь?

Мэр Львова Андрей Садовой подтвердил, что солдаты РФ вновь бьют ракетами по городу.

То есть, если доберётся и туда, там то же самое...

27 марта

О.Г.: Заспокоїливе від Арестовича: «Росія протягом тижня–двох виведе війська з Київської та Харківської областей та перекине їх на Донбас. Вони зрозуміли, що не вдасться взяти великі міста, оголосять про завершення першої фази “спецоперації” та початку другої – “звільнення Донбасу”».

У них тепер три завдання: оточити наші війська у зоні ООС, повністю окупувати Маріуполь та утримати Південь. Якщо вони Херсон втратять, то обрушиться вся їхня Маріупольська окупація. І це все.

Захоплення Києва, Харкова, Одеси не буде».

С.: Видел такое в Вайбере, не уверен, что всё пройдёт именно так. Слишком уж оптимистично, и нельзя на 100% спрогнозировать, что вздумается делать врагу.

О.Г.: Арестович всегда оптимист. Но и многое сбылось. Есть разведка. А у него доступ к инсайдерской информации.

С.: Думаю, просто так он болтать не станет конечно, и то, что он говорил про иссякание ресурсов России через 10 дней, в принципе подтвердилось, пусть и не в полной мере и не за 10, а 20 дней.

О.Г.: Главное, он оптимист и всех этим поддерживает.

Видел объявление про воду? Возле вас полно пунктов. Нам подвозят волонтеры, немного запаслись.

С.: Я за водой езжу в другие места, у нас такая очередь, что после 6 часов в очереди за 2 ведрами воды манал я...

28 марта

С.: Что там у вас и как?

О.Г.: Палят с утра с обеих сторон (справа и слева от дома. – О.Г.)

Это переговоры начались.

Вы как? Хотела сегодня к вам идти. Зашла за дом, а тут пули свистят «у виска», как в песне. Пришлось вернуться...

Дома +10. Спим в одежде и ботинках, чтобы вскочить и бежать в подвал. Шнурки завязывать некогда. Не раздевались уже больше месяца...

29 марта

О.Г.: Сына, а вы как?

С.: Впервые хорошо выпались. Начинает подступать проблема с обналичиванием денег.

Что и как у вас?

О.Г.: Звенящая тишина.

Ночью бухала то ли канонада, то ли железяка на доме от ветра. Я решила, что это ветер, и уснула. Устала уже бояться... Мечтаю спать в ночнушке и в постели, под одним одеялом. Пока поверх и под четьрьмя.

Мы деньги почти не тратим. Только на хлеб. Еду привозят бесплатно.

С.: Мы тоже, но еду нам никто не возит, живём на том, что накопили и успели купить. Недавно пришлось купить хлеба и муки с сахаром (нашёл где), потратился несколько.

О.Г.: Может, сегодня доберусь до вас, немного привезу. А ведь в 8 была возд. тревога, мы проспали. Я телефон на «полёт» поставила.

Сына, у вас есть возможность купить сливочное масло?

С.: Вроде есть в одном магазине. Попробуем туда пробраться.

О.Г.: Если пробираться – не надо!

30 марта

O.G. 8.58: Выезжаю на велике к вам пока не стреляют.

O.G.,12.26: Я дома!

S.: Отлично! Сегодня не самый лучший день для поездок, судя по стрелянине.

O.G.: Это в моём стиле)))

Грохотало знатно, среди домов не поймешь, откуда и куда. Эхо ходит ходуном))). Но стреляли больше наши, мне солдатик возле завода сказал. Похоже, отгоняют орков...

1 апреля

O.G.: Ожидаются химические атаки. Плотнo закрыть все окна, проложить мокрыми тряпками щели. Если аммиак, он летучий, лучше быть внизу, маски мочить лимонной кислотой или уксусной в крайнем случае. Если хлор, он оседает вниз, лучше быть наверху, маски мочить содовым раствором. Масок несколько надевать, детей под одеяла. На ночь плотнo закрывайте окна. От ублюдка можно всего ожидать.

S.: У нас тут «собаки» изнутри такую химическую атаку наделала, насилу выветри-ли))))))

Спасибо за картофан))))

O.G.: У вас свет не появился?

S.: Нет. Сегодня ещё и газ на 3 дня, говорят, могут отключить – якобы будут пробовать трубу варить, ту, что полыхала там по ночам.

O.G.: Будете, как мы, на костерке готовить.

S.: Наверное, хотя пока всё ещё нормально. Утром была вода из крана, успел воспользоваться благами цивилизации, умыться, пошёл ещё полежать, и к 8 утра вода пропала...

В 7:50 слышал какой-то негромкий взрыв вдалеке.

O.G.: Да, я взрыв слышала. Возможно, это утилизируют неразорвавшиеся бомбы. Нигде дымов не видела.

S.: Эх, был свет целый час, отключили... Вода тоже, ещё течёт, но надолго ли...

O.G.: Ничего, это проба была. На ночь, возможно, выключили. Для тотальной светo-маскировки.

S.: Это да. У кума тоже был сначала свет 2 часа, потом выключили и через какое-то время включили, и он стал стабильным. И на ночь, я думаю, его точно отключили.

Когда вечером его включили, я сразу подумал, что это временно... И аж даже подумал: как так, ведь уже спать собрались... Непривычно.

Подлил в ванну воды, дети мультики посмотрели :-), подзарядить телефоны успели, ещё и пауэрбанк.

O.G.: Повезло))))).

Представляешь, к нам мусорка приехала! Только перестали обстреливать, они тут же приехали. У нас не только мусор накопился, но и огромная гора стекла от наших бывших окон...

2 апреля

O.G.: Слава богу, дождь! Натаскали воды почти полную ванну. Черпали из луж и из потоков с дома. Ходили в частный сектор, ловили струи с крыш домов. Выбились из сил, восьмой этаж как-никак. Ковид даёт о себе знать. Вода не очень чистая, но можно отстоять и хотя бы голову помыть да постирушку устроить. А то шапка уже срослась с волосами.

Сегодня впервые за войну разделась, увидела себя при свече в зеркале в ванной. Обнять и плакать. Освенцим! Кг восемь–десять долой...

7 апреля

S.: Свет в 12:30 дали.

O.G.: Ура!

8 апреля

S.: Вода была, сейчас нет опять.

O.G.: Скоро наладится. Главное – целые мережи.

S.: Видимо, не везде.

O.G.: У нас газовую трубу починили. Но дальше где-то есть утечка газа, в частном секторе. Не могут найти.

Кстати, воздушная тревога. Вчера видела следы ракет.

Помнишь Любу-доктора из России, которая нас лечила от ковида онлайн вместе с индийским врачом? Наш-то семейник отказался даже проконсультировать по телефону, сказал: «захотите жить, придёте». А куда мы придём, если даже сесть на кровати уже не могли? Так вот эта Люба пишет: «У нас в городе говорят на всех языках, включая украинский. А вот если ты выйдешь у себя и заговоришь сейчас на русском, тебя сразу расстреляют свои. Нацисты. Вот и разница». Они там, как говорил Немцов, ёб..лись совсем.

S.: Скажи ей, что даже наши солдаты по-русски говорят, не говоря уже про горожан. И скажи, что не рассказывай, как тут у нас, мы лучше её знаем. Мы здесь, а она где? Пусть приезжает и убедится.

O.G.: Да уж писала. Но если ёб.., то это надолго. Пока их пропаганда не сменит курс.

9 апреля

O.G.: Лена, одноклассница, написала: «Смотрела “Молнию” твою, там сплошное враньё. Вас там зазомбировали совсем. Это ваши нацики по вам стреляют. А вам лапшу вешают про нас. Мы смотрим телевизор и всё видим, что там у вас. Российские солдаты самые гуманные в мире. Россия захотела бы, за один день Украину захватила...»

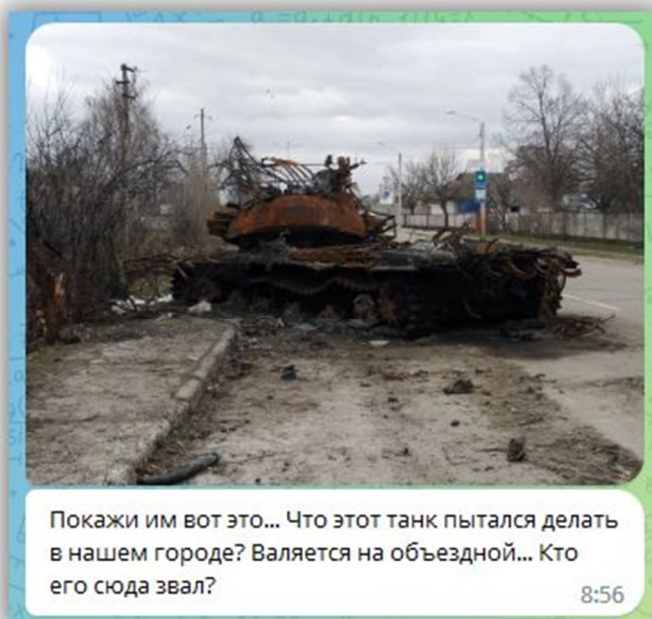
S.: В общем, людям тяжело вылазить из своей зоны комфорта... Пусть там и сидят.

O.G.: Я на это ответила: Нас только миномётными обстрелами и ракетными и авиаударами можно было зазомбировать. Мы на своей шкуре всё испытываем, видим и слышим. Я понимаю, что спорить с жертвами российской пропаганды бесполезно. Я здесь живу 40 лет и никаких нацистов ни разу не видела. Вероятно, националисты где-то есть, но на выборах они получают менее 1 процента, не проходят в парламент и никакой погоды в политике и жизни государства не делают. В ваших условиях проживания – более 20 лет тоталитарного режима – этого не понять. Ваша пропаганда извращена, перевёрнута на 180 градусов. Переубеждать не собираюсь, потому что вижу и знаю по законам психологии, что бесполезно. Верьте дальше в нацистов, которые в нас начали стрелять вдруг с приходом путинских войск. 30 лет ждали, когда же он придёт, чтобы пострелять в своих. Когда на своей шкуре – достовернее некуда. Кладбище ваши уроды обстреляли так, что гробы из могил вылетали. Обстрелян квартал погибших на Донбассе. Рядом могилы дедушки с бабушкой. Мы не можем попасть сейчас на кладбище, потому что там стояли орки, проходила линия фронта, это в двух километрах от нашего дома. Всё заминировано, стоят растяжки. Разрушена кладбищенская церковь.

S.: И мы не думаем или размышляем, как Люба и прочие, а мы видим всё своими глазами, слышали своими ушами, ни один украинский солдат нас пока не обидел...

O.G.: Поняла окончательно, что с зомби разговаривать бесполезно. Тем более в чём-то убеждать или разубеждать.

S.: Покажи им вот это... Что этот танк пытался делать в нашем городе? Валяется на объездной... Кто его сюда звал?

А это я вчера видел и зафиксировал:

S.: Это нашим делать не хрен что ли стало и некуда патроны девать? Рушить собственный город, нанося огромный экономический ущерб, а потом просить денег у Европы? У нас не настолько дебилы, чтоб делать тот бред, который свойственен нашему соседушке...

Пусть подумают логически. Если способны ещё думать. А не только смотреть, развивая у себя клиповое мышление (заодно пусть ознакомятся с этим термином).

O.G.: Переслала. Думаю, это разрыв окончательный, хотя и Люба вместе с индийским доктором фактически спасли нам жизнь, я им очень благодарна, и буду всегда. Доктору я написала, что он спас мне жизнь, чтобы через месяц меня убивали «братья». Но с Любой дальше общаться не могу, нет душевных сил.

S.: Странно, что они не могут отойти в сторону и попробовать глянуть иначе: а) это Путин начал спецоперацию и нагло вторгся в чужую страну, а не украинские «нацисты» – мы ни к кому не лезли и свои флаги, язык и культуру никому не навязываем; б) не надо путать нацизм с национализмом – первое провозглашает превосходство над другими нациями и якобы даёт право на основе этого «наводить свои порядки», чем и занимается Россия, основываясь как раз на том, что они якобы великие, а мы здесь недочеловеки... Второе предполагает защиту национальных интересов, и незваных гостей будут выдвирать, если не понятно словами – тогда оружием, и то в ответ на их оружие.

Вот так и напиши.

O.G.: Я просто переслала твоё сообщение.

S.: Защищать нас мы никого не звали, те, кто хотел Россию – её получили и сидят в Крыму и радуются, те, кто орал об отделении (не законным способом, заметь, не через референдум, который, тоже, заметь, должен проходить в стране-собственнике территорий, а не где-то за её пределами, как это слепали на скорую руку в 2014), теперь призваны и мобилизованы принудительно и идут впереди российской армии, наступая на свою же стра-

ну, и не могут пикнуть ни слова, ибо будут просто уничтожены своими «освободителями».

С.: Ну и третье – вчера нам от «нацистов» прислали ящики с едой, полную машину привезли, на весь подъезд хватило, полностью бесплатно! Люди сидели и комплектовали продукты, а на ящиках написали «С любовью в Чернигов из Львова». Вот такие у нас западные нацисты, которые кормят и помогают в беде всегда бывшему русскоговорящим Чернигову, который, к слову, пророссийски настроенным не был никогда. Тихий и мирный город, который чуть не был уничтожен «спасителями»... Фото разрушений, увиденных собственными глазами, я выслал. Пусть сравнят, что нам принёс украинский Львов, и что нам принёс «братский народ»...

Это дом наших товарищей – «помощь от освободителей»...

С.: Тоже пусть посмотрят. И пусть подумают, почему это «нацисты» вдруг притихли, и прекратилась стрельба, как только российские уцелевшие подразделения выехали отсюда???

Пусть ответят на вопрос: что делает российская ракета, провалившаяся в крышу моей школы? Что делает российская ракета, торчащая на территории ПТУ?

Вон там в центре... (после ухода рос. войск её оттуда извлекли ГСЧС и увезли, слава Богу)

Что на всё это скажут смотрельщики телевизора?

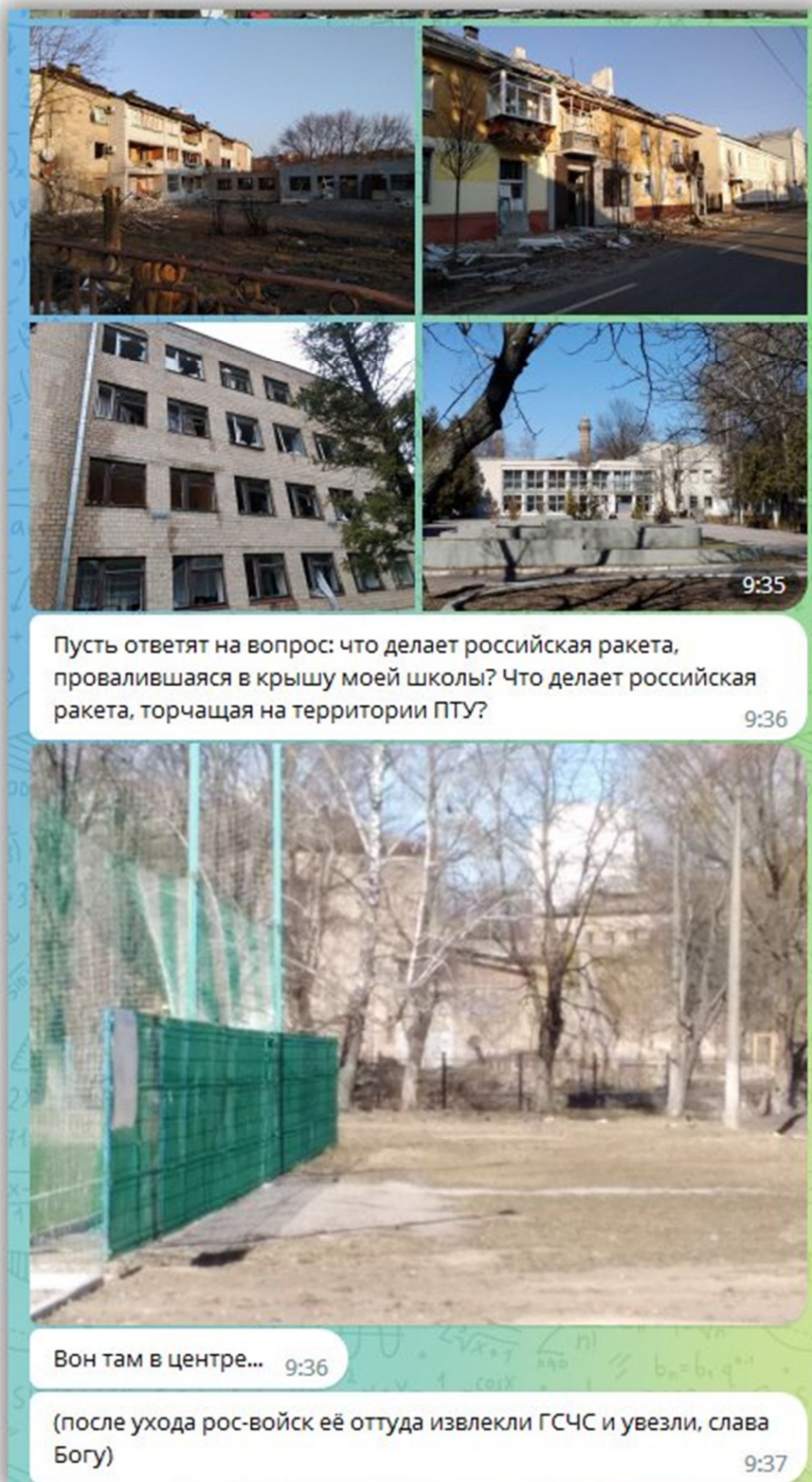
Отправляй, пуцай видят правду... И критически помыслят.

Насчёт НАТО, которым их пугают с помощью пропаганды: оно под боком у них уже 30 лет, и ни разу не предпринимало попыток напасть на Россию... Ни Латвия, ни Эстония или шведы – никто её не трогал и не тронут, на фиг она им сдалась. Наоборот – она им выгодна была: оттуда покупали газ и нефть, особенно, немцы – какой идиот будет рубить сук, на котором сидит, и кусать руку, которая кормит? Теперь же, когда эта рука влепила пощёчину и начала трясти всё вокруг себя, сама первой начав агрессию и поступив как раз по-идиотски, лишив себя рынков сбыта, делается всё именно так, как боялась и пропагандировала Россия: обострение с НАТО и противостояние появилось; отношения с Украиной пришли действительно к полному разрыву, и любовь к русскому явно поубавится, при том благодаря именно России, а не украинскому «национализму»...

Тоже пусть посмотрят. И пусть подумают, почему это "нацисты" вдруг притихли и прекратилась стрельба, как только российские уцелевшие подразделения, выехали отсюда... ???

9:32

11 апреля

S.: Масаны, рядом с церковью отца Анатолия...

Что там Люба? Неубедительно? Всё равно «нацисты» стреляли?
Танк, если не ошибаюсь, наш...

О.Г.: Молчит. Разрыв шаблона, наверное.

Вчера с Олей по Вайберу разговаривали, она как меня увидела, заплакала. Это Оля, выдержанная обычно.

S.: Фото ей не посылала?

О.Г.: Послала только что. Оля молодец, всё понимает и в ужасе.

S.: Есть ещё люди такого же толка. А вот почему Люба рогом упёрлась – не пойму.

О.Г.: Люба и иже с ней зазомбированы. Пока им зомбящик не скажет, что это российские войска, не поверят.

Мои фото.

Это возле нашего дома. «Освободители» прошлись...

Ольга Гринёва.
Фото автора

«МИ, ВЕСЬ НАРОД УКРАЇНИ, НЕ ХОЧЕМО ДО НИХ ПРИЄДНУВАТИСЯ...»

Щоденник

*Стоїть Чернігів, наче скеля,
воює Харків і Херсон,
Каховка, Сосниця, Прилуки,
Житомир, Суми – в унісон.*

*Не сплять і Конотопські відьми –
дарують порчі ворогам.
За кров дітей, за горе, відчай,
за все відплатим гівнюкам.*

*Бульбаш стріляє вже у спину,
продав й сусідів, й свій народ,
а білоруси безхребетні
мовчать, води набрали в рот.*

*По всій країні дзвонять дзвони,
молитви в серці за синів.
Ми вже не порізнє, ми – єдині,
і хто б там що не говорив.*

*Ми в себе вдома, ми – родина.
Весь світ у шоці прозріва.
Не скорить демон Україну –
все Небо нам допомага.*

* * *

24.02.22 року в 5 годин ранку за українським часом почали бомбити Україну (за московським о 4-й годині).

Без оголошення війни росія напала на Україну, нібито проводячи операцію з неугодовними Україні націоналістами. Почали наступ на Україну з різних напрямків. На Чернігів йшли колони танків, броньованих машин, артилерійських систем та інша техніка. Ішли з території білорусі в напрямку Нові Яриловичі–Чернігів. Наші воїни в перший день війни підірвали міст біля під'їзду до Ріпок. Коли їхала колона війська росії, наші воїни всю їх колону розгромили. Але в них техніки багато і починали їхати інші колони, об'їжджаючи підірваний міст через Ріпки. Московити несли великі втрати, як людей, так і техніки. Звірюючи від цього, розстрілювали будинки в селах, які зустрічалися на їхньому шляху.

Наші воїни давали гідну відсіч і не впускали колони ворожої техніки в місто. Вони змушені були повертати навколо Чернігова або в сторону Масанів, або по об'їзній в сторону Епіцентра.

З аеродрому в Гомелі вилітають літаки і бомблять місто. Перші два літаки збив працівник Укрпошти, який пішов добровольцем в армію.

Ріпки в даний момент захопили росіяни. Поселились в будинках людей, яких повігнали зі своїх домівок. В наступ не хочуть йти, бо бояться, що їх розгромлять наші воїни. Сидять і очікують.

Нова Подусівка розгромлена повністю, Масани теж постраждали від ворога. Олександрівка постраждала теж дуже.

Другий напрямок ворога – на Городню. Городня під їхньою окупацією. Колони йдуть на Седнів і далі на Київ і зустрічають гідну протидію нашої армії. Багато спаленої техніки, трупи солдат лежать прямо вздовж шляху. Багато солдат кидають техніку і розбігаються по лісах. Були випадки, що солдати здавалися лісникам, які в лісі ходять зараз зі зброєю.

¹ Ольга Іванівна Удовенко – мати історикіні, співробітниці Українського інституту національної пам'яті Наталії Слобожаніної.

Ворог розраховував, що їхня армія зуміє взяти Київ за декілька днів, але так не сталося.

Пропагандисти з рф говорили, що українці будуть зустрічати їхню армію квітами. А натомість все пішло не так.

Прості українці виходять на мітинги проти солдат рф, закликають покинути нашу країну і йти додому, співають наш гімн, виходять з нашими прапорами. Такі мітинги на Чернігівщині були в Городні, Замглаї, на Менщині. Мені сподобалась історія, коли в російського корабля закінчувалося пальне, а вони в морі зустріли грузинське судно і стали просити пального, то ті сказали: «Руський корабль іди нах..й, гребіть веслами...».

В інтернеті багато різних історій було викладено:

- російський танк віджали, під'єднали до трактора і поїхали;
- солдати рф в селі палками б'ють у дворі курей і кидають собі в мішок;
- бабусі качалками забили диверсанта і передали теробороні.

Росіяни важко вимовляють деякі українські слова. Тому, щоб їх розпізнати, українці придумали паролі дня:

- Укрзалізниця з'їла паляницю, а після того сходила в перукарню.
- Лисиця верзе нісенітниці та везе паляниці Укрзалізницею.
- В магазинах Хропівниці
Продають паляниці
Зі смаком полуниці
Які везуть по Укрзалізниці.

Багато хто обурюється і говорить: «Яка нахер паляниця, нехай вчать: цвинтар, дзвіниця».

Коли росіяни сказали, що вони прийшли звільняти українців, то одразу народ придумав слоган: «Неможливо прийти звільняти тих, хто і так вільний».

За час війни Чернігів зазнає великих руйнувань і людських смертей. Зруйновано житлові будинки, в яких загинуло дуже багато людей.

Епіцентр, водоканал, дитяча стоматполіклініка, дитяча бібліотека, колишній кінотеатр Щорса, гастроном ЗАЗ, Новоселівка, привокзальний базар, Ріпкинська база (обстріляли, коли люди купували продукти, є загиблі), готель «Україна», дитячі садочки, самий новий – тільки збудований на новій Подусівці розгромили зовсім, школи, стадіон центральної, церкву на кладовищі в Яцево і інше...

У місті немає води, тепла, електроенергії, в районі Рокосовського немає і газу. В районі Рокосовського машина привезла воду для людей, то коли зібралися люди за водою, розстріляли машину, є загиблі і поранені люди. 16 березня також розстріляли чергу за хлібом під магазином (15 загиблих). Біля 12-ї школи часто обстрілюють касетними боєприпасами з реактивних систем залпового вогню.

15.03.22

Сьогодні 20-й день війни. Скільки горя, смутку звалилося на мою країну, на рідну Чернігівщину. Часто літають літаки, доводиться бігати в підвал. Сьогодні теж сидимо в підвалі, чуємо вибухи. Дворові сміливці періодично вибігають у двір, спілкуються з військовими. Через якийсь час заходять і говорять всім, що є дві новини: одна хороша, інша погана. Оголошують всім, що наші збили літак, а другий втік.

Ти сидиш у тому пильному, холодному, не пристосованому підвалі й радієш, як мала дитина. Обстановка дружня, людяна. Хтось спить на якихось ящиках, піддонах від будматеріалів, а комусь дістався диван без ніжок, майже розвалений – це добре. Моє коронне місце – один із телевізорів минулого випуску. Дехто сидить на табуретках або стільчиках. Усі дружні. Якщо прийшло більше людей, то із загашника виносять доски, з яких стирчать гвіздки, їх складають так, щоб можна було сісти, а потім дістають і килими, які колись у людей висіли на стінах. Покрили доски, і красота, спочатку сідають, а якщо місця є вільні, то лягають на ніч спати. Дяка нашим завбачливим мешканцям.

А як би зараз пригодилися крісла, що ми колись повивозили на смітник...

13 і 14 березня була вода, але напір малий і тому вона піднімалася тільки до третього поверху. Всі жаліли дати воду, бо ж стоять лічильники. А я всім дозволила приходити – і з нашого під'їзду, і з інших. Навіть зустріла знайомих з того будинку, де базарчик, то і вони приходили. Вода ще була в укритті (медичному будинку), то люди носили і звідти.

Вночі 14 вода перестала поступати.

15.03.22

Розбомбили цукрову фабрику і приватний будинок біля неї. В той час у підвалі того будинку сиділа сім'я Колеснікових (Таня, Ігор і діти Оля та Іра) з нашого під'їзду. Це во-

ни переїхали до своєї куми і жили. У них була вода, то снаряд пробив водяну трубу і вода затопила їх у підвалі. Після бомбових ударів вони мокрі всі прийшли в свою квартиру.

16.03.22

Надвечір дуже грохотало, пішла у підвал. Години дві була у підвалі, а потім пішла додому. Підігріла компот, бо льодяний, зігрілася і лягла одягнута під дві ковдри. Зігрілася, розслабилася, так хочу заснути, а сон не приходить. Хотіла рахувати слоників, так вони розбіглися, а перед очима страшні картинки нашого Чернігова.

Була на дачі. По нашій вулиці є розбите скло у вікнах. У Міші два парники скляні – побиті. У Пономаренко Марії побитий шифер на даху і скло. Трохи далі по їхній вулиці розбитий будинок, влучив снаряд. На нашій дачі тихо. Берізка тягнеться до неба, ніби благає спокою.

О 23-й годині встала, підігріла компоту, попила і тільки лягла, аж два взриви прямо над головою. Таке враження, що будинок завалюється. Бігом взулася, одягнула пальто на ходу, і в підвал. Наші солдати з даху збили їхні ракети, які впали в районі школи. В підвалі сиділа до третьої години ночі. Стала підмерзати спина. Пішла додому. Дома не спиться і не сидиться. О 7-й ранку вийшла у двір. Люди ходять, ідуть в магазин займати чергу, в надії, що пощастить щось купити. Найбільша проблема з хлібом. Немає води і електроенергії, тому не можуть випікати хліб. Хлібзавод частково зруйнували, але у місті є приватні пекарні.

У цей час вийшла Люда Македон і ми разом пішли до базару. Весь час взривалися снаряди. Таке враження, що зовсім поруч. Ми дійшли до секунду і в цей час прогрімів такий вибух, що ми побігли до дерева і до нього притулилися. Коли трохи затихло, я пішла додому, а сусідка Люда пішла до сина Андрія на Серьожнікова.

Прийшовши додому, зварила рибу, закатала в банку. На вулиці вночі мороз, то продукти у мене висять за вікном. Дома не сидиться, то виходжу на вулицю. Вдень на вулиці сонечко, тепліше, ніж вдома. Прийшлося сидіти з дворовими жінками на лавочці. Розмовляючи про сучасну обстановку, вони несуть такий бред... «На Зеленського треба молитися, а війна почалася через Порошенка та Свиначуків...». У цей час сусідка Люда прийшла від Андрія. Розповіла такі жахливі речі, що страшно й писати. Мабуть, тоді, коли ми з нею ховалися біля дерева, снаряд потрапив у багатоповерхівку біля Градецького, ближче до Боженка. Говорить, що будинок горить, пожежників немає. По проспекту Миру лежать трупи людей. У чоловіка живіт розірваний, а поряд лежить кульочок з продуктами. Трохи далі мертва жінка і молодий чоловік. Коли йшла назад – трупи лежали прикриті тканиною. Від усього горя стає моторошно. Чому так?

Дома з ягід, що розмірзлися, приготувала велику каструлю компоту.

Лягла в надії заснути, але о 21-й годині почали бити Гради. Прийшлося за хвилину вибігти з будинку і бігти в підвал. Гради били до 23-ї години. Скільки їх було випущено, не могла і полічити. Багато, навіть дуже. Чоловіки виходили на вулицю і повернувшись говорили, що полетіли два літаки, але далі, над Черніговом не скидали снаряди. Збити важко, бо дуже хмарне небо, а вони летять дуже низько.

О 24-й годині я з однією сім'єю вийшла на вулицю, щоб іти додому. На вулиці тиша, а в небі ніби гул мопеда. Сказали, що це звуки безпілотної.

Надворі морозчик, небо похмуре, чорне, але яскраво світить повний місяць. Вже небо покрите важкими хмаринками, і тільки одна-єдина зіронька виринає на цьому тлі.

18.03.22

Ранок для мене став добрим, бо приїхав братик Коля. Зараз приїжджає рідко, бо з бензином проблеми і пересуватися містом теж небезпечно. Зв'язку у мене немає ні з ким, бо мій оператор (водафон) не працює. Зараз радієш тому, що бачиш людину живою. У них в одному магазині з'явилося світло, то він зарядив телефон, лайф у місті має зв'язок. Через багато днів прийшлося нарешті почути голос рідненької донечки Наталі. Серце стиснулось, як хочеться їх усіх побачити, обійняти. Як рідко я їм говорила, що їх люблю, що вони для мене – моє життя. Зараз пишу і перед очима спливають епізоди того, як росла моя доця. В першому класі Зоя Володимирівна, з тобою, Наталочка, вивчила дитячу пісеньку (щось про ромашку, мені запам'яталося) і організувала для батьків свято. Для мене був сюрприз і несподіванка, коли ти вийшла і заспівала. Я сиділа, а слюзи текли по щоках. Я той момент пам'ятаю завжди.

Коли забрала тебе в Чернігів, то бігала по роботах, а їх у мене було декілька і тобі уваги не приділяла стільки, як потрібно. Не обнімала, не казала, що люблю. Пробач мене хоч зараз.

На сьогодні досить спогадів. Наталочка, Іллюша, Назарчик: я вас дуже люблю і хочу, щоб ви були щасливі. Максима я теж прийняла як рідного, для мене він як син. Дуже хочеться, щоб Аня з Іллюшено були дружною, кріпкою родиною.

18 березня померла моя матуся. Її немає з нами вже 27 років. Ми з Колею поспідали, пом'янули нашу рідненьку неньку.

Коля з'їздив на Масани подивитися, чи стоїть будинок Ніни. Розгромили їхній торговий центр і будинок біля нього. Будинок Ніни цілий, він третій від торговельного центру.

Коля привіз в набір з двох пляшок спиртне. Сказав, щоб після Перемоги ми зібралися і випили за Україну і нас. Дай Боже нам якнайшвидше перемогти рузьку навалу.

19.03.22

Цілий день грохотали снаряди. Годин у 15-00 під гул вибухів пішла в магазинчик біля лікарні, сказали, що там немає черги і є продукти. Так і було, але продукти в тому магазині дуже дорогі. Цукор – 55 гривень за кілограм, дещо купила і швиденько прийшла додому. На вулиці обладнаний блокпост. Машини зупиняють і перевіряють документи. Біля лікарні військові риють окопи.

20.02.22

О 6-й годині ранку пішла до «Кварталу» займати чергу за хлібом. Простояли до 12-ї дня, хліба не привезли. Розійшлися. Приходила ще один раз до магазину. Машина привезла яблука, продавали біля магазину, купила 4 кілограми (60 грн). Дома зварила м'ясо і закрила в баночку під кришку-закрутку. Взагалі все добре, тільки болить голова.

21.03.22

До 2-ї години ночі була у підвалі, а потім пішла додому. Сон не приходить. О 6-й годині ранку пішла до «Кварталу» за хлібом. Чергу зайняла за хлібом і в магазин біля «Росенчику» за продуктами. Годин у 10 купила: 4 кг муки (80 грн.), якіс крупі 1 кг (25 грн. і 30 грн за кг), 2 баночки консерви рибної кількя (20 грн.), сардини в томаті (28 грн.). Ціни тут нормальні. Віднесла додому, прийшла знову, сказали, що хліба не буде. Прийшлось йти додому. У дворі була черга за водою, в надії, що жек привезе, я теж сиділа і чекала, а її не привезли. Розійшлися.

Саме неприємне те, що хліб все ж привозили, а я пропустила. Прийдеться завтра знову йти.

Мобілка розряджена, підзарядити ніде.

Вночі вже морозу немає.

У підвалі сиділа до 21-ї години. Ніби стріляють не сильно, то вирішила йти додому. Сусідки Люда з Валею з другого поверху вирішили залишитися, то додому пішла одна.

22.03.22

Сьогодні день Сорока Святих. За народним повір'ям у цей день прилітають жайворонки. Це день весняного рівнодення. О 6-й годині була вже біля «Кварталу». Чекали хліба до 12-ї години. Привезли, і я купила дві хлібини. Ще купила цілий кілограм карамелей за 80 гривень. Задоволена прийшла додому.

Прийшов Коля. Одразу полегшення і радість, що живий. А потім поговорила з Наталею. Її не хочеться хвилювати нашими бідами, приходиться говорити, що все добре. Їхати я не хочу нікуди, а взагалі дуже важко, особливо морально. Думаєш: і чому через одного ідіота страждає 40-ка мільйонна країна. Уже майже місяць не милася, лежиш по підвалах, прийшовши додому одягнена лягаєш у ліжко під дві ковдри. Я навіть не знаю, чи я сплю, чи просто лежу. Увесь час хочеться спати. Нежить не проходить.

Багато людей виїхало з міста. Вчора були у підвалі і прийшла молода пара з дитиною-грудничком. Люди говорять, що вчора вона ще вагітна була в підвалі, а сьогодні вже встигла народити і знову тут. Ця жінка сказала, що рано вранці з чоловіком прийшли в облікарню. Вона народила і ввечері її відправили додому. На ніч вона побоялася залишатися дома і прийшла в підвал. Говорять, що завтра чоловік принесе води з колодязя і вони купують свою дитинку. Як сумно все це бачити і чути. Невже росіяни не бачать, що вони творять? Їм потрібно захопити Україну. Ми, весь народ України, не хочемо до них приєднуватися. Скільки вже загинуло людей у цій війні. Я не знаю, чи буду жива завтра. І так кожен з нас. Мої рідні, я вас дуже люблю, дуже хочу, щоб у вас все було добре. Обіймаю.

23.03.22

Вчора Коля поїхав і через деякий час почалися обстріли міста. Гатили по ЗАЗу. Говорили вчора ввечері у підвалі, що розбомбили декілька приватних будинків. Добре, що люди з тих будинків виїхали раніше. Між тими будинками є колодязь, куди люди того району ходили по воду. Колодязь залишився неушкодженим. Розгромили і асфальтний завод.

Увечері з'явилося світло у 209 та 211 будинках, бо вони на одній лінії з облікарнею. У бомбосховищі 209 теж було світло. Я пішла туди і зарядила мобілку. О 21-й годині пішла додому з Валею та її дівчатами (з другого поверху). Вночі було спокійно. У 5 годин

ранку встала і тицяюсь по дому, а воно грохоче: страшно, не затишно. Годині о 9-й по-дзвоню Наталі, якщо буде зв'язок – поговоримо.

О 8-й годині вийшла у двір і взнала, що кинули три бомби і підірвали міст (при в'їзді до Катерининської церкви).

Чернігів бомблять. Приходиться не розслаблятися і вчасно ховатися. Всі дякують воїнам, які обороняють Чернігів від росіян.

Увечері кинули не то ракету, не то бомбу (я не розбираюся) на пивзавод. Пошкодили величезну ємність з аміаком, у нашому районі дуже чутно його запах. У мене з очей почали текти сльози. У підвалі сиділи у масках, змочивши їх водою.

Сказали сьогодні, що у ємності осколком пробило дірку, то її зуміли якось заліпити. Якби увесь аміак потрапив у повітря, то була б катастрофа. Навколо нас багато горіло, дим був страшний. Вранці вже ніякого запаху не було чути, тільки сильний вітер і похолодання. Артилерія не вщухала цілу ніч.

24.03.22 (четвер)

Сьогодні дочекалися трактора з водою. Давали в одні руки 10 літрів. Поки чекали води, Чернігів бомбили, ми зривалися з лавочок і бігли до стіни будинку, нас колотило, потім відпускало.

Найстрашніше те, що ти знаєш, що вони прийшли тебе вбивати.

Згадала вірш Ліни Костенко:

*І жах, і кров, і смерть, і відчай,
І клекіт хижої орди,
Маленький сірий чоловічок
Накоїв чорної біди.*

*Це звір огидної породи,
Лох-Нес холодної Неві.
Куди ж ви дивитесь, народи!!
Сьогодні ми, а завтра – ви.*

Чи прийдеться мені просто жити?

Обнімаю всіх! Перемоги нашому народу і Україні!

З 10.03 у Чернігові немає світла. Сьогодні, 24.03 у нашому будинку з'явилося світло на три години. Телевізор не працює. Дякую комп'ютеру і фейсбуку. Трошки взнала, що робиться в Україні.

25.03.22

Зранку сьогодні майже спокійно. Сходила на дачу. Квітнуть підсніжники. Собаки сусідської не чути, думала, що вони її забрали. Підійшла до її загороді, а вона така нещасна стоїть біля стінки і мовчить. Не знаю, чи її господарі виїхали, а її кинули і випустили, чи ходять і носять їсти... Курей немає. Потім з дачі пішла за лікарню МВС, де ми з Назарчиком їздили взимку на «тарілці» з гірки. В болоті набрала води для туалету. Чоловіки з нашого будинку зробили туалет на вулиці, біля забору.

26.03.22

Сьогодні 31-й день Великої війни.

З 5-30 почали гатити. Вчора підірвали пішохідний міст через Десну.

Учора ввечері були страшні вибухи і чорний дим піднімався в небо десь за цегляним заводом. Все це добре було видно з нашого двору. Сумно, боляче. В голові одне питання: «За що?»

Сьогодні забігла на хвилинку провідати Наташа Якуб. Була в нашому районі. Вдячна їй за турботу.

27.03.22

Сьогодні на вулиці морозчик, іде лапатий сніг. Вітер, холодно. Ходила на дачу. Носила собаці їжу і воду. Зустріла сусіда Мішу, то сказав, що господарі до неї ходять. Вона у куточок забилася і ніяка лежить. Може, її контузило?

Сьогодні майже не стріляли. Ось так почався другий місяць війни.

29.03.22

Вчора цілий день гатили по місту. Особливо під вечір. Сьогодні зранку більш-менш тихо. Сходила на дачу. Позгрібала. А коли дійшла до своєї гірочки, то там розірвався якийсь снаряд. Ямка глибиною 0,5 метра, діаметром – 1 метр, а в центрі ямки якийсь металевий предмет, ніби кубик-рубик з дірочками. Квіти повіривало і порозкидало навколо

(примули, півники...). До нього близько не підходила. Якось передьорнуло, серце сжалось, в горлі ком застряг. Після цього пішла додому, з таким смутком і болем.

Зараз 16-00 і почався знову обстріл. О 18-00 з Людою пішли в підвал. О 20-й ніби тихо. Пішли додому.

В 21-й почалися обстріли страшні, з Градів і поодинокі і так близько, так страшно. Сиділа на кухні. Все це закінчилося в 00-30. Прокрила вікно – тягне запах диму.

Вийшла на вулицю. Біля укриття двоє чоловіків вийшли. Я з ними постояла і пішла додому. Лягати не змогла, до ранку проходила: то колотило мене, то кричати хотілося, то йти кудись хотілося.

30.03.22

Розбомбили центральний базар.

Зранку і цілий день грохотало. Сиділа у дворі під звуки канонади. Ввечері стало тихіше, то лягла і вночі спала. Ось так ми зустріли Теплого Олексія. А в селі в цей день з погребів виносили картоплю для посадки, щоб проростала.

31.03.22

Вчора ввечері зварила борщ. Зібрала березовий сік. Вирішила сходити до Колі. Біля 7-ї години ранку пішла. По Проспекту дуже багато обірваних проводів. Куски проводу, ніби повідрізані, лежать на дорозі. На перехресті Героїв Чорнобиля блокпост. Зупиняють машини.

Дійшла до вулиці Котляревського, а потім пішла дворами. Скрізь побиті вікна у багатопверхівках, на дорозі лежать шматки електропроводки.

Коля був дома. Зробив мені зауваження з обуренням, що шастаю по місту. Поки йшла, були сильні вибухи, але десь далі.

1.04.22

Уже так набридло ходити по підвалах, що на ніч залишилися дома. Вибухів не було, але на душі якось неспокійно. То полежу, то прийду на кухню увімкну плити (щоб погрітись), сиджу. Не спала зовсім.

О 6-20 ранку прогрімів такий вибух, що посипалося скло з вікон у нашому будинку. У мене серце стиснулось, а потім почало мене колотити. Взулась і бігом на вулицю. Добігла до підвалу, аж і Ольга Іванівна біжить. Спустилися у підвал, вона ліхтариком присвічувала, бо темно, сходинки круті. Трохи прийшовши до тьми пішла дивитися, що з вікнами. Наші витримали. Удар прийшовся на той кут нашого будинку, що від лікарні. На I і II поверхах скло з вікон повилітало: у Люди, у Льоні, Ольги Іванівни (в якій син Сашко), у однокімнатній над нами.

Коли Люда узнала, що у нас цілі вікна, мене звинувачувала, що через наш «бункер» у неї вибило скло.

Надворі йде дощ, сумно, холодно. Уже 10 годин, а я не можу ще прийти до тьми від тих вибухів, страху. Сказали, що це була касетна ракета, яка впала біля «Рути», а від неї відлітає 12 касет. Пошкоджені дуже багато по всьому Ремзаводу і лікарні. Ось так і наш будинок постраждав. Майже у всіх квартирах або розбите, або пробите (наче кульками) скло.

2.04.22

Цілу ніч і день ішов дощ. Обстрілів не було. Холодно, сумно, боляче. О 21-й годині у нашому будинку з'явилося освітлення. Але у мене не працює ні телевизор, ні інтернет. Жаль, бо немає ніякої інформації про події в країні.

3.04.22

Стрілянини немає. Просто не віриться, що так може бути, що не треба бігти у підвал.

Сьогодні стояла в чергах. У одній купила 1 кг мойви. У іншій прийшлося стояти довго, але купила курячі стегенця і фарш.

У нашому районі не в усіх будинках уже є світло. Поки стояли у черзі, сходила додому і одній жінці поставила телефон на підзарядку. На вулиці зябло, холодно, дома теж. Робити не хочу нічого.

4.04.22

Місяць і 6 днів Чернігів був в оточенні росіян. Дякую нашим Воїнам, що не пустили ворога в саме місто.

Ходила до брата Колі додому, а потім пішла подивитися, який зараз центр міста. Боляче дивитися, в що перетворили варвари наше квітуче місто...

Ворога вигнали з Чернігівщини на територію білорусі. Впевненості немає, що вони більше не повернуться. Можуть зібрати нові сили – підкріплення і піти в наступ, а також продовжувати запускати літаки і бомбити нас градами з Гомеля.

Люди з дітьми-інвалідами та декілька сімей, в яких розбомбили будинки на ЗАЗі, продовжують жити в нашому підвалі.

У нашому будинку сьогодні з'явилася вода і тиск води хороший, дійде і до 9-го поверху. На верхніх поверхах у нашому будинку не живуть, усі виїхали.

Сьогодні Максим був у Чернігові, рада була побачити. Пропонував мені поїхати з ним до Львова, хоч на 2 тижні, я відмовилася. У мене ж дача. Я ще не посадила примули й півники, хризантеми і півонії, які після вибуху снаряду рознесло по усій дачі. Земля кличе мене.

Дуже скучила за Назарчиком. Коли беру до рук гаманець, щоб розрахуватися за продукти, одразу згадую внучка. На Новий рік, а вірніше на Миколая, мої рідненькі подарували мені гарний гаманець. Мені жалко було його брати і користуватися. Думала, що деякий час полежить, а потім знайду якусь відмазку і віддам Наталі. Назарчик «просік», що гаманець лежить без дії, а я користуюся старим, замусоленим, то він знайшов вихід. Дістав із сумки старий та й переклав у новий усі гроші з одного в інший. Охайно їх склав маленькими ручками і вручив мені. Знайшов місце для карточки, пенсійного і навіть пігулок. Вдячна Назарчику.

5.04.22

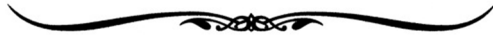
Сьогодні відключили воду і електроенергію. На вулиці морозчик, вітер, дуже холодно. У квартирі теж. На душі біль, ком болю у горлі і у серці. Хочеться кудись іти.

Дякую нашим захисникам.

Сьогодні була біля «Кварталу» і їхали наші танки в центр міста. Всі люди вітали воїнів. Я стояла, а сльози текли з очей.

Танків проїхало 5 чи 6 і інша техніка. Воїни нас теж вітали.

Слава Україні! Героям Слава!

СПОГАДИ ПРО ОКУПАЦІЮ **(перебувала в с. Льгів Чернігівського району** **з 25 лютого по 1 квітня 2022 року)**

З Чернігова ми з донькою виїхали 25 лютого 2022 року зранку, бо в місті ми живемо в приватному будинку, а погреб чи підвалу в нас немає, до найближчого укриття дуже далеко. Окрім того, я переймалася за харчування дворічної дитини, адже вдома запасів особливих не було. Виїхали до мами в Чернігівський район, як ми думали, на кілька днів, тому взяли з собою лише документи й підгузки.

Перші кілька днів було відносно спокійно: з боку Чернігова лунали сирени повітряної тривоги й постріли, проте був інтернет і мобільний зв'язок, тому друзі і знайомі інформували про те, що відбувається. Весь час здавалося, що це якийсь сон, який ось-ось закінчиться, й ми повернемося до буденного життя.

Усвідомлення, що відбувається справді щось апокаліптичне, з'явилося після подій у Павлівці й Київці, які були на відстані 10 км від нашого села. Проте чомусь я була впевнена, що наше село російські війська обійдуть через його незручне розташування, віддаленість від траси.

3-го березня нашим селом проїхала колона російських танків і, минувши його, облаштувалася в колишньому кар'єрі; цілий день було чути, як там рівняють технікою сміття. Під вечір з'явилися на вулиці російські військові, просили цигарки, туалетний папір, взуття, пропонували обмін на їхні харчові пайки. Вразили неслов'янські обличчя з байдужістю в очах. Саме тоді вперше вони вибили вікна в хаті, яку залишили господарі, й понесли звідти в кар'єр подушки та ковдри. Ми були шоковані, дзвонили господарям, щоб пояснити ситуацію, ходили перевірити, чи все гаразд із будинком.

Проте тоді в селі ще був мобільний зв'язок, а тому наступного дня українські військові табір окупантів розгромили. Я не знаю, скільки там було техніки й військових, проте в той день вперше відчула, що війна прийшла безпосередньо до нас: стріляли одразу звідусіль, дрижали стіни в хаті. Якби ж ми тоді знали, що так житимемо весь наступний місяць... Наступних кілька днів росіяни вивозили з того кар'єру розбиту техніку, проте до сьогодні невідомо, скільки там ще залишилося, бо місцевість замінована. Через два дні після закінчення окупації там підірвався на міні один із чоловіків, які пішли в кар'єр подивитися на машини.

Далі російські військові не повторювали помилки своїх попередників й оселялися безпосередньо в селі. Вони одразу провели рейд і з'ясували ситуацію: у яких хатах хтось мешкає, які садиби найбільш придатні для проживання. Вони просто вибивали двері в усіх приміщеннях, залишали їх відчиненими настіж, після чого місцеві мешканці ходили й зачиняли, бо виникало гнітюче відчуття безгосподарності й покинутості. Окрім того, хтось із росіян проговорився, що вони шукають якихось своїх дезертирів, тому подекуди вони проколювали шини в автомобілях місцевих мешканців, казали, що мають указівку розстрілювати легкові машини без розпізнавальних знаків, проте не уточнювали, що саме для них є розпізнавальним знаком.

Довкола хат вони поставили свою техніку, інколи по 3–4 машини чи танки. Згодом вони нам казали, що нас ніхто звільнити не прийде, а я подумки їм відповідала: «Звісно, ви ж заховалися за наші спини, то щоб звільнити село, його мають повністю розбити, бо ж як інакше вас звідси викурить».

Мій перший досвід спілкування з ними був такий: вкладала дитину спати, почула, що хтось зайшов до хати, вирішила, що то мама, хвилин через 10 почула голос: «Есть кто в доме?», кажу: «Я тут». Виходжу з дитиною на руках і бачу дуло автомата, спрямоване на мене: «Понятно, жилой дом, жилой дом, уходим». Мама, повернувшись, запитус: «Нащо ти в шафі все поперекидала і чому коробка з шиттям стоїть посеред столу?». Обидві розуміємо, що ті 10 хвилин, поки я не знала, що по хаті ходить хтось чужий, вони шукали щось цінне, тому перекидали все.

Із перших днів окупації ми залишилися без мобільного зв'язку, передусім через відсутність електроенергії, проте ще й тому, що росіяни моніторили за допомогою апаратури телефонні сигнали, що йдуть із певної частини села, і проводили одразу рейд із виявлення, хто й куди дзвонить чи щось надсилає. Телефони забирали чи розбивали, тому всі змуше-

ні були вимкнуті й заховати засоби зв'язку до кращих часів. Водночас вони збирали інформацію про чоловіків, запитували в жінок, де перебувають їхні сини, чоловіки, брати.

В окупації ми прожили до 1-го квітня. Загалом нас не ображали чи намагалися не ображати. Це якщо порівнювати з тим, як було в інших селах, хоча ми на той час не знали, що може бути, як, наприклад, у Ягідному чи Лукашівці.

Через відсутність електроенергії і зв'язку ми нічого не знали про ситуацію в країні, навіть у Чернігові, який був за 15 км від нас. Виходиш вдень із двору й бачиш, як з боку Чернігова йде густий чорний дим, здається, що від міста нічого не залишилося. Це посилювало гнітюче відчуття, яке інколи доходило до відчаю. Вони ж самі повторювали, що стріляють лише по військових об'єктах, проте на запитання, де в околицях Чернігова, які вони розбили на 70%, ці об'єкти, мовчали. Іншого разу один із них нас переконував: «Путин сказал, что всё, что мы случайно зацепим, он вам компенсирует, вот просто приходится с документами на дом, а он вам сразу квартиру в новострое».

Інколи мене охоплював повний розпач, особливо, коли мама, сходявши до знайомих, приносила невтішні новини:

— Мамо, що там хорошого?

— Нічого хорошого, стало гірше, ніж було вчора. За ніч вони накопали окопів по всьому селу, скрізь траншеї, паркани розбиті, техніки стало вдвічі більше.

Проте час від часу доходили окремі чутки від односельців, які десь знайшли батарейки і потайки слухали радіо: розумієш, що нічого, окрім старих диванів і собачих будок, росіяни в Україні не захопили, що Чернігів тримається, і це дарує надію. Кожен вечір ти лягаєш спати й молишся, щоб ти прокинувся, а в селі жоднісінького окупанта не було. Ця мрія здійснилася аж 1-го квітня і саме так, як я це уявляла, бо вони поїхали о 5-й ранку, тихо й непомітно. Відчуття було як у дитинстві в новорічний ранок: наче всі подарунки одразу твої і ти не знаєш, що з ними робити.

Не знаю, скільки саме росіян було в селі... Проте багато, бо були артилеристи, які зранку виїжджали на машинах у бік траси на Славутич, а також у бік Левковичів, були танкісти, зв'язківці, піхотинці, вагнерівці... Переважна більшість залишалася в селі й ходила «на промисли», тобто облаштовувала свій побут. Як вони самі казали, що перед тим вони три тижні жили в лісі, а оскільки їм сказали, що їхнє відрядження на 2–3 дні, то з собою вони фактично нічого не взяли, а пайки їм уже приїлися, тому вони почали ходити по хатах, де не жили люди, й тягти все – подушки, ковдри, ложки, консервацію, дрова... Нам ще пощастило, оскільки місцевий фермер дозволив будь-кому приходити й колоти свиней, яких було нічим годувати й поїти. Це врятувало селянське господарство від розорення, які й так страждали, бо частина військових була мусульманами, а отже, вони ходили й забирали кіз, курей, качок, гусей.

Окрім того, над селом постійно летіли снаряди в бік Чернігова. Ми не ховалися в погреб, бо вночі вдягати дитину, яка щойно заснула, й бігти в холодний погреб, а потім повертатися до хати – це ще той квест. Просто спали вдягнені всі в одній кімнаті з одним вікном, бо у великій залі з чотирма вікнами був ефект, наче стріляють безпосередньо по тобі: дрижали шибки, було видно спалахи. За час окупації в селі згоріли дві хати, мабуть, випадково, через необережність окупантів під час користування опалювальними приладами: у хатах тих ніхто не жив давно, необхідно було чистити попіл, щось лагодити, перш ніж користуватися. Принаймні, вони разом із місцевими мешканцями намагалися пожежі загасити й копали траншеї, щоб вогонь не перекинувся далі.

Важко було й удень, оскільки ти не міг залишити хату й на хвилину, бо, незважаючи на напис «здесь живут люди», міг хтось зайти й винести те, що йому потрібно. Тому доводилося цілий день ходити двором і вести «світські розмови» з окупантами, які по черзі заходили, чи то контролюючи ситуацію, чи то від нудьги.

Вони, здається, самі вірили в ті нісенітниці, які розказували нам, наприклад: «Ваши военные совсем с ума сошли, они где-то в ангаре закрыли женщин и детей, да просто всех жителей села, и когда наши хотят их освободить, те строят живой щит». Або ще: «Ваши военные расстреляли в центре Чернигова очередь людей, которые стояли за гуманитарной». Звісно, ніхто в це не вірив, проте в дискусію з ними не вступали, щоб не провокувати на якусь агресивну реакцію.

Загалом люди не відчували перед ними страху й поводитися гідно, відстоюючи свої права, наскільки це було можливо. Наприклад, росіяни розламували паркани й ставили на городах і в садах свої машини, то мамин дядько їм сказав: «Ні, хлопці, тут у мене малина посаджена, ви ж її витовчете своєю технікою, не треба її сюди ставити». «Дед, тут не видно никакой малины», – відповідають. «Ну це вам не видно, а вона тут є, ось-ось має сходити, не товчіть», – сказав їм дід, і вони таки послушали.

Самих російських військових «годували» історіями про те, що ось-ось Україна капітулює і вони поїдуть додому. Леде не щодня вони запитували: «Ну когда, когда ваш Зеленский подпишет капитуляцию?».

Вони постійно слухали українське радіо, приходили до нас, щоб ми їм дещо перекладали. Десь 15-го березня один із них, проходячи вулицею, дав мені свої навушники й телефон та попросив пояснити, про що там говорять. Уперше за два тижні я почула новини, зрозуміла, що Збройні сили України дають їм гідну відсіч, і ніхто не захопив Київ за три дні. Кажу їм: «Ваші втрати – понад 15 тисяч». Він: «Да не может быть, нам говорят одна-две, а ваших сколько? Ну вот мы дойдём до Киева, сбросим вашего Зеленского и Украина будет дружить с Россией». Кажу: «Танків ваших знищено ось стільки (не пригадую кількості точно)». Він: «Мы их сами бросаем, они ж не едут». Я ледве стримала сміх.

Подекуди бували ситуації, достойні комедійних шоу. Наприклад, одного дня приїхали представники якоїсь їхньої служби й кажуть місцевим мешканцям: «Здесь, у вас, будет военный городок возле города миллионника. Сколько в Чернигове миллионов жителей?».

Я й до сьогодні посміхаюся, коли згадую ситуацію, яку умовно для себе назвала «взяття дивана»: виходжу з двору, щоб йти до колодязя по воду, з сусіднього городу виїжджає велика вантажна машина, по обидва боки якої йдуть військові з серйозним виразом обличчя, у повній амуніції, з автоматами в руках. Я, розуміючи, що краще не вештатися під ногами, розвертаюся і йду в інший бік по воду, проте повертаючись із повним відром, розумію, що машина під'їхала до сусідського будинку, який звичайно використовували як дачу, і звідти олісяни виносять диван – не дуже новий і не дуже сучасний. При цьому обличчя в учасників операції надзвичайно серйозні, зброя наготові. Диван завантажили в машину й процесія рушила далі.

Найбільше всі боялися чуток, що Чернігівську область можуть віддати Росії, і хоч розумієш абсурдність такого розвитку подій, проте легко піддатись паніці і зневірі в умовах окупації й відсутності інформації. Коли окупанти почали робити перепис населення, нібито для виділення гуманітарної допомоги, місцеві мешканці почали перейматися, що їм видадуть російські паспорти, тому почали ховати свої українські документи, щоб уберегти їх від знищення.

Росіяни стріляли багато, було таке враження інколи, що просто для того, щоб вистріляти певний запланований запас набоїв. Наприклад, у нас на городі, посеред поля, стояла з осені копиця соломи, якоїсь ночі її розкидало по полю, проте ніхто не пішов дивитися, що з нею, щоб не потрапити під обстріл. Уже в середині квітня знайшли там залишки (до 1 метра довжиною) якогось снаряду, жартували, що, мабуть, росіяни вирішили, що під соломною замаскований український танк. Особливу радість викликала відповідь на російські обстріли з нашого боку, тобто розумієш, що постраждати люди й господарства можуть також, але це все одно додавало сили для чекання й терпіння. Надавало сил і споглядання того, як «горить-палає техніка ворожа», як вони метушаться і кричать: «Двухсотые, двухсотые».

Проте самим російським військовим, мабуть, тут подобалося, вони побоювалися, що їх відправлять на Київ чи на Схід, і вони потраплять у запеклі бої. Чеченець Руслан, командир роти артилеристів, якого зненавиділо все село, ось-ось назирвав

бунт, бо він наказував забирати в людей курей, кіз, качок, а також розбирати на запчастини автомобілі, казав: «Я теперь всем говорю, что это наше село, мы сюда с семьями будем ездить по гражданке».

Десь в останні дні березня вони почали говорити, що мають поїхати. Спочатку їхні артилеристи заявили, що йдуть на кілька днів «на навчання», ми вирішили, що вони йдуть назавжди, проте через три дні повернулися, ми розуміли, що вони просто змінювали дислокацію, щоб обстрілювати Чернігів, вони говорили, що жили в якихось колючих деревах, очевидно, йшлося про акацію. Яке розчарування ми відчули, побачивши їх знову, пе-

редати неможливо. Вони казали, що керівництво не може дійти згоди, що їм робити, кому й куди їхати, а самі військові зізнавалися, що хочуть додому, до своїх родин, яких уже не бачили понад три місяці.

Якось ми цілий день із-за паркану спостерігали, як російські військові, що жили по сусідству, цілий день вантажили кухонне начиння, подушки, ковдри у свої машини. Наступного дня ми засмутилися, бо вони припинили збиратися й почали копати бліндаж, з отворами-бійницями в бік нашої хати. Копали цілий день, ми вирішили, що це знак, що вони планують затриматися надовго, та ще й відбиватися.

Проте з безпілотної наші військові щось скинули на них, щоправда, був сильний вітер і вийшла похибка до 50 метрів (снаряд упав на городі іншого сусіда, який саме вчасно зайшов до хати випити води, посік дерева, вибуховою хвилею вибило вікна), то вони покинули копати, за півгодини зібралися й поїхали.

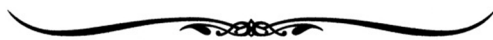
За цей місяць двічі росіяни привозили гуманітарну допомогу. Її видавали в центрі села, першого разу це були продуктові пакети, і, зізнаюся чесно, що люди ходили й брали цю допомогу, бо три тижні в окупації призвели до суттєвого зменшення продовольчих запасів, до деякого приїхали родичі з Чернігова й затримались на місяць, дехто й не мав значних запасів, особливо швидко закінчилося борошно, адже в умовах відсутності хліба довелося пекти різноманітні млинці й коржики. Окрім того, ніхто не знав, скільки та окупація триватиме, тому довелося наступити на горло своїй принциповості й гордині. Дехто йшов за медикаментами, оскільки в стресових умовах деякі хвороби загострилися. Проте ніхто не підходив до локацій, де видавали кашу й чай, адже люди не були налаштовані на якесь спілкування чи розваги, усі були напружені й без настрою.

Ще хотіла б зазначити, що важливою була допомога від Михайло-Коцюбинської ОТГ, яка змогла в таких умовах передати кілька разів у село деякі продукти, як-от: вівсянку, перловку, цукор. Це не лише було матеріальною підтримкою, а ще й психологічною, адже в людей виникала впевненість, що українська держава повноцінно функціонує, що про них не забули. Окрім того, люди намагалися підтримувати один одного, наприклад, допомагали тим, хто приїхав із Чернігова на один-два дні «пересидіти», а змушений був затриматися на місяць.

1-го квітня вони виїхали з села, а вже наступного дня з'явилися українські військові, які обстежували дороги й подвір'я стосовно наявності мін, ще через день з'явилося світло, а потім і газ. Власне, уже 1 квітня настрій у всіх суттєво підвищився, усі казали, що це вже маленька, але перемога, хоча всі переймалися невідомістю щодо житла в Чернігові, друзів і родичів, проте психологічно стало значно легше.

Звісно, мої враження й думки суб'єктивні й, очевидно, що багато чого залишилося поза увагою, адже селом я майже не ходила, щоб зайвий раз не потрапляти окупантам на очі, а спілкувалася з обмеженим колом людей. Коли я чую в новинах, що десь окупація тривала півроку, і бачу, як люди зустрічають українських військових, то цілком розумію їхній стан, мене після окупації охоплювало безмежне відчуття вдячності до них, хотілося плакати й обіймати кожного у формі Збройних сил України.

Вважаю, що важливо в таких умовах зберегти не лише життя й фізичне здоров'я, а ще й психічну рівновагу, відносну адекватність, адже нам ще треба буде святкувати перемогу й відбудовувати країну!

Максим Блакитний

АНИСІВСЬКИЙ РУБІЖ

Селу Анисів і території біля нього судилося відіграти важливу тактичну роль у ході російсько-української війни під час оборони Чернігова в лютому–березні 2022 року та евакуації тисяч мешканців міста. З перших днів боїв поблизу обласного центру наприкінці лютого та протягом березня біля села, змінюючи свої позиції, реактивні та артилерійські системи ЗСУ обстрілювали ворога. Тим самим, цей рубіж української армії підсилив оборону Чернігова. Населений пункт став чи не єдиним у передмісті, який не зазнав значних руйнацій.

Після бою за Количівку (9 березня), захоплення сіл Іванівка, Ягідне, перекриття київської та ніжинської трас (у районі села Количівка) польова дорога до села Анисів, вздовж нього та асфальтова дорога через населений пункт стають основними для майже оточеного Чернігова. Протягом понад двох тижнів, до 23–24 березня, Анисівська дорога («дорога життя і надії») стала головною евакуаційною артерією для тисяч чернігівців, які рятували свої життя та життя близьких від війни, бомбардувань, завозили нею гуманітарні вантажі. У селі формувалися групи містян для евакуації в різних напрямках, переважно по області та до Києва. Для виїзду з міста волонтери і містяни здебільшого використовували легкові автомобілі, автобуси, але були десятки, а можливо і сотні тих, хто долав цей нелегкий шлях пішки. Зранку в Чернігові формувалися автоколони тих, хто покидав місто з надією на повернення до нього. Шлях у кілька кілометрів до села, «шлях особистих трагедій багатьох», був обтяжений найбільш необхідними речами та думками про порятунок. Березневі нічні приморозки у значній мірі сприяли цьому, особливо в першій половині дня, роблячи ґрунт твердим для автомобільних коліс. З 20 березня польова дорога перебувала під періодичним обстрілом російських військ.

Після знищення автомобільного мосту біля міста (23 березня) дорога повз Анисів фактично ще працювала один-два дні на евакуацію мешканців міста та ввезення гуманітарної допомоги.

З хроніки села Анисів

26 лютого – біля села ЗСУ облаштували позиції «Градів» та САУ «Гвоздика».

27 лютого – село обстріляне з російських «Градів».

3 березня – обстріл касетними боеприпасами з російських «Ураганів». Загинули двоє людей.

9 березня – обстріл з «Градів». Загибло 7 людей, згоріло 6 будинків, багато будинків зазнали руйнувань.

21 березня – бомбардування літаком. Загинули двоє людей.

22 березня – обстріли російською артилерією.

24 березня – обстріл з «Градів».

25 березня – обстріл з артилерії. Загинули двоє людей.

26 березня – обстріли з артилерії, «Градів».

27 березня – обстріл з «Градів».

28 березня – обстріл з артилерії.

29 березня – село обстрілювали з артилерії, «Градів», «Ураганів», «Смерчів» протягом ночі та дня.

30 березня – цілий день була чутна артилерійська канонада поряд з селом.

Марина Блакитна

ЩОДЕННИК¹

24 лютого – 21 березня 2022 року, м. Чернігів

24 лютого росія напала на мою Батьківщину...

Поки у квартирі була електрика, я вела щоденник на фейсбуці. Хотіла розповісти своїм друзям та знайомим у всьому світі, що насправді відбувається у моєму місті Чернігові.

24.02.2022

Мої улюблені українці, друзі, бережіть спокій! Віримо у ЗСУ!

Вони захищають нашу Батьківщину!

Допомагайте рідним! Слава Україні!

26.02.2022

This is my city today!

Please support Ukraine! Please support our people!

¹ Свої записи робила, розраховуючи переважно на іноземців.

I am Ukrainian! I live and work in Ukraine. I am an artist. I create miniature toys. My toys live in homes around the world in many countries! I

My country is in war now!

Our country was attacked by Russia!

Me and my family are ok for now but we do not know what will be next. We have everything we need now (water, food and shelter). Thank you very much for all your support! We are hiding in a basement when hear the explosions. I do not know what will be in future. Will we all live. But if we will stay alive we will need the help of the whole world to build and repair our cities, bridges, roads, homes, our country. But if Putin decided to kill all ukrainian people and destroy our culture and heritage there will never be Ukraine no more. I pray for Ukrainian soldiers who fight and die for our Motherland. We are strong! We are Ukrainians!

Слава Україні! Героям слава!

Please support Ukraine!

27.02.2022

Мирні жителі та фермери перекривають дороги танкам у селах та містах! Забирайтеся з нашої землі!

Корюківка, любимо Вас.

Civilians and farmers are blocking the roads for tanks in villages and cities! Get off from our land!!!

27.02.2022

Just now they did it again!

Russian bombs!

This is our library today Chernihiv.

This is the center of my loving native city today!

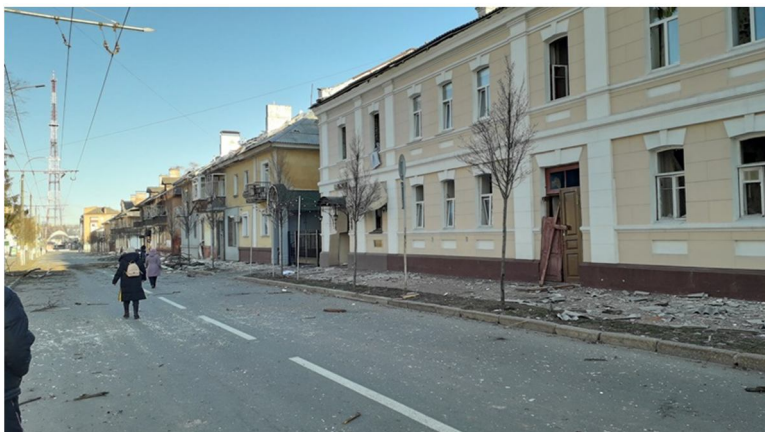
Chernihiv I love you! Ukraine I love you! Fucking putin I hate you! Killer !

Це центр мого рідного міста сьогодні! Чернігів я люблю тебе!

Україно, я тебе люблю!

путін, я ненавиджу тебе! Вбивця!

Русские фашисты!

27.02.2022

Це наш молодіжний центр та кінотеатр. Ця будівля вистояла другу світову війну.

This is our youth center and cinema. This building survived World War II. Fucking Putin die! We all hate you!!!!!!

This is genocide against the Ukrainian population!

28.02.2022

Russian army is bombing the city at night !

killers of women, children and our elderly! shame on you forever!

Слава Україні !

Смерть ворогам !

28.02.2022

Russian occupiers are killing peaceful Ukrainians and wipe out entire villages.

With two packages of cluster munitions, the Russian army covered n.p. Kyivka in the Chernihiv region near my city.

The invaders are beating civilians with weapons banned by the Geneva Convention!
Killers!

Російські окупанти вбивають мирних українців та стирають з лиця землі цілі села.
Двома пакетами касетних боеприпасів армія рф накрила н.п. Київка на Чернігівщині.
Загарбники б'ють цивільних зброєю, забороненою Женевською конвенцією.

1.03.2022

I am in my native city Chernihiv! It is the north part of Ukraine. We border with Russia and Belarus. Me and my family alive for now but some of my friends not. With some i do not have the communication. I stayed to help all Ukrainian people who defend our Motherland from russian agressors. I did not want to leave. Chernihiv is now closed. Our Ukrainian soldiers, volunteers, all residents of the city are fighting against troops of russian army during the day and during the night. Russia does not care about our children, our mothers and fathers. They want to break through by killing as many people as they can and that is why they are bombing the houses of civilians and historical monuments, our heritage. They are bombing our villages where our grandparents live, where our ancestors buried, they are bombing our fields for grain, our gardens, they are bombing hospitals and kindergartens. They are bombing our infrastructure in order to break the will of ukrainian people. They want us to give up. But we will never break! We will die for the freedom of our country!

Слава Україні! Героям слава!

2.03.2022

Моє рідне місто, що ці тварюки зробили з тобою. Українці ніколи вам не пробачать!
Горіть у пеклі, російські вбивці!

Ці російські покидьки – труси, що не можуть взяти місто, тому обстрілюють бомбами, руйнують лікарні, школи, житлові будинки, вбивають людей. Перемога буде за нами!
Смерть ворогам!

My hometown, what have these creatures done to you.. Ukrainians will never forgive you!
Burn in hell russian murderers!

These Russian murderers – cowards who can not take the city, so they bomb, destroy hospitals, schools, homes, kill people.

3.03.2022

3 березня

Ще один день війни

Чернігів тримає оборону та відбиває всі атаки! Слава нашим українським захисникам!

Любимо вас усім серцем!

March, 3rd

One more day of war

Chernihiv holds the defense and fights back all attacks! Glory to our Ukrainian defenders!

We love you with all our hearts!

3.03.2022

The russian airplane just dropped the bomb close to my house. Apartment buildings, school, private buildings, a pharmacy and a heart hospital look like this now. 5 days ago in this hospital my dad was undergoing treatment. He has complications with his heart after covid-19. Thank you God he wasn't there today.

Російський літак щойно скинув бомбу біля мого будинку. Житлові будинки, аптека і лікарня для лікування хвороб серця так виглядають зараз. 5 днів тому в цій лікарні мій тато проходив курс лікування. У нього ускладнення з серцем після COVID-19. Слава Богу, його сьогодні не було в лікарні.

4.03.2022

4 березня

Чернігів – моє рідне місто. Я та моя родина зараз у цьому місті. Ми живі.

March, 4rd

Chernihiv is my hometown. Me and my family live in this city. We are alive.

4.03.2022

Російські літаки знову бомбардують місто. Чернігів не здасться!

Russian airplanes are bombing the city again. Chernihiv will not give up!

4.03.2022

Я жива. Виснажена. Іноді забуваю поїсти. Сирени звучали майже весь день. У вухах трохи шумить від вибухів, і, здається, звуки сирени вже в моїй голові.

Я дякую нашій українській армії, яка бореться з цими вбивцями, бездушними виродками, нелюдськими «солдатами». Мені здається, що слово солдат треба заслужити. Російська армія цього слова не заслуговує. Російська армія – вбивці і терористи!

I am alive. Tired. Sometimes forget to eat. The sirens sounded almost all day long. There is a little noise in the ears from the explosions and it seems the sounds of the siren are already inside my head.

I thank our Ukrainian army which is fighting against these murderers, soulless freaks, inhuman "soldiers". It seems to me that the word of a soldier must be earned. The russian army does not deserve this word. The russian army – killers and terrorists!

5.03.2022

5 березня

Ми живі. Ще один день війни. Вночі російська авіація літала над містом. Страшні вибухи поширювалися містом, заповнювали небо та землю. Ще один вибух та нічне небо стало помаранчевим.

March, 5th

We are alive. Another day of war. At night russian airplanes flew above the city. Terrible explosions spread throughout the city filling the sky and the earth. Another big explosion and the night sky turned orange.

7.03.2022

7 березня

Ми живі. Ще один день війни. Сьогодні вночі була зруйнована моя рідна школа, в якій я навчалася 10 років і ходила на заняття з бадмінтону.

March, 7th

We are alive. Another day of war. Tonight my school was destroyed where I studied for 10 years and went to badminton classes.

8.03.2022

8 березня

Ми живі. Ще один день війни. Весна на вулиці. Так хочу пройтися стежками нашого парку, але це небезпечно. Побут у воєнний час стає вже звичайним. Скоріше б вигнати вже цих російських покидьків із нашої країни. Люблю тебе, Україна!

March, 8th

We are alive. Another day of war. It is spring in Chernihiv. I want to walk along the paths of our parks but it's dangerous. Life in wartime is becoming commonplace. It would be better to expel these russian bastards from our country. I love you Ukraine!

9.03.2022

9 березня

Ми живі. У підвалі стає холодніше, але ми зігріваємо одне одного. Навколо міста точаться бої. Вночі чути вибухи, наче це грім. Вдень та вночі українська армія веде бої, захищає нас, захищає місто Чернігів. Щиро дякую!

March, 9th

We are alive. It's getting colder in the basement but we keep each other warm. There are fights around the city. Explosions are heard at night as if it were thunder. During the day and night the Ukrainian army is fighting, protecting us, defending the city Chernihiv. Thank you very much!

10.03.2022

10 березня

Ми живі. Прокинулися вночі о 4:22 через страшний вибух. Земля тремтіла.

Ця картина часів Другої світової війни ілюструє сучасну ситуацію. Усі постійно стежать за новинами, слухають, дивляться чи читають.

Кожен новий день приносить радість тільки тому, що він настав. І кожен новий день приносить звістки про руйнування, біль і страждання.

March, 10th

We are alive. Woke up at night 4:22 because of the terrifying explosion. The earth trembled.

This picture from the Second World War describes the situation of nowadays. Everyone is constantly following the news, listening, watching or reading.

Every new day brings joy just because it has come. And every new day brings news of destruction, pain and suffering.

А потім розрядилися телефони та всі накопичувачі. У мене вдома був старий плеєр на батарейках із радіо. Я слухала радіо цілий день, щоб бути в курсі всіх новин, що відбуваються в Україні та Чернігові. Я боялася виходити на вулицю. Було дуже страшно. Після того, як пропало світло, сирена повітряної тривоги теж замовчала. Було страшно перебувати у квартирі, біля вікон. У підвалі було холодно, але безпечніше. 16 березня – мій день народження. То був сонячний день. Ми пішли вулицями, поряд з нашим будинком, які зазнали обстрілу. Мої почуття складно передати словами. Все тіло тремтіло від зруйнованих будинків, величезних кратерів від бомб. Це нестерпно, скільки життів було зруйновано.

17 березня, близько 10 ранку

Ми вилізли з підвалу, щоб поїсти і зігрітися гарячим чаєм, який брат приніс у термосі. Раптом пролунали вибухи під вікнами.

Наш будинок та район був обстріляний касетними снарядами. Уламки розбили вікна. Стіна врятувала наші життя. Під вікнами на тротуарі лежали поранені та вбиті люди.

Це було жахливо.

Після цього моя сім'я шукала можливість евакуювати мене з міста. Так само підключилися і друзі, і знайомі, тому що потрібно було допомогти евакуювати і їхніх рідних. Маму нашого друга не забирали волонтери, бо брали лише молодих дівчат з дітьми. Вона кілька разів приходила до черги і йшла додому назад.

Наша машина була зламана. Їхати не було на чому. У місті стояли машини без бензину у баку. Також стояла машина і нашого друга, його маму треба було вивезти з міста. Після цього ми мали завдання – знайти бензин. Це було найскладніше завдання. Дякуємо всім чоловікам моєї родини та знайомим за допомогу! Бензин знайшли у двох місцях у місті протягом кількох днів (стояли в чергах з 400 чоловік під обстрілами) та тато знайшов ще 10 літрів в Анисові. Дорога була довга, боялися, що бензин закінчиться десь на половині шляху.

21.03.2022

My dear friends, I am alive ! I did not have the opportunity to contact you a few days. I was getting the news due to the old radio on batteries. Chernihiv is still the city of Ukraine. Ukrainian army is fighting for the city and does not let russians enter the city that is why these russians are shooting and bombing Chernihiv. Thanks to the bravest men in my family i was evacuated from the city. It was the hardest quest ever. There is no light, water, heat, no telephone connection in Chernihiv. It is very hard and dangerous to buy food and medicine. Our house was shelled several times. Bomb shards hit the windows. Leaving the city was very difficult. Gasoline was as expensive and hard to find as gold. Chernihiv is bombing every day and night. The city is destroying from diferent sides. This is a huge tragedy for our family and the people. My parents are in a safer place. I'm in the western part of Ukraine, going to Poland now. I will be looking for a place to restart my workshop. Do not know what country it will be. Just have my ducuments, some instruments and materials.

Я їхала у невідомість, подалі від війни. Найстрашніше було їхати по «дорозі життя» у бік селища Анисів. Дуже сильно боялися обстрілу. Через два дні міст через річку Десна був знищений російськими військами.

Фотографії Максима Блакитного

ЧЕРНІГІВ: ПІВТОРА МІСЯЦІ ПІД ОБСТРІЛАМИ

Мене звати Сергей Карась, і я українець. Українець... Росії.

Так, хоча я народився у Гусь-Хрустальному (це Владімірська область, на той час РРФСР) – рівно за 13 місяців до оголошення Україною Незалежності, за національністю я завжди вважав себе українцем, бо мій прадідусь – Григорій Карась, був із села під Волновахою (а це вже на Донеччині).

З 19 грудня 2016 року я живу у Чернігові. Тут я провів і весь той час, що російські окупанти намагалися захопити місто.

Перші дні: обстріли, дах та шини

24-го лютого вранці я прокинувся десь о пів на шосту (при тому, що зазвичай на роботу вставав о сьомій): було чутно далекі вибухи й таку ж далеку сирену (чи сирена мені почулася?). Пішов дивитися телевизор. Не почулося. Почалася війна.

На роботу ми з дружиною вже не виходили. Трохи походили по квартирі, купили якісь харчі (просили мати запаси на 3 дні, й на 3 дні в нас точно вистачить), подивилися на черги у банкомати й не стали знімати: все ж буде добре, та й влада знімати не радить.

Але вже незабаром я опинився у підвалі. Не дивлячись на те, що у цьому будинку я жив всі останні 5 років, у підвалі я був вперше. І ночував теж вперше. З'ясувавши, що носити у лютому лише одні штани – зайве піжонство.

Ночували ми у підвалі, бо «прилітати» на наш район почало одразу. Тому наступного, 25-го лютого, я вирішив полізти на дах та пошукати мітки (за цими мітками могло проводитися бомбардування нашого дому).

Ще 23-го лютого в мене були проблеми з коліном (дві операції на меніску), останні дні перед війною болів шлунок, і я завжди боявся висоти. Проте все це залишилося позаду: організм мобілізувався, і по хитким сходам ми опинилися на даху. Одному лізти не хотілося, а напарника собі заледве знайшов: чоловіки, які жили у сусідніх під'їздах, відмовлялися лізти на дах: небезпечно, мовляв, боїмося. Міток, до речі, ми не знайшли.

Але снаряди лягали все ближче до нашого дому (потім дізнаюся, що 25-го обстріляли майже усі будинки на сусідній вулиці), і чи захоплять нас, чи вже захопили – зрозуміти було складно. Сидіти без зброї у підвалі – це почуватися жертвою. Тож у внутрішню кишеню зимової куртки поклав тупуватий кухонний ніж, щоб, якщо що... (Що б зробив, «якщо що», на щастя та завдяки ЗСУ, я не дізнався, а з ножом у кишені проходив, поки не зняв зимову куртку).

У підвалі вже був «аншлаг». Тут були й ті сусіди, яких я знав, і ті, котрих не знав, і навіть ті, про існування яких не здогадувався.

День на четвертий (чи, мо, вже п'ятий) ми вперше вибралися у магазин. Стояти довелося величезну, 1,5 годинну чергу на вулиці, зате у магазині був якийсь вибір і можна було розрахуватися картою. У тій черзі почув від пенсіонерки, що тепер вона буде принципово спілкуватися лише українською, бо російська – мова окупантів, їй огидна. Це було єдине висловлювання на підтримку української, яке я чув.

Тоді ж написав своїй старій знайомій (з нею, щоправда, тільки в Інтернеті, ми спілкувалися більше 10 років) з Нурлату (це місто у російському Татарстані):

«Ми с женой сейчас вместе сидим под обстрелами русских братушек. Сделай хоть что-то, чтобы эта война прекратилась: подпиши петицию против войны, выйди на пикет. Хоть что-то. Путин – ... [не сповна розуму], он может ... [ударити] ядерным оружием. Тогда никто в стороне не останется».

Вона відповіла:

«Привет, для чего ты мне это прислал?»

Дійсно. Нащо?..

Не дивлячись на обстріли, ми намагалися допомагати теробороні: майже весь наш двір (а у дворі – три будинки) викопував шини для блокпостів; як тільки дізнався, де в нас найближчий волонтерський пункт – відніс туди свої теплі речі: зимову куртку, такі ж взуття та шкарпетки, навіть туалетний папір, залишившись лише у тих куртці та черевиках, які на мені. Що зробиш? Для перемоги це не велика ціна.

А під час однієї з рідкісних вилазок у квартиру записав відео, в якому відмовлявся від російського громадянства та звертався до найбільшої діаспори українців у світі – до українців Росії з проханням не мовчати та зупинити війну:

Розшифровка відео «Русские, прекратите войну!» від 6 березня 2022 року:

(Підпис під відео: «Обращение к русским солдатам, которые в качестве оккупантов пришли на украинскую землю и убивают мирное население, от гражданина России, которого русские обстреливают в Чернигове»).

«Доброе утро. Меня зовут Сергей Карась, я родился в России и 25 лет, до декабря 2016-го года, жил в России. Как видите *(показує на російський паспорт у руці – прим.)* я до сих пор являюсь гражданином России. В России я учился, в России я жил. Я ещё даже помню: когда мы учились в школе, мы ходили к ветеранам Второй мировой войны, Великой Отечественной, и тогда наш главный посыл был, всё-таки: “Спасибо Вам за то, что у нас сейчас мир. Никогда снова”. Тогда ещё не было вот этих вот наклеек, знаете, на машину с надписью “41–45. Можем повторить” – тогда ещё мы хотели мира. Сейчас я нахожусь в Чернигове. Идёт 11-й день войны. 11 дней назад россияне напали на Чернигов. 11 дней назад тут было тихо, тут было мирно: 23 февраля мы сидели с моими коллегами: они пили шампанское, я – ел шоколадку, никто не думал, что завтра мы проснёмся от казнонады взрывов. Но, тем не менее, война началась. Мы сидим в подвалах, нас бомбят. “Героическая русская армия”, буквально в нескольких метрах от моего дома, уже “победила” детский сад. Уже “победили” несколько квартир: туда попали “Грады”. Оказалось, что это ещё не самое страшное, потому что последние три дня нас бомбят с самолётов. Что такое слышать, когда над тобой пролетает самолёт (особенно ночью)... я не пожелаю никому. Хотя, на самом деле, я желаю, чтобы также боялись пилотов российских самолётов и того, что их будут бомбить, родственники этих пилотов. После этого: после того, как нас начали бомбить уже авиацией, “доблестная российская армия” “победила” черниговскую детскую стоматологическую поликлинику, “победила” областной молодёжный центр, “победила” школу... Детям в Чернигове больше нигде лечить зубы. Нет одной школы (садики, кстати говоря, двух)... Уже разбомблены несколько жилых домов. Я думаю, что не все знают, сколько именно сейчас жертв среди **мирного** населения. Русские бомбят именно мирное население. Русские бомбят мой район, русские бомбят город, в котором я живу последние 5 лет. И, в конце концов, русские бомбят, по крайней мере, одного гражданина России – меня. Меня бомбят русские. Те, с кем нас объединяет вот этот паспорт *(знову показує російський паспорт у руці – прим.)*. Я не хочу, чтобы он нас объединял. Я не хочу. Я официально заявляю, что я – Сергей Карась, больше не хочу быть гражданином России *(рве російський паспорт на відео – прим.)*, не хочу иметь с вами ничего общего. Я вас проклинаю. Я прошу вас: не убивайте мирное население, оккупанты. Русские, вы – оккупанты. Сдавайтесь. Переходите под контроль украинской армии. Не убивайте мирное население. Ради чего? Тут вас никто не ждёт. Абсолютно. Те, кто сидят со мной в подвале (русскоязычные, кстати говоря, в большинстве своём) – они не хотят быть русскими. Им не нужна тут Россия. Никому тут не нужна Россия, вас не ждут. Вы тут никого не защищаете. Вы только нападаете. Вы – оккупанты.

Тепер я звертаюся до українців Росії: я, як і ви, є українцем за національністю – ось моє посвідчення закордонного українця *(тепер показує у камеру посвідчення закордонного українця – прим.)*. Українці Росії – це найбільша українська діаспора у світі: нас майже два мільйони. І зараз нам потрібні ви. Я знаю, що ви боїтеся, я знаю, що в Росії дуже небезпечно виступати, висловлювати свою думку. Особливо зараз. Але, досі мовчати! Зараз іде винищення нашої нації: українців. Росія винищує українців. Росіяни винищують українців. Русські винищують українців. Кожного дня. Потрібно це зупинити. Робить те, що у ваших силах: виходьте на протести. Як показали дії останніх днів, російська армія вже у прямому сенсі обстрілює Запорізьку атомну електростанцію. На жаль, “ядерна весна” – це цілком реально. Дванадцять днів тому я не вірив, що може бути війна у Чернігові. Зараз у Чернігові війна. Тепер я вірю, що тут може бути й «ядерна весна». Тільки “ядерна весна” буде не тільки тут, вона буде також і в Росії, вона буде в усьому світі. Вам не вдасться відсидітися. Виходьте на протести! Робить хоч щось! Робить! Вас майже два мільйони. Два мільйони українців Росії. Так, ви розрізнені, так, з вами ніхто не рахувався ані в Україні, ані в Росії, – ніколи. Час це змінювати!

Й насамкінець я звертаюся до Володимира Олександровича Зеленського: Володимире Олександровичу, я ще у листопаді 2020-го року подав заяву на отримання громадянства України. Як бачите, на відміну від того ж громадянина України Жуніора Мораеса (екс-нападник донецького “Шахтаря” та збірної України, який після початку широкомас-

штабного вторгнення Росії виїхав з України, щоб грати за бразильський «Корінтіанс» – прим.), я досі в Україні, я в Чернігові. Але, на жаль, я досі громадянин Росії, я не громадянин України. Я не хочу вмирати громадянином Росії. Я в принципі не хочу вмирати, але, якщо що... Коротше кажучи, я прошу Вас... Я знаю, що у Вас зараз дуже багато проблем, більше, ніж їх було раніше, але я дуже прошу Вас: надайте мені українське громадянство. Краще бути людиною без громадянства, ніж громадянином Росії. Але все ж, краще під російськими обстрілами бути українцем.

Слава Україні! Слава нації! Слава ЗСУ!»

(Підпис під відео: *Мабуть, хтось запитав: чому ж я досі залишався громадянином Росії? Це питання варто переадресувати президенту Зеленському (тільки президент своїм указом може надати громадянство), бо документи для отримання українського паспорту я подав ще у 2020-му році).*

Що відбувається?! Темрява та пекло

11 березня 2022 року. Пам'ятний день. Цього дня російські окупанти розбомбили стадіон імені Гагаріна (представники російської авіації знищили арену імені найвідомішого російського пілота-випробувача – ось така «дерусифікація»): стадіон, який мені став майже рідним, бо тут я бігав-тренувався, тут сидів у радіо-рубці, слідкуючи за тим, як чернігівська «Десна» виходить в Українську футбольну Прем'єр-лігу, тут брав інтерв'ю в одного зі своїх улюблених футболістів, колишнього гравця московського «Динамо» – Дениса Скепського. І все. Стадіону немає.

А трохи згодом ми опинилися у «кам'яній добі»: спочатку зникла вода, потім потухло світло, а незабаром зникнув і мобільний зв'язок. Ми опинилися у, м'яко кажучи, не дуже чистому з санітарної точки зору, підвалі у темряві та під обстрілами.

Наступного разу світло в нас з'явиться майже через місяць – 6 квітня. А вода – ще пізніше.

Ще якийсь час, поки не сів старий кнопковий телефон, ми слухали радіо. Але заряду було мало, по-суті там майже нічого не казали, а про Чернігів – й поготів. Щоправда, ми встигли почути, що Дмитро Суярко – біатлоніст з Чернігівщини, став паралімпійським чемпіоном. Десь на цьому телефон остаточно «вмер».

Якийсь час вода була у підвалі сусіднього будинку (хоча сусіди не хотіли її нікому наливати: лічильники!), потім зникла й там.

Коли закінчилося те, що поналивали у різні відра, ми вирішили ризикнути: збігати у ЖЕК та попросити, щоб нам привезли воду та щось, щоб пробити туалет (він дуже швидко забився). Напевно, для тих, хто не був на війні, це може здатися смішним, але... Але до ЖЕКа від нас метрів 100. Проте під обстрілами це здається дуже далекою відстанню, бо ти не знаєш, чи зможеш добігти до пункту призначення живим.

Ми добігли. Але ЖЕК був зачиненим, і там не було жодного оголошення чи інформації: як нам зв'язатися з владою?

До речі, гуманітарну допомогу за березень ми бачили двічі: одного разу на зупинку приїхала машина, і, якщо б не сусіди, ми б не здогадалися, що там роздають хліб: по три одиниці в руки. А потім привезли вже у двір: чотири помідори та суп у банці (настільки «смачний», що блювотиння складно було стримати, але війна: стримали та з'їли).

В нас влучили

Це було 16-го березня (приблизно, бо дні перетворилися на день бабака). На той час в нас майже не було газу (світла, зв'язку та води не було з 11-го березня, а про опалення ми вже й не згадували): щоб закип'ятити чайник, треба було годину сидіти вдома та незважати на обстріли. Тож ми будували мангал біля під'їзду. І знову почалося бомбардування.

Цього разу прилетіло в наш будинок. Не в наш під'їзд – в нас тільки деякі вікна повилітали. Але я стояв, схоже, занадто близько до дверей підвалу й, зі дзвону у вухах, і того, що після цього дня в мене почав стрибати тиск, підозрюю, що то могла бути легка контузія. Втім, це лише підозри – до лікаря під обстрілами не підеш.

А нам ще пощастило, бо цього дня влучило у всі три будинки нашого двору. В одному з них заживо згоріла жінка. «Зате»... зате той будинок відключили від газу й у нас з'явився нормальний напір: можна готувати.

Як збагнути людей?..

Яскравих спогадів багато. І про те, як міна влучила у чергу за хлібом (за 150 метрів від нашого будинку) і там загинули наші сусіди, і про те, як, повертаючись з річки з водою (3 кілометри в один бік), потрапили під обстріл й опинилися у чужому підвалі з тітоньками-пенсіонерками, які були впевнені: стріляють по них, бо вони ж ішли на пошту та пенсією, і про те, як ти почуваєш себе «сліпим», бо не маєш доступу до інших джерел інформації,

крім «одна бабця сказала» (ОБС, якщо коротко). І про те, як ціни на олію та сірники підстрибнули з 37 до 120 гривень (це – олія), й з 5 до 30 гривень (сірники), та й купити щось можна було тільки за готівку (а ми ж її не знімали), і, звісно, тільки якщо виберешся живим зі свого району – бо біля нас всі магазини зачинилися – самовбивць нема...

Біля цих воріт стояла черга за хлібом, в яку влучив російський снаряд. Щонайменше 14 загиблих. Фото автора, 10 квітня 2022 р.

Але згадати хотілося б дві історії:

Це був вечір 19-го березня. Присмерки. Ми стояли на вже майже традиційних «зборах під під'їздом» (перед комендантською годиною всі виходили подихати повітрям) і обговорювали новину (від ОБС, звісно): Путін поставив завдання за будь-яку ціну взяти Чернігів до 21-го числа.

«Та хай вже нас окунують! Хоч інтернет з'явиться. Ось в мене подружки з Херсону, їх окупували й все гаразд, на мітинги ходять, фоточки постять», – видала сусідка років 27...

Як?! От як у неї вклалося в голову, що «окупація – хорошо»?! Я не знаю. Але вже наступного дня сусідка, разом з мамою та котом, виїхала (у під'їзді залишилися жилими 5 квартир з 15). У Курськ, до окупантів, чи в Швейцарію – до цивілізації?... Сусідка не повернулася, тож відповіді немає досі.

А ще у Чернігові стало більше російської мови та... «рублів». Ні, нас не окупували, і рублі (ані російські, ані білоруські) не були поширеною валютою. Проте чомусь у війну майже всі оголошення: на державних установах, магазинах стали писати російською, і майже під час кожної вилазки у магазин ти чув, що хтось щось купив за «100 рублів». Причому чув ти це навіть від молодих (20–25 років) людей, які не застали радянські часи та просто не могли у Чернігові нічого купувати за «рублі». Цьому феномену я навіть присвятив окремий вірш (поки не було світла, став писати «Підвальний цикл»):

Українська мова

Захисний механізм не працює:

«Света нет, воды нет»¹,

Захисний механізм не працює:

«Рыбные палочки есть, нет сигарет»²

Захисний механізм не працює:

«Гнилые бананы по 40 рублей»³

Захисний механізм не працює:

«Район разбомбили. Ещё супа налей»⁴

Захисний механізм – це мова.

Rußland – це не Fäterland для нас.

Захисний механізм не працює.

Клубнікі не врем'я, полуниці час

¹ Напис на відділі ДСНС.

² Напис на магазині біля нашого будинку.

³ З розмови 20–25-річних чернігівців у черзі.

⁴ З розмови літньої пари у тій же черзі.

Цікавий для російської прокуратури, і не цікавий для української влади

Російські війська відступили від Чернігова на початку квітня, втім, ми про це не здогадувалися – вперше світло та якийсь зв'язок у нас з'явилися 6 квітня. Тоді ж я дізнався, що з 1-го квітня, де-факто, безробітний, бо до кінця війни роботодавець призупинив дію трудового договору в односторонньому порядку (вчора забрав речі з зачиненого офісу), але й отримати від України допомогу у 6,5 тисяч гривень я теж не встиг: подати заявку треба було до 31-го березня, і нікого не цікавить, що у цей час ми були під обстрілами та без зв'язку.

Отримав я й відповідь від Офісу президента України щодо набуття мною українського громадянства: «опрацювання таких звернень та запитів відкладено до закінчення воєнного стану». Зате мені побажали здоров'я та мирного неба (що виглядало як знущання, бо 30-го березня – цим днем датована відповідь, нас бомбили й миром у небі не пахло).

Зате, як мені написали знайомі, тепер моя сторінка у «ВКонтакте» (там я виклав згада- не відео з закликом до українців Росії) заблокована на території РФ за рішенням російської прокуратури. Що ж, не цікавлю президента України, то хоч російські прокурори зацікавилися...

Так мою сторінку у «ВКонтакте» бачать користувачі з Росії.

Djohnni Карась

Я тут зрозумів, що так...

Этот материал заблокирован на территории РФ согласно требованию Генеральной прокуратуры Российской Федерации от 24.02.2022 № 27-31-2020/Ид2145-22

Все записи

Записи Djohnni

Різна війна

Коли ми ходили по воду (вода потрібна постійно, тож вилазки за нею були найчастішими нашими походами), я з'ясував, що ця війна, навіть у Чернігові, для всіх буде різною. Якщо у нашому кварталі потрапило майже у кожний будинок, то лише за кілометр у людей в цей час був мобільний зв'язок (і навіть якось заряджені телефони) та цілі вікна: порівняно з ними в нас було пекло. А ось на вулиці Шевченка, біля річки Десна, був розбомблений майже кожен будинок: пробиратися доводилося між воронок, обір-

ваних проводів та згорілих легкових автовок. І тут вже здавалося, що в нас усе гаразд, бо пекло явно було тут.

На початку лютого 2022-го року (ще до того, як у Чернігів прийшла Широка війна) місцевий підприємець вирішив провести ребрендинг крамниці. Диво, але російські обстріли її не заділи. Певно, написана правда... Фото автора, 15 квітня 2022 р.

Ну, а в Росії спогади від цієї війни різняться на 180 градусів. Моя знайома з Нурлату, якій я, вже після відновлення в нас зв'язку, написав про те, як російський снаряд вбив 10-річного сина мого знайомого, відповіла:

«Насилуют убивают ты сначала узнай кто кого и не надо меня туда преплетать! Я не чего плохого ни кому не сделала понятно! Это не я там насилую и убиваю я такой же простой человек от которого мало что зависит!!!! Больше нет дружбы после таких слов мне нет смысла с тобой общаться!», – й додала «залізобетонний аргумент», – *«Война убивают а ты я смотрю онлайн на компе сидишь значит есть интернет что бы рассылать пропаганду!!!!».*

Тож цю історію, мою історію, яку ви тільки що прочитали, звичайні росіяни вже вважають пропагандою. Цікаво, чи згадала б мене моя знайома, якби мені пощастило трохи менше й я не дожив до того, щоб написати цей матеріал? Схоже, навряд чи.

Україна переможе, і українці виживуть. А ось з росіянами нам, схоже, дійсно сенсу спілкуватися вже нема. По-менш, до перемоги та обговорення репарацій. Це кажу вам я – українець Росії.

У Чернігівській області закінчилася чергова повітряна тривога. Живемо.

*Розстріляний росіянами майданчик дитячого садочку.
Фото автора, 12 квітня 2022 р.*

*Торгівельний центр, вищент знищений під час російського бомбардування Чернігова.
Фото автора, 8 квітня 2022 р.*

Наталія Коса

ЗЕЛЕНИЙ ВОГНИК ПО ТОЙ БІК МОНІТОРУ. ПО ТОЙ БІК...

Широка війна, що розпочалася 24.02.2022, застала мене в Польщі. В Познані. Не чула жодного пострілу. Літаки тут літають інші... Їх не бояться.

Що в Україні почалася війна, не вірилося. Почала писати і телефонувати своїм друзям і родичам. Перші розмови шокували, а психіка відмовлялася сприймати нову реальність. Нова реальність для всіх. Життя – навпіл...

Історики взяли в руки зброю. Письменники повели людей у бомбосховища. Ким би ти не був... Голова адміністрації, технічний робітник в школі, професор чи актор – війна. Ракета не питає, чий будинок. Бомба сліпа і холодна...

– Як ти?

– В бомбосховищі.

...

– Як?...

Я дізнавалася про війну через найближчих. Через земляків, яких вночі бачила онлайн...

Нижче публікую фрагменти таких розмов і переписок із істориком Сергієм Горобцем і письменницею Оленою Печорною.

*Зелений вогник в меседжері означає,
що людина по той бік монітору жива...*

7 березня 2022 р., 05:26

– Як Ви?

– Нормально. В мене хата згоріла ще 28-го, прийотив колега. Ніч пройшла у сховищі, оце піднялися в квартиру (неподалік Мегацентру), інформації про місто поки майже немає.

– А як у Вас ситуація?

– Жакіття якесь. Тримайтеся... В мене нормально. Я ще на початку лютого приїхала до Польщі. Але в Чернігові друзі, сестра... За них хвилююся

– Ви мудро зробили. Що ж, тримаймося.

– Так доля вела. Я не тікала, а доганяла...

– Тримайтеся.

7 березня 2022 р., 17:26

– Житло втратити дуже страшно, але Слава Богу, що живі.

– Архів дуже шкода. Роки роботи. Дещо вже ніколи не відновити...

30 квітня 2022 г., 09:14

– З Днем народження. Бажаю Перемоги і швидкого повернення до нового життя. В новій оселі.

– Щиро дякую!

– Як Ви?

– Нормально. Починаю відновлювати те, що можна відновити. Тримайтеся. Все буде добре.

– Україна переможе!

– Переможе!!!

Вона перетнула кордон 2 лютого... Війна почалася 24...

Вона не дивилася телевизор...

Не слухала, майже, новини...

Вона писала і телефонувала друзям, найближчим подругам, сестрам...

Моніторила сторінки найближчих у мережах.

«Батьківського дому немає».

І фото якихось невпізнаних руїн...

Купа уламків...

– Як ти? Як батьки?

- Тримаюся. Вчора прилетіло прямо на кухню в батьківський дім...
- *Я бачила фото... Де сестра? Як батьки?*
- Тримаємося. Виїхали з дітьми... Батьки нормально. От тільки менший питає: чи вижила квіточка, що вирощував на підвіконні?
- *Скільки ж часу ми провели на тій кухні?.. Скільки секретів вона почула?.. Співчуваю.*
- Дякую, тримаймося... Сусідку нашу пам'ятаєш?
- *Так, добре пам'ятаю. Бачила її інколи, коли працювала поряд. Віталися, розмовляли трохи. Хоч ми і не подружки, але ж коли були юні, то частенько гуляли разом.*
- Сусідка втратила руку...

Це не жахіття... Їй перекрило повітря... Раптом образ молоді статної брюнетки постав перед очима... Якби були сили плакати...

На екрані фото напівзруйнованого будинку, що колись був її місцем роботи... Без даху, але ж більше 10 років вона провела там і добре пам'ятала ті оливкові стіни...

Той мікрорайон знищений, розбитий, розбомблений, розстріляний... Розстріляне кладовище разом із церквою... Але є люди, що вижили...

- *Як Ви?..*
- Живі. Поки живемо в сестри.
- *Як наша Маринка, щось я часто згадую, але ніякого зв'язку...*
- Випустила корову, закрила будинок, сіла за руль з дітьми і поїхала до сестри... Наступного дня в її будинок попало...

Сльози душили... Уявляла той стан... Коли мати двох чудових синів, один з яких вже брав участь в чемпіонатах Європи... Мати, жінка, яка вміє все... І за руль сяде, і прибере, і корову видоїть... Як же їй було те все пережити?..

Місто після 37-ми днів обстрілів нібито не чіпають...

Область обстрілюють... Щодня...

– *Як Ви?..*

– Не знаю, що сказати... Дихаю...

– *Тримайтеся...*

Вона не вмикала телевізор... Не слухала новин...

Однорупниця в стрічці фейсбук написала: «Вчора я залишилася без квартири і свого улюбленого песика Баккі...»

Листи із трикутників і трансформувалися у листи в конвертах. А далі – в смс. Електронна пошта – це коли не бачиш поштаря, і твій лист ніхто не розклеїть, не потримає в руках, як чужу мрію. Збільшилися відстані між людьми на тисячі кілометрів. Але стали доступними телефонні розмови.

Світ змінився. Змівся безповоротно. Змінилося світосприйняття. Ніби-то все, як і раніше... Ніби-то. Але надто лякає звук розбитого випадково бокалу...

Все відбувається за календарем. Все іде за календарним планом. Сезони змінюють сезони. І у вересні починається навчальний рік. Жінки фарбують волосся... Купують сукні.

Але...

– *Добрий вечір, Оленко. Мабуть, я допишу ту книжку і скоро перешлю тобі, то ж твоя ідея, от і будеш першим читачем.*

– Так, моє сонечко. Чекаю.

– *Як ти?*

– Хожу коридорами нашої школи і уявляю, як скоро зникнуть розбиті вікна, вкриті плівкою, все відновиться. Уявляю цю школу вже з найсучаснішим ремонтом.

– *Найсучаснішим обладнанням.*

– Наші діти того варті.

– Вони найкращі. Щоправда, невідомо, коли повернемося до звичного навчання. Рік починається в онлайні.

– *В тому є свої переваги.*

– І свої недоліки. Хочеться кудись виходити, хочеться живого спілкування. Я все ж купила собі нову сукню до нового навчального року.

– *Скинь фото.*

– Вже.

– *Здається, я знаю, де ти її купувала. Сукня дуже гарна і неймовірно тобі пасує.*

– *Я хотіла спочатку довгу. Щоб до самої підлоги...*

– *І туфлі на підборах високих?..*

– Так!.. Але головним критерієм у виборі все ж стала зручна довжина. До колін...

– Гарно, але чому?..

– Бо, як раптом повітряна тривога, щоб зручно дітей у бомбосховище виводити...

А це те, що залишилося від моєї роботи:

Наталія Мачюліс

ЦЕ ВЖЕ ІСТОРІЯ, ЯКОЮ ПИШАЄМОСЯ...

Пентагон захоплюється вмілою стратегією оборони Чернігова

ЧЕРНІГІВ БОРОНИТЬ КИЇВ

11 січня 2023 р.

Сьогодні на передовиці авторитетної американської газети «The Washington Post» вийшла велика стаття про битву за Київ. Одна з її складових – оборона Чернігова – займає значне місце в матеріалі. Це історія про те, як 30 тисяч російських солдат планували за 3 дні захопити місто, але програли.

Керівник 1-ї танкової бригади, полковник ЗСУ Леонід Хода

Розпочинається частина про Чернігів Гончарівськом. Полковник Леонід Хода був готовий до найгіршого й заздалегідь переніс пальне та їжу в замасковані безпечні райони та розосередив свої війська подалі від бази в полі. Він приготувався востаннє попрощатися з дружиною, але став однією з ключових фігур оборони Чернігова.

Російська війська, чисельність яких наближалася до 30 тисяч, перетнули кордон з трьох напрямків до Чернігова. Вони планували захопити місто за 3 дні та створити потужний тиск на столицю з сіверського боку та разом із військами, що висадилися в Гостомелі, захопити столицю. Поставити маріонетковий уряд, який би проголосив капітуляцію України. Такий був план. Натомість, протягом наступних 5 тижнів вони таки не змогли захопити місто та змушені були відступити. Це зіграло ще одну вирішальну роль у провалі «бліцкригу» маскви.

Між цими 30 000 росіян та столицю України стояла 1-а Танкова бригада з приблизно 2000 військових. Керівник бригади прийняв рішення покинути базу в Гончарівську та помчав до Чернігова. Тут створили передовий командний пункт.

Чекаючи біля шосе на північ від міста, його роти влаштували засідку та знищили першу російську колону, обстрілявши формування з артилерії з такої короткої відстані, що росіяни не встигли зреагувати. Так само була знищена і друга російська колона. Атака зупинила наступаючі сили та дала можливість виграти критичний час для зведення оборони міста та збору власних військ.

Росіяни намагалися взяти місто «масою». ЗСУ витіснили цю «масу» на вузькі ділянки місцевості – ґрунтові дороги, які були непрохідними, талі поля чи болота, які затримували б транспортні засоби та споживали більше пального. Мости та переправи були заміновані та заблоковані.

Головнокомандувач ОК «Північ», генерал-майор Віктор Ніколюк

«Ми змушували їх пройти певними маршрутами, де потім підірвали б їх і відрізали», – каже генерал-майор Віктор Ніколюк, головнокомандувач ОК «Північ».

Ця стратегія викликала захоплення в Пентагоні.

«На цьому напрямі було близько 30 бойових груп росіян. Їх зупинила лише одна українська бригада. Я не знаю, ким був цей командувач, але він зупинив їх на шляху [до Києва]», – цитує газета генерала Марка А. Міллі, голову Об'єднаного комітету начальників штабів (аналог нашого Залужного).

За словами Ніколюка, старий радянський спосіб ведення війни, коли командири надавали офіцерам мало свободи для прийняття рішень і намагалися здолати ворога, надсилаючи величезні маси сил, залишався характерним для Росії. «Ми вбивали двох-трьох людей, а на їх місці з'являлися інші. Перші ще лежать, а ці хлопці наступають. Просто 1941 рік, коли для командирів життя особового складу нічого не означає».

Віктор Ніколюк вказує на ще одну причину поразки росіян: «Вони впевнені в собі та вважають, що Україна маленька. Росіяни вважають, що просто можуть передати нас, просто проїхати танками і все».

На заході від Києва росіяни повністю заглушили зв'язок і супутникові мережі українців, залишивши Л. Ходу та інших без зв'язку з солдатами на передовій. Українські команди розійшлися по позиціях своїх військ, щоб спілкуватися та віддавати накази. Тут відіграли свою роль навички, які ще з 2014 року ЗСУ перейняли у західних партнерів – офіцери нижчого рівня знали, що повинні діяти відповідно до ситуації, а не чекати команд від штабу. Ця ініціатива – ключова відмінність двох армій.

Офіцерам у будь-якому разі довелося взяти ініціативу на себе. Комунікації були повністю паралізовані, і тут свою величезну роль зіграли місцеві мешканці. «Доводилося працювати через інформаторів. Я не збираюся викладати всі карти на стіл, але ми з 95-відсотковою точністю знали навіть їхні найменші рухи іншими способами. Це все були місцеві», – каже Леонід Хода.

Газета наводить бої за пагорб у Новоселівці як приклад української волі боротися всупереч всьому. «Тримайте цей пагорб, інакше Чернігів буде у росіян на долоні», – наказав Хода. Протягом кількох днів наші бійці захищали його, незважаючи на жорстоке російське бомбардування з танків, реактивних систем залпового вогню та, зрештою, фугасних бомб FAB-500, які знищили більшу частину самого пагорбу. Майже всі причетні загинули та були знайдені в імпровізованій могилі на вершині. Але вони не здалися...

Також у статті зазначається роль Територіальної оборони в захисті Чернігова. У перші дні війни до її складу записалися тисячі добровольців. Хоча більшість із них були недосвідченими бійцями, вони взяли на себе вирішальну й небезпечну роль, забезпечуючи критично важливу додаткову живу силу.

Обласна бібліотека для юнацтва біля стадіону ім. Ю. Гагаріна

Про авіацію. В перші дні росіяни домінували в небі над Черніговом. Пам'ятаєте, як на початку березня літаки тероризували наше місто, щодня скидаючи бомби на цивільні об'єкти? Лише в середині березня 1-а Танкова отримала переносні ЗРК «Містраль» і «Стінгер» від США та союзників. Леонід Хода з гордістю розказує, що над Чернігівщиною вдалося збити 10 російських літаків (більшість без допомоги західної зброї).

За допомогою грубої сили та великої чисельності росіянам вдалося майже оточити місто, обійшовши його з південного боку. Кульмінацією стали бої за Лукашівку. Росіяни зібрали тут цілу батальйонну тактичну групу чисельністю 750 військовослужбовців і склали боєприпаси між білими стінами старої православної церкви. Село наводнила російська бронетехніка.

Ворожий танк

Рішення росії сформувати в Лукашівці свої війська було помилкою. Село відокремлювали відкриті поля та клаптики крихтих струмочків від сіл, які утримували ЗСУ. Це робило росіян відкритими. «Невеликими групами ми вийшли і знищили один-два танки, одну БМП, частину особового складу – і просто потроху почали відрізати їх матеріально-технічне забезпечення», – розповідає Ніколюк. Решту зробила артилерія. Велика частина російської техніки була спалена.

«У той момент я зрозумів, що росіяни зазнають поразки. Вони втратили надто багато людей, танків і бойових машин – і вже не мали достатніх сил, щоб просунутися до Чернігова. Їх логістика була перенапружена контратаками, часом і відстанню», – розказує керівник 1-ї танкової бригади Леонід Хода.

Загиблі чернігівці

А згадайте, як всі цивільні, які лишалися в місті і чим могли допомагали військовим та один одному, видихнули в перших числах квітня, коли місто перестали обстрілювати та наступила тиша! Особисто я, кілька тижнів просто не могла звикнути до неї. А потім з'явилися новини про Бучу, Ягідне та інші території, що були в окупації та про звірства росіян там. І усвідомлення масштабу звірств, які міг побачити обласний центр, що так довго тримав оборону...

Готель «Україна»

Прочитавши статтю та оновивши для себе події лютого–березня, хочеться лише ще раз подякувати керівництву, офіцерам та особовому складу ОК «Північ», 1-ї Танкової бригади, воїнам Територіальної оборони Чернігова, 58-й мотопіхотній бригаді та всім воїнам, які захистили Чернігів від російської навали. Герої! Низький уклін та вдячність за життя! Слава Богу, слава Україні, слава ЗСУ!

Допис у Фейсбуці від 11 січня 2023 р.

**«АНТИХРИСТ ПРИЙДЕ,
КОЛИ ЗЦІЛИТЬСЯ РАНА ЗВІРА –
ВІДРОДИТЬСЯ СОВЕТСЬКИЙ СОЮЗ»**

*Антихрист. Фрагмент фрески Страшного суду,
Бенедиктинський монастир Помпозо (Італія), 1350 р.*

Вперше про це пророцтво я почув 30 років тому, у грудні 1992 року. Я був у Москві, на квартирі катакомбного архієпископа Лазаря Журбенка (1931–2005), колишнього в'язня сталінських концтаборів і очільника підпільних громад Істинно-Православної Церкви, яка ніколи не визнавала більшовицької влади й советської Московської патріархії. Ми обговорювали з владикою різні церковні питання – СРСР лише рік тому як розвалився, і були чималі надії на вільний розвиток життя у звільненій від комуністів Росії (звісно, не тільки Росії, але її в першу чергу, адже саме з неї більшовизм розповзся чи не на половину світу, починаючи з України).

Під час розмови владика Лазар раптом сказав: «Антихрист прийде, коли зцілиться рана Звіра». Я запитав: «Що значить “зцілиться рана Звіра”?» «Відродиться Советський Союз», – була відповідь. Я тоді подумав: «Ні, владико, це неможливо, комунізм впав остаточно, і СРСР вже не відродиться ніколи!» Але вголос цього не сказав. Як людина, що народилася й зростала в СРСР, я думав тоді, що йдеться про «зцілення» класичної комуністичної держави...

Через кілька років (це вже було після першої чеченської війни й переїзду вл. Лазаря в Україну) я спитав його: «Владико, чому Ви з Росії переїхали в Україну? Адже із Москви керувати єпархіями зручніше». «Тому, що тут буде свобода, а в Росії відродиться Советський Союз», – відповів він. Дивно було чути таке про Україну часів Кучми, але я знову

промовчав, лише подумав з надією (про Україну): «Мабуть, владику має рацію, і в нас буде справжня демократія». Щодо демократичного майбутнього Росії в мене вже почали зароджуватися сумніви.

Уже після остаточного захвату влади в РФ КДБістами (ФСБ на чолі з Путіним) я в розмовах з архієпископом Лазарем кілька разів задавав йому питання щодо «зцілення рани Звіра», й отримував ту саму відповідь: «Антихрист прийде, коли зцілится рана Звіра – відродиться Советський Союз». У 2003–2005 роках це пророцтво катакомбного старця сумнівів уже не викликало, а змушувало задуматися: «Як саме (а головне – коли) це станеться?» Було вже зрозуміло, що йдеться не про «канонічну» советську державу, а про сурогат советчини із советським православ'ям, який тоді почали запроваджувати ФСБ спільно з Московським патріархатом. Адже не випадково на одній «різдвяній» вечірці в Кремлі тодішній патріарх РПЦ МП Алексій Рідігер, стоячи на сцені поряд з президентом РФ Путіним, сказав: «Такої симфонії (союзу) Церкви й держави, як зараз, не було навіть за часів Російської імперії!» Ще б пак – адже ніколи одночасно церквою та державою не керували кадрові офіцери КДБ, тоді – Рідігер та Путін, зараз – Путін та Гундяєв.

У 2014 році, після анексії Росією Криму та часткової окупації Донбасу сумнівів щодо намірів ЧК–ДПУ–НКВС–КДБ–ФСБ «зцілити рану Звіра» у мене вже не було. Події 2014-го стали лише початком цього «зцілення», а 24 лютого 2022 року (у рік 100-річчя створення СССР) Путін вирішив надати цьому процесу активної фази – очевидно, щоб 30 грудня (саме сьогодні!) разом з РФ, лукашенківською Білоруссю та підкореною Україною відродити того триклятого «звіра».

На заваді стали мужність українського народу та стійкість ЗСУ. Без Божої допомоги ми не встояли б, це очевидно. Господь допомагає ЗСУ, а ЗСУ в цій боротьбі Світла із темрявою є знаряддям Божим. Це теж без сумніву.

Як буде далі та коли відродиться та «рана Звіра», ми достеменно не знаємо. Але знаємо точно, що принаймні зараз, у цій війні, від України та українського народу залежить – не дати тому Звіру зцілитися й піти пожирати інші вільні народи. Пророцтво, якщо народ зречеться диявола й стане обличчям до Бога, може бути відтерміновано, а інколи й зовсім відмінено. Адже Бог наділив людину – Своє найкраще творіння – свободою вибору між темрявою та Світлом, між злом та Добром.

30 грудня 2022 року Україна все ще вільна. А отже, рана Звіра не зцілилася, хоча Звір цей досі ще дихає смердючим своїм полум'ям і намагається занапастити наш волелюбний народ.

Допис у Фейсбуці від 30 грудня 2022 р.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, О. О. Чапля.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 24.02.2023 р. Формат 70x108 ¹/₁₆
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 14,76. Обл.-вид. арк. 25,14. Тираж 100 прим. Зам. 005.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com